

**Одеський державний університет
внутрішніх справ**

**ВОЄННИЙ СТАН:
ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ
ПРОБЛЕМИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ**

Колективна монографія

1256 1233
1996
LIHA-PRES

Львів – Торунь
Liha-Pres
2024

*Протокол Вченої ради Одеського державного університету
внутрішніх справ № 11 від 28.05.2024*

Рецензенти:

Ярмакі Христофор Петрович – доктор юридичних наук, заслужений юрист України, професор, професор кафедри адміністративно-правових дисциплін Інституту права та безпеки Одеського державного університету внутрішніх справ;

Цехан Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики, детективної та оперативно-розшукової діяльності Національного університету «Одеська юридична академія»;

Волокітенко Ігор Олександрович – доктор філософії, підполковник поліції, заступник начальника Головного управління Національної поліції в Чернігівській області.

**Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми
юриспруденції** : Колективна монографія. Львів – Торунь :
Liha-Pres, 2024. 508 с.

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1. Оперативно-розшукова діяльність: сучасні доктринальні та праксеологічні концепти (Албул С. В.)	1
1. Доктринальні концепти формування правової дефініції оперативного-розшукової діяльності в Україні	3
2. Практикологічні аспекти оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану	11
СЕКЦІЯ 2. Тактика проведення стабілізаційних заходів підрозділами Національної поліції України на деокупованих територіях (Аносенков А. А., Коломієць Ю. М., Мукоїда Р. В.)	25
1. Мета і характеристика стабілізаційної операції за участі підрозділів Національної поліції України	26
2. Тактика дій підрозділів поліції у стабілізаційних діях військ.....	33
3. Особливості організації управління підрозділом у стабілізаційних, специфічних діях військ та у спеціальній операції.....	44
СЕКЦІЯ 3. Особливості реалізації адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в умовах воєнного стану (Баранов С. О.)	50
1. Виникнення передумов та формулювання проблеми правового забезпечення діяльності військових адміністрацій в Україні.....	52
2. Проблематика поняття військової адміністрації як спеціального структурно організованого елемента державного механізму публічного управління.....	54
3. Особливості реалізації адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в умовах воєнного стану.....	66
СЕКЦІЯ 4. Особливості застосування зброї поліцейськими в умовах воєнного стану (Бахчеван Є. Ф., Катеринчук І. П., Ніколаєв О. Т., Мосузенко В. Ю.).....	88
1. Правові підстави застосування поліцейськими вогнепальної зброї....	89
2. Підготовка до застосування вогнепальної зброї курсантів і слухачів закладів освіти Міністерства внутрішніх справ України.....	100
СЕКЦІЯ 5. Екоцид в умовах війни: актуальні питання забезпечення екологічної безпеки в Україні під час воєнних дій (Григорєцька І. І., Кострицький І. Л., Пащенко О. М.).....	115
1. Правовий аналіз екоциду в умовах воєнного стану в Україні	116
2. Міжнародний досвід протидії екоциду в умовах збройних конфліктів. Проблеми та перспективи притягнення до відповідальності за екоцид в умовах воєнного стану.....	119

СЕКЦІЯ 6. Правове регулювання воєнного стану в Україні (Денисова А. В.).....	127
1. Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми	128
2. Огляд наявних способів розв'язання проблеми	141
СЕКЦІЯ 7. Стан господарського судочинства, ефективні судові процедури та можливість застосування альтернативних засобів вирішення господарських спорів в умовах воєнного стану (Дришлюк В. І., Петренко Н. О.).....	148
1. Функціонування системи господарського судочинства як необхідний елемент побудови правової держави в Україні	150
2. Застосування альтернативних засобів вирішення господарських спорів.....	155
СЕКЦІЯ 8. Делегітимізація української державності як мета російської культурно-лінгвістичної експансії проти України (Ісаєнко М. М., Ситько О. М.).....	162
1. Лінгвістична безпека держави: внутрішні і зовнішні загрози.....	163
2. Застосування мовних засобів у російській культурно-лінгвістичній експансії	167
СЕКЦІЯ 9. Дисциплінарна відповідальність поліцейських в умовах воєнного стану (Калаянов Д. П.).....	178
1. Особливості дисциплінарної відповідальності поліцейських	179
2. Правові засади дисциплінарної відповідальності поліцейських.....	187
3. Підстави притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності	190
СЕКЦІЯ 10. Використання OSINT у встановленні фактів воєнних злочинів та особи воєнних злочинців (Калугін В. Ю. Сіфоров О. І.) ..	202
1. Методологія OSINT	204
2. Використання методу OSINT для збору доказів у воєнних конфліктах.....	209
СЕКЦІЯ 11. Адміністративне судочинство в державах системи загального права (Коваль М. П.).....	226
1. Особливості адміністративного судочинства у Великій Британії	228
2. Правові особливості адміністративної юстиції в Сполучених Штатах Америки	234
3. Загальна характеристика адміністративного судочинства в Канаді, Новій Зеландії та Австралії	237
СЕКЦІЯ 12. Гносеологія конституційних та європейських цінностей в умовах воєнного стану: теоретико-практичний аспект (Львова Є. О., Юрченко М. М.).....	243
1. Безпекові стандарти як європейський ціннісний орієнтир під час екстраординарних обставин.....	246

2. Інтерпретація ідей справедливості в умовах воєнного стану як глобальна соціальна цінність	250
СЕКЦІЯ 14. Особливості обмеження приватних прав в умовах воєнного стану (Маковій В. П.)	260
1. Часові межі здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків в умовах воєнного стану	262
2. Представництво за довіреністю в умовах воєнного стану	266
3. Загальні засади обмеження права на житло в умовах воєнного стану	270
СЕКЦІЯ 15. Деякі тактичні особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування воєнних злочинів в Україні (Марченко О. А., Янковий М. О.)	278
1. Огляд місця події під час розслідування воєнних злочинів	279
2. Тактика призначення та порядок проведення судових експертиз під час розслідування воєнних злочинів	288
СЕКЦІЯ 16. Транзитивна юстиція як передумова деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Матвеева Л. Г.)	303
1. Транзитивна юстиція як інструмент подолання наслідків збройного конфлікту	304
2. Національна концепція транзитивної юстиції	309
СЕКЦІЯ 17. Сучасний стан та проблеми розслідування воєнних та військових кримінальних правопорушень (Паламарчук Г. В.)	326
1. Військові та воєнні кримінальні правопорушення: призма розуміння та їх сучасний стан безпосередньо в умовах війни в Україні	327
2. Проблемні аспекти розслідування воєнних та військових кримінальних правопорушень під час воєнного стану в Україні	334
СЕКЦІЯ 18. Психологічні особливості взаємодії підрозділів поліції з населенням у післяокупаційний період під час воєнного стану (Пасько О. М., Прудка Л. М.)	344
1. Психічний емоційний стан українців в умовах окупації та післяокупаційний період під час воєнного стану	345
2. Психологічні особливості комунікації підрозділів поліції з населенням у післяокупаційний період під час воєнного стану	353
СЕКЦІЯ 19. Міжнародно-правова криміналізація примушування до громадянства держави-окупанта (Пилипенко В. П.)	367
СЕКЦІЯ 20. Доктрина адміністративного судочинства в демократичних країнах (Радчук А. А.)	385
1. Специфіка моделей основних систем адміністративного судочинства в країнах світу	386

2. Парадигма особливостей французької моделі адміністративного судочинства.....	388
3. Доктринальні засади німецької групи адміністративного судочинства.....	393
СЕКЦІЯ 21. Питання правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення комендантської години (Сірко В. С.).....	403
1. Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми	404
2. Розгляд доступних методів вирішення проблеми.....	407
СЕКЦІЯ 22. Правове регулювання національної безпеки в контексті міжнародної безпеки (Скриль С. А.).....	425
1. Цивілізаційний вимір системи сучасної міжнародної безпеки	426
2. Особливості сучасного міжнародного правопорядку та міжнародної безпеки	432
3. Проблеми міжнародно-правової відповідальності за агресію та інші міжнародні злочини	438
СЕКЦІЯ 23. Кваліфікація воєнних злочинів (Чекмарьова І. М.)	446
1. Генеза поняття воєнних злочинів.....	447
2. Аналіз окремих кримінальних правопорушень КК України за ознаками «воєнних злочинів»	458
СЕКЦІЯ 24. Політика Європейського Союзу в сфері безпеки та оборони: історико-правовий нарис (Янчук Н. Д.).....	471
1. Еволюція ідей європейської інтеграції в сфері безпеки та оборони..	472
2. Засновницькі договори як механізм еволюції політики Європейського Союзу в сфері безпеки та оборони	485
3. Інституційний механізм Європейського Союзу в сфері спільної політики безпеки та оборони.....	490

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ: СУЧАСНІ ДОКТРИНАЛЬНІ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ

Албул С. В.

ВСТУП

В умовах повномасштабної військової агресії з боку російської федерації вітчизняні соціально-політичні реалії, виклики та загрози, вимагають системного реагування, адекватної трансформації усього сектору безпеки, а також включення цієї системи у сферу політичних пріоритетів держави. У цьому зв'язку, роль Національної поліції України полягає у створенні умов розвитку безпечного середовища життєдіяльності, як основи безпеки на території України, а також сучасної системи внутрішньої безпеки. Виклики, які на сьогодні стоять перед підрозділами Національної поліції України, безпосередньо пов'язані з її компетентністю в забезпеченні безпеки громадян та суспільства, здатністю протистояти злочинності.

Оперативно-розшукова діяльність – особливий від владної, державної діяльності, яка здійснюється обмеженим колом чітко визначених суб'єктів та має специфічну мету¹. Становлення вітчизняної теорії оперативно-розшукової діяльності напряму пов'язано з розвитком наукових знань у галузі криміналістики, кримінального процесу, кримінального права та кримінології, а також їх подальшою інтеграцією та виокремленням у самостійну сферу наукового пізнання.

З набуттям Україною незалежності почалося формування вітчизняної правової бази у всіх галузях суспільного життя. Розвиваючись в нових соціальних умовах, правова система нашої держави стикнулася з необхідністю кардинальної зміни парадигми, швидкого подолання законодавчих протиріч та застарілого радянського світогляду. Не виключенням стала і оперативно-розшукова діяльність правоохоронних органів та спеціальних служб держави, адже тривалий час вона фактично перебувала поза межами законодавчого регулювання, ґрунтуючись виключно на положеннях

¹ Оперативно-розшукова діяльність: навчальний посібник / С.В. Албул, С.О. Єгоров, С.В. Поляков, Т.Г. Щурат; за заг. ред. проф. С.В. Албула. – Одеса : ОДУВС, 2023. С. 26.

відомчих нормативних актів з грифами обмеженого доступу. За нашим переконанням, такий підхід не відповідав основним принципам правової, демократичної держави, якою Україна була проголошена на конституційному рівні.

Правова регламентація оперативно-розшукової діяльності, її фактична легітимізація, розроблення, обґрунтування та формування основних правових концептів розвивалися одночасно з процесами державотворення сучасної України. Орієнтуючись на досвід провідних країн світу, теоретичні положення суміжних галузей знань, напрацювання науковців, вперше в історії України 18 лютого 1992 року був прийнятий Закон «Про оперативно-розшукову діяльність», який на довгі роки став базовим щодо її регламентації.

У вітчизняній науці концептуальним питанням теорії і практики оперативно-розшукової діяльності за різні часи були присвячені розробки таких вчених, як Л. І. Аркуша, Б. І. Бараненко, Г. М. Бірюков, В. І. Василичук, М. Л. Грібов, В. В. Дараган, О. Ф. Долженков, В. П. Захаров, О. В. Кириченко, О. І. Козаченко, В. А. Некрасов, Д. Й. Никифорчук, С. В. Пеньков, С. І. Пічкурено, М. А. Погорецький, В. В. Редька, Е. В. Рижков, М. Б. Саакян, І. В. Сервецький, М. В. Стащак, В. Є. Тарасенко, І. А. Федчак, Д. М. Цехан, В. В. Шендрик та ін. Разом із тим, наукова парадигма вітчизняної оперативно-розшукової діяльності, як система її вихідних ідей, категорій, положень, допущень і принципів наукового мислення, що дозволяє надавати несуперечливі пояснення досліджуванім явищам, вибудовувати теорії і методи², продовжує перебувати в процесі постійного розвитку та новелізації. Специфічність парадигми оперативно-розшукової діяльності обумовлюється тим, що вона, за своєю сутністю, є практикоорієнтованою та являє собою динамічне поєднання трьох взаємопов'язаних складових: практики – науки (теорії) – законодавства. Практика формує соціальний запит, виявляє прогалини та проблемні питання. Наука (доктрина, теорія) обґрунтовує шляхи вирішення та розробляє відповідні пропозиції. Законодавство реалізує такі напрацювання та легітимізує їх.

На сьогодні, зміни у політичних, соціальних та економічних умовах існування держави обумовлюють нові виклики, що постають

² Сенкевич Г.А., Хілько А.С., Аксьонов О.І. Теорія наукових парадигм як модель і методологія наукового знання. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика*. 2021. Том 32 (71). № 1. Ч. 3. С. 168.

перед науковою парадигмою оперативно-розшукової діяльності в Україні. За нашим переконанням, серед значної кількості проблем, що потребують ґрунтовного наукового опрацювання, необхідно виокремити питання аналізу теоретичних концептів формування правової дефініції оперативно-розшукової діяльності, а також праксеологічних аспектів оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану.

1. Доктринальні концепти формування правової дефініції оперативно-розшукової діяльності в Україні

Легітимізація оперативно-розшукової діяльності шляхом прийняття відповідного Закону закріпила її правовий статус та вивела на новий рівень, позбавивши таємні відомчі нормативні акти функції основного регулятора. Разом із тим, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», відповідаючи вимогам юридичної техніки, не є сталим правовим актом і за час свого існування неодноразово піддавався змінам та доповненням.

Як справедливо зазначають науковці, юридична техніка, як галузь юриспруденції, містить правила, методи, засоби, методики та прийоми створення і систематизації правових актів, порядок внесення змін до них, що дозволяє підвищити рівень та якість підготовки, а також ефективність цих правових актів³. При цьому, процес застосування юридичної техніки має бути постійним, адже він забезпечує виявлення лакун та прогалин у чинному законодавстві, невідповідність окремих положень правових актів соціальному запиту та існуючим умовам, з метою подальшого їх вдосконалення та оновлення.

Нагальна потреба розроблення та прийняття нового, сучасного Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» назріла вже давно⁴. При цьому, дослідники відмічають активну законопроектну увагу з боку Верховної Ради України до питань оновлення оперативно-розшукового законодавства⁵. З моменту набрання

³ Аброськін В.В. Юридична техніка Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» 1992 р. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Т. 3. С. 127.

⁴ Албул С.В. Перспективи розвитку оперативно-розшукового законодавства в Україні. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. (м. Одеса, 31 березня 2021 р.) Одеса: ОДУВС, 2021. С. 156.

⁵ Гнетнев М., Білецький В., Басалик С. Законопроектна увага до оперативно-розшукової діяльності з боку Верховної Ради України VIII скликання. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. № 4. С. 141–144.

чинності до вказаного Закону сорок вісім разів вносилися відповідні зміни та доповнення⁶. Крім цього, комітетами Верховної Ради України були опрацьовані та розглянуті наступні законопроекти:

- від 17 лютого 2015 р. № 2153 «Про внесення змін до статті 9-2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (щодо підстав закриття оперативно-розшукових справ)»;

- від 06 квітня 2015 року № 2555 «Про внесення змін до законів України, що регулюють оперативно-розшукову та контррозвідувальну діяльність»;

- від 12 травня 2015 року № 2804 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо надання органам Військової служби правопорядку у Збройних Силах України повноважень на здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень та здійснення оперативно-розшукової діяльності»;

- від 04 червня 2015 року № 2024а «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оперативно-розшукової діяльності в органах і установах виконання покарань, слідчих ізоляторах»;

- від 06 липня 2015 року № 2292а «Про внесення змін до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» щодо підрозділів, які провадять оперативно-розшукову діяльність»;

- від 03 червня 2016 року № 4778 «Про оперативно-розшукову діяльність»;

- від 04 квітня 2017 року № 6284 «Про оперативно-розшукову діяльність»⁷;

- від 02 вересня 2019 року № 1229 «Про оперативно-розшукову діяльність»⁸.

Слід наголосити, що доля вказаних законопроектів невтішна – після доопрацювань та обговорень більшість з них було відхилено та знято з розгляду. За нашим переконанням, це, ні в якому разі, не свідчить про відмову науковців, практиків та законодавців від новелізації оперативно-розшукового законодавства. Навпаки, ця галузь законодавства є такою, що потребує виваженого та

⁶ Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII із змін. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/print> (дата звернення 05.05.2024).

⁷ Гнетнев М., Білецький В., Басалик С. Законопроектна увага до оперативно-розшукової діяльності з боку Верховної Ради України VIII скликання. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. № 4. С. 141–144.

⁸ Про оперативно-розшукову діяльність: проект закону України від 02.09.2019 № 1229 [Електронний ресурс]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66597 (дата звернення 05.05.2024).

обґрунтованого опрацювання з урахуванням світового досвіду. Аналізуючи вищевказані законопроекти, можна дійти висновку, що їх положення стосувалися різних аспектів оперативно-розшукової діяльності. Разом із тим, теоретичним концептам формування самої правової дефініції оперативно-розшукової діяльності з моменту набрання чинності відповідним Законом достатньої уваги не приділялося.

Теоретичні джерела закріплюють, що правова дефініція – це нормативно-правовий припис, який детально визначає сутнісний зміст правового поняття шляхом опису його основних юридично значущих ознак або елементів з метою забезпечення єдності правового розуміння та регулювання⁹. На сьогодні теорія ОРД оперує поняттям «оперативно-розшукова діяльність», яке закріплено на законодавчому рівні. З моменту прийняття та набрання чинності Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», майже двадцять вісім років поспіль оперативно-розшукова діяльність визначалася як система гласних і негласних пошукових, *розвідувальних* (курсив наш – С. А.) та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативнотехнічних засобів¹⁰.

У 2020 році Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про розвідку»¹¹. З його прийняттям та набранням чинності з поняття оперативно-розшукової діяльності було виключено розвідувальну складову¹². Таким чином, на сьогодні стаття 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» закріплює, що оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із

⁹ Хворостянкін А.В. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України* [Електронний ресурс]. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6669 (дата звернення 05.05.2024).

¹⁰ Албул С.В. Новели оперативно-розшукового законодавства України: проблемні аспекти та вади. *Tasks and problems of science and practice: Abstracts of XIII International Scientific and Practical Conference*. Berlin, Germany, 2021. P. 94.

¹¹ Про розвідку: закон України від 17.09.2020 № 912-IX [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20/print> (дата звернення 05.05.2024).

¹² Албул С.В. Оперативно-розшукова діяльність: до питання новелізації правової дефініції. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. (м. Одеса, 29 березня 2024 р.) Одеса: ОДУВС, 2024. С. 159.

застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів¹³. Разом із тим, само поняття «оперативно-розшукової діяльності» не зазнавало сутнісного, концептуального переосмислення як правова дефініція.

За нашим переконанням, питання щодо теоретичних концептів формування правової дефініції оперативно-розшукової діяльності необхідно аналізувати крізь призму вимог та положень юридичної техніки, а саме таких, що стосуються логіки та мовних правил правового акту. Як вказують фахівці, «забезпечення логіки пов'язано з тією обставиною, що правовий акт містить у собі модель того процесу, який покликаний регулювати правовідносини та логіку поведінки його учасників. Від рівня логіки правового акту залежить і рівень регулювання моделі поведінки»¹⁴. У свою чергу, мовні правила пов'язані з тим, що мова становить собою основний засіб передачі будь-якої інформації та є зовнішньою формою будь-якого змісту. Мова права має певні особливості, до яких належить: офіційність, ясність, точність, однозначність, повнота змісту, нормативність та стабільність, а також забезпечення відсутності двозначності у трактуванні правових норм¹⁵. Отже, правова дефініція має містити чіткі формулювання, окреслювати логічно обґрунтовані сутнісні ознаки правової категорії. З огляду на це, за нашим переконанням, на сьогодні правова дефініція «оперативно-розшукова діяльність», що міститься у ст. 2 Закону, не розкриває таких сутнісних ознак та не в повній мірі відповідає вимогам юридичної техніки.

Існуюча правова дефініція закріплює, що оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів¹⁶. Спробуємо детально проаналізувати зазначену дефініцію. Автори «Філософського енциклопедичного словника» вказують, що система – це множина

¹³ Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII із змін. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/print> (дата звернення 05.05.2024).

¹⁴ Аброськін В.В. Юридична техніка Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» 1992 р. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Т. 3. С. 129.

¹⁵ Аброськін В.В. Юридична техніка Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» 1992 р. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Т. 3. С. 130.

¹⁶ Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII із змін. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/print> (дата звернення 05.05.2024).

взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле, взаємодіють із середовищем та між собою, і мають мету¹⁷. У нашому випадку такими елементами системи виступають гласні та негласні пошукові та контррозвідувальні заходи. Тобто, по суті, складовими поняття є система інструментів (заходів), за допомогою яких вирішуються певні завдання. Такими завданнями, відповідно до ст. 1 Закону, є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави¹⁸. Доводиться констатувати, що у існуючій дефініції законодавець фактично лише перелічує наявний інструментарій для реалізації завдань оперативно-розшукової діяльності, не розкриваючи сутнісні ознаки правової категорії. Принагідно зазначимо, що законодавство у сфері оперативно-розшукової діяльності багатьох сучасних держав (Великобританія, Грузія, Естонська Республіка, Киргизька Республіка, Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Республіка Вірменія, США, Федеративна Республіка Німеччина тощо¹⁹) містить праксеологічну складову у відповідній правовій дефініції. У свою чергу, сучасне оперативно-розшукове законодавство України взагалі не розкриває діяльнiсну, праксеологічну сутність ОРД, що, на нашу думку, є концептуальним недоліком.

Філософія практичної діяльності розглядає праксеологію, як науку, галузь досліджень, що вивчає людську діяльність, процеси

¹⁷ Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; за ред. В.І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. С. 621.

¹⁸ Албул С.В. Нова парадигма оперативно-розшукової діяльності: проблемні питання правового забезпечення. *Актуальні питання правового забезпечення у сучасних умовах*: збірник тез доповідей Всеукраїнського науково-практичного семінару (Харків, 26 листопада 2021 р., Національна академія Національної гвардії України). Харків: НА НГУ, 2021. С. 4.

¹⁹ Див., наприклад: Албул С.В. Досвід країн Балтії у становленні кримінальної розвідки (на прикладі Литовської Республіки). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 11–14.; Бандурка О.М., Перепелиця М.М., Манжай О.В., Шендрик В.В. Оперативно-розшукова компаративістика: монографія. Харків: Золота міля, 2013. 352 с.; Слюсарчук І., Слюсарчук В., Ковальова І. Проведення оперативно-розшукових заходів у Великій Британії та США. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 201–207.

прийняття рішень крізь призму їх ефективності²⁰. У свою чергу, діяльність – це процес активної взаємодії суб'єкта з об'єктом, під час якого суб'єкт досягає певної мети²¹. З огляду на це, ми впевнені, що теоретичні концепти правової дефініції оперативно-розшукової діяльності повинні розкривати її сутнісні ознаки саме у площині праксеології.

Суб'єктами оперативно-розшукової діяльності виступають оперативні підрозділи державних правоохоронних органів та спеціальних служб, виключний перелік яких закріплений у ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність». На теперішній час такими суб'єктами є оперативні підрозділи:

- Національної поліції – підрозділи кримінальної та спеціальної поліції;

- Державного бюро розслідувань – оперативні, оперативно-технічні підрозділи, внутрішнього контролю, забезпечення особистої безпеки;

- Служби безпеки України – оперативні підрозділи Центрального управління, регіональних органів та органів військової контррозвідки;

- Служби зовнішньої розвідки України – агентурної розвідки, оперативно-технічні підрозділи, власної безпеки;

- Державної прикордонної служби України – розвідувальний орган центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони державного кордону (агентурної розвідки, оперативно-технічні, власної безпеки), підрозділи забезпечення внутрішньої безпеки та власної безпеки, оперативного документування, оперативно-розшукові та оперативно-технічні підрозділи;

- управління державної охорони – підрозділи оперативного забезпечення охорони (виключно з метою забезпечення безпеки осіб та об'єктів, щодо яких здійснюється державна охорона);

- органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України;

- розвідувального органу Міністерства оборони України – оперативні, оперативно-технічні підрозділи, власної безпеки;

²⁰ Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; за ред. В.І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. С. 512.

²¹ Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; за ред. В.І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. С. 163.

– Національного антикорупційного бюро України – підрозділи детективів, оперативно-технічні підрозділи та підрозділи внутрішнього контролю;

– Бюро економічної безпеки України – підрозділи детективів, оперативно-технічні підрозділи²².

Проведення оперативно-розшукової діяльності іншими підрозділами зазначених органів, підрозділами інших міністерств, відомств, громадськими, приватними організаціями та особами забороняється²³. Як бачимо, суб'єктами оперативно-розшукової діяльності в Україні є виключно державні органи і їх підрозділи. Тобто, оперативно-розшукова діяльність має владний, державний характер з обмеженим, чітко визначеним колом суб'єктів. Слід наголосити, що існуюча правова дефініція оперативно-розшукової діяльності не закріплює цю сутнісну ознаку.

Досліджуючи прагматичні аспекти означеної правової дефініції, необхідно, на наш погляд, проаналізувати і поняття «діяльності», адже сучасні наукові джерела містять різнопланові визначення, що розкривають її сутнісні ознаки. Більшість науковців справедливо наголошують, що «діяльність» це є активна, свідома, вольова поведінка, система доцільних, спланованих дій, спрямованих на реалізацію визначених задач та досягнення певної мети. Інакше кажучи, діяльність є особливою формою активності людини²⁴.

Аналізуючи сутність категорії «державна діяльність», науковці зазначають, що такою є діяльність державних організацій (органів, установ, підприємств, їх представників та службовців), спрямована на реалізацію функцій держави, структура змісту якої (суб'єкти, способи, мета, засоби, результат тощо) виявляється у правових та неправових формах відповідно до сутності та соціального призначення держави²⁵.

У свою чергу, автори підручника «Судова, правоохоронна та правозахисна системи України» вказують, що правоохоронна

²² Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ із змін. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/print> (дата звернення 05.05.2024).

²³ Оперативно-розшукова діяльність: навчальний посібник / С.В. Албул, С.О. Єгоров, Є.В. Поляков, Т. Г. Щурат; за заг. ред. проф. С.В. Албула. – Одеса : ОДУВС, 2023. С. 27.

²⁴ Пасько О.М., Цільмак О.М. Психологія: схеми, таблиці, коментарі: навчально-наочний посібник; за заг. ред. О.М. Цільмак. Одеса: ОДУВС, 2013. С. 147.

²⁵ Тихомиров Д. Співвідношення категорій державної діяльності, державного управління та державної політики. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 204.

діяльність – це вид державної діяльності, яка здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу в суворій відповідності з законом і при неухильному дотриманні встановленого ним порядку²⁶. Інші науковці зазначають, що правоохоронна діяльність – це діяльність спеціально уповноважених органів (державних та недержавних) з метою охорони прав і свобод громадян, правопорядку та забезпечення законності, що реалізується в установленій законом формі та в межах повноважень, наданих цим органам²⁷.

Чинний Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» закріплює, що такою є спеціальний вид діяльності у сфері забезпечення державної безпеки, яка здійснюється з використанням системи контррозвідувальних, пошукових, режимних, адміністративно-правових заходів, спрямованих на попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, розвідувальним, терористичним та іншим протиправним посяганням спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на інтереси України²⁸. У свою чергу, розвідувальна діяльність розглядається як діяльність, що здійснюється спеціальними засобами і методами з метою забезпечення визначених законом органів державної влади розвідувальною інформацією, сприяння реалізації та захисту національних інтересів, протидії за межами України, у тому числі у кіберпросторі, зовнішнім загрозам національній безпеці України²⁹. Як бачимо, у всіх цих визначеннях чітко простежується праксеологічна складова, що вбачається нам виправданим і таким, що має бути обов'язково враховано у правовій дефініції «оперативно-розшукова діяльність».

Таким чином, до сутнісних ознак правової дефініції «оперативно-розшукова діяльність», за нашим переконанням, належать:

²⁶ Судова, правоохоронна та правозахисна системи України: підручник / С.В. Албул, М.О. Баймуратов, А.І. Берляч та ін.; за заг. ред. д.ю.н., проф. С.О. Кузніченка. Одеса: ОДУВС, 2012. С. 17.

²⁷ Тихонова Д.С. Поняття «правоохоронна діяльність» і функції правоохоронної діяльності. *Проблеми сучасної поліцейстики*: матеріали науково-практичної конференції (Харків, 20.04.2022). Харків: ХНУВС, 2022. С. 224.

²⁸ Албул С.В. Правові засади контррозвідувальної діяльності в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 2. С. 3.

²⁹ Розвідувальна діяльність. *Вікіпедія* [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Розвідувальна_діяльність

- державний, владний характер;
- суб'єктний склад;
- мета такої діяльності.

Враховуючи вищевикладене, на наш погляд, оперативно-розшукову діяльність можна визначити як діяльність спеціально уповноважених державних органів щодо організації та проведення гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, з метою пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривної діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій, припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави³⁰.

2. Праксеологічні аспекти оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану

В теоретичних джерелах наголошується, що правоутворення – «це процес, який включає виникнення потреб суспільства у врегулювання певних відносин і актів поведінки, їх усвідомлення, формулювання і юридичне оформлення у вигляді правових норм. Процес правоутворення йде безперервно, оскільки постійно виникають нові види суспільних відносин, нові суб'єкти вимагають визнання свого права, а старі – розширення або зміни своїх правових можливостей»³¹. У свою чергу, правотворчість, як складова правоутворення, – це організаційно оформлена діяльність уповноважених суб'єктів щодо ухвали, зміни та скасування правових норм, що здійснюється відповідно до суспільних потреб у нормативно-правовому регулюванні³².

Війна, як складне суспільно-політичне явище, безсумнівно є суттєвим чинником, що впливає на правоутворення. Суспільні відносини в умовах воєнного стану кардинально змінюються, що

³⁰ Албул С.В. Оперативно-розшукова діяльність: до питання новелізації правової дефініції. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. (м. Одеса, 29 березня 2024 р.) Одеса: ОДУВС, 2024. С. 160.

³¹ Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 3-тє вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2023. С. 375.

³² Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 3-тє вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2023. С. 376.

проявляється у появі нових викликів, які не існували у мирний час. В умовах воєнного стану перевіряється дієвість чинних правових актів, їх праксеологічна складова. За таких обставин важливим є своєчасний аналіз, розуміння та реагування на нові суспільні потреби у нормативно-правовому регулюванні. Саме в цьому має проявитися одна з функцій правотворчості – функція ліквідації прогалин у позитивному праві, тобто часткового або повного усунення прогалин у правовому регулюванні суспільних відносин шляхом формулювання тих правил поведінки, яких бракує³³.

Як справедливо зазначають науковці, виклики сьогодення, пов'язані з військовою агресією російської федерації, довели необхідність змін до стандартних підходів щодо функцій, прав та обов'язків правоохоронних органів України, зокрема їх оперативних підрозділів³⁴. Здійснюючи на деокупованих територіях виявлення та документування злочинів, пов'язаних зі збройною агресією проти України, працівники кримінальної поліції стикаються з великою кількістю фактів порушення законів та звичаїв війни з боку представників держави-агресора. При цьому, слід погодитися з твердженням науковців, які наголошують, що вітчизняна правоохоронна система не була функціонально готова до такої кількості воєнних злочинів³⁵. За нашим переконанням, така неготовність проявилася не тільки у функціональній сфері, а й у сфері нормативно-правового забезпечення діяльності оперативних підрозділів Національної поліції. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», а також відомчі нормативні акти з питань організації і тактики ОРД, виявилися нормативно-правовими актами мирного часу, в яких не враховувалися вимоги та умови воєнного стану.

Чинне кримінальне законодавство України під порушенням законів та звичаїв війни визнає жорстоке поводження з

³³ Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 3-тє вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2023. С. 376.

³⁴ Дараган В.В. До питання компетенції підрозділів кримінальної поліції щодо протидії воєнним злочинам. *Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану*: матеріали міжвідомчої наук.– практ. конф. (Київ, 30 берез. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 58.

³⁵ Дараган В.В. До питання компетенції підрозділів кримінальної поліції щодо протидії воєнним злочинам. *Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану*: матеріали міжвідомчої наук.– практ. конф. (Київ, 30 берез. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 58.

військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій (ст. 438 КК України)³⁶. Аналіз практики діяльності Національної поліції України на деокупованих територіях, під час проведення стабілізаційних заходів, дає підстави стверджувати, що найбільш поширеними серед воєнних злочинів є:

- поранення чи вбивство цивільних осіб;
- катування, фізичне насилля, згвалтування, нелюдське поводження чи позбавлення волі;
- насилля щодо медичного персоналу;
- використання цивільних для прикриття військових;
- депортації та незаконне переміщення населення;
- примушування громадян до участі у військових діях проти власної держави;
- пошкодження або знищення цивільної інфраструктури, а також пограбування цивільного населення;
- знищення культурних та освітніх закладів;
- пошкодження/знищення культових споруд;
- відмова чи позбавлення доступу до медичної допомоги; умисне нанесення ударів по персоналу, транспорту, обладнанню пов'язаному з наданням гуманітарної допомоги тощо³⁷.

Крім цього, підрозділи Національної поліції України у повній мірі залучені і до виявлення та документування фактів колабораційної діяльності (ст. 111-1 КК України)³⁸. Разом із тим, до функціональних обов'язків підрозділів кримінальної поліції віднесено виявлення та документування значної кількості кримінальних правопорушень, а

³⁶ Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print>

³⁷ Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина / Офіс Генерального прокурора України. Київ, 2023. С. 12.; Див. також: Албул С.В. Окремі аспекти документування працівниками кримінальної поліції воєнних злочинів на деокупованих територіях України. *Процесуальні та криміналістичні аспекти розслідування воєнних злочинів*: матеріали круглого столу (Одеса, 21.02.2024 р., ОДУВС). Одеса: ОДУВС, 2024. С. 6.

³⁸ Поліцейська юрисдикція в умовах воєнного стану: монографія / С.В. Албул, А.М. Бабенко, П.М. Балтаджи та ін.; за заг. ред. Д.В. Швеця, М.О. Семенишина. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 217.

також оперативне супроводження кримінальних проваджень підслідність по яких покладена на органи досудового розслідування Національної поліції. Такий стан обумовлює надзвичайне навантаження на оперативні підрозділи та органи досудового розслідування Національної поліції України. Разом із тим, чинне законодавство у сфері оперативно-розшукової діяльності не сприяє своєчасному та якісному виявленню та документуванню кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану, нівелює реалізацію принципу наступальності.

Кримінальне процесуальне законодавство України в частині реагування на виклики воєнного стану виявилось більш мобільним. У 2022 році до КПК України були внесені відповідні зміни та доповнення щодо особливого режиму досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану (Розділ IX-1)³⁹. Зокрема, були врегульовані питання стосовно початку досудового розслідування у разі відсутності технічної можливості доступу до Єдиного державного реєстру досудових розслідувань, особливостей проведення окремих процесуальних дій з урахуванням безпекової складової та за умов відсутності об'єктивної можливості їх виконання у визначені строки та/або технічної можливості тощо. У той же час такі новели не торкнулися питань розширення повноважень оперативних підрозділів щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативного супроводження кримінального провадження. Крім цього, законодавство та відомчі нормативні акти в частині особливого режиму організації і тактики здійснення оперативно-розшукових заходів в умовах воєнного часу змін та доповнень взагалі не зазнали.

На теперішній час оперативно-розшукові заходи, які надано право здійснювати оперативним підрозділам Національної поліції України в межах оперативно-розшукових справ, традиційно класифікують залежно від необхідності отримання певного дозволу на їх проведення. Так, до ініціативних оперативно-розшукових заходів, проведення яких не потребує отримання дозволу, відносять:

- опитування осіб;
- огляд предметів, територій, приміщень, відкритих до публічного доступу;
- інформаційно-аналітичне прогнозування;

³⁹ Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення 05.05.2024).

- профілактично-пошуковий захід;
- оперативну установку;
- виготовлення заздалегідь ідентифікованих (помічених) засобів (речей, документів, речовин);
- оперативне ототожнення осіб, предметів та речовин;
- особистий пошук та оперативний огляд публічно доступного місця;
- отримання довідково-аналітичної інформації;
- поліграфне опитування тощо⁴⁰.

До категорії оперативно-розшукових заходів, що здійснюються на підставі дозволу керівника оперативного підрозділу відносять:

- виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації;
- здійснення спостереження за річчю або місцем; організацію перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств.

За дозволом прокурора здійснюються: контрольована поставка та контрольована і оперативна закупки товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форми власності з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь, а також операції з контрольованого вчинення відповідних діянь з метою виявлення та фіксації діянь, передбачених статтями 305, 307, 309, 311, 318, 321, 364-1, 365-2, 368, 368-3, 368-4, 369, 369-2 Кримінального кодексу України.

У свою чергу, виключно за ухвалою слідчого судді здійснюються:

- проникнення та обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи;
- аудіо-, відеоконтроль особи, зняття інформації з електронних комунікаційних мереж, електронних інформаційних систем;
- накладання арешту на кореспонденцію, здійснення її огляду та виймки;
- спостереження за особою, а також аудіо-, відеоконтроль місця;
- установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу);
- моніторинг банківських рахунків⁴¹.

⁴⁰ Оперативно-розшукова діяльність: навчальний посібник / С.В. Албул, С.О. Єгоров, Є.В. Поляков, Т.Г. Щурат; за заг. ред. проф. С.В. Албула. – Одеса : ОДУВС, 2023. С. 183.

⁴¹ Оперативно-розшукова діяльність: навчальний посібник / С.В. Албул, С.О. Єгоров, Є.В. Поляков, Т.Г. Щурат; за заг. ред. проф. С.В. Албула. – Одеса : ОДУВС, 2023. С. 184–185.

Всі вказані заходи здійснюються згідно з відповідними положеннями Кримінального процесуального кодексу України. В межах кримінального провадження оперативні підрозділи здійснюють негласні слідчі (розшукові) дії виключно за дорученнями органу досудового розслідування.

Аналіз діяльності оперативних підрозділів Національної поліції України на деокупованих територіях, у місцевостях, наближених до лінії бойового зіткнення дає підстави стверджувати, що більшість вищезазначених оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій на теперішній час як організаційно, так і тактично, з точки зору дотримання вимог та положень чинного законодавства, провадити доволі складно, а іноді неможливо. За нашим переконанням, можна стверджувати, що дотримання вимог та положень чинного законодавства в умовах воєнного стану за об'єктивними обставинами призводить до мінімізації праксеологічної складової оперативно-розшукової діяльності. Існуючі чинники, які притаманні умовам воєнного стану (ведення бойових дій, систематичні обстріли території держави, руйнування об'єктів інфраструктури, міграція населення, тимчасова окупація окремих територій, знищення матеріальних носіїв інформації та обліків, відсутність технічної можливості здійснення певних дій та заходів, реальна та/або потенційна небезпека для здоров'я та життя громадян, діяльність диверсійно-розвідувальних груп противника, пасивний та активний супротив з боку осіб, які є прихильниками країни-агресорки, раніше співпрацювали та/або таємно співпрацюють з представниками спецслужб російської федерації тощо) суттєво перешкоджають реалізації у повному обсязі праксеологічної складової оперативно-розшукової діяльності та вимагають перегляду нормативно-правової регламентації, а також змін в організації і тактиці проведення оперативно-розшукових заходів.

Слід зазначити, що в умовах воєнного стану вищевказані чинники не суттєво вплинули на організацію ініціативних оперативно-розшукових заходів, проведення яких не потребує отримання дозволу, а також таких, що здійснюються на підставі дозволу керівника оперативного підрозділу. Їх організація і проведення здійснюються виключно з урахуванням вимог безпекової складової. Одночасно, оперативно-розшукові заходи, проведення яких здійснюється за дозволом прокурора, а також на підставі ухвали слідчого судді, потребують застосування технічних засобів,

пов'язані з тимчасовим обмеженням конституційних прав особи у зв'язку з втручанням у приватне спілкування, під впливом вищевказаних чинників, притаманних воєнному стану, провадяться із суттєвими складнощами. Крім цього, через певні об'єктивні та суб'єктивні обставини в умовах воєнного стану, особливо на деокупованих територіях та таких, що є наближеними до лінії бойового зіткнення, проблем зазнала і реалізація прав оперативних підрозділів, передбачених п. 13 та п. 14 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» щодо використання конфіденційного співробітництва, а також роботи з негласними штатними та позаштатними працівниками⁴². За нашим переконанням, зазначене обумовлює нагальну необхідність врегулювання низки питань, що стосуються особливого режиму організації і тактики здійснення оперативно-розшукових заходів в умовах воєнного часу.

Конституція України в ст. 64 закріплює, що права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Одночасно, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Такі можливі обмеження, зокрема, зазначені в Законі України «Про правовий режим воєнного стану»⁴³. При цьому, не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62 та 63 Конституції України⁴⁴. Разом із тим, винятки можуть бути встановлені судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти кримінальному правопорушенню чи з'ясувати істину під час кримінального провадження, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Таким чином, права і свободи людини і громадянина, передбачені іншими статтями Конституції України, в умовах воєнного стану можуть бути обмежені. До таких прав і свобод людини і громадянина, обмеження яких є можливим за вказаних умов під час проведення оперативно-розшукових заходів, слід віднести: недоторканість житла (ст. 30);

⁴² Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ із змін. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/print> (дата звернення 05.05.2024).

⁴³ Про правовий режим воєнного стану : закон України від 12.05.2015 № 389-VIII [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/print> (дата звернення 05.05.2024).

⁴⁴ Конституція України: закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр/print> (дата звернення 05.05.2024).

таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); заборона втручання в особисте і сімейне життя (ст. 32); свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33); право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34) тощо.

З урахуванням вищевикладеного, за нашим переконанням, реалізації праксеологічної складової оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану сприяли б:

- внесення доповнень до ст. 41 КПК України в частині надання права оперативним підрозділам в умовах воєнного стану у випадках, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо, проводити необхідні оперативно-розшукові заходи ініціативно, без доручення слідчого в межах кримінального провадження.

- надання права оперативним підрозділам в умовах воєнного стану за відсутності об'єктивної можливості виконання доручень слідчого за кримінальним провадженням у визначені строки, виконувати їх невідкладно за наявності можливості.

- внесення доповнень до ст. 253 КПК України щодо письмового повідомлення осіб, конституційні права яких були тимчасово обмежені під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також підозрюваного, його захисника виключно після припинення або скасування воєнного стану.

- надання можливості оперативним підрозділам в умовах воєнного стану, за відсутності об'єктивної можливості отримання ухвали слідчого судді на проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування, проводити їх за постановою керівника органу або підрозділу, з погодженням зі слідчим та прокурором.

- доповнення п. 1 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» положенням щодо введення в якості підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про кримінальні правопорушення, що вчиненні невідновленими особами.

- доповнення ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» пунктом 5, який визначає в якості самостійної підстави для проведення оперативно-розшукової діяльності

необхідність перевірки осіб у зв'язку з проведенням фільтраційних та стабілізаційних заходів в умовах воєнного стану.

– наукове обґрунтування та новелізація концептуальних положень агентурно-оперативної та розшукової роботи оперативних підрозділів Національної поліції України.

Крім цього, безсумнівно, концептуального оновлення потребують і відомчі нормативно-правові акти з питань організації і тактики оперативно-розшукової діяльності з урахуванням сучасних викликів та умов воєнного стану.

ВИСНОВКИ

Сучасна вітчизняна доктрина оперативно-розшукової діяльності має орієнтуватися виключно на потреби практики та виклики сьогодення. Разом із тим, з моменту набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України у 2012 році оперативно-розшукова діяльність зазнала суттєвих функціональних обмежень. На сьогодні оперативно-розшукова діяльність фактично втратила наступальний, ініціативний характер та призначена для забезпечення кримінальної процесуальної діяльності. В таких умовах останнім часом науковий пошук та законотворча ініціатива були спрямовані виключно на процеси новелізації кримінального процесуального законодавства. У свою чергу, теоретико-правові та організаційно-тактичні аспекти оперативно-розшукової діяльності досліджувалися виключно з точки зору допоміжної функції та спрямовувалися на питання її процесуалізації. За нашим переконанням, на сьогодні теорія оперативно-розшукової діяльності потребує суттєвого наукового переосмислення на концептуальному рівні. При цьому, напрямками такого переосмислення мають стати дослідження сучасних доктринальних та праксеологічних концептів оперативно-розшукової діяльності в Україні.

Серед доктринальних аспектів особливе місце займають питання формування правової дефініції оперативно-розшукової діяльності в Україні. Існуюча в вітчизняній правовій доктрині дефініція «оперативно-розшукова діяльність» не відображає сутнісних ознак та не розкриває її діяльнісну, праксеологічну складову. За нашим переконанням, оперативно-розшукова діяльність на законодавчому рівні необхідно визначити як діяльність спеціально уповноважених державних органів щодо організації та проведення гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-

технічних засобів, з метою пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій, припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави.

В умовах воєнного стану чинне оперативно-розшукове законодавство, а також відомчі нормативно-правові акти не забезпечують у повній мірі реалізацію праксеологічної складової оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України. На концептуальному рівні реалізації праксеологічної складової оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану сприятимуть зміни і доповнення до чинного законодавства в частині: розширення повноважень оперативних підрозділів щодо здійснення ініціативних оперативно-розшукових заходів; визначення строків виконання доручень слідчого за особливих обставин воєнного часу; встановлення особливого порядку проведення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих (розшукових) дій, пов'язаних із втручанням у приватне спілкування; введення в якості підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про кримінальні правопорушення, що вчинені невстановленими особами, а також необхідність перевірки осіб у зв'язку з проведенням фільтраційних та стабілізаційних заходів в умовах воєнного стану; новелізації концептуальних положень агентурно-оперативної та розшукової роботи оперативних підрозділів Національної поліції України.

АНОТАЦІЯ

Досліджено сучасні доктринальні та праксеологічні концепти оперативно-розшукової діяльності в Україні. На підставі аналізу правил юридичної техніки, досвіду правового регулювання правоохоронної діяльності зарубіжних країн, проєктів нормативно-правових актів та теоретичних джерел наголошується, що існуюча в вітчизняній правовій доктрині дефініція «оперативно-розшукова діяльність» є такою, що потребує концептуального переосмислення. Запропоновано правову дефініцію «оперативно-розшукова

діяльність» визначити як діяльність спеціально уповноважених державних органів щодо організації та проведення гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів, з метою пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій, припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави.

Наголошується, що виклики сьогодення, пов'язані з військовою агресією російської федерації, довели необхідність змін до стандартних підходів щодо функцій, прав та обов'язків правоохоронних органів України, зокрема їх оперативних підрозділів. Доведено, що дотримання вимог та положень чинного законодавства в умовах воєнного стану за об'єктивними обставинами призводить до мінімізації праксеологічної складової оперативно-розшукової діяльності. Аргументується нагальна необхідність врегулювання низки питань, що стосуються особливого режиму організації і тактики здійснення оперативно-розшукових заходів в умовах воєнного часу. Запропоновано зміни і доповнення до чинного законодавства, які на концептуальному рівні сприятимуть реалізації праксеологічної складової оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану.

Література

1. Аброськін В.В. Юридична техніка Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» 1992 р. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Т. 3. С. 127–131. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.3.29>

2. Албул С.В. Досвід країн Балтії у становленні кримінальної розвідки (на прикладі Литовської Республіки). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 1. С. 11–14.

3. Албул С.В. Нова парадигма оперативно-розшукової діяльності: проблемні питання правового забезпечення. *Актуальні питання правового забезпечення у сучасних умовах: збірник тез доповідей Всеукраїнського науково-практичного семінару* (Харків, 26 листопада 2021 р., Національна академія Національної гвардії України). Харків: НА НГУ, 2021. С. 4–5.

4. Албул С.В. Новели оперативно-розшукового законодавства України: проблемні аспекти та вади. *Tasks and problems of science and practice: Abstracts of XIII International Scientific and Practical Conference*. Berlin, Germany, 2021. Pp. 94-97.

5. Албул С.В. Окремі аспекти документування працівниками кримінальної поліції воєнних злочинів на деокупованих територіях України. *Процесуальні та криміналістичні аспекти розслідування воєнних злочинів*: матеріали круглого столу (Одеса, 21.02.2024 р., ОДУВС). Одеса: ОДУВС, 2024. С. 6–11.

6. Албул С.В. Оперативно-розшукова діяльність: до питання новелізації правової дефініції. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали XVI Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. (м. Одеса, 29 березня 2024 р.) Одеса: ОДУВС, 2024. С. 159–162.

7. Албул С.В. Перспективи розвитку оперативно-розшукового законодавства в Україні. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*. (м. Одеса, 31 березня 2021 р.) Одеса: ОДУВС, 2021. С. 156–158.

8. Албул С.В. Правові засади контррозвідувальної діяльності в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 2. С. 3–7. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2023.2.1>

9. Бандурка О.М., Перепелиця М.М., Манжай О.В., Шендрик В.В. Оперативно-розшукова компаративістика: монографія. Харків: Золота міля, 2013. 352 с.

10. Гнетнев М., Білецький В., Басалик С. Законопроектна увага до оперативно-розшукової діяльності з боку Верховної Ради України VIII скликання. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2018. № 4. С. 141–144.

11. Дараган В.В. До питання компетенції підрозділів кримінальної поліції щодо протидії воєнним злочинам. *Актуальні питання та перспективи використання оперативно-розшукових засобів у розкритті злочинів в умовах воєнного стану*: матеріали міжвідомчої наук.– практ. конф. (Київ, 30 берез. 2023 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 58–61.

12. Конституція України: закон України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr/print> (дата звернення 05.05.2024).

13. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. 3-тє вид., стереотип. Київ: Юрінком Інтер, 2023. 584 с.

14. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> (дата звернення 05.05.2024).

15. Кримінальний процесуальний кодекс України : закон України від 13.04.2012 № 4651-VI [Електронний ресурс]. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua> (дата звернення 05.05.2024).

16. Оперативно-розшукова діяльність: навчальний посібник / С.В. Албул, С.О. Єгоров, Є.В. Поляков, Т. Г. Щурат; за заг. ред. проф. С.В. Албула. – Одеса : ОДУВС, 2023. – 375 с. (Серія: Теорія і практика ОРД).

17. Пасько О.М., Цільмак О.М. Психологія: схеми, таблиці, коментарі: навчально-наочний посібник; за заг. ред. О.М. Цільмак. Одеса: ОДУВС, 2013. 270 с.

18. Поліцейська юрисдикція в умовах воєнного стану: монографія / С.В. Албул, А.М. Бабенко, П.М. Балтаджи та ін.; за заг. ред. Д.В. Швеця, М.О. Семенишина. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. – 540 с.

19. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18.02.1992 № 2135-XII із змін. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12/print> (дата звернення 05.05.2024).

20. Про оперативно-розшукову діяльність: проєкт закону України від 02.09.2019 № 1229 [Електронний ресурс]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66597 (дата звернення 05.05.2024).

21. Про правовий режим воєнного стану : закон України від 12.05.2015 № 389-VIII [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/print> (дата звернення 05.05.2024).

22. Про розвідку: закон України від 17.09.2020 № 912-IX [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20/print> (дата звернення 05.05.2024).

23. Розвідувальна діяльність. *Вікіпедія* [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Розвідувальна_діяльність (дата звернення 05.05.2024).

24. Сенкевич Г.А., Хілько А.С., Аксьонов О.І. Теорія наукових парадигм як модель і методологія наукового знання. *Вчені записки*

ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : Філологія. Журналістика. 2021. Том 32 (71). № 1. Ч. 3. С. 168–174. DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.1-3/29>

25. Слюсарчук І., Сліусарчук В., Ковальова І. Провадження оперативно-розшукових заходів у Великій Британії та США. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 201–207. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.36>

26. Стандарти розслідування воєнних злочинів. Загальна частина / Офіс Генерального прокурора України. Київ, 2023. 102 с.

27. Судова, правоохоронна та правозахисна системи України: підручник / С.В. Албул, М.О. Баймуратов, А.І. Берлач та ін.; за заг. ред. д.ю.н., проф. С.О. Кузніченка. Одеса: ОДУВС, 2012. 402 с.

28. Тихомиров Д. Співвідношення категорій державної діяльності, державного управління та державної політики. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 201–207. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.5.36>

29. Тихонова Д.С. Поняття «правоохоронна діяльність» і функції правоохоронної діяльності. *Проблеми сучасної поліцейстики: матеріали науково-практичної конференції* (Харків, 20.04.2022). Харків: ХНУВС, 2022. С. 224–225.

30. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; за ред. В.І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

31. Хворостянкіна А.В. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України* [Електронний ресурс]. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6669 (дата звернення 05.05.2024).

Інформація про автора:

Албул Сергій Володимирович,

кандидат юридичних наук, професор,

професор кафедри оперативно-розшукової діяльності

факультету підготовки фахівців

для підрозділів кримінальної поліції

Одеського державного університету внутрішніх справ,

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-3253-9225>

ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СТАБІЛІЗАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ ПІДРОЗДІЛАМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ

Аносенков А. А., Коломієць Ю. М., Мукоїда Р. В.

ВСТУП

Військова агресія російської федерації поставила перед системою Міністерства внутрішніх справ України нові виклики та завдання, які пов'язані з необхідністю виконання визначених законодавством повноважень в умовах бойових дій, а також напруженої соціально-економічної та політичної ситуації. Якість роботи Національної поліції України, безумовно, залежить від якості кадрового складу, підготовку якого здійснюють заклади вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Під час дії воєнного стану вимоги керівництва держави та МВС України до змісту та якості підготовки майбутніх поліцейських значно підвищилися.

Особлива увага в цьому напрямі приділяється збільшенню практичної складової під час освітнього процесу, відпрацюванню навичок документування та розслідування воєнних злочинів, злочинів, учинених на деокупованих територіях, застосуванню нових видів озброєння та спеціальних засобів. Вказана ситуація пояснюється, зокрема, тим, що під час воєнного стану діяльність органів та підрозділів МВС України зазнала значних змін.

Крім виконання звичайних повноважень щодо забезпечення публічної безпеки та порядку і протидії злочинності, працівники Національної поліції залучаються до забезпечення стабілізаційних заходів на деокупованих територіях і територіях, прилеглих до районів бойових дій, евакуаційних та рятувальних операцій, гуманітарних місій тощо.

На сьогодні поряд з класичними способами ведення бойових дій (оборона та наступ) набувають значення стабілізаційні дії (стабілізаційна операція), яка складас основу концепції превентивного стримування.

1. Мета і характеристика стабілізаційної операції за участі підрозділів Національної поліції України

На виконання доручення Президента України від 13 січня 2023 року Кабінетом Міністрів України прийнято постанову № 30 про утворення як юридичної особи публічного права міжрегіонального територіального органу Національної поліції – Департаменту поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють» (далі – Бригада)¹. До цієї штурмової бригади вже виявили бажання вступити чимало курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які готують поліцейських, а отже, актуальним і доцільним буде впровадження в підготовку майбутніх працівників Національної поліції тем та практичних занять щодо: 1) проведення штурмових та пошукових заходів; 2) організації та здійснення заходів стосовно рятування людей і забезпечення їх безпеки; 3) виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів; 4) проведення аеророзвідки; 5) проведення стабілізаційних та пошуково-фільтраційних заходів на звільнених територіях; 6) застосування в діяльності поліції групової тактики або тактики штурмових груп.

Стабілізаційні дії військ – форма воєнних дій, яка уявляє собою сукупність узгоджених та взаємозв'язаних за метою, завданнями, місцем і часом одночасних або послідовних заходів, акцій і дій, які проводяться визначеним складом військ у взаємодії з органами та підрозділами інших військових формувань (ІВФ) та правоохоронних органів (ПрО) у межах стабілізаційної операції або самостійно для стабілізації обстановки у кризовому районі².

Стабілізаційна операція ведеться з метою запобігання збройним конфліктам, їх ліквідації на ранніх стадіях, забезпечення та підтримання безпеки і стабільності в постконфліктний період (робота на деокупованій території). За своїм змістом ця операція полягає у проведенні спеціальних військових дій, маневру утвореним міжвидовим (міжвідомчим) угрупованням військ (сил) за єдиним замислом.

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 13 січня 2023 р. № 30 «Про утворення територіального органу Національної поліції» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/30-2023-%D0%BF#Text>

² БОЙОВИЙ СТАТУТ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ. Частина III. Взвод, відділення, екіпаж танка. Київ: Алерта, 2022. С.202

Спеціальна протидиверсійна операція проводиться спільними діями загальновійськових підрозділів, Сил спеціальних операцій (ССПО), інших видів Збройних Сил, інших військових формувань та правоохоронних органів (ІВФ та ПрО) у складі об'єднаного угруповання для виявлення, блокування та ліквідації диверсійно-розвідувальних сил (ДРС) противника або незаконних збройних формувань у визначеному секторі (районі) відповідальності.

Під час участі у стабілізаційних діях військ, спеціальній протидиверсійній операції Національна поліція України у взаємодії з загальновійськовими підрозділами, формуваннями ІВФ та ПрО здійснюють спеціальні військові дії.

Спеціальні військові дії (СпВД) НПУ є складовим елементом стабілізаційної операції, самостійних стабілізаційних дій, спеціальної протидиверсійної операції. Це дії низового тактичного рівня. Вони співвідносяться зі стабілізаційною (протидиверсійною) операцією за масштабами і змістом, як загальновійськовою операцією.

Важлива особливість ведення стабілізаційних дій військ і протидиверсійної операції полягає в тому, що військам протистоїть противник, який може з'явитися і зникнути несподівано в будь-який час і в будь-якому місці. Тому тут немає чітко визначеної лінії фронту, але є повсюдна боротьба, немає тилу як зони відносно безпеки. Обстановка, коли всюди фронт, коли всюди чатує небезпека, має сильний психологічний вплив на військовослужбовців, морально і фізично виснажує їх. У подібних умовах боротьба з противником повинна ґрунтуватися на мистецтві, хитрості, своєчасному розкритті його замислів і планів.

Перехід до стабілізаційних дій може здійснюватися з певних причин. Перша – перехід від активних дій загальновійськових підрозділів до дій щодо забезпечення безпеки, друга – виконання заходів, необхідних для збереження або відновлення інфраструктури.

Бригада веде стабілізаційні дії для забезпечення безпеки цивільного населення, у тому числі через відновлення функціонування органів місцевого самоврядування. Бригада не має можливості самостійно стабілізувати обстановку у визначеній зоні. Основна роль бригади під час ведення стабілізаційних дій полягає у встановленні та підтримці єдності зусиль усіх сил та засобів, які забезпечують досягнення мети дій.

Завданнями поліції під час проведення стабілізаційних заходів в межах визначених повноважень є: у взаємодії з підрозділами

(військовими частинами) Збройних Сил України, Головного управління розвідки Міністерства оборони України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, іншими складовими сил безпеки і оборони участь з відсічі та стримуванні збройної агресії проти України; проведення ударно-штурмових та ударно-пошукових заходів; ліквідація збройного конфлікту або надзвичайної ситуації; організації та здійснення заходів щодо рятування людей і забезпечення їх безпеки; виконанні завдань територіальної оборони; виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів (розмінування територій в разі необхідності); здійснення контрдиверсійних заходів (виявлення та знешкодження диверсійно-розвідувальних сил і незаконних збройних формувань противника); проведення аеророзвідки та вогневого ураження противника на території окупованих населених пунктів; застосування маневру сил і засобів Бригади для завдання одночасних і послідовних вогневих ударів із різних видів озброєння та невідступним переслідуванням противника (окупанта), виявлення позицій ворога; знищення військової техніки та живої сили противника; проведення стабілізаційних та пошуково-фільтраційних заходів на звільнених територіях; застосування групової тактики або тактики штурмових груп для здійснення тактичного прориву оборони противника.

Під час організації виконання завдань на деокупованій території повинні враховуватися особливості, основними з яких є: обмеження (заборона) на застосування певних способів дій і засобів ураження; необхідність уникнення втрат мирного населення та руйнування (виведення з ладу) об'єктів інфраструктури; безпосередній контакт та постійний інформаційно-психологічний вплив з боку антидержавно налаштованих осіб, партій, релігійних організацій, рухів і певних верств населення; необхідність одночасного виконання декількох різних за характером і місцем виконання завдань; в разі загострення обстановки автономність дій підрозділів поліції; спільне виконання завдань з ІВФ та ПрО, штабами зон територіальної оборони.

Основними принципами стабілізаційних дій є: трансформація конфлікту; єдність зусиль; побудова партнерства.

Трансформація конфлікту – це процес усунення причин та умов, що зумовили конфлікт. Бригада залучається до ведення стабілізаційних дій, поки інші складові Сил оборони держави не зможуть забезпечувати безпеку населення.

Стабілізаційні дії вимагають налагодження співпраці між суб'єктами, зацікавленими у врегулюванні ситуації. Суть полягає у синхронізації, координації та інтеграції діяльності урядових та неурядових організацій спільно з військовими для досягнення єдності зусиль. Єдність зусиль – це координація і співпраця, яка спрямована на спільну мету. Єдність зусиль є фундаментом для успішного виконання завдань під час ведення стабілізаційних дій.

Побудова партнерства є результатом заходів і військових зусиль, що підвищують здатність органів місцевого самоврядування забезпечувати верховенство права, безпеку населення, надання йому основних послуг. Бригада застосовує комплексний підхід для вирішення спільних інтересів. Єдність дій є незамінною особливістю побудови партнерської відносин.

Якщо бригада виконує завдання в районі, де відсутні органи місцевого самоврядування, на неї додатково покладаються завдання організації функціонування військово-цивільної адміністрації. Військово-цивільні адміністрації – призначені для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку, участі у протидії актам збройної агресії, диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи в районі відсічі збройної агресії російської федерації.

Фази стабілізаційних дій. Фазами стабілізаційних дій є: початкова фаза (ініціалізація); трансформаційна фаза (фаза перетворень); фаза забезпечення стабільності.

Початкова фаза (ініціалізація) – це заходи початкового реагування, які виконуються для стабілізації кризової ситуації. Бригада виконує стабілізаційні завдання або до початку конфлікту, або після завершення конфлікту, коли безпекова ситуація не дозволяє використовувати цивільний персонал. Ініціалізація спрямована на створення безпечного середовища, що дозволяє задовольнити гуманітарні потреби місцевого населення. Ініціалізація дозволяє зменшити рівень насильства та людських страждань, створюючи умови, які дають можливість іншим суб'єктам безпечно допомагати населенню.

До заходів трансформаційної фази належать стабілізація обстановки, відновлення та розбудова. Заходи трансформації виконуються у відносно безпечному середовищі. Трансформація має важливе значення для збереження стабільності та сприяє стабільності в межах району дій бригади.

Так згідно розпорядження КМУ «Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад» до сфери відповідальності НПУ відноситься: здійснення заходів з очищення (розмінування) територій населених пунктів, об'єктів життєзабезпечення населення, гасіння пожеж, розбирання завалів тощо; життя заходів для виявлення осіб, причетних до колабораційної діяльності та пособництва державі-агресору; надання підтримки у створенні громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону, здійснення координації їх діяльності; забезпечення повернення, а у разі неможливості забезпечення відновлення наявної документації щодо власників зареєстрованої зброї; здійснення приймання, зберігання вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набоїв, вибухових речовин та пристроїв; життя заходів до встановлення місця перебування безвісти зниклих осіб, зокрема за особливих обставин; виявлення дітей, які залишилися без батьківського піклування; проведення обліку дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечення переміщення дітей до безпечних районів з тимчасовим влаштуванням до сімейних форм виховання; проведення перевірки законності перебування на території України громадян держави-агресора, а також інших іноземців, осіб без громадянства та прийняття за її результатами рішень, передбачених Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»; проведення розмінування (спеціальних вибухотехнічних робіт) інфраструктури електронних комунікаційних мереж, зокрема антен, веж, інших споруд електронних комунікацій. Проведення інформування операторів електронних комунікацій щодо здійснення заходів з розмінування (спеціальних вибухотехнічних робіт); проведення розмінування (спеціальних вибухотехнічних робіт) земель сільськогосподарського призначення та виробничих потужностей підприємств із визначенням пріоритетності здійснення заходів з розмінування (спеціальних вибухотехнічних робіт); проведення обстеження (розмінування) та виконання піротехнічних робіт, пов'язаних із знешкодженням виявлених вибухонебезпечних предметів. Визначення місця знищення вибухонебезпечних предметів та виконання піротехнічних робіт, пов'язаних із знешкодженням виявлених вибухонебезпечних предметів. Організація та забезпечення оповіщення населення про ризики, пов'язані із

перебуванням у зоні можливого ураження вибухонебезпечних предметів, та дотримання правил поведінки з вибухонебезпечними предметами; збір інформації про ділянки узбережжя морів, морських заток, лиманів та островів у внутрішніх морських водах у межах пляжної зони та узбережжя водних об'єктів на земельних ділянках прибережних захисних смуг Чорного та Азовського морів, річок Дніпро та Південний Буг, де є небезпека мінування, передача інформації уповноваженим органам, які займаються розмінуванням³.

Фаза забезпечення стабільності передбачає проведення заходів, які спрямовані на виконання довгострокових програм, спрямованих на побудову партнерства та трансформацію. Успішне виконання цих заходів забезпечує умови для стабільного розвитку. Як правило, бригада здійснює заходи із забезпечення стабільності, коли середовище безпеки є достатньо стабільним. Досить часто бригада здійснює довгострокові програми для підтримки населення.

Для успішного захоплення та утримання ініціативи під час ведення стабілізаційних дій бригада повинна визначити і знизити негативний вплив з боку джерел нестабільності.

Бригада організовує збір інформації для отримання повного розуміння про наміри та спроможності ключових суб'єктів операційного середовища, у тому числі й тих, які відносяться до джерел нестабільності.

Основними джерелами нестабільності під час ведення стабілізаційних є:

військові дії країни агресора; незаконні збройні формування; релігійні, етнічні групи населення, які незадоволені державною владою та придримують агресора; стихійні лиха або дефіцит ресурсів (гуманітарна котострофа або руйнування інфраструктури).

Стабілізаційні дії ведуться з метою підтримання або відновлення безпечного середовища, державного управління, відновлення інфраструктури та надання гуманітарної допомоги. Бригада планує, здійснює підготовку та оцінює проведені дії для визначення позитивних, негативних або нейтральних впливів на район дій.

Безпека цивільного населення спрямовується на захист як від внутрішніх, так і від зовнішніх загроз. Бригада повинна координувати дії, що спрямовані на встановлення порядку,

³ Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад, розпорядження Кабінету міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1219-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022-%D1%80#Text>

стримання насильства, підтримання, відновлення або створення цивільних органів влади.

Одним із завдань бригади є задоволення базових гуманітарних потреб населення (продукти харчування, вода та намети) поряд з підтримкою переміщених цивільних осіб та запобіганню поширення епідемічних хвороб. Зусилля з відновлення постачання базових послуг життєзабезпечення у будь-якій операції впливає на добробут населення. Поряд з необхідністю забезпечення безпеки, для врегулювання конфлікту командир оцінює спроможності бригади щодо задоволення базових гуманітарних потреб.

Під час надання гуманітарної допомоги населенню підрозділи НПУ можуть залучатись до участі у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (НС) природного, техногенного характеру, зумовлених наслідками ведення бойових дій, диверсійної (терористичної) діяльності.

Силами підрозділу можуть виконуватись аварійно-рятувальні, пошукові та інші невідкладні роботи, що спрямовані на припинення дії небезпечних факторів і забезпечення захисту населення а також здійснюватись локалізація зони надзвичайної ситуації та влаштування табори для тимчасового розміщення постраждалих, харчування і обігріву.

Підрозділ застосовується, як правило, у складі зведеного загону і виконує завдання у взаємодії з підрозділами Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України) установами Міністерства охорони здоров'я, ІВФ і ПрО. Підрозділ виділяється у розпорядження місцевих органів влади та забезпечується необхідними матеріально-технічними засобами. Залучення підрозділів до робіт здійснюється після проведення розвідки та оцінювання масштабу НС з урахуванням чинників, що впливають на виконання завдання. Завдання виконуються шляхом безперервного ведення робіт з максимальним використанням усіх сил і засобів для рятування постраждалих, локалізації та ліквідації осередків НС.

Завданнями бригади щодо забезпечення функціонування органів місцевого самоврядування можуть бути: підтримка діяльності перехідної адміністрації; підтримка у розвитку державного управління на місцевому рівні; підтримка організації виборчого процесу *(за умови проведення)*.

Бригада надає допомогу органам місцевого самоврядування шляхом встановлення безпечного середовища для початку процесу відновлення інфраструктури. Під час охорони та оборони важливих

об'єктів і комунікацій основними завданнями підрозділу є недопущення проникнення до об'єктів сил спеціальних операцій (ССО) противника, ДРС та відбиття їх нападу. В залежності від завдання, умов обстановки, а також характеру функціонування об'єктів (комунікацій) підрозділи ведуть охоронні, оборонні, сторожові, загороджувальні, патрульні дії.

Командир бригади і штаб повинні бути готовими до різкої зміни обстановки. В ході виконання завдань стабілізаційних дій бригада може отримати завдання щодо боротьби з ДРС противника та НЗФ. У цьому випадку дії підрозділів бригади передбачатимуть ведення як наступальних, так і оборонних дій. Командир бригади у разі виконання завдань щодо боротьби з ДРС противника створює бойовий порядок, одночасно підтримуючи баланс між необхідністю ведення стабілізаційних дій та збереженням бойового потенціалу підрозділів. Командир бригади повинен спланувати передачу повноважень в районі виконання завдань у випадку, коли необхідно перейти до наступальних або оборонних дій.

Бригада переходить від стабілізаційних до оборонних дій у випадку: різкого загострення обстановки в районі виконання завдань; виникнення загрози від сильнішого противника із-за меж району дій; отримання наказу від старшого начальника.

Командир бригади або старший начальник можуть віддати наказ на проведення наступальних дій, наприклад, атаки або зближення з противником. Командир бригади та підлеглі командири повинні швидко перегрупувати свої підрозділи на ведення наступальних дій з метою блокування і знищення ДРС противника.

2. Тактика дій підрозділів поліції у стабілізаційних діях військ

Способи дій підрозділу НПУ під час участі бригади в стабілізаційних діях залежать від обстановки та характеру завдань і полягають у виконанні таких дій і заходів:

- під час посилення охорони та прикриття ділянок державного кордону, важливих об'єктів і комунікацій, виконання режимно-обмежувальних заходів – демонстраційні, оборонні, охоронні, сторожові та патрульні дії;

- під час проведення заходів щодо протидії ДРС противника, НЗФ, терористичним групам, які намагаються діяти через державний кордон, – оборонні, охоронні, сторожові, розвідувально-пошукові, пошуково-ударні, ізоляційні дії;

– під час недопущення нападів на базові табори, диверсій на об'єктах інфраструктури, охорони та супроводження вантажів, високопосадових осіб – оборонні, охоронні, сторожові та патрульні дії;

– під час надання допомоги населенню у ліквідації наслідків диверсій, терористичних актів, НС техногенного, природного характеру та викликаних застосуванням противником засобів ураження – ізоляційні, охоронні, сторожові та патрульні дії;

У всіх випадках визначений з цією метою підрозділи діють у тісній взаємодії з органами, військовими частинами і підрозділами ІВФ та ПрО.

Важко охарактеризувати всі вищезгадані дії, тому ми засередимося на тих діях, які відносяться до спеціальних військових дій в рамках участі загальновійськових частин і підрозділів правоохоронних органів у стабілізаційних діях військ і спеціальній протидиверсійній операції, а саме: – ізоляційно-обмежувальних; – блокувальних; – розвідувально-пошукових; – пошуково-ударних; – рейдових; – фільтраційних⁴.

Ізоляційно-обмежувальні дії мають на меті ізоляцію кризового району для створення сприятливих умов ведення стабілізаційних дій, зовнішнього блокування (локалізації) району збройного конфлікту, здійснення контрольнопропускового режиму на шляхах і дорогах пересування у район і з району конфлікту та недопущення прориву ДРС противника за межі району збройного конфлікту та ізоляції їх від джерел постачання озброєння та військової техніки, боєприпасами та іншими матеріально-технічними засобами.

Блокувальні дії мають на меті обмежити маневр противника шляхом блокування району (ділянки) місцевості, який він займає. Для блокування підрозділи групи займають вигідні рубежі на місцевості, перекривають шляхи можливого виходу противника із району його розташування, шляхи (напрямки) постачання боєприпасів і зброї, надходження поповнення з наступним оточенням противника і примушенням до здачі, а у разі здійснення опору – знищенням.

У зоні відповідальності та по периметру визначеного району можуть встановлюватися рубежі військових загороджень та

⁴ Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та шляхи вирішення в умовах воєнного стану: Методичні рекомендації / Аносенков А.А., Коломієць Ю.М., Мукоїда Р.В., Томіна В.Ю.: ОДУВС, 2023. С. 17.

створюватися блокпости за рахунок підрозділів, що безпосередньо залучаються до проведення операції. Ними перекриваються дороги та магістралі, ділянки узбережжя (річок), чим створюється зовнішня смуга ізоляції.

Рубіж військового загородження призначається уздовж основних комунікацій, рокад, на важливих ділянках узбережжя (річок) для недопущення проникнення ДРС противника та інших злочинних елементів із визначених районів (у визначені райони) і прикриття важливих об'єктів, шляхом виставлення на ньому засідок, заслонів, постів спостереження, секретів та організації патрулювання, а також утримання резерву для негайного реагування при виявленні ДРС противника.

Основним завданням підрозділу, що створює рубіж військового загородження, є недопущення несанкціонованого руху поза межами дозволених маршрутів. Рубежі військового загородження можуть створюватися із залученням підрозділів ІВФ та ПрО, підрозділів територіальної оборони. Протяжність рубежу військового загородження залежить від отриманого завдання, умов місцевості, наявності сил та засобів.

Блокпост – військовий наряд, що призначений для несення служби на перехрестях важливих доріг, в'їздах (виїздах) до населених пунктів, станцій.

Основні завдання, які виконує підрозділ на блокпосту: здійснення контролю за рухом транспорту, людей, їх перевірки та огляду, своєчасне виявлення пересування ДРС противника та інших злочинних елементів, шляхів можливого виходу бойовиків із районів їх зосередження, позбавленні доступу до джерел постачання боєприпасів і зброї та недопущення прориву через блокпост.

Блокпости можуть посилюватися особовим складом підрозділів НГУ, НПУ, представниками СБУ; на окремих ділянках блокпости можуть створюватися за рахунок підрозділів НГУ.

При ізоляції визначеного району можуть обладнуватись КПП для огляду і пропуску населення і транспорту, а також створюватись фільтраційні пункти з залученням представників військової контррозвідки.

Блокпости обладнуються на перехрестях важливих доріг, в'їздах (виїздах) до міст та населених пунктів, станцій і призначаються для створення зовнішньої ізоляції району дій ДРС противника і здійснення контролю за рухом транспорту і людей, їх перевірки та огляду.

Блокпости призначаються, як правило, у складі посиленого взводу і можуть посилюватися особовим складом підрозділів НГУ МВС, НПУ, представниками СБУ.

Група блокування (оточення) обмежує маневр противника шляхом блокування району (ділянки) місцевості, який займає. Для блокування підрозділи групи займають вигідні рубежі на місцевості, перекривають шляхи можливого виходу противника із району його розташування, шляхи (напрямки) постачання боєприпасів і зброї, надходження поповнення з наступним оточенням противника і примушенням до здачі, а у разі здійснення опору – знищенням.

Склад і чисельність групи блокування визначаються розміром району блокування, бойовими можливостями підрозділів, умовами місцевості, порою року і часом доби.

Для блокування визначеного району групі призначається рубіж блокування, фронт якого для роти може бути до 3 км на відкритій місцевості і до 1,5 км на закритій. Про вихід на рубіж блокування командир підрозділу повинен доповісти старшому командирі у уточнити завдання та порядок подальших дій.

Район вважається блокованим, якщо між сусідніми підрозділами на рубежі блокування встановлено вогневий і тактичний зв'язок та забезпечено суцільне спостереження за місцевістю.

Бойовий порядок групи блокування складається з бойових порядків підрозділів і резерву. Підрозділи на рубежі блокування розгортаються на широкому фронті. Перед рубежем блокування встановлюються пости спостереження, секрети і засідки, в проміжки висилаються дозори.

За наявності часу та відповідних засобів окремі ділянки місцевості перед рубежем блокування, а також стики і проміжки між підрозділами мінуються, на них встановлюються загородження та технічні засоби виявлення противника.

Резерв групи створюється для посилення підрозділів на загрозливих напрямках та виконання інших завдань, як правило, силою до взводу.

У випадку нестачі сил і засобів для суцільного блокування району розташування ДРС противника, блокуються тільки окремі напрямки, де вихід (прорив) противника найбільш вірогідний. Прикриття цих напрямків на рубежі блокування здійснюються заслонами.

Коли є точні дані про місцезнаходження ДРС противника одразу може здійснюватись їх оточення. У цьому випадку блокується не район, а сам противник у ньому. Оточення полягає в ущільненні кільця блокування з метою зменшення фронту блокування (створення суцільного фронту) до встановлення вогневого контакту

із противником і недопущення його прориву (просочування). Бойовий порядок при оточенні будується, як правило, в один ешелон і складається з груп оточення, вогневої і резерву.

Щільність оточення залежить від наявності сил і засобів, характеру місцевості. Роті призначається ділянка оточення до 1000 м. Оточення може здійснюватися для запобігання виходу противника з населеного пункту.

Надійне оточення досягається створенням двох кілець оточення – внутрішнього і зовнішнього. При цьому внутрішнє кільце створюється за околицею міста. При блокуванні (оточенні) великих населених пунктів або окремих їх районів група може займати позиції на зовнішньому чи внутрішньому рубежі блокування (оточення) або по периметру окремого району. Шляхи можливого руху противника всередині населеного пункту перекриваються заслонами.

Розвідувально-пошукові дії мають на меті визначити місце розташування загонів ДРС, їх бойовий склад, наявність опорних пунктів, баз, складів, пунктів управління. Для цього можуть залучатися сили і засоби агентурної, космічної, повітряної, радіо- і радіотехнічної розвідки; розвідувальні органи спеціального призначення та військової розвідки. З метою уточнення отриманих від них даних доцільно застосовувати пошукові групи.

Дії підрозділу що веде пошук під час виявлення базового табору ДРС. В випадку виявлення бойовиків або явних розвідувальних ознак їх наявності в районі пошуку (розвідки), командир пошукової (розвідувальної) групи негайно доповідає про це та про прийняте ним рішення старшому начальнику. Виявивши поблизу базового табору бойовиків, пошукова (розвідувальна) група по команді командира групи зупиняє будь які пересування, займає кругову оборону та встановлює спостереження за ними. В ході тривалого прихованого спостереження виявляються майже всі елементи базового табору, приблизна кількість противника, їх озброєння, характер діяльності та ступінь бойової готовності.

При необхідності проведення дорозвідки місцевості та противника, від пошукової (розвідувальної) групи висилається дозор в кількості трьох-шести найбільш підготовлених досвідчених співробітників.

Військовослужбовці дозору повільно та приховано, прикриваючи один одного обходять виявленого противника максимально охоплюючи його з флангу. Снайпер групи, кулеметник та інші військовослужбовці беруть спостерігачів противника під приціл в готовності негайно відкрити вогонь (зброя знята з запобіжника,

палець на спусковій скобі). Увага! При найменших підозрілих діях бойовиків вони негайно знищуються – краще вогнем з безшумної зброї (не менше одного стріляючого з безшумної зброї на одного бойовика). Виявивши базовий табір або ще одну позицію бойової охорони, дозор веде розвідку спостереженням та підслуховуванням. Всі переміщення пошукової (розвідувальної) групи навколо базового табору максимально обмежуються, що значно знижує ймовірність виявлення групи противника на підступах до табору і підриву особового складу пошукової (розвідувальної) групи на прикриваючих її мінно-вибухових засобах. Зібравши необхідну інформацію, командир групи, не послабляючи спостереження за табором, доповідає старшому начальнику результати розвідки табору та своє рішення.

Оцінка противника та місцевості. При оцінці табору противника командир пошукової (розвідувальної) групи визначає:

- щодо складу ДРС – загальну кількість бойовиків та їх озброєння (перш за все кількість кулеметів та РПГ), наявність озброєння вогневої підтримки (мінометів та АГС і так далі)

- співвідношення сил та засобів;

- щодо характеру діяльності основної маси бойовиків – виконання господарчих робіт, відпочинку, здійснення молитви, проведення занять і так далі, наявність у бойовиків спорядження та особистої зброї, складу та озброєння бойової охорони

- ступінь боєготовності ДРС;

- щодо наявності мінно-вибухових засобів на підступах до табору (прогнозування їх наявності при відсутності підтверджених відомостей)

- побудова бойового порядку та способи маневру групи при захопленні табору або проведенні вогневого нальоту;

- виходячи з типу укриттів, їх захисних властивостей і ступені обладнання, розміщення відносно місцевості основного входу та бійниць

- спосіб знищення противника що знаходиться в даному укритті (якими вогневими засобами, з яких рубежів та вогневих позицій);

- виявивши основні маршрути переміщення бойовиків по табору, зв'язкових, постачальників та інших бойовиків які прибувають до табору та залишають його – визначає ділянки на яких пошуковій (розвідувальній) групі доцільно влаштувати засідки, місця встановлення мін, а також робить висновки про відсутність на цих маршрутах встановлених бойовиками протипіхотних мін та саморобних вибухових пристроїв (СВП);

– в ході вивчення місцевості: наявність ділянок місцевості в таборі та на ближніх підступах до нього що не проглядаються (не розвідані), лощин, водотоків – ймовірність наявності в них противника, використання їх противником при здійсненні маневру з початком бою (при відході, обході групи, підході резервів).

Головною та основною метою дій пошукової (розвідувальної) групи при нападі на табір ДРС являється знищення живої сили противника. Основними способами дій пошукових (розвідувальних) груп при знищенні табору ДРС являються вогневий наліт, захоплення та наведення групових засобів ураження. Командир пошукової (розвідувальної) групи, при нападі на табір ДРГ, має намагатися нанести противнику максимальних втрат в живій силі, обираючи для цього найбільш безпечний спосіб дій. Вогневий наліт це спосіб дій пошукової (розвідувальної) групи, який заключається в раптовому нападі на об'єкт противника з метою його знищення шляхом нанесення йому ураження вогнем озброєння пошукової (розвідувальної) групи без подальшого планового проникнення особового складу групи на об'єкт.

Вогневий наліт проводиться пошуковою (розвідувальною) групою своїми силами, а також при підтримці її дій вогнем артилерії та авіації. Пошукова (розвідувальна) група проводить вогневий наліт на табір при недостатній кількості сил та засобів (перевазі сил противника), відсутності повної розвідувальної інформації про об'єкт, а також при раптовій зустрічі пошукової (розвідувальної) групи з противником безпосередньо в районі його розташування.

Захоплення заключається в раптовому нападі на противника з метою оволодіння об'єктом, захоплення полонених, зразків озброєння, документів та різноманітних матеріально-технічних засобів противника, а також звільнення насильно утримуваних ними осіб. Для проведення захоплення, як правило застосовується бойовий пошуковий (розвідувальний) загін (БПЗ/БРЗ) в складі декількох груп та засобів посилення.

Наведення пошуковою (розвідувальною) групою засобів ураження. Наведення пошуковою (розвідувальною) групою засобів ураження заключається в нанесенні противнику вогневого ураження авіацією та артилерією, без ведення групою вогневого бою з противником. Знищення табору НЗФ наведенням пошуковою (розвідувальною) групою засобів ураження застосовується тоді, коли необхідно приховати наявність в районі розташування табору підрозділу регулярних ЗС який веде пошук (розвідку), при недостатніх силах пошукової (розвідувальної) групи для проведення вогневого нальоту або захоплення табору самостійно, а також в

інших випадках. Визначаючи спосіб знищення табору (вогневий наліт, захоплення або наведення засобів ураження) командир пошукової (розвідувальної) групи оцінює противника, свої сили (можливості групи, сил і засобів її підтримки), місцевість, час доби та стан погоди.

Планувати та проводити захоплення табору НЗФ доцільно тільки за умови переваги пошукової (розвідувальної) групи над противником. При цьому показники кількісного співвідношення особового складу обох сторін не завжди мають вирішальне значення, так як на момент початку бою пошукова (розвідувальна) група своїм раптовим, інтенсивним вогнем, за короткий проміжок часу може знищити до 50% бойовиків від кількості залученого до вогневого враження особового складу (вогневих засобів). В подальшому співвідношення бойовиків навіть один до одного (обороняючі – нападаючі), може бути не на користь пошукової (розвідувальної) групи, виходячи з чого у всіх випадках півтора-двох кратної переваги противника в живій силі від проведення захоплення слід утриматися. Виключеннями можуть бути лише випадки завчасного безшумного знищення бойової охорони противника, блокування базового табору вогнем групи по всьому її периметру, знаходження основної кількості бойовиків в укритті при відсутності в ньому бійниць або проведенні ними господарчих робіт без зброї та спорядження.

В випадку неможливості проведення пошуковою (розвідувальною) групою вогневого нальоту або захоплення, особовий склад встановлює спостереження за противником з метою збору необхідних розвідувальних відомостей для знищення противника іншими силами та засобами (ударами авіації або артилерії).

Успішні дії пошукової (розвідувальної) групи при знищенні НЗФ забезпечуються: – раптовістю нападу на противника; – вмільм вогневим враженням противника та сковуванням його щодо можливостей маневру; – швидкоплинністю бою; – введенням противника в оману відносно чисельності нападаючих; – своєчасним виявленням резервів що висуваються на підсилення та недопущення деблокування ним базового табору; – раптовим та швидким виходом групи з бою в необхідних випадках.

Пошуково-ударні дії застосовуються у випадках, коли в результаті пошуку не вдається досить точно виявити місце розташування ДРС. Вони полягають у послідовному огляді місцевості у визначеній смузі, визначеному районі, або напрямку дій, з метою виявлення противника (об'єкта) та подальшого його знищення (захоплення) ударами і вогнем сил і засобів вогневого

ураження, або проведенням нальоту чи ударом військ у визначеному районі, напрямку.

Група пошуку та знищення здійснює пошук, затримку й знищення противника. До складу групи можуть включатись підрозділи ССПО, підрозділи спецпризначення НГУ, механізовані (аеромобільні) та інженерно-саперні підрозділи.

За способами ведення пошук може бути: односторонній, двосторонній, по напрямках, по ділянках, по об'єктах або комбінований.

Вибір способу залежить від величини району, в якому необхідно провести пошук, характеру місцевості, а також наявності сил, засобів і часу.

Пошук може бути суцільним або вибірковим. Підрозділ, що веде пошук, призначається: вихідний район, вихідний рубіж для пошуку, напрямок, смуга (ділянка) пошуку, кінцевий рубіж.

Для вирівнювання бойового порядку підрозділів групи пошуку, уточнення взаємного положення і напрямку подальшого руху призначаються рубежі вирівнювання: на рівнинній і середньо-пересіченій місцевості – через 3–4 км; на лісисто-болотистій і гірській місцевості – через 1,5–2 км або через 1,5–2 години пошуку.

Темп пошуку повинен забезпечувати ретельний огляд місцевості, житлових будинків, будівель та інших об'єктів, а також прикриття підрозділів вогнем сусідів. Він може складатися: на відкритій місцевості – 2–4 км за годину; на середньо-пересіченій – 1–2 км за годину; на лісисто-болотистій і гірській місцевості – 300–600 м за годину. Під час пошуку противника, який переховується в підземних сховищах, у горах, лісах, а також вночі темп може знижуватись у 2–3 рази.

Під час проведення пошуку здійснюється ретельний огляд місцевості, будівель й інших об'єктів. Під час огляду об'єктів бойовий порядок може включати групи огляду, прикриття і резерв. Для прикриття дій груп можуть створюватися окремі вогневі групи.

Під час пошуку зброя і боєприпаси, які виявлені, вилучаються, підозрілі особи, що вийшли на позиції підрозділів блокування, затримуються, а ті, хто здійснює опір – знищуються.

При відмові противника від опору і добровільній здачі вони роззброюються та супроводжуються на пункт фільтрації і передаються правоохоронним органам. У разі ухилення противника від бою організується його переслідування з витисненням на підрозділи, що займають рубіж блокування.

При здійсненні пошуку у великому населеному пункті у батальйоні можуть створюватися 3–4 штурмові групи, до складу

кожної з яких, як правило, входять: механізований підрозділ, посилений танками, гарматами (мінометами), протитанковими і гранатометними засобами; сапери із запасом вибухових речовин і мін; артилерійський корегувальник (авіанавідник); санітар-інструктор, а також підрозділ ССПО. Для загальної підтримки штурмових груп призначаються артилерійські підрозділи, а також бойові вертольоти.

Сутність рейдових дій полягає у стрімкому просуванні по території, що контролюється противником і веденні бою з метою послідовного захоплення і знищення (виведення з ладу) раніше призначених або знову виявлених об'єктів, встановлення своїх базових районів, блокпостів, окремих пунктів, відновлення (встановлення) контролю над визначеним районом. У ході рейдових дій необхідно намагатися шляхом швидкого і прихованого маневру здійснити блокування ДРС і нанесенням комбінованих ударів з фронту, флангів і тилу, з землі і повітря домогтися їх розгрому. Для повного знищення груп, які відходять слід застосовувати вогневі мішки і засідки. При цьому необхідно домагатися раптовості, чіткої узгодженості дій підрозділів, щоб зірвати маневр противника, нав'язати йому свою волю, ввести в оману щодо напрямку нанесення удару, а також змусити відступати до місця влаштування засідки (вогневого мішка). Дії рейдових загонів не повинні бути ізольовани діями окремих підрозділів, а спільними і чітко організованими. Рейд рекомендується здійснювати батальйонною тактичною групою (посиленням батальйоном) при підтримці артилерії та авіації.

Фільтраційні заходи в районі проведення стабілізаційної операції. Під час бойових дій, перевірки можуть підлягати військовослужбовці та цивільні особи, які опинилися при невстановлених обставинах у місцях дислокації військ після втрати противником своїх позицій.

Необхідність перевірки цих контингентів осіб викликана тим, що: у багатьох з них можуть бути відсутні документи, відповідно – необхідно встановити особу кожного (у тих, в кого документи у наявності, вони можуть бути чужими чи підробленими); серед осіб, які підлягають фільтрації, можуть знаходитись члени терористичних груп та організацій; особи, які перейшли на бік ворога під час збройного конфлікту або бойових дій; дезертири; завербовані іноземними спецслужбами та організаціями особи, які займаються збором розвідувальної інформації або здійсненням диверсій; кадрові співробітники спецслужб; військовослужбовці – диверсанти; особи які вчинили інші тяжкі та особливо тяжкі злочини; інші суб'єкти протиправної діяльності, які підлягають встановленню.

В таких випадках всі особи, які підлягають перевірці, повинні розміщуватись у спеціально створених для цього фільтраційних таборах або пунктах, де мають бути сформовані постійні чи тимчасові оперативні підрозділи, співробітники яких й здійснюють перевірку самостійно або опосередковано (через осіб, які співробітничать з оперативними підрозділами на засадах конфіденційності).

Фільтраційний пункт – це спеціально створена та інженерно обладнана споруда, яка встановлюється на найбільш вірогідних напрямках руху (переміщення) контингентів або іншому, зручному в оперативно-тактичному плані місці. Вона призначається для перевірки водночас невеликої кількості осіб на предмет виявлення можливих ознак протиправної діяльності та передбачає лише короточасне утримання осіб.

Фільтраційний табір – спеціально обладнана інженерно-технічна споруда, що повинна містити комплекс засобів, необхідних для здійснення агентурнооперативних, оперативно-технічних, режимних й адміністративних заходів.

Метою створення фільтраційного табору є довгострокове тримання осіб, відносно яких є дані щодо їх можливої протиправної діяльності, яка підпадає під ознаки злочинів; при цьому мають бути забезпечені всі можливості належної оперативної розробки таких осіб.

Виходячи з цього, основним завданням фільтраційної роботи буде виявлення осіб, які можуть бути причетними до протиправної діяльності, що підпадає під ознаки злочинної. Слід зазначити, що проведення оперативно-розшукових, зокрема контррозвідувальних заходів, у фільтраційних пунктах і таборах належить до числа найбільш складних завдань правоохоронних органів, особливо в умовах воєнного стану⁵.

⁵ Романюк Б.В. Фільтраційна робота як один із елементів реалізації правоохоронної функції Державної прикордонної служби України // *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів України*: Всеукраїнська науково-практична конференція [Серія: Юридичні науки], (Хмельницький, 14 листопада 2008 року) / Державна прикордонна служба України, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький: НАДПСУ, 2008. С. 65.

3. Особливості організації управління підрозділом у стабілізаційних, специфічних діях військ та у спеціальній операції

Підготовка до виконання завдань у стабілізаційних, специфічних діях військ та у спеціальній операції, як правило, здійснюється за алгоритмом підготовки загальновійськового бою.

Вона включає: організацію дій (з'ясування завдання; визначення (уточнення) заходів, які необхідно провести негайно для як найшвидшої підготовки підрозділів до виконання отриманого завдання; проведення розрахунку часу; орієнтування підлеглих командирів щодо отриманого завдання і віддачу необхідних попередніх вказівок на підготовку до дій; оцінку обстановки; прийняття рішення щодо участі у проведенні спеціальних (стабілізаційних, специфічних) дій; доповідь рішення старшому командирі; рекогносцировку (за необхідності); віддачу бойового наказу (постановку завдань); участь в організації взаємодії; організацію взаємодії, управління, бойового забезпечення та елементів тилового, технічного та медичного забезпечення.

Організуюючи участь підрозділу у стабілізаційних діях військ командир підрозділу, крім звичайних питань, повинен враховувати особливості суспільно-політичної, соціально-психологічної та криміногенної обстановки у районі відповідальності; національний та релігійний склад місцевого населення, його традиції та звичаї, ставлення до встановленого режиму обмежень і дій військ.

Додатково він повинен з'ясувати: спільно з якими формуваннями (органами) виконуватиметься поставлене завдання, порядок взаємодії з ними; особливості підготовки і способів виконання завдань; особливості застосування ОВТ, вогневого ураження (обмеження щодо застосування зброї, боєприпасів та інших засобів боротьби).

Крім того, необхідно уточнити місця розташування небезпечних, культурних, історичних об'єктів та об'єктів життєзабезпечення, що не підлягають пошкодженню.

У замислі на участь в стабілізаційних діях командир підрозділу визначає: мету дій; завдання, райони, об'єкти, на яких зосередити основні зусилля; порядок висунання і зайняття визначеного району (базового табору); способи дій під час виконання завдань; бойовий порядок (розподіл сил і засобів за напрямками та завданнями); заходи щодо введення противника в оману.

Після визначення замислу командир завершує формулювання рішення, в якому додатково може визначати: перелік потенційно небезпечних об'єктів, та об'єктів які, мають історичну і культурну

цінність та не підлягають ураженню; райони, в яких забороняється (обмежується) ведення бойових дій та застосування певних видів зброї і техніки; заходи щодо гарантування безпеки цивільного населення; порядок надання гуманітарної допомоги населенню та інші заходи.

У бойових завданнях підрозділам командир підрозділу вказує склад, сили і засоби, що залучаються, а також визначає: завдання, райони, об'єкти, на яких зосередити основні зусилля; порядок дій у ході виконання завдань щодо стабілізації обстановки; місце розташування підрозділу в базовому таборі, порядок його зайняття; бойовий порядок (розподіл по завданнях).

Організуючи взаємодію командир підрозділу додатково визначає: порядок організації взаємодії з органами і підрозділами ІВФ та ПрО, а також органами державної влади і місцевого самоврядування при підготовці та в ході ведення дій, порядок і способи виконання спільних завдань; порядок підпорядкування підрозділів і передачі матеріально-технічних засобів, доводяться єдині сигнали взаємодії, управління, взаємного розпізнавання.

Під час організації взаємодії з ІВФ та ПрО командир батальйону (роти) узгоджує:

- з підрозділами НГУ – завдання і порядок їх спільного виконання, перелік сил і засобів, що залучаються; завдання підрозділам НГ МВС з пошуку та знищення ДРС противника; перелік районів, охорона і оборона яких повністю покладається на НГ МВС, та об'єкти, охорона яких посилюється силами і засобами батальйону (роти); порядок участі у підтриманні встановленого правового режиму; порядок організації дорожньо-комендантської служби і забезпечення дорожнього руху; порядок підтримки (забезпечення) силами і засобами батальйону (роти) дій підрозділів НГУ МВС; заходи щодо відселення (евакуації) населення із кризового району; порядок і строки створення контрольних-пропускних пунктів, блокпостів, рубежів військового загородження, таборів біженців, їх охорони і матеріального забезпечення; завдання щодо підтримання громадського порядку тощо;

- з органами і підрозділами ДПС – спільні завдання, способи їх виконання; порядок ведення розвідки в прикордонній смузі та обміну інформацією; порядок посилення охорони підрозділами батальйону (роти) державного кордону і прийняття від підрозділів ДПС ділянок, визначених для прикриття; сили і засоби батальйону (роти), які виділяються для забезпечення заходів щодо посилення режиму в межах контрольованих прикордонних районів та пунктах пропуску через державний кордон; порядок і терміни інженерного обладнання

опорних пунктів, районів оборони і місцевості у прикордонній смузі; порядок всебічного забезпечення підрозділів, які передані в оперативне підпорядкування;

– з органами СБУ – порядок обміну інформацією та здійснення заходів контррозвідального забезпечення в інтересах виконання завдань; заходи щодо посилення охорони та оборони об'єктів, на які можуть бути спрямовані дії терористичних груп та екстремістських організацій, ДРС противника та НЗФ; порядок забезпечення функціонування встановленого правового режиму тощо;

– з органами державної влади і місцевого самоврядування – порядок підтримання (відновлення) взаємодії; порядок обміну інформацією про дії терористичних груп та сепаратистських організацій, ДРС противника, оповіщення і підтримання зв'язку; порядок передачі важливих об'єктів та комунікацій і здійснення їх охорони (оборони) визначеними підрозділами; заходи щодо впровадження і підтримання встановленого правового режиму; створення у населених пунктах військових адміністрацій і забезпечення їх діяльності; порядок запровадження комендантської години, пропускнуго режиму, паспортного контролю, забезпечення надійного функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування; використання в інтересах виконання завдань місцевої економічної бази, ресурсів, порядок вилучення техніки і майна підприємств усіх форм власності і громадян, порядок залучення місцевого населення для виконання інженерних й інших робіт тощо.

При організації управління додатково встановлюється порядок доведення сигналів, обміну інформацією з органами і підрозділами ІВФ та ПрО, представниками органів державної влади і місцевого самоврядування; місця розміщення і переміщення їх ПУ; порядок підтримання зв'язку з ними.

Під час організації бойового забезпечення дій підрозділу, крім звичайних питань, додатково визначає порядок: ведення розвідки, виявлення та знищення ССО противника, ДРС; використання місцевості та місцевих предметів для розташування особового складу і вогневих засобів, охорони і оборони місць розташування; дій підрозділів у разі виявлення об'єктів, виведення з ладу яких може привести до виникнення пожеж, затоплень, руйнувань, зараження місцевості, тощо; захисту від радіокерованих вибухових пристроїв та засобів РЕБ ССО противника.

Під час організації виконання заходів інших видів забезпечення він вказує порядок: технічного обслуговування і ремонту транспортних засобів; норми створення і використання запасів

матеріальних засобів; особливості організації харчування, водопостачання, отримання матеріальних засобів; організації технічного і тилового забезпечення підрозділів (особового складу), що діють у відриві від основних сил; надання медичної допомоги пораненим і хворим, а також місцевому населенню.

В ході підготовки підрозділу до участі у стабілізаційних діях військ з підрозділом додатково проводяться заняття щодо дій згідно отриманого завдання і особливостей виконання завдань в умовах цивільного середовища.

Крім того, особовому складу роз'яснюються правила дотримання встановленого правового режиму, норм міжнародного гуманітарного права, порядок поведінки з місцевим населенням у районі виконання завдання.

ВИСНОВКИ

Стабілізаційні дії військ – форма воєнних дій, яка уявляє собою сукупність узгоджених та взаємозв'язаних за метою, завданнями, місцем і часом одночасних або послідовних заходів, акцій і дій, які проводяться визначеним складом військ у взаємодії з органами та підрозділами інших військових формувань (ІВФ) та правоохоронних органів (ПрО) у межах стабілізаційної операції або самостійно для стабілізації обстановки у кризовому районі.

Стабілізаційна операція ведеться з метою запобігання збройним конфліктам, їх ліквідації на ранніх стадіях, забезпечення та підтримання безпеки і стабільності в постконфліктний період (робота на деокупованій території). За своїм змістом ця операція полягає у проведенні спеціальних військових дій, маневру утвореним міжвидовим (міжвідомчим) угрупованням військ (сил) за єдиним замислом.

Спеціальна протидиверсійна операція проводиться спільними діями загальновійськових підрозділів, Сил спеціальних операцій (ССпО), інших видів Збройних Сил, інших військових формувань та правоохоронних органів (ІВФ та ПрО) у складі об'єднаного угруповання для виявлення, блокування та ліквідації диверсійно-розвідувальних сил (ДРС) противника або незаконних збройних формувань у визначеному секторі (районі) відповідальності.

Під час участі у стабілізаційних діях правоохоронні органи можуть залучатись до виконання завдань з: – посилення охорони або прикриття визначених ділянок державного кордону; – ізоляції кризового району; – ведення протидиверсійної боротьби; – охорони та оборони важливих об'єктів і комунікацій; – підтримки безпеки на

маршрутах руху; – виконання режимних заходів; – надання гуманітарної допомоги населенню.

Підготовка до виконання завдань у стабілізаційних, специфічних діях військ та у спеціальній операції, як правило, здійснюється за алгоритмом підготовки загальновійськового бою. Вона включає: організацію дій (з'ясування завдання; визначення (уточнення) заходів, які необхідно провести негайно для як най швидшої підготовки підрозділів до виконання отриманого завдання; проведення розрахунку часу; орієнтування підлеглих командирів щодо отриманого завдання і віддачу необхідних попередніх вказівок на підготовку до дій; оцінку обстановки; прийняття рішення щодо участі у проведенні спеціальних (стабілізаційних, специфічних) дій; доповідь рішення старшому командирі; рекогносцировку (за необхідності); віддачу бойового наказу (постановку завдань); участь в організації взаємодії; організацію взаємодії, управління, бойового забезпечення та елементів тилового, технічного та медичного забезпечення.

АНОТАЦІЯ

Військова агресія російської федерації поставила перед системою Міністерства внутрішніх справ України нові виклики та завдання, які пов'язані з необхідністю виконання визначених законодавством повноважень в умовах бойових дій, а також напруженої соціально-економічної та політичної ситуації. В роботі розглядаються питання побудови партнерства та забезпечення прав та свобод людини та громадянина на деокупованих територіях під час стабілізаційних операцій та тактика проведення стабілізаційних заходів поліцейськими на деокупованих територіях.

Література

1. Бойовий статут сухопутних військ Збройних сил України. Частина III. Взвод, відділення, екіпаж танка. Київ: Алерта, 2022. 350 с.
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 січня 2023 р. № 30 «Про утворення територіального органу Національної поліції» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/30-2023-%D0%BF#Text>
3. Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад, розпорядження Кабінету міністрів України від 30 грудня 2022 р. № 1219-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022-%D1%80#Text>
4. Романюк Б.В. Фільтраційна робота як один із елементів реалізації правоохоронної функції Державної прикордонної служби

України // *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів України: Всеукраїнська науково-практична конференція [Серія: Юридичні науки], (Хмельницький, 14 листопада 2008 року) / Державна прикордонна служба України, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький: НАДПСУ, 2008. С. 64 – 65.*

5. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та шляхи вирішення в умовах воєнного стану: Методичні рекомендації / Аносенков А.А., Коломієць Ю.М., Мукоїда Р.В., Томіна В.Ю.: ОДУВС, 2023. 54 с.*

Інформація про авторів:

Аносенков Анатолій Анатольович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри тактико-спеціальної
та спеціальної фізичної підготовки
факультету підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Коломієць Юрій Миколайович,
підполковник поліції,
старший викладач кафедри
тактико-спеціальної та спеціальної фізичної підготовки
факультету підготовки фахівців для
підрозділів кримінальної поліції
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Мукоїда Руслан Вікторович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри тактико-спеціальної
та спеціальної фізичної підготовки
факультету підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Баранов С. О.

ВСТУП

Збройна агресія російської федерації проти України, яка розпочалася у лютому 2014 року потребувала вжиття невідкладних правових, військових та організаційних заходів для підтримання обороноздатності країни серед яких найважливішим є забезпечення належного функціонування державної влади на всіх її рівнях.

Особливі умови здійснення державної політики під час проведення антитерористичної операції, а потім і дії режиму воєнного стану потребують зосередження основної уваги на питаннях ефективного забезпечення складових національної безпеки і оборони. Ці умови та особливості забезпечення реалізації влади вимагають відповідного розподілу повноважень публічних інституцій у всіх сферах суспільного життя особливо між різними гілками влади на всіх рівнях.

За обставин, коли окремі частини території України були тимчасово окупованими, а на певній частині адміністративно територіальних одиниць проводяться активні бойові дії та ворог здійснює постійні ракетні, артелерійські і авіаційні обстріли населених пунктів, управління в адміністративно територіальних одиницях держави повинно бути переведено в особливий адміністративний режим, реалізація якого покладається на оперативне командування Збройних Сил України та на військові адміністрації.

До 2014 р. в Україні проблематика діяльності військово-цивільних та військових адміністрацій не привертала особливої уваги науковців та розглядалася лише в історичній ретроспективі чи в межах вивчення зарубіжного досвіду. Ситуація кардинально змінилась із початком збройної агресії російської федерації у Криму та на Донбасі.

Нові виклики постали перед Україною після повномасштабного вторгнення російської федерації 24 лютого 2022 року, наслідком чого

стало утворення обласних військових адміністрацій. Зміни, які відбулися в системі управління державою викликали необхідність проведення наукових досліджень проблематики функціонування органів публічної адміністрації у період дії режиму воєнного стану¹.

Актуальність даного дослідження обумовлюється необхідністю теоретичного обґрунтування правового статусу діяльності військових адміністрацій з врегулювання суспільних відносин в умовах збройної агресії проти України.

Аналіз публікацій з даної теми показав, що питанням діяльності органів публічної адміністрації військового характеру були присвячені праці цілого ряду українських вчених: Н. Т. Гончарука, О. С. Ковриги, В. К. Колпакова А. Р. Крусяна, С. О. Кузніченка, Т. С. Майко, І. М. Мінаєва, А. М. Онупрієнка та ін. У свою чергу, такі дослідники як: В. О. Басс, О. М. Буханевич, В. С. Говоров, В. В. Дуглер, О. В. Забожчук, А. М. Захарченко, В. К. Зінкевич, В. С. Іваненко, І. А. Кабачкей, Т.Г. Корж-Ікаєва, В. М. Куперін, О. П. Махмурова-Дишлюк, С. М. Мельник, С. Ю. Обрусна, І. С. Павчук, О. В. Рой та інші зосередили свої наукові пошуки на правовому статусі, завданнях, функціях військових адміністрацій та на виокремленні особливостей організаційної побудови і діяльності тощо. Однак, попри певний ступінь розробленості теми функціонування військових адміністрацій, залишаються малодослідженими питання щодо визначення окремих повноважень, розподілу компетенції між ними та іншими органами місцевої влади, наявність окремих правових колізій у нормах законодавства, які регламентують діяльність.

Метою роботи є визначення особливостей правового статусу військових адміністрацій в умовах воєнного стану. Для досягнення цієї мети пропонується виконати наступні завдання: визначити поняття органу публічного управління, висвітлити умови та порядок утворення й функціонування військових адміністрацій; дослідити їх повноваження; порівняти повноваження військових адміністрацій з повноваженнями інших місцевих органів влади; визначити особливості реалізації правового статусу військових адміністрацій в умовах воєнного стану, на основі проведеного дослідження

¹ Військово-цивільні та військові адміністрації як суб'єкти публічного управління: завдання та функції. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/viiskovo-tsyvili-ni-ta-viiskovi-administratsii-iak-sub-iekty-publichnoho-upravlinnia-zavdannia-ta-funktsii>.

нормативних та теоретичних джерел запропонувати шляхи удосконалення їх компетенції.

1. Виникнення передумов та формулювання проблеми правового забезпечення діяльності військових адміністрацій в Україні

Історичною передтечією створення військових адміністрацій було утворення у 2015 році в якості органів місцевої влади військово-цивільних адміністрацій. У зв'язку з недієздатністю місцевої влади в зоні проведення антитерористичної операції відповідно до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 року указами Президента України були утворені Донецька та Луганська обласні, низка районних, міських, селищних та сільських військово-цивільних адміністрацій, як тимчасових державних органів, що діяли у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України або у складі Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил України. Станом на 24 лютого 2022 року діяло 2 обласні та 19 міських, селищних та сільських військово-цивільних адміністрацій². Таким чином в Україні була створена нова форма державного управління, це був перший досвід в історії незалежної України утворення державних органів такого типу.

Військово-цивільні адміністрації району, області – це тимчасові державні органи, що здійснюють на відповідній території повноваження районних, обласних рад, державних адміністрацій та інші повноваження, визначені законом³.

Слід зазначити, що після широкомасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» не втратив чинність, однак відповідно до ч.1 ст. 4 Закону України від 12.05.2015 року №389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» було передбачено, що на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян

² Військово-цивільні та військові адміністрації як суб'єкти публічного управління: завдання та функції. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/viiskovo-tsyvilni-ta-viiskovi-administratsii-iaak-sub-iekty-publichnoho-upravlinnia-zavdannia-ta-funktsii>.

³ Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 року № 141-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 13, ст. 87.

можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації⁴.

На думку більшості дослідників утворення військових адміністрацій як органів державного управління стало результатом теоретичного та практичного пошуку моделі, яка б мала забезпечити вирішення завдань покладених на місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в умовах дії режиму воєнного стану⁵.

З погляду науки адміністративного права актуальним є дослідження теоретичних проблем, концептуальних засад функціонування органів публічної адміністрації військового характеру, характеристики їх як суб'єктів публічного управління, визначення місця в системі органів публічної влади, завдань, функцій, організації взаємодії з іншими органами місцевої влади тощо.

Ключовою основою та завданням діяльності публічної адміністрації є здійснення процесу управління. З одного боку, управління уявляється як забезпечення спрямованості, вибудовування процесів у певному напрямі, для досягнення певної мети, наприклад, «... спрямовувати діяльність, роботу...».

З іншого – управління розуміється як покращання, виправлення, приведення у порядок, наприклад, «виконувати, завершувати якусь роботу, справу; надавати кому-небудь належного вигляду, задовольняти його потреби; доводити до ладу що-небудь» деяких процесів⁶.

⁴ Про правовий режим воєнного стану Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 28, ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-9#Text>.

⁵ Павчук І. С. Концептуальні засади адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023, № 3. С. 158-165. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/26.pdf>; Мельник С.М. Адміністративно-правовий статус військових адміністрацій в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 6. С. 100-104. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/330/288>; Рой О.В. Військові адміністрації як суб'єкти владних повноважень. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 441-446. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/300015/292436>; Буханевич О. М., Забожчук О. В. Військові адміністрації та місцеві органи влади: правові аспекти розподілу повноважень в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 110-114. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/1/21.pdf>.

⁶ Великий глумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с, С. 1511.

Окремою складовою управління виступає військове управління. Основним змістом якого є визначення цілей і завдань розвитку, життєдіяльності, підготовки і застосування сектору безпеки і оборони, його елементів; здійснення всієї сукупності повноважень і функцій управління, визначених нормативно-правовими актами держави в мирний і воєнний час.

Об'єктом військового управління в різний час можуть бути оборонна сфера, військова організація держави, а в період дії особливих правових режимів – і населення, територія, економіка, тобто вся система суспільних відносин і інститутів, певним чином упорядкованих в інтересах забезпечення безпеки й оборони країни⁷.

2. Проблематика поняття військової адміністрації як спеціального структурно організованого елементу державного механізму публічного управління

Для кращого розуміння призначення та адміністративної сутності такого органу публічного управління як військової адміністрації слід розглянути загально-теоретичне поняття про орган публічної влади та його призначення в державі⁸.

В енциклопедичному виданні орган влади держави характеризується як структурно організований елемент державного механізму, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засадами для здійснення завдань⁹.

Дослідник О. Ф. Скакун в свою чергу, визначає державний орган як частину державного апарату – групу осіб чи одну особу, що має юридично визначену державно-владну компетенцію¹⁰.

Авторський колектив навчального посібника «Організаційно-правові засади публічного управління та адміністрування» стверджує, що системним елементом організаційної структури держави виступає орган державної влади, пов'язаний із

⁷ Дулгер В.В. Військові адміністрації як тимчасові державні органи з елементами військової організації управління у складі сектору безпеки й оборони України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 36. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part2/10.pdf>

⁸ Кузьменко Д.О. Адміністративно-правове регулювання діяльності органів публічної адміністрації в зоні проведення Операції об'єднаних сил. Дис... канд.юрід.наук 12.00.07. Дніпро. 2020. 185 с. URL: <https://dduvs.in.ua/naukova-diyalnist/spetsializovani-vcheni-radi/ogoloshennya-prozahist-sertatsij/kuzmenkodo/>.

⁹ Юрична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Видавництво «Українська енциклопедія», 1998. Т. 4. 734 с., С. 286.

¹⁰ Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 273 с., С. 91.

формуванням і реалізацією державно управлінських впливів. Саме він є однією структурою влади, формально створеною державою для здійснення закріплених за нею її цілей і функцій. У державі організаційна структура публічного управління набуває певної конфігурації та визначеної законодавством структурованості.

Органи державної влади, що характеризуються однаковим організаційно-правовим статусом і однорідністю здійснюваних управлінських функцій, в адміністративному праві позначаються поняттям «ланка публічно-управлінської системи» (міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації тощо)¹¹.

Основною рисою, яка характеризує функціонування органів публічної влади є їх діяльність спрямована на вирішення суспільних справ, що реалізується за територіальним принципом, їй підкоряються всі, хто знаходиться на певній «підвладній» території. Вона здійснюється особливою категорією людей (персоналом), які професійно займаються управлінням і складають апарат влади. Персонал публічної влади існує й функціонує за рахунок податків з населення і призначений для того, щоб діяти у суспільних інтересах¹².

Нагадаємо, що в адмініструванні публічна влада виступає у двох формах: 1) державна влада, 2) влада місцевого самоврядування (муніципальна влада).

Для обох форм публічної влади притаманна низка спільних ознак:

- легітимність;
- спрямованість на виконання суспільних завдань і функцій;
- інституційний характер, тобто функціонування через відповідні публічні інститути (органи публічної влади);
- відособленість апарату, що здійснює цю владу, від населення;
- універсальність, тобто спрямованість на вирішення усіх справ суспільного значення;
- об'єднання підвладних суб'єктів за територіальною ознакою;
- загальність, тобто охоплення владою всіх осіб на відповідній території;

¹¹ Організаційно-правові засади публічного управління та адміністрування: навч. посіб. / Укладачі: О. В. Надьон, І. М. Хмиров, Т. О. Луценко. Х.: НУЦЗУ, 2020. 175 с. С. 29-30.

¹² Буханевич О. М., Забожчук О. В. Військові адміністрації та місцеві органи влади: правові аспекти розподілу повноважень в умовах воєнного стану. *Правова позиція*, 2023. № 1 (38), С. 112. URL:<https://legalposition.umf.in.ua/archive/2023/1/21.pdf>

- безперервність функціонування (за наявності окремих тимчасових органів);
- обов'язковість владних рішень для всіх суб'єктів на відповідній території;
- функціонування у правових формах (нормотворчій, установчій, правозастосовчій, контрольній та інтерпретаційній), тобто діяльність за законодавчо встановленою процедурою і оформлення владних рішень правовими актами;
- можливість використання передбачених законодавством засобів примусу для реалізації своїх рішень;
- право встановлювати і стягувати загальнообов'язкові податки і збори з населення;
- самостійне формування бюджету.

Слід відзначити, що головною відмінністю державної влади від місцевої є те, що перша вирішує питання загальнодержавного значення та її рішення розповсюджуються на всю територію країни, а друга розв'язує проблеми місцевого рівня та забезпечує задоволення потреб громадян певної адміністративно територіальної одиниці.

Визначаючи зміст та сутність місцевої влади дослідник А. М. Онупрієнко підкреслює її подвійну природу, в основі якої лежить система різних за своєю юридичною природою органів публічної влади – органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної виконавчої влади¹³.

Перша формується за рахунок створення інституцій для реалізації функцій держави та призначення персоналу на конкурсних засадах. Друга, з органів місцевого самоврядування утворюється на виборних засадах, для реалізації представницьких функцій.

Л. В. Панасюк, розглядаючи питання формування фінансових ресурсів місцевих органів влади, пропонує їх розподіл на місцеві органи влади вищого рівня (в областях, містах Києві та Севастополі, а також в Автономній Республіці Крим) та нижчого рівня (на рівні районів та окремих територіальних громад)¹⁴.

Таким чином, органи місцевої влади складають дві гілки: органи виконавчої влади на місцях (державні адміністрації) і органи

¹³ Онупрієнко А. М. Місцеві органи влади в механізмі демократичної держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2008. 20 с. С. 9.

¹⁴ Панасюк Л. В. Удосконалення механізму формування фінансових ресурсів місцевих органів влади з урахуванням світового досвіду. *Економіка та держава*. 2009. № 1. С. 49.

місцевого самоврядування. Має сенс більш детально зупинитися на розгляді змісту їх владних повноважень.

Місцеві державні адміністрації, відповідно до чинного законодавства, це місцеві органи виконавчої влади. Територіально місцеві державні адміністрації утворюються лише на рівні областей, районів, в АР Крим, а також у містах Києві та Севастополі. Таким чином, повноваження та діяльність місцевих державних адміністрацій розповсюджується на визначені адміністративно-територіальні одиниці України.

У відповідності до положень Закону України «Про місцеві державні адміністрації» їх сновними завданнями є: забезпечення у межах територіальних одиниць виконання законів та інших підзаконних актів; забезпечення законності і правопорядку, додержання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, програм утвердження української національної та громадянської ідентичності, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку; підготовка та схвалення прогнозів відповідних бюджетів, підготовку та виконання відповідних бюджетів, а також звіт про виконання відповідних бюджетів та програм; взаємодія з органами місцевого самоврядування¹⁵. Отже, можна узагальнити, що головним завданням місцевих державних адміністрацій є вирішення функцій та завдань виконавчої влади на місцях у мирний час.

З аналізу повноважень органів місцевого самоврядування в Україні, можна зробити висновок, що на відміну від місцевих органів виконавчої влади, вони мають більш широкую і розгалужену систему. По-перше, самоврядування само по собі є правом жителів певної громади вирішувати в межах чинного законодавства питання публічного управління на місцевому рівні¹⁶.

По-друге, система місцевого самоврядування включає в себе ключовий елемент – територіальну громаду (тобто об'єднання жителів певного населеного пункту або адміністративних одиниць); ради сіл, селищ та міст; голів (очільників) відповідних громад; виконавчі органи сільських, селищних і міських рад; районні та

¹⁵ Про місцеві державні адміністрації: закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>

¹⁶ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення. Відповідно, не кожна зі складових місцевого самоврядування може бути органом місцевої влади. Наведені інституції визначали у мирний час систему місцевих органів виконавчої влади в Україні.

Із початком широко масштабної військової агресії росії указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64 на всій території України було введено в дію правовий режим воєнного стану¹⁷.

З огляду на ці обставини, виникла необхідність створення нового механізму публічного адміністрування територіями в умовах відбиття збройного нападу, додаткового визначення повноважень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, що мало метою – забезпечення дії адміністративного режиму воєнного стану в державі.

Одночасно, указом Президента України від 24 лютого 2022 р. № 68/2022 на базі вже існуючих обласних і районних державних адміністрацій були утворені обласні й відповідні районні військові адміністрації¹⁸. В наслідок, чого голови таких державних адміністрацій – набули статусу начальників військових адміністрацій.

Однак, реалізація нововведення призвела до появи низки проблем, пов'язаних з виконанням центральними і місцевими органами публічної влади покладених на них повноважень та завдань, що у підсумку негативно вплинуло на загальний стан національної безпеки держави, здійснення публічного управління та забезпечення життєдіяльності населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

На наш погляд, окремого розгляду потребує питання визначення змісту і характеру особливих умов, в яких відбувається процес управління публічними адміністраціями, а саме змісту складових елементів адміністративно-правового режиму воєнного стану.

У загальній юридичній теорії різні автори розглядають поняття «правового режиму» з різних точок зору. У широкому розумінні цей термін означає результат правового впливу, тобто стан суспільних відносин, що врегульовані в рамках юридичних норм. Це може бути

¹⁷ Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

¹⁸ Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 68/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405>.

розглянуто як зовнішній вияв правової регуляції у певній сфері громадського життя. У цьому контексті правовий режим є невід'ємною складовою державного і політичного режимів, які формуються та здійснюються з використанням юридичних режимів¹⁹.

За твердженням професора С. О. Кузніченко, адміністративно-правовий режим доцільно розуміти як особливу систему правил поведінки суб'єктів публічних відносин, яка спрямована на забезпечення публічних інтересів у певній сфері суспільного життя. Ці правила встановлюються нормами адміністративного права та забезпечуються застосуванням імперативного методу правового регулювання, тобто обов'язкових для виконання приписів²⁰.

А. Т. Комзюк пропонує розуміти зміст складових адміністративно-правового режиму воєнного стану, як: встановлення особливого порядку організації та діяльності суб'єктів державного управління – виконавчої влади. Повноваження яких під час дії правового режиму воєнного стану, спрямовані на забезпечення оборони України, захист громадської безпеки та інтересів держави; визначення обсягу і меж тимчасового обмеження та особливого порядку здійснення прав свобод громадян, прав і законних інтересів юридичних осіб; визначення видів і порядку здійснення управлінських режимних заходів²¹.

Нагадаємо, що нормативне визначення воєнного стану надається у статті 1 профільного Закону України «Про правовий режим воєнного стану» і визначається як «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній

¹⁹ Мінка Т. П. Онтологічна характеристика правового режиму. *Право і суспільство*. 2012. № 3. С. 123–127.

²⁰ Кузніченко С.О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 232 с., С. 44.

²¹ Комзюк А.Т., Комзюк М.А., Липій Є.А. Адміністративно-правовий режим військового стану, введеного в Україну у зв'язку з московською військовою агресією. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 3. С. 100-106. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/66a214b4-7abc-48eb-a4f2-ffc63a71b310>.

цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»²².

На думку О. П. Махмурова-Дишлюк адміністративно-правовий режим, як явище правової реальності, має змістову та формальну складові. Перша проявляється через причину та мету введення режиму та доповнюється організаційними елементами²³.

Причиною уведення правового режиму воєнного стану 24 лютого 2022 року є військова агресія РФ проти України, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони України, відповідно до пункту 20 частини першої статті 106 Конституції України та положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану»²⁴.

Друга складова адміністративно-правового режиму є формальна. Вона включає в себе відомості про те, хто та на який термін та на якій території встановлює режим, включає інформацію та процесуальні норми що встановлюють процедуру введення, реалізації та скасування режиму і включає унормовану систему прав та обов'язків під час режиму²⁵.

Прикладом дії наведеної складової слугує факт уведення в Україні воєнного стану з 5 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб та подальше його неодноразове продовження.

Військовому командуванню Збройних Сил України інших сил безпеки і оборони та органами місцевого самоврядування було поставлено завдання, запроваджувати та здійснювати передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» заходи і повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави. Кабінету Міністрів України

²² Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

²³ Махмурова-Дишлюк О. П. Адміністративно-правовий режим воєнного стану як комплексний інструмент публічного адміністрування забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян та прав і законних інтересів фізичних осіб в умовах російсько-української війни. *Київський часопис права*. 2024. № 1. URL: <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view/421/407186-190>.

²⁴ Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін.; за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання четверте. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 289-327. URL: <http://www.ssaals.com.ua/?p=8580>.

²⁵ Комзюк А.Т., Комзюк М.А., Липій Є.А. Адміністративно-правовий режим військового стану, введеного в Україну у зв'язку з московською військовою агресією. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 3. С. 100-106. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/66a214b4-7abc-48eb-a4f2-ffc63a71b310>.

були вставлені конкретні завдання з вжиття невідкладних заходів з забезпечення правового режиму воєнного стану в Україні²⁶.

На думку О. В. Рой реалізація наведених положень правового режиму воєнного стану безпосередньо впливає на вертикаль повноважень державної влади, зміщуючи її в бік Президента як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил та наділяє останнього більш широкими правами та повноваженнями²⁷.

Саме тому, у відповідності зі ст. 106 Конституції України, Президент України має право приймати рішення про введення воєнного стану в Україні, а стаття 118 – надає право Президенту призначати голів державних адміністрацій²⁸.

Оскільки, реалізація державою своїх функцій відбувається за особливих умов, викликаних наслідками військової агресії росії, воєнний стан виступає адміністративним правовим режимом діяльності органів публічної влади, установ і організацій в Україні за виняткових обставин, пов'язаних з обставинами зовнішнього характеру – вторгненням збройних сил ворога і необхідністю мобілізації зусиль для відбиття нападу.

Аналіз практики утворення та діяльності в Україні військово-цивільних та військових адміністрацій, а також розглянуті матеріали наукових досліджень з цього питання дозволяють зробити наступні узагальнення, що органи публічної адміністрації, які функціонували в умовах мирного часу при виникненні надзвичайних обставин, як правило, не можуть швидко реагувати на управлінські виклики та належним чином діяти у зв'язку з ускладненням завдань і збільшенням їх обсягів.

За таких обставин виникає потреба в утворенні системи надзвичайних органів влади, які б змогли мобілізувати суспільство на боротьбу з небезпекою, що виникла. При цьому, можуть запроваджуватися різноманітні системи публічного адміністрування

²⁶ Махмурова-Дишлок О. П. Адміністративно-правовий режим воєнного стану як комплексний інструмент публічного адміністрування забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян та прав і законних інтересів фізичних осіб в умовах російсько-української війни. *Київський часопис права*. 2024. № 1. URL: <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view>.

²⁷ Рой О.В. Військові адміністрації як суб'єкти владних повноважень. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 441.

²⁸ Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

державою в надзвичайних умовах, однією з яких є система адміністрацій військового характеру²⁹.

Органами публічної адміністрації військового характеру в Україні виступають військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації. Виходячи із наведеного, можна сформулювати визначення органів публічної адміністрації військового характеру – це тимчасові державні органи побудовані на основі військової організації управління, сформовані Указом Президента України як тимчасовий вимушений захід для забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення на визначеній території України: в районі відсічі збройної агресії російської федерації, прифронтових та тилкових зонах.

Останнім часом, адміністративно-правовою наукою була запропонована концепція публічного адміністрування в правових умовах воєнного стану, згідно якої в умовах воєнного стану публічне адміністрування здійснюється як форма військового співробітництва, що проявляється у взаємодії органів публічної влади та військового командування, спрямованої на забезпечення національної безпеки та оборони, а також суспільно-політичних та соціально-економічних процесів розвитку територій з урахуванням особливостей воєнного стану³⁰.

Значна кількість науковців характеризує військові адміністрації як складні специфічні військово – політичні утворення, які реалізують на відповідній території повноваження органів публічного адміністрування. Вони виступають важливою складовою частиною системи органів державної влади, а їх діяльність полягає у цілеспрямованому впливі на організацію діяльності на певній території в інтересах успішного й ефективного вирішення поставлених перед ними завдань.

На думку дослідників С. А. Потапенко та В. В. Дулгера за своїм правовим статусом ці тимчасові органи є інститутами публічного адміністрування, до яких повною мірою можна застосувати загальну

²⁹ Ковбас І.В., Друцұл Т.І. Особливості системи органів публічної адміністрації в контексті оновленого законодавства. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 682: Правознавство. Чернівці. 2012. С. 104-109.

³⁰ Павчук І. С. Концептуальні засади адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в Україні. *Південоукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 157-165.

характеристику органів публічного адміністрування, але з використанням методів, властивих військовому управлінню³¹.

За твердженням Є. Жукової військовій адміністрації є елементом підсистеми органів виконавчої влади, через яку в тому числі реалізується взаємодія найвищих органів державної виконавчої влади як з органами місцевого самоврядування, так і безпосередньо з населенням відповідної адміністративно-територіальної одиниці³².

Вони утворюються у зв'язку з неможливістю виконання місцевими державними органами своїх повноважень через проведення військових дій та зважаючи на необхідність забезпечення безпеки та нормалізації життєдіяльності населення в умовах воєнного стану. Робота цих органів публічної влади спрямована в першу чергу на реалізацію функцій держави, здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки, забезпечення безпеки населення³³.

Структура військових адміністрацій вибудовується залежно від територіальної компетенції, підпорядкування, підстав та порядку утворення і припинення діяльності, а також порядку комплектування.

Враховуючи наведені ознаки військовій адміністрації поділяються на: 1) обласні; 2) районні; 3) населених пунктів (у т.ч. об'єднаних – одного чи декількох населених пунктів).

Водночас районні та обласні військові адміністрації можуть бути об'єднані в один вид на протигагу військовим адміністраціям населених пунктів³⁴.

Окремим підвидом військових адміністрацій у межах всіх трьох названих видів військових адміністрацій є військові адміністрації областей, районів та населених пунктів, в яких до утворення

³¹ Потапенко С.А. Особливості вирішення питань адміністративно-територіального устрою військово-цивільними та військовими адміністраціями. *Економіка та право*. 2022. № 4. С. 10-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/есрг_2022_4_4; Дулгер В.В. Військові адміністрації як тимчасові державні органи з елементами військової організації управління у складі сектору безпеки й оборони України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 33-37. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part_2/10.pdf.

³² Жукова Є. Мета та особливості забезпечення публічної безпеки і правопорядку як виду публічного адміністрування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2022. Вип. 2. С. 84-86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2022_2_17.

³³ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

³⁴ Вертикаль влади в умовах воєнного стану. URL: <https://everlegal.ua/vertikal-vlady-v-umovakh-voennogo-stanu>.

військових адміністрацій діяли військово-цивільні адміністрації. При цьому, повноваження військово-цивільних адміністрацій населених пунктів припиняються з дня початку здійснення відповідними військовими адміністраціями своїх повноважень, а повноваження районів і областей – у день набрання чинності акту Президента України про утворення відповідних районних, обласних військових адміністрацій.

З огляду на підстави та порядок утворення і припинення діяльності, а також функціональну компетенцію районні та обласні військові адміністрації поділяються на два види: 1) військові адміністрації, що утворені для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку; 2) військові адміністрації, що утворені для забезпечення дії Конституції та законів України у разі нескликання сесії відповідно районної, обласної ради у встановлені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» строки або припинення їх повноважень згідно із законом³⁵.

При цьому військові адміністрації населених пунктів можуть бути утворені лише в тих населених пунктах, в яких сільські, селищні, міські ради та їхні виконавчі органи не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження (у тому числі внаслідок фактичного саморозпуску або самоусунення від виконання своїх повноважень, або їх фактичного невиконання, або припинення їх повноважень згідно із законом).

Враховуючи це можна звернути увагу на спірний статус утвореної Указом № 68/2022 Київської міської військової адміністрації, оскільки попри те, що місто Київ як столиця України має спеціальний статус, що визначається Конституцією України та Законом України «Про столицю України – місто-герой Київ»³⁶, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не виділяє місто Київ як окрему територіальну одиницю поряд з областями та районами, в якій військова адміністрація може бути утворена для здійснення

³⁵ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

³⁶ Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. Про столицю України – місто-герой Київ: Закон України від 15 січня 1999 року № 401-XIV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1999, № 11, ст. 79 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/401-14#Text>

керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку³⁷.

Тому можна припустити, що військова адміністрація у місті Києві може бути утворена лише як військова адміністрація населеного пункту, тобто у випадку нездійснення Київською міською радою або виконавчим органом Київської міської ради (Київською міською державною адміністрацією) покладених на них Конституцією та законами України повноважень (у тому числі внаслідок фактичного саморозпуску або самоусунення від виконання своїх повноважень, або їх фактичного невиконання, або припинення їх повноважень згідно із законом).

Зважаючи на те, що наразі Київська міська рада продовжує здійснювати, а виконавчий орган Київської міської ради (Київська міська державна адміністрація) до набуття статусу Київської міської військової адміністрації здійснювала свої встановлені Конституцією та законами України повноваження, то утворення Київської міської військової адміністрації може видаватись юридично проблемним³⁸.

Важливою складовою функціонування військових адміністрацій є забезпечення їх працівниками та розстановка керівних кадрів.

Як правило, у разі їх утворення загальне керівництво діяльністю військових адміністрацій населених пунктів здійснюють керівники відповідних районних державних адміністрацій або начальники районних військових адміністрацій.

Формування та комплектування персоналом військових адміністрацій так само залежить від їх виду: 1) районні та обласні військові адміністрації утворюються шляхом набуття їх статусу відповідно районними і обласними державними адміністраціями, а голови районних, обласних державних адміністрацій набувають статусу начальників відповідних військових адміністрацій; 2) в свою чергу, військові адміністрації населених пунктів формуються з військовослужбовців військових формувань, утворених відповідно до законів України, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, служби цивільного захисту, які відряджаються до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі, службі в правоохоронних органах,

³⁷ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 №389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

³⁸ Вертикаль влади в умовах воєнного стану. URL: <https://everlegal.ua/vertikal-vlady-v-umovakh-voennogo-stanu>

органах та підрозділах цивільного захисту без виключення зі списків особового складу, а також працівників, які уклали з Генеральним штабом Збройних Сил України трудовий договір.

Військові адміністрації населених пунктів очолюють начальники, які призначаються на посаду та звільняються з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації³⁹.

За твердженням І. С. Павчука утворення військових адміністрацій є найбільш ефективним способом впливу держави, яка таким чином реалізує свою виконавчу владу за допомогою управлінської діяльності організацій військового характеру⁴⁰.

З аналізу наведеного у дослідженні, нами пропонується власне визначення військової адміністрації як спеціального тимчасового державного органу (суб'єкту владних повноважень), що здійснює за допомогою військово-цивільного персоналу публічно-владні управлінські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень або повноважень органів місцевого самоврядування і діє на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією, законами України та міжнародними договорами, ратифікованими Україною, для практичного виконання завдань і функцій держави в межах визначеної адміністративно-територіальної одиниці під час дії правового режиму воєнного стану.

3. Особливості реалізації адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в умовах воєнного стану

Оскільки військові адміністрації являються складовим елементом державного апарату, то очевидним є наявність у них відповідних завдань, функцій та повноважень, за допомогою яких і здійснюється державна влада у відповідній адміністративно-територіальній одиниці⁴¹.

Відповідно до визначених завдань та функцій кожен державний орган має певний правовий статус, тобто становище у правовій дійсності, що відображається у його взаєминах із державою, суспільством, особою. Виходячи із мети нашого дослідження мова

³⁹ Вертикаль влади в умовах воєнного стану. URL: <https://everlegal.ua/vertikal-vlady-v-umovakh-voennogo-stanu>

⁴⁰ Павчук І. С. Концептуальні засади адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 157-165.

⁴¹ Павчук І. С. Концептуальні засади адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 157-165.

йде перш за все про адміністративно-правовий статус органу місцевої влади.

Аналіз змісту наукової категорії адміністративно-правовий статус (з лат. status – становище, положення) військових адміністрацій в Україні слід почати з наголосу на тому, що правовий статус будь-якого суб'єкта державного управління є питанням багатомірним і багатоаспектним.

Адміністративно-правовий статус як повноправна категорія є похідною від поняття «правовий статус». «Правовий статус» відображає правове положення суб'єкта (юридичної особи), яка залежно від порядку їх створення поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права.

Останні, з точки зору О. М. Коротун, створюються безпосередньо законом або адміністративним актом як носії публічних завдань, їх організація регулюється приписами законів виходячи з публічних інтересів, а також вони виконують відповідні публічні функції⁴².

В теорії адміністративного права адміністративно – правовий статус класифікується на загальний і спеціальний. Загальний адміністративно-правовий статус притаманний усім суб'єктам державного управління, в той час як спеціальний адміністративно-правовий статус передбачає наділення спеціальними правами та обов'язками у певній сфері публічного управління, або для вирішення певного виду завдань⁴³.

Спеціальний адміністративно-правовий статус виникає на основі законодавства як наслідок державної волі, створюються розпорядчим способом уповноваженими інституціями влади за наявності підстав і у порядку, визначеному законом.

Структурно, під основними елементами адміністративно-правового статусу наукова спільнота пропонує вважати мету (предмет відання) функціонування органу влади, компетенцію (права і повноваження). Зміст адміністративно-правового статусу підкреслює функціональну роль та місце суб'єкта публічної адміністрації в системі суспільних управлінських відносин⁴⁴.

⁴² Коротун О. М. Адміністративно правовий статус суб'єктів публічної адміністрації, що забезпечують охорону прав інтелектуальної власності. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. 2019. Випуск 4 (44). С. 115.

⁴³ Пушкарьова Н. Поняття та види спеціального адміністративно-правового статусу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 68. С. 196. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/253997>.

⁴⁴ Обрусна С.Ю., Іванова І.В., Панімаш Ю.В., Пасинчук К.М. Адміністративно-правовий статус органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру як

Поняття адміністративно-правового статусу органу влади активно обговорювалося у працях багатьох українських вчених – адміністративістів.

Так, визначаючи зміст поняття адміністративно-правового статусу, В. Б. Авер'янов констатував, що він охоплює комплекс конкретно визначених суб'єктивних прав й обов'язків, які закріплені за відповідним суб'єктом нормами адміністративного права⁴⁵.

Подібною є думка Т. О. Коломоєць, яка адміністративно-правовий статус органу влади визначає як сукупність суб'єктивних прав й об'єктивних обов'язків, закріплених нормами адміністративного права за певним органом⁴⁶.

Інший дослідник С. Г. Стеценко розуміє адміністративно-правовий статус органу влади як сукупність прав, обов'язків та гарантій їх реалізації, що визначені в нормативних актах⁴⁷.

Отже, сутність адміністративно-правового статусу варто розуміти як наявність та сукупність компетенції (мети створення, цілей діяльності, завдань, функцій), повноважень (права та обов'язки у визначеній сфері діяльності) та юридичну відповідальність.

Враховуючи вище вказане та застосовуючи наведені ознаки до адміністративно-правового статусу органів публічної адміністрації військового характеру можна визначити його як їх правове становище в системі суспільно-правових відносин у сфері публічного управління, що визначається шляхом закріплення в нормах адміністративного права завдань, функцій, компетенції, предметів відання, гарантій діяльності та відповідальності в умовах дії режиму воєнного стану.

Першою особливістю адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в Україні є багатоаспектність предмету компетенції. Військові адміністрації як суб'єкти державного управління виконують у якості пріоритетних повноваження, які обумовлені правовим режимом воєнного стану, цілий спектр завдань. Зокрема, це відвернення загроз публічній безпеці, відсіч

суб'єктів публічного управління. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 78: частина 2. С. 91-95. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/16.pdf>.

⁴⁵ Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / ред. кол.: В.Б. Авер'янов та ін. Київ: Юрид. думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 2004. 584 с., С. 194.

⁴⁶ Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 576 с, С. 64.

⁴⁷ Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ:Атіка, 2007. 624 с., С. 90.

збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, та реалізація обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб у відповідності до закону.

Ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» до завдань військових адміністрацій відносить також здійснення заходів оборони, цивільного захисту, забезпечення громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян⁴⁸.

Звертаючись до функціонального механізму адміністративно-правового забезпечення правового режиму воєнного стану в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні В. О. Басс та Т. Г. Корж – Ікаєва розглядають його у двох аспектах: 1) як процес встановлення засад його функціональності, що репрезентується нормативним базисом для: а) відсічі збройній агресії; б) захисту національних інтересів і цінностей України; 2) як самостійний різновид діяльності органів державної влади, що передбачає втілення в правореалізацію охоронних, захисних, регулятивних та організаційних дій, спрямованих на виконання завдань правового режиму воєнного стану в умовах його введення⁴⁹.

Аналіз чинного законодавства, зокрема Конституції України, низки законів України дав можливість сформулювати такі основні завдання органів публічної адміністрації військового характеру в умовах дії правового режиму воєнного стану: захист державного суверенітету; забезпечення конституційного ладу; захист територіальної цілісності держави; забезпечення дії Конституції та законів України, безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку; захист від посягань з боку окремих організацій, осіб, груп, та держав; забезпечення протидії диверсійним проявам і терористичним актам; недопущення гуманітарної катастрофи; забезпечення підготовки та виконання відповідних бюджетів; забезпечення взаємодії з органами місцевого самоврядування;

⁴⁸ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

⁴⁹ Басс В.О., Корж-Ікаєва Т.Г. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні. *Юридичний науковий журнал*. 2023. № 5. С. 185-190. URL: <http://lsej.org.ua/5/2023/122.pdf>

забезпечення реалізації інших, наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

На прифронтових, деокупованих територіях України, в зоні бойових дій окрім вищезазначених, додатковими завданням є досягнення і закріплення успіху воєнних операцій та їх результатів, а також відновлення функціонування публічної влади, забезпечення харчування, медичного обслуговування, відновлення знищеної або пошкодженої інфраструктури, допомога діяльності місій гуманітарної допомоги; надання допомоги правоохоронним органам у документуванні та розслідуванні, вчинених агресором військових злочинів, вирішення проблем із наявністю значної кількості у населення вогнепальної зброї, сприяння процесу розмінування територій тощо.

Особливою рисою адміністративно-правового статусу органів публічної адміністрації військового характеру є те, що вони, реалізуючи такі ж функції, що і місцеві державні адміністрації, мають дещо інші повноваження. Мова йде про повноваження охоронного характеру, які є властивими силовим структурам держави.

На думку І. Л. Бородіна термін функція має багатозначне розуміння. У перекладі з латинської *functio* – це виконання, здійснення, а також діяльність, обов'язок, призначення, роль.

У публічному управлінні функції відображають його зміст. Зміст публічного управління – це сукупність його процесів, відносин, зв'язків. Їх чисельність та різноманітність свідчить наскільки складним є публічне управління.

Функції носять самостійний, об'єктивний та універсальний характер і використовуються в різних сферах публічного управління. Вони є взаємопов'язаними і взаємозалежними та тісно інтегровані в процес публічного управління і становлять єдине ціле з ним. Уся їх сукупність розкриває управлінський процес⁵⁰.

З аналізу сучасних теоретичних джерел, можна зробити висновок, що серед науковців сформувалися низка підходів щодо визначення функцій таких органів. Так, Д. О. Кузьменко на основі аналізу чинних нормативно-правових актів визначив наступні функції органів публічної адміністрації під час дії спеціальних

⁵⁰ Бородін І. Л. Функції публічного управління. *Юридичний вісник*. № 3 (32). 2014. С. 24-29. URL: http://www.law.nau.edu.ua/images/Наука/Наукovij_jurnal/2014/statji_n3-32_2014/7.pdf

адміністративних режимів: адміністративно управлінські; адміністративно розпорядчі; бюджетні; фінансові; економічні; правоохоронні; юрисдикційні⁵¹.

В. Й. Шевченко в своєму дослідженні, пропонує поділ функцій органів публічної влади відповідно до їх державно-управлінського впливу, якій спрямований на врегулювання наступних відносин: економічних процесів, заходів соціального забезпечення та комунальної сфери, на публічно-політичні процеси, адміністративно-військову взаємодію об'єктів управління⁵².

На наш погляд, обидва дослідники вірно сформулювали основний перелік функцій органів публічної адміністрації та надали їм розгорнуту характеристику. В той же час, вони зазначають, що наведений їх перелік не є вичерпним, функції органів публічної адміністрації не мають чіткої систематизації і змінюються в залежності від ситуації, яка склалася на певній адміністративно-територіальній одиниці за умов дії режиму воєного стану.

Особливість же функціонального навантаження вказаних органів полягає у тому, що на них покладаються функції органів державного управління, місцевого самоврядування та військової адміністрації⁵³.

На основі проведеного аналізу чинних нормативно-правових актів та наукових праць можна визначити авторське бачення переліку функцій військової адміністрації під час дії адміністративного режиму воєнного стану, до яких можна віднести: 1) адміністративно-управлінські; 2) адміністративно-розпорядчі; 3) військово-мобілізаційні; 4) економічні; 5) фінансово-бюджетні; 6) правоохоронні; 7) юрисдикційні; 8) соціально-гуманітарні; 9) патріотичного-виховання.

Для визначення повноважень військових адміністрацій та їх взаємозв'язку з повноваженнями органів місцевої влади звернемося

⁵¹ Кузьменко Д.О. Адміністративно-правове регулювання діяльності органів публічної адміністрації в зоні проведення Операції об'єднаних сил. Дис....канд. юрид. наук: 12.00.07. Дніпро. 2020. 185 с. URL: <https://dduvs.in.ua/naukova-diyalnist/spetsializovani-vcheni-radi/ogoloshennya-prozahist-disertatsij/kuzmenkodo/>.

⁵² Шевченко В.Й. Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій. Дис....канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2019. 215 с. С.143.

⁵³ Обрусна С.Ю., Іванова І.В., Панімаш Ю.В., Пасинчук К.М. Адміністративно-правовий статус органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру як суб'єктів публічного управління. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 78: частина 2. С. 91-95. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/16.pdf>.

як до змісту чинного законодавства так і до праць вітчизняних науковців.

У ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено сорок сім повноважень військових адміністрацій⁵⁴.

Р. С. Мельник, в своєму дослідженні адміністративно-правового статусу військових адміністрацій класифікує ці повноваження на наступні види: 1) правотворчого характеру; 2) мобілізаційного характеру; 3) забезпечувального характеру; 4) організаційного характеру; 5) інформаційно-аналітичного характеру; 6) фіскально-регламентарного характеру⁵⁵.

Він відзначає, що обсяг повноважень військових адміністрацій формується залежно від підстав їх утворення. По-перше, всі військові адміністрації мають повноваження щодо запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану, визначених ст.8 Закону «Про правовий режим воєнного стану», разом з військовим командуванням самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування. До таких заходів, наприклад, належать:

- регулювання у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України, роботи підприємств, установ і організацій;

- використання потужностей та трудових ресурсів підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони, зміна режиму їхньої роботи, проведення інших змін виробничої діяльності, а також умов праці відповідно до законодавства про працю;

- запровадження трудової повинності для працездатних осіб, не залучених до роботи в оборонній сфері та сфері забезпечення життєдіяльності населення і не заброньованих за підприємствами, установами та організаціями на період дії воєнного стану;

- примусове відчуження майна, що перебуває у приватній або комунальній власності для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку з виданням про це відповідних документів встановленого зразка;

⁵⁴ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

⁵⁵ Мельник Р. С. Класифікація і особливості адміністративно-правових повноважень військових адміністрацій України. The 11th International scientific and practical conference “Modern research in world science” (January 29-31, 2023) SPC “Sci-conf.com.ua”, Lviv, Ukraine. 2023. 1579 p. P. 1511–1515, C. 1513.

– у разі потреби – проведення огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян, за винятком обмежень, встановлених Конституцією України;

– у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану – вилучення у підприємств, установ і організацій усіх форм власності, окремих громадян електронного комунікаційного обладнання, телевізійної, відео- і аудіоапаратури, комп'ютерів, а також у разі потреби інших технічних засобів зв'язку;

– організація та здійснення заходів, пов'язаних із мобілізаційною підготовкою, мобілізацією, демобілізацією та цивільним захистом;

– встановлення для фізичних і юридичних осіб військово-квартирної повинності з розквартирування військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, особового складу служби цивільного захисту, евакуйованого населення та розміщення військових частин, підрозділів і установ⁵⁶.

По-друге, районні та обласні військові адміністрації здійснюють на відповідних територіях повноваження місцевих державних адміністрацій.

По-третє, районні та обласні військові адміністрації, утворені у зв'язку з некликанням сесії відповідно районної, обласної ради у встановлені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» строки, також здійснюють додаткові повноваження щодо:

1) складання та затвердження відповідно районних, обласних бюджетів, внесення змін до них, затвердження звітів про їх виконання; розподілу переданих з державного бюджету коштів у вигляді дотацій, субвенцій відповідно між районними бюджетами, місцевими бюджетами міст обласного значення, сіл, селищ, міст районного значення;

2) здійснення управління об'єктами спільної власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, що перебувають в управлінні районних і обласних рад (крім вирішення питань відчуження, у тому числі шляхом приватизації, таких об'єктів); призначення і звільнення їх керівників;

3) вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин (крім вирішення питань відчуження з комунальної власності земельних ділянок);

⁵⁶ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

4) вирішення згідно із законом питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів відповідно районного, обласного значення, а також про скасування такого дозволу;

5) встановлення правил користування водозабірними спорудами, призначеними для задоволення питних, побутових та інших потреб населення, зон санітарної охорони джерел водопостачання, обмеження або заборони використання підприємствами питної води у промислових цілях;

6) прийняття у межах, визначених законом, рішень з питань захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, боротьби зі стихійним лихом, епідеміями, епізоотіями;

7) встановлення посиленої охорони важливих об'єктів національної економіки та об'єктів, які забезпечують життєдіяльність населення;

8) прийняття рішень про звернення до суду щодо визнання незаконними актів місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, які обмежують права територіальних громад у сфері їх спільних інтересів;

9) заслуховування інформації прокурорів та керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби зі злочинністю, охорони громадської безпеки і порядку та результати діяльності на відповідній території;

10) встановлення у порядку та межах, визначених законодавством, тарифів на житлово-комунальні послуги;

11) прийняття рішень про заборону торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі⁵⁷.

Якщо зробити порівняльний аналіз повноважень військових адміністрацій з відповідними повноваженнями місцевих державних адміністрацій, визначених статтями 17–27 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»⁵⁸, можна дійти до висновку, що ці повноваження багато у чому дублюються.

Це є логічним, оскільки, як було зазначено вище, військові адміністрації утворюються на основі державних адміністрацій.

⁵⁷ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁵⁸ Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20. Ст. 190.

Однак, певні відмінності у повноваженнях все ж мають місце. Перш за все, до повноважень військових адміністрацій, на відміну від місцевих адміністрацій, не віднесено деякі заходи. Наприклад, військові адміністрації не уповноважені приймати участь у заходах з приватизації.

По-друге, повноваження місцевих державних адміністрацій розподіляються відповідно до сфер суспільного життя, в яких здійснюється адміністрування. Такий розподіл та концентрація акцентів саме на суспільному житті цілком є закономірною для звичайних умов існування. З іншого боку, ключовим моментом у діяльності військових адміністрацій є спрямованість їх на виконання заходів щодо безпеки і оборони держави в умовах військової агресії. Наприклад, до повноважень військових адміністрацій віднесено надання допомоги власникам квартир (будинків) в їх відбудові у разі пошкодження в результаті проведення бойових дій, терористичних актів, диверсій⁵⁹.

Дослідники В. С. Курепін та В. М. Іваненко у спільній праці відзначають, значна роль органів місцевого самоврядування та їх співпрацю з військовими адміністраціями в умовах воєнного стану щодо організації охорони та оборони територіальних громад⁶⁰.

Відповідно до Закону «Про правовий режим військового стану» військові адміністрації населених пунктів здійснюють делеговані повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законами України⁶¹.

Нагадаємо, що за нормами Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» делеговані повноваження – це повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад⁶².

⁵⁹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

⁶⁰ Іваненко В. С., Курепін В. М. Місцеві органи влади в умовах воєнного стану: повноваження та співпраця військових адміністрацій з органами місцевого самоврядування. Правові засади організації та здійснення публічної влади : збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17 червня 2022 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 149.

⁶¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

⁶² Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

Делеговані повноваження органів місцевого самоврядування здійснюються у наступних сферах суспільного життя: 1) у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку; 2) в галузі бюджету, фінансів і цін; 3) щодо управління комунальною власністю; 4) в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку; 5) у сфері будівництва; 6) у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, молодіжної політики, фізкультури і спорту, утвердження української національної та громадянської ідентичності; 7) у сфері регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища; 8) у сфері соціального захисту населення; 9) у галузі зовнішньоекономічної діяльності; 10) в галузі оборонної роботи; 11) щодо організації та забезпечення цивільного захисту; 12) у сфері реєстрації фізичних осіб; 13) щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян⁶³.

Зауважимо, що військові адміністрації здійснюють повноваження відповідних місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, з урахуванням визначених законом особливостей дії правового режиму воєнного стану⁶⁴. Наприклад, до виключних повноважень сільських, селищних і міських рад віднесено встановлення заборони продажу пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вин столових суб'єктами господарювання (крім закладів ресторанного господарства) у визначений час доби в межах території відповідної адміністративно-територіальної одиниці⁶⁵.

Натомість, для військових адміністрацій це повноваження розширене до прийняття рішень про заборону торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі.

Як ми бачемо, з проведеного нами аналізу нормативних та теоретичних джерел, з окремих управлінських питань має місце дублювання повноважень військових адміністрацій та органів

⁶³ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

⁶⁴ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

⁶⁵ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

місцевого самоврядування. Наприклад, повноваження військових адміністрацій, викладені в п. 18–23 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»⁶⁶, дублюють повноваження щодо оборонної роботи, покладені на виконавчі органи сільських, селищних і міських рад відповідно до п. 1–7 ст. 36 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»⁶⁷.

В той же час, О. М. Буханевич та О. В. Забожчук при проведенні порівняння комплексу повноважень у сфері оборони звертають увагу на таку обставину, що до компетенції військових адміністрацій не було законодавчо віднесено таке повноваження органів місцевого самоврядування, як здійснення заходів щодо підготовки населення України до участі в русі національного спротиву⁶⁸.

Відповідно до Закону України «Про основи національного спротиву», повноваження щодо організації спротиву покладені як на місцеві державні адміністрації (а у разі створення – й на військово-цивільні та військові адміністрації), так і на органи місцевого самоврядування⁶⁹.

Серед таких повноважень для військових адміністрацій передбачені, зокрема, участь у створенні штабу зони (району) територіальної оборони, спрямуванні його діяльності та забезпеченні його функціонування; участь у створенні системи управління територіальної оборони в зоні (районі) територіальної оборони та підготовці громадян України до національного спротиву; участь у здійсненні заходів контролю за створенням, зберіганням та обслуговуванням запасів матеріально-технічних і сировинних ресурсів, передбачених для виконання завдань національного спротиву; участь у навчаннях тощо.

На органи місцевого самоврядування у сфері національного спротиву, окрім заходів щодо підготовки населення до національного спротиву, покладено дуже важливі функції – сприяння створенню добровольчих формувань територіальних громад, належне фінансування територіальної оборони, сприяння підготовці

⁶⁶ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

⁶⁷ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

⁶⁸ Буханевич О. М., Забожчук О. В. Військові адміністрації та місцеві органи влади: правові аспекти розподілу повноважень в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. 2023. № 1 (38). С. 110-114. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/1/21.pdf>.

⁶⁹ Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>.

та виконанню завдань національного спротиву в мирний час та в особливий період⁷⁰.

Аналіз норм Закону України «Про правовий режим воєнного стану» дозволяє стверджувати, що в ньому відсутні повноваження військових адміністрацій щодо організації національного спротиву.

Між тим, структури національного спротиву, зокрема добровольчі формування територіальних громад, довели свою дієвість у протидії збройній агресії, забезпеченні заходів з охорони громадського порядку та заходів мобілізації. Тому, враховуючи роль структур національного спротиву у відсічі збройної агресії пропонуємо додати до ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» пункт 19-1 наступного змісту «військові адміністрації приймають участь у комплектуванні Сил територіальної оборони Збройних Сил України та організації руху опору, у здійсненні заходів з національного спротиву: сприянні підготовці та виконанню завдань національного спротиву; забезпеченні у межах відповідних видатків місцевих бюджетів належного фінансування заходів територіальної оборони місцевого значення; сприяння створенню добровольчих формувань територіальних громад».

ВИСНОВКИ

Із початком широко масштабної військової агресії росії на всій території України було введено в дію правовий режим воєнного стану. З огляду на ці обставини, виникла необхідність створення нового механізму публічного адміністрування територіями в умовах відбиття збройного нападу, додаткового визначення повноважень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, що мало метою – забезпечення дії адміністративного режиму воєнного стану в державі.

Оскільки, реалізація державою своїх функцій відбувається за особливих умов, викликаних наслідками військової агресії росії, воєнний стан виступає адміністративним правовим режимом діяльності органів публічної влади, установ і організацій в Україні за виняткових обставин, пов'язаних з обставинами зовнішнього характеру – вторгненням збройних сил ворога і необхідністю мобілізації зусиль для відбиття нападу.

⁷⁰ Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>.

Пропонуємо адміністративно-правовий режим розуміти як законодавчо визначену особливу систему правил поведінки суб'єктів публічних відносин, що спрямована на забезпечення публічних інтересів у певній сфері суспільного життя за умов існування загроз національній безпеці, громадській безпеці і порядку, цивільному захисту, охороні прав, свобод і законних інтересів громадян на відповідній території України, і який забезпечується діяльністю спеціальних державних інституцій.

Правовий режим воєнного стану визначається як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Аналіз чинного законодавства, зокрема Конституції України, низки законів України дав можливість сформулювати такі основні завдання органів публічної адміністрації військового характеру в умовах дії правового режиму воєнного стану: захист державного суверенітету; забезпечення конституційного ладу; захист територіальної цілісності держави; забезпечення дії Конституції та законів України, безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку; захист від посягань з боку окремих організацій, осіб, груп, та держав; забезпечення протидії диверсійним проявам і терористичним актам; недопущення гуманітарної катастрофи; забезпечення підготовки та виконання відповідних бюджетів; забезпечення взаємодії з органами місцевого самоврядування; забезпечення реалізації інших, наданих державою, а також делегованих відповідними радами, повноважень.

Пропонуємо власне визначення військової адміністрації як спеціального тимчасового державного органу (суб'єкту владних повноважень), що здійснює за допомогою військово-цивільного персоналу публічно-владні управлінські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень або повноважень органів

місцевого самоврядування і діє на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією, законами України та міжнародними договорами, ратифікованими Україною, для практичного виконання завдань і функцій держави в межах визначеної адміністративно-територіальної одиниці під час дії правового режиму воєнного стану.

Структура військових адміністрацій вибудовується залежно від територіальної компетенції, підпорядкування, підстав та порядку утворення і припинення діяльності, а також порядку комплектування. Військові адміністрації поділяються на: 1) обласні; 2) районні; 3) населених пунктів (у т.ч. об'єднаних – одного чи декількох населених пунктів).

Особливість же функціонального навантаження вказаних органів полягає у тому, що на них покладаються функції органів державного управління, місцевого самоврядування та військової адміністрації.

На основі проведеного аналізу чинних нормативно-правових актів та наукових праць можна визначити власне бачення переліку функцій військової адміністрації під час дії спеціального адміністративного режиму воєнного стану, до яких можна віднести: 1) адміністративно-управлінські; 2) адміністративно-розпорядчі; 3) військово-мобілізаційні; 4) економічні; 5) фінансово-бюджетні; 6) правоохоронні; 7) юрисдикційні; 8) соціально-гуманітарні; 9) патріотичного-виховання.

З метою удосконалення правового врегулювання діяльності військових адміністрацій пропонуємо додати до ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» пункт 19-1 наступного змісту «Військові адміністрації приймають участь у комплектуванні Сил територіальної оборони Збройних Сил України та організації руху опору, у здійсненні заходів з національного спротиву: сприянні підготовці та виконанню завдань національного спротиву; забезпеченні у межах відповідних видатків місцевих бюджетів належного фінансування заходів територіальної оборони місцевого значення; сприяння створенню добровольчих формувань територіальних громад».

АНОТАЦІЯ

Монорафічне дослідження присвячене питанням розгляду особливостей реалізації адміністративно-правового статусу військових адміністрацій під час дії адміністративного режиму воєнного стану в Україні.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю теоретичного обґрунтування правового статусу діяльності військових адміністрацій з врегулювання суспільних відносин в умовах збройної агресії проти України.

Наукова новизна дослідження полягає в удосконаленні теоретичного розуміння засад функціонування військових адміністрацій в сучасних умовах, а практична складова – у встановленні особливостей реалізації повноважень військових адміністрацій під час дії режиму воєного стану.

Матеріал проведеного дослідження базується на аналізі широкого кола нормативно-правових актів та праць науковців у цій сфері суспільних відносин.

У роботі було висвітлено теоретичні положення поняття та змісту воєного стану, засад його адміністративно-правового забезпечення, який є підставою для утворення публічної адміністрації військового характеру.

В дослідженні було доведено, що воєний стан виступає адміністративним правовим режимом діяльності органів публічної влади, установ і організацій в Україні за виняткових обставин, пов'язаних з обставинами зовнішнього характеру – вторгненням збройних сил ворога і необхідністю мобілізації зусиль для відбиття нападу.

Проаналізовано зміст поняття, призначення та повноваження органів публічної влади як у мирний час так і в особливий період – дії режиму воєного стану.

Роглянуто зміст поняття військового управління та зазначено, що об'єктами військового управління в різний час можуть виступати оборонна сфера, військова організація держави, а в період дії особливих правових режимів – і населення, територія, економіка, тобто вся система суспільних відносин і інститутів, певним чином упорядкованих в інтересах забезпечення безпеки й оборони країни.

Було зазначено, що органами публічної адміністрації військового характеру в Україні виступають військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації.

Запропоновано авторське визначення військової адміністрації як спеціального тимчасового державного органу (суб'єкту владних повноважень), що здійснює за допомогою військово-цивільного персоналу публічно-владні управлінські функції, у тому числі на виконання делегованих повноважень або повноважень органів місцевого самоврядування і діє на підставі, в межах повноважень та

у спосіб, що передбачені Конституцією, законами України та міжнародними договорами, ратифікованими Україною, для практичного виконання завдань і функцій держави в межах визначеної адміністративно-територіальної одиниці під час дії правового режиму воєнного стану.

Здійснено порівняльний аналіз повноважень органів місцевої публічної влади та військових адміністрацій. Розглянуто питання їх взаємодії в процесі здійснення забезпечення дії адміністративного режиму воєнного стану.

Проведено розгорнуте дослідження адміністративно правового статусу військових адміністрацій. Проаналізовано законодавчо визначені функції і повноваження військових адміністрацій та розглянуто особливості їх реалізації під час дії адміністративного режиму воєнного стану.

Автором було запропоновано власне бачення переліку функцій військової адміністрації: 1) адміністративно-управлінські; 2) адміністративно-розпорядчі; 3) військово-мобілізаційні; 4) економічні; 5) фінансово-бюджетні; 6) правоохоронні; 7) юрисдикційні; 8) соціально-гуманітарні; 9) патріотичного-виховання.

З метою удосконалення правового врегулювання діяльності військових адміністрацій була внесена пропозиція доповнити статтю 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» пунктом 19-1, який б наділяв військові адміністрації повноваженнями щодо організації національного спротиву.

Ключові слова: збройна агресія, режим воєнного стану, військове управління, військово-цивільні адміністрації, військові адміністрації, органи місцевої публічної влади, адміністративно-правовий статус, повноваження, делеговані повноваження.

Література

1. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / ред. кол.: В.Б. Авер'янов та ін. Київ: Юрид. думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 2004. 584 с.

2. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / В. Галуцько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін.; за ред. В. Галуцька, О. Правоторової. Видання четверте. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. С. 289 – 327. URL: <http://www.ssaals.com.ua/?p=8580>

3. Басс В.О., Корж-Ікаєва Т.Г. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення в умовах

повномасштабного збройного конфлікту в Україні. *Юридичний науковий журнал*. 2023. http://lsej.org.ua/5_2023/122.pdf

4. Бородін І. Л. Функції публічного управління. *Юридичний вісник* № 3 (32) 2014. С. 24-29. URL: http://www.law.nau.edu.ua/images/Наука/Naukovij_jurnal/2014/statji_n3-32_2014/7.pdf

5. Буханевич О. М., Забожчук О. В. Військові адміністрації та місцеві органи влади: правові аспекти розподілу повноважень в умовах воєнного стану. *Правова позиція*, 2023. № 1 (38), С. 110-114. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/1/21.pdf>

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

7. Вертикаль влади в умовах воєнного стану. URL: <https://everlegal.ua/vertikal-vlady-v-umovakh-voennogo-stanu>

8. Військово-цивільні та військові адміністрації як суб'єкти публічного управління: завдання та функції. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/viiskovo-tsyvilni-ta-viiskovi-administratsiia-k-sub-iekty-publichnoho-upravlinnia-zavdannia-ta-funktsii>

9. Галуцько В., Стеценко С., Берлач А., Буханевич О., Ситников О. та ін. Адміністративне право та адміністративний процес України в умовах воєнного стану: колективна монографія / за заг. ред. В. Фелика, В. Курила. Київ: Видавництво Людмила», 2023. С. 399-416. <http://www.ssaals.com.ua/?p=9174>

10. Говоров В. Актуальні проблеми повноважень військових адміністрацій під час дії правового режиму воєнного стану. *Право та інновації*. 2024. № 1. С. 87-95.

11. Дулгер В.В. Військові адміністрації як тимчасові державні органи з елементами військової організації управління у складі сектору безпеки й оборони України. *Південоукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4. Ч. 2. С. 36. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2018/4/part2/10.pdf>

12. Жукова Є. Мета та особливості забезпечення публічної безпеки і правопорядку як виду публічного адміністрування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2022. Вип. 2. С. 84-86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2022_2_17

13. Зінкевич В. К. Проблеми правового статусу військових адміністрацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Том 2. № 79. С.64-68. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/289466/283010>

14. Іваненко В. С., Куперін В. М. Місцеві органи влади в умовах воєнного стану: повноваження та співпраця військових адміністрацій з органами місцевого самоврядування. Правові засади організації та здійснення публічної влади : збірник тез V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17 червня 2022 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2022. С. 148-149.

15. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

16. Ковбас І.В., Друцул Т.І. Особливості системи органів публічної адміністрації в контексті оновленого законодавства. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Вип. 682: Правознавство. Чернівці. 2012. С. 104-109.

17. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 576 с.

18. Комзюк А.Т., Комзюк М.А., Липій Є.А. Адміністративно-правовий режим військового стану, введеного в Україну у зв'язку з московською військовою агресією. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2022. Вип. 3. С. 100-106. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/66a214b4-7abc-48eb-a4f2-ffc63a71b310>

19. Коротун О. М. Адміністративно-правовий статус суб'єктів публічної адміністрації, що забезпечують охорону прав інтелектуальної власності. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2019. Випуск 4 (44). С. 114-118.

20. Кузніченко С.О. Адміністративно-правовий режим воєнного стану: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 232 с.

21. Комзюк А.Т., Комзюк М.А., Липій Є.А. Адміністративно-правовий режим воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку з московською військовою агресією. *Науковий вісник публічного і приватного права*. 2023. <http://www.nvppp.in.ua/vip/2022/3/18.pdf>.

22. Кузьменко Д. О. Адміністративно-правове регулювання діяльності органів публічної адміністрації в зоні проведення Операції об'єднаних сил. Дис...канд.юрид.наук 12.00.07. Дніпро. 2020. 185 с. URL: <https://dduvs.in.ua/naukova-diyalnist/spetsializovani-vcheni-radi/ogoloshennya-prozahist-sertatsij/kuzmenkodo/>.

23. Махмурова-Дишлюк О. П. Адміністративно-правовий режим воєнного стану як комплексний інструмент публічного адміністрування забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян та прав і законних інтересів фізичних осіб в умовах російсько-української війни.

Київський часопис права. 2024. № 1. URL: <https://kyivchasprava.kneu.in.ua/index.php/kyivchasprava/article/view>.

24. Мельник С. М. Адміністративно-правовий статус військових адміністрацій в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* Випуск 6, 2022. С. 100-104. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/330/288>.

25. Мінка Т. П. Онтологічна характеристика правового режиму. *Право і суспільство.* 2012. № 3. С. 123–127.

26. Музичук О.М. Уточнення сутності категорії «правовий статус» суб'єкта адміністративно-правових відносин та його елементного складу. *Форум права.* 2008. № 1. С. 316-321.

27. Обрусна С.Ю., Іванова І.В., Панімаш Ю.В., Пасинчук К.М. Адміністративно-правовий статус органів публічної адміністрації військово-цивільного характеру як суб'єктів публічного управління. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* Серія ПРАВО. 2023. Випуск 78: частина 2. С. 91-95. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/16.pdf>.

28. Онупрієнко А. М. Місцеві органи влади в механізмі демократичної держави: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків: НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2008. 20 с.

29. Організаційно-правові засади публічного управління та адміністрування: навч. посіб. / Укладачі: О. В. Надьон, І. М. Хмиров, Т. О. Луценко. Х.: НУЦЗУ, 2020. 175 с.

30. Павчук І. С. Концептуальні засади адміністративно-правового статусу військових адміністрацій в Україні. *Південоукраїнський правничий часопис.* 2023. № 3. С. 157-165.

31. Панасюк Л. В. Удосконалення механізму формування фінансових ресурсів місцевих органів влади з урахуванням світового досвіду. *Економіка та держава.* 2009. № 1. С. 46-50.

32. Потапенко С.А. Особливості вирішення питань адміністративно-територіального устрою військово-цивільними та військовими адміністраціями. *Економіка та право.* 2022. № 4. С. 10-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/espr_2022_4_4.

33. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

34. Про столицю України – місто-герой Київ: Закон України від 15 січня 1999 № 401-XIV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),*

1999, № 11, ст. 79. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14#Text>.

35. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20. Ст. 190.

36. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 03.02.2015. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 13, ст. 87.

37. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

38. Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>.

39. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану. Закон України від 12.05.2022 № 2259-IX. *Голос України*. 19 травня 2022 р. URL: <http://www.golos.com.ua/article/360238>.

40. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

41. Про утворення військових адміністрацій: Указ Президента України від 24.02.2022 № 68/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text>.

42. Пушкарьова Н. Поняття та види спеціального адміністративно-правового статусу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2021. № 68. С. 195-199. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/253997>.

43. Рой О.В. Правові акти суб'єктів владних повноважень як предмет публічно-правового спору: Дис...канд. юрид. наук. 12.00.07. Київ, 2019. 269 с.

44. Рой О.В. Військові адміністрації як суб'єкти владних повноважень. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 1. С. 441.

45. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 273 с.

46. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2007. 624 с.

47. Стукан Т. М. Публічна влада: характеристика, ознаки та форми прояву. *Публічне управління та митне адміністрування 2021*. № 4

(31). С. 37 – 41. URL: <http://customs-admin.umsf.in.ua/archive/2021/4/7.pdf>

48. Чепель Ольга. Військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації України: що в них спільного та відмінного в умовах воєнного стану? *Інтернет-сайт Юридичного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. URL: <https://law.chnu.edu.ua/viiskovi-administratsii-ta-viiskovotsyvilni-administratsii/>

49. Шевченко В.Й. Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій. Дис. . . . канд. юрид. наук: 12.00.07. Одеський державний університет внутрішніх справ. Одеса, 2019. 215 с.

50. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. К.: Видавництво «Українська енциклопедія», 1998. Т. 4. 734 с.

51. Яковчук Я. Обласні військові адміністрації як тимчасові органи державної місцевої влади. *Актуальні проблеми правознавства*, № 4, Мар. 2023, р.р. 109-16, URL: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1505>.

Інформація про автора:

Баранов Сергій Олексійович,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри адміністративного права

та адміністративного процесу

Одеського державного університету внутрішніх справ,

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Бахчеван Є. Ф., Катеринчук І. П., Ніколаєв О. Т., Мосузенко В. Ю.

ВСТУП

Національна поліція України – це «центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку»¹. На працівника Національної поліції України законодавцем покладається необхідність виконання таких завдань, як забезпечення публічної безпеки і порядку; охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидія злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг щодо допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги².

З 2014 р. Україна перебуває в стані гібридної війни, а в лютому 2022 р. зазнала повномасштабного військового вторгнення з боку російської федерації. При цьому Національна поліція України, яка є складовою сил безпеки і оборони, з перших днів бере безпосередню участь у відсічі збройній агресії, проведенні стабілізаційних заходів тощо. Разом із тим, органи і підрозділи Національної поліції України в умовах воєнного стану виконують і притаманні їм завдання, передбачені чинним законодавством. У зв'язку із цим актуальними для наукових досліджень є аналіз нових викликів, що впливають на ефективність діяльності Національної поліції України в умовах воєнного стану.

Повномасштабне вторгнення російської федерації та введення на території України воєнного стану виявили нові виклики, до яких

¹ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII.

² Поліцейська юрисдикція в умовах воєнного стану: монографія / С.В. Албул, А.М. Бабенко, П.М. Балтаджи та ін.; за заг. ред. Д.В. Швеця, М.О. Семенишина. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с.

вітчизняна правоохоронна система, зокрема Національна поліція, не була достатнім чином готова³.

Відповідно до чинного законодавства, «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»⁴.

1. Правові підстави застосування поліцейськими вогнепальної зброї

Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», до виконання завдань, пов'язаних із запровадженням і здійсненням заходів правового режиму воєнного стану, можуть залучатися правоохоронні органи, зокрема Національна поліція України, згідно з її призначенням та специфікою діяльності. Воєнний стан, запроваджений в Україні у зв'язку з повномасштабною агресією, спричинив низку змін та доповнень до чинного законодавства, зокрема й стосовно питань застосування поліцейськими вогнепальної зброї⁵.

Реакцією на умови воєнного стану стало доповнення законодавцем чинних правових актів певними положеннями, які

³ Албул С.В. Окремі аспекти документування працівниками кримінальної поліції воєнних злочинів на деокупованих територіях України. *Процесуальні та криміналістичні аспекти розслідування воєнних злочинів*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 21 лют. 2024 р., ОДУВС). Одеса: ОДУВС, 2024. С. 6; Албул С.В. Правоохоронна діяльність оперативних підрозділів Національної поліції України: до питання новелізації правового. *Права людини в епоху цифрових трансформацій*: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 лют. 2022 р., Нац. авіаційний ун-т). Т. 1. Тернопіль: Вектор, 2022. С. 282.

⁴ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII.

⁵ Албул С.В. Реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України: сучасні виклики та шляхи їх вирішення. [Електронний ресурс]. URL: <https://oduvsv.edu.ua/news/реформування-органів-правопорядку-я/> (дата звернення 14.06.2024)

розширили повноваження підрозділів Національної поліції України. Зокрема, законом України «Про Національну поліцію» (ст. 24) передбачено, що «в разі виникнення загрози державному суверенітету України та її територіальній цілісності, а також у ході відсічі збройної агресії проти України органи та підрозділи, що входять до системи поліції, відповідно до законодавства України беруть участь в обороні України, у виконанні завдань територіальної оборони, забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану у разі його оголошення на всій території України або в окремій місцевості. У ході забезпечення та здійснення заходів правового режиму воєнного стану у разі його оголошення на всій території України або в окремій місцевості, виконання завдань територіальної оборони органи та підрозділи, що входять до системи поліції та дислокуються в межах Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, області, міста Київ, можуть підпорядковуватися за рішенням керівника поліції відповідному начальнику Головного управління Національної поліції в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, області, місті Київ. Крім цього, під час дії воєнного стану поліція особливого призначення в ході відсічі збройної агресії проти України за рішенням військового командування, погодженим з керівником поліції або уповноваженою ним особою, може брати участь в обороні України відповідно до Закону України «Про оборону України» шляхом безпосереднього ведення бойових дій». Таким чином, слід зазначити, що в умовах воєнного стану Національна поліція України отримала додаткові повноваження, аналіз ефективності реалізації яких потребує наукового аналізу.

Вищевказані завдання Національна поліція виконує, реалізуючи певні повноваження, до яких, зокрема, належать:

- здійснення превентивної та профілактичної діяльності, спрямованої на запобігання вчиненню правопорушень;

- виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вжиття заходів для їх усунення;

- виявлення та припинення кримінальних, адміністративних правопорушень;

- усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;

- здійснення своєчасного реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;
- здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;
- розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання або від виконання обов'язків, визначених законом для суб'єктів пробації, пропали безвісти;
- здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, прийняття рішень про застосування адміністративних стягнень та забезпечення їх виконання;
- вжиття заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;
- забезпечення безпеки взятих під захист осіб на підставах та в порядку, визначених законом;
- вжиття заходів для надання домедичної допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я;
- установа особи за невпізнаним трупом;
- вжиття заходів для запобігання та протидії домашньому насильству або насильству за ознакою статі;
- здійснення охорони об'єктів права державної власності, а також участь у здійсненні державної охорони; здійснення контролю за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів;
- участь відповідно до повноважень у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх введення на всій території України або в окремі місцевості;
- здійснення конвоювання осіб, затриманих за підозрою в учиненні кримінального правопорушення, узятих під варту, обвинувачених або засуджених до позбавлення волі, а також охороняє їх у залі суду;
- протидія злочинним посяганням на об'єкти критичної інфраструктури, які загрожують безпеці громадян і порушують функціонування систем життєзабезпечення;

– захист об'єктів критичної інфраструктури, інтересів суспільства і держави від злочинних посягань у кіберпросторі, здійснення заходів із запобігання, виявлення, припинення та розкриття кіберзлочинів проти об'єктів критичної інфраструктури;

– здійснення оперативно-розшукової діяльності;

– здійснення у взаємодії зі Збройними силами України, Національною гвардією України, Державною прикордонною службою України, Державною спеціальною службою транспорту України, Службою безпеки України боротьби з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями;

– сприяння Державній прикордонній службі України у виявленні каналів незаконного перетинання державного кордону, переміщення зброї, боєприпасів, вибухових речовин та разом із відповідними правоохоронними органами ліквідація таких каналів;

– збирання біометричних даних осіб, зокрема шляхом дактилоскопіювання;

– утримання в ізоляторах тимчасового тримання осіб, затриманих за вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, осіб, стосовно яких як запобіжний захід застосовано тримання під вартою, осіб, підданих адміністративному арешту, а також обвинувачених і засуджених;

– здійснення розмінування, що має оперативний характер, у частині виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів, щодо яких є підстави вважати, що вони є предметами, знаряддями чи засобами вчинення адміністративних або кримінальних правопорушень;

– здійснення техніко-криміналістичне забезпечення огляду місця події, в тому числі пов'язаної з пожежами, та спеціальні вибухотехнічні роботи за фактами скоєння вибухів, надходження повідомлень про виявлення підозрілих вибухонебезпечних предметів, загрозу вибуху тощо»⁶.

На законодавчому рівні закріплено підстави застосування вогнепальної зброї цивільними особами під час участі у відсічі та стримуванні збройної агресії проти України у період дії воєнного стану. Це є виправданим, водночас такі ж підстави мають бути цілком застосовані і щодо працівників Національної поліції України.

⁶ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII.

Поліцейські у період дії воєнного стану під час участі у відсічі та стримуванні збройної агресії проти України повинні мати право застосовувати вогнепальну зброю для:

- відбиття нападу або запобігання загрозі нападу на військові та/або цивільні об'єкти, що охороняються;
- запобігання вчиненню та/або припинення протиправних дій чи діяльності осіб, причетних до збройної агресії;
- звільнення захоплених військових та/або цивільних об'єктів або запобігання (перешкоджання) такому захопленню;
- знищення зброї, бойової техніки, транспортних або технічних засобів, які перебувають у користуванні осіб, причетних до збройної агресії;
- захисту цивільних осіб, військових та/або цивільних об'єктів від нападу;
- запобігання та/або припинення діяльності, затримання, роззброєння або знешкодження осіб, причетних до збройної агресії;
- припинення дій осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення;
- припинення дій осіб, які перешкоджають виконанню законних вимог осіб, залучених до виконання завдань, пов'язаних із запровадженням і здійсненням заходів правового режиму воєнного стану;
- відбиття нападу на осіб, залучених до виконання завдань, пов'язаних із запровадженням і здійсненням заходів правового режиму воєнного стану, або інших осіб, у разі виникнення загрози їх життю чи здоров'ю.

Зовнішня збройна агресія та події, пов'язані з нею, вплинули на кардинальну зміну точки зору на місце та роль вогневої підготовки в системі професійного навчання поліцейських. Якщо раніше фахівці з підготовки особового складу до дій в екстремальних ситуаціях наголошували, що ведення вогневого контакту працівниками міліції, а згодом поліцейськими, суттєво відрізняється від бойових дій, які ведуться збройними силами⁷, то сьогодні поліцейські вже безпосередньо беруть участь у реалізації таких заходів на лінії бойового зіткнення та у районах проведення воєнних дій:

⁷ Власенко І.В., Симоненко Г.В. Вплив умов вогняного контакту на результативність використання вогнепальної зброї. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2014. Вип. 4(41). С. 150–152.

«1) бойові (спеціальні) завдання з відсічі та стримування збройної агресії проти України під час підпорядкування поліцейського відповідному органу військового управління або на виконання бойових розпоряджень такого органу;

2) виконання розвідувальних завдань, у разі їх залучення розвідувальним органом відповідно до законодавства;

3) охорони об'єктів (зокрема і несення служби на блокпостах) під час відбиття збройного нападу чи нанесення по них вогневого ураження противником, звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення;

4) боротьба з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями в умовах безпосереднього зіткнення (взаємного вогневого контакту) з противником;

5) розмінування, що має оперативний характер, у частині виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів;

6) евакуація населення (жителів) із територій (населених пунктів), які зазнають вогневого ураження противника»⁸.

Стаття 42 Закону України «Про Національну поліцію» регламентує вступ у вогневий контакт під час участі поліцейських у таких заходах. Згідно з нормами цієї статті, під час дії воєнного стану поліцейський «має право застосовувати заходи примусу, передбачені цією статтею стосовно осіб, які беруть участь у збройній агресії проти України, без урахування вимог та заборон, передбачених ст. 43, частинами четвертою та п'ятою ст. 45, а також частиною дев'ятою ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію»⁹.

Підрозділ поліції особливого призначення «Корпус оперативно-раптової дії» сьогодні успішно функціонує в структурі Національної поліції України, а з 13 січня 2023 року до захисту Батьківщини долучилися працівники Департаменту поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють»». Відповідно до ч. 1 ст. 46-1 Закону України «Про Національну поліцію», «поліцейські поліції особливого призначення під час дії воєнного стану в разі залучення до здійснення заходів із

⁸ Порядок та умови виплати поліцейським додаткової винагороди на період воєнного стану та особливості виплати винагороди за особливості проходження служби (навчання) під час воєнного стану (особливого періоду), затверджені наказом МВС України 28 листопада 2022 р. № 775.

⁹ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII.

забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії проти України, а також при виконанні завдань щодо участі в обороні держави мають право застосовувати і використовувати зброю та бойову техніку в установлених для з'єднань, військових частин та підрозділів Збройних сил України порядку та випадках. Таким чином, законодавець надав право поліцейським поліції особливого призначення застосовувати не лише табельну вогнепальну зброю, а й інші засоби ведення вогню, зокрема стрілецьку зброю, артилерію (ствольну та реактивну), броневих автомобілів, іншу військову техніку, зокрема і засоби протиповітряної оборони для протидії безпілотним літальним апаратам».

Одним із сучасних засобів ведення бою, що почали використовувати у збройних конфліктах кінця ХХ – початку ХХІ ст., стали безпілотні літальні апарати (далі – БПЛА), які ведуть повітряну розвідку, та виконують інші завдання бойового забезпечення, завдаючи ударів по противнику, та їх ефективність набагато вища ніж у пілотованих літаючих апаратів, а вартість та терміни виготовлення набагато менші.

Сьогодні військові підрозділи неможливо уявити без БПЛА, що пов'язано з великим їх функціоналом: аеророзвідка, наведення на ціль, коригування вогню, нанесення прямих ударів тощо.

Швидкоплинні бойові дії і зміна оперативної та тактичної обстановки виводять застосування безпілотних літальних апаратів на новий рівень та є одним з передових методів ведення бойових дій як високоманевреними підрозділами на передній лінії, так і використання і застосування БПЛА по резервах, логістиці та об'єктах військової інфраструктури в тилу противника¹⁰.

Поряд із цим, урахувавши застосування ворогом значної кількості безпілотних літальних апаратів, у тому числі ударних БПЛА типу «ШАХЕД-136», «ГЕРАНЬ-2», «ЛАНЦЕТ» та ін., проти сил оборони України під час збройної агресії РФ, постає питання підвищення ефективності боротьби протиповітряної оборони, протидії системам

¹⁰ Перелік бойових (спеціальних) завдань та заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, з урахуванням завдань, покладених на Держспецзв'язку, що виконуються військовослужбовцями Держспецзв'язку, затверджений наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 26 грудня 2022 р. № 832.

розвідки, управління і бойового застосування зазначених систем силами противника¹¹.

Методи і засоби боротьби сил ППО є досить різними, які налічують кілька рівнів захисту, кожен з яких має свої функції та завдання. На першому рівні розташовані системи виявлення та розпізнавання цілей, завдання яких – побачити та ідентифікувати ворожі повітряні об'єкти, ракети, літаки, вертольоти, дрони. На другому рівні ППО – системи запобігання атакам, які включають в себе системи наведення та вогневого ураження цілей: радіолокаційні чи інфрачервоні системи самонаведення та інші системи вогневого контролю. На третьому рівні розташовані системи перехоплення та знищення цілей, у складі яких розташовані зенітні ракетні комплекси (ЗРК), зенітні гармати та інші засоби бойового ураження.

На нашу думку станом на сьогодні жодні збройні сили не спроможні забезпечити у повному обсязі протидію спланованим операціям з використанням безпілотних літальних апаратів.

При цьому беручи до уваги значну кількість атак ударних БПЛА типу «ШАХЕД-136/ГЕРАНЬ-2» тільки в межах Одеської області, та практичний досвід мобільних та стаціонарних вогневих груп (далі ВГ) в протидії цим атакам, а також стану забезпеченості засобами виявлення та ураження безпілотних літальних апаратів силами оборони, виявлено цілу низку проблемних питань, якими є виявлення, контроль та супроводження цілі (БПЛА) з метою забезпечення ефективного ведення вогню на ураження зі стрілецької крупнокаліберної зброї.

Зазначені проблемні питання можна розглядати починаючи з недостатнього забезпечення ВГ освітлювальними приладами (прожектори), системами виявлення (тепловізійні приціли), цілевказівними приладами (цивільні лазерні указки), закінчуючи методами їх використання і застосування в бою.

Разом з цим значною проблемою частково укомплектованих ВГ є не системне і не синхронізоване використання розрізаних засобів виявлення цілей та цілевказання, що призводить до некоректної, часто малоефективної роботи ВГ, та як наслідок не раціональне

¹¹ ВП 3-00(116)120. Загальновійськовим підрозділам щодо боротьби з ударними БпЛА іранського виробництва «SHAHED-136» («ГЕРАНЬ-2») та РФ «ЛАНЦЕТ-2» (за досвідом російсько-української війни 2022–2023 років): метод. рекомендації / Центр оперативних стандартів і методики підготовки ЗСУ спільно з Головним управлінням доктрин та підготовки Генерального штабу ЗСУ. К., 2023. 67 с.

використання боекомплекту. Наприклад, відсутність синхронізації (поєднання) систем спостереження та цілевказання.

Також виявлено проблему з роботою прожекторів, які під час пошуку цілі (як правило, хаотичного) засліплюють, як основні засоби виявлення на дистанціях ведення вогню (тепловізійні приціли), так і безпосередньо операторів-кулеметників, у тому рахунку суміжних ВГ в зоні роботи прожектора.

Тепловізійні прицільні прилади також розрахунками ВГ встановлюються безпосередньо на засоби ураження (крупнокаліберні кулемети), але здебільшого в такому поєднанні їх використання є неефективним. Причиною чого є некоректна робота тепловізійного прицільного пристрою, що реагує на спалах від пострілу, нагрівання ствола зброї, викидання хмари порохових гарячих газів, а також у поєднанні з досить великою віддачею під час ведення вогню, та як наслідок неможливістю утримувати наведення прицільних пристроїв в ціль та супроводжувати її.

Під час спільного з підрозділами сил оборони несення служби з охорони правопорядку, науковцями Одеського державного університету внутрішніх справ було виявлено запит на цілевказівник, який буде універсальним, мобільним та доступним. Так ураховуючи ряд виявлених недоліків, а також запити від бійців ВГ, було поставлено завдання переосмислити зазначені підходи до використання засобів виявлення та цілевказання під час боротьби сил оборони з атаками із застосуванням ударних БПЛА, та запропонувати більш універсальне вирішення зазначених проблемних питань.

Виходячи з вищевикладеного і реалій сьогодення (характерів цілей) та опрацювання отриманої інформації ми дійшли висновку, що більшість ВГ намагається уразити ціль практично наосліп, а якщо бути точними – на слух, застосовуючи загороджувальний вогонь, та при цьому не раціонально витрачаючи боекомплект.

Результатом проведеної роботи стала ідея об'єднання напрацювань у єдиний комплекс та усунення недоліків з урахуванням логістики отримання комплектуючих під час воєнного стану, і швидкого виробництва зазначеного комплексу. Так, опрацювавши всі зазначені вище проблемні питання, було вироблено лабораторний зразок лазерного цілевказівника «GTPN 1» (GREEN TARGET POINTER NIGHT – 1).

Принцип роботи «GTPN-1» полягає у точному поєднанні прицільної марки тепловізійного прицілу з пучком лазерних

променів, які здатні прицільно підсвітити тверду ціль, що рухається в повітрі та має тепловий слід, та системи керування, яка побудована за рахунок використання шарнірного з'єднання, що забезпечує швидкий рух цілевказівника за рухом цілі в повітрі в необхідному діапазоні, вказати її напрямок руху, та забезпечує спроможність точного її супроводу, що дає змогу оператору-кулеметнику коректно розрахувати упередження під час ведення вогню по цілі, залежно від швидкості руху цілі, її висоти, тощо.

У представленому конкретному зразку цілевказівника «ГТПН 1» були поєднані такі технічні рішення:

- використання замість прожектору білого кольору з ефективною дальністю в більшості випадків 300 – 900 м, блоку з лазерних модулів зеленого кольору з ефективною дистанцією використання до 3000 м (залежно від діапазону роботи тепловізійного прицільного пристрою);

- можливість підсвічування твердої цілі в повітрі на дистанціях ефективного ведення вогню з крупнокаліберної стрілецької зброї яка використовується ВГ;

- забезпечення указування напрямку руху цілі в повітрі;

- використання в поєднанні з тепловізійними прицільними приладами різного типу починаючи від цивільних зразків до професійних військових прицілів;

- можливість юстування з прив'язкою до прицільної марки тепловізійного прицілу у необхідному діапазоні;

- мобільність у перенесенні та розгортанні під час зміни вогневої позиції;

- забезпечення підсвічування та цілевказання під час одночасної роботи декількох ВГ, розташованих в зоні роботи приладу;

- низька енергоємність та можливість використання з будь-яким переносним блоком живлення для підзарядки мобільних пристроїв;

- невеликі габаритні розміри;

- невелика собівартість у виробництві з можливістю використання комплектуючих, які є у вільному доступі.

За основу «ГТПН 1» взято пучок світла зеленого кольору утвореного з зелених лазерних модулів. Зазначене рішення було прийняте не випадково. Ураховуючи, що очі людини сприймають випромінювання зеленого світлодіоду набагато краще ніж діодів червоного, синього, фіолетового кольорів. Причина в тому, що довжина хвилі у зеленого лазера коротша і ближча до сприйняття людським оком. На цьому будуються переваги зелених нівелірів.

Діапазон освітлення цілі зеленим лазерним променем для ефективної роботи бійцями ВГ значно ширший, ніж для червоного, зеленого і фіолетового.

Ураховуючи те, що саме зелений колір знаходиться в центрі спектра, який сприймається оком, і має довжину хвилі в діапазоні 510-530 Нм, та знаходиться поблизу максимуму чутливості сутінкового зору людського ока, на відміну від синіх та фіолетових променів, що забезпечує максимальний контроль за променем ціле вказівника¹².

Корпус пристрою та система керування побудована за рахунок використання шарнірного з'єднання, що забезпечує швидкий рух цілевказівника за рухом цілі в повітрі, та дає змогу оператору-кулеметнику коректно розрахувати упередження під час ведення вогню по цілі, залежно від швидкості руху, висоти, тощо.

Використання планки Пікатіні (Вівера) дає змогу поєднати пристрій з будь-яким тепловізійним прицілом та забезпечити необхідну точність під час юстування прицільної марки прицілу до лазерних променів.

Також перевагою даного комплексу є невелика вага, що забезпечує можливість транспортувати цей комплекс одній людині (оператору, навіднику) навіть у пішому порядку. Відсутність прив'язки до електромережі 220V та використання без важких та габаритних акумуляторів, перетворювачів, генераторів забезпечує його розгортання за 1–2 хвилини.

Дуже важливий аспект даного комплексу – це максимально знижена фінансова та логістична складова. Порівняно зі схожими рішеннями представленими на ринку України, наша команда пішла шляхом використання максимально невибагливих складових, які є у вільному доступі і не потребують особливих навичок для заміни навіть у польових умовах. Що, у свою чергу, створює можливість ефективного використання представленого зразку в умовах відсутності доступу до технічної підтримки та логістики у поставці розхідних матеріалів та комплектуючих.

Таким чином, об'єднані нами в єдиний комплекс технічні конструкторські рішення дозволять значно збільшити ефективність ураження ударних БПЛА, і дозволить значно зменшити витрати боєкомплекту кожною вогневою групою. Це є одним із прикладів

¹² Таранець О.М. Обґрунтування вимог до лазерних цілевказівників далекомірів. *Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я*. 2020. Ч. V. С. 236.

того, як поліцейські в ході відсічі збройній агресії російської федерації зіштовхнулись із безпрецедентними викликами у своїй діяльності, на які довелося оперативно реагувати.

2. Підготовка до застосування вогнепальної зброї курсантів і слухачів закладів освіти Міністерства внутрішніх справ України

Конфлікти та небезпечні ситуації, вирішення яких без застосування вогнепальної зброї часто не можливе, супроводжують діяльність поліцейських в умовах особливого періоду і поза межами районів проведення воєнних (бойових) дій. В українському суспільстві сьогодні є проблема з незаконним обігом зброї, яка потрапляє з фронту до цивільних осіб, зокрема і пов'язаних із криміналітетом (ідеться щонайменше про кілька сотень тисяч одиниць зброї). У зв'язку із цим особливого значення набуває якісна вогнева підготовка поліцейських у закладах освіти системи Міністерства внутрішніх справ України.

Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки, схвалений указом Президента України від 11 травня 2023 р. № 273/2023, визначає, що зміни в системі органів правопорядку мають бути комплексними і стосуватися всіх аспектів їх функціонування, зокрема і підготовки високопрофесійних правоохоронців.

Щоб запобігти втратам серед правоохоронців під час виконання ними службових обов'язків практична стрільба є основною складовою вогневої підготовки всіх поліцейських у більшості розвинених країн світу. Слід зауважити, що на рівень ефективності виконання службових завдань крім якісної професійної підготовленості до вогневого контакту з правопорушником також впливає якість озброєння, екіпірування та спорядження.

Вогнева підготовка – це «спеціальна дисципліна, яка будується на певних законах та принципах, а також змінюється згідно з характером сучасного вогневого контакту із супротивником та технічним прогресом. Таким чином, методика вогневої підготовки має бути заснована серед інших складових і на аналізі реального

досвіду вогневих контактів, а також на доцільності можливих дій під час вогневого контакту»¹³.

Визначення сучасного вогневого контакту відсутнє в наукових публікаціях, де даються його характеристика та особливості. Не має поняття «вогневий контакт» і нормативного закріплення, хоча воно й трапляється у відомчих актах, норми яких регулюють питання соціального захисту та службової діяльності військовослужбовців та правоохоронців¹⁴.

Відсутність точного визначення поняття «вогневий контакт», а відтак і його класифікації, у свою чергу вносить невизначеність у розуміння сутності самого процесу вогневої підготовки. Науковці, практики та педагоги описують різні напрями, способи та прийоми підготовки правоохоронців органів¹⁵. Проведений аналіз дозволив виявити низку тенденцій: по-перше, традиційні програми вогневої підготовки переважно розглядають лише основи балістики, порядок виконання прийомів та норми дотримання правил стрільби, по-друге, усталений підхід до вогневої підготовки не передбачає врахування рівня кваліфікації, а також правової обізнаності та психологічної компетентності поліцейського в ситуаціях вогневого контакту.

Тому перед науково-педагогічними працівниками закладів освіти МВС сьогодні стоїть необхідність вибору: «або продовжувати формувати в здобувачів освіти тільки вміння й навички володіння

¹³ Ніколаєв О.Т. Про запровадження поняття «вогневий контакт» у професійну підготовку поліцейських. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2.

¹⁴ Особливості виплати військовослужбовцям Державної прикордонної служби України винагород, передбачених постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 168 «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану», затверджені наказом МВС України від 01 вересня 2023 р. № 726; Положення про комісію з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій в Службі безпеки України, затверджене наказом Центрального управління Служби безпеки України від 24 лютого 2023 р. № 69; Порядок надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які виконували бойове (службове) завдання із захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України в умовах безпосереднього зіткнення та вогневого контакту з військовими формуваннями інших держав і незаконними збройними формуваннями, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2020 р. № 203; Порядок та умови виплати поліцейським додаткової винагороди на період воєнного стану та особливості виплати винагороди за особливості проходження служби (навчання) під час воєнного стану (особливого періоду), затверджені наказом МВС України 28 листопада 2022 р. № 775.

¹⁵ Кисленко Д. П. Теоретичні і методичні засади професійної підготовки фахівців з охоронної діяльності та безпеки. Дис. ... д-ра пед. н. Івано-Франківськ, 2019. 602 с.

зброєю з метою виконання вправ курсу стрільб»¹⁶, або, використовуючи світовий досвід, «формувати в поліцейських уміння й навички володіння зброєю в ситуаціях, що виникають у ході виконання ними службових завдань, компенсуючи недоліки освітньо-професійних програм іншими формами професійної підготовки або їх поєднанням»¹⁷.

Сукупність відповідних результатів практичного і теоретичного навчання правоохоронця називається «вогневою підготовленістю, складовими елементами якої є: заходи безпеки при поводженні зі зброєю; знання історії зброї, нових зразків вітчизняної та зарубіжної зброї; стійкі навички поводження зі зброєю згідно з нормами вогневої підготовки; стійкі навички виконання підготовчих вправ; теоретичні знання з теорії балістики; правова підготовленість; тактична підготовленість; професійно-психологічна підготовленість, вольова підготовленість»¹⁸.

Викладене призводить до висновку, що сьогодні навчання поліцейських неможливе без елементів фізичних і психоемоційних навантажень, а також компонентів тактико-спеціальної підготовки, які здебільшого визначають вибір тих чи інших технічних прийомів роботи зі зброєю, моделюють різні ситуації вогневого контакту. Тому незаперечно перевагу перед противником має не лише добре озброєний, але і якісно підготовлений поліцейський.

У вищезгаданих нормативно-правових актах та спеціальній науковій літературі поряд із поняттям «вогневий контакт» широко застосовуються як синоніми «взаємний вогневий контакт», «безпосереднє зіткнення», «бойове зіткнення з противником», «збройний напад», «вогневе ураження», «ближній бій». У спеціальній літературі було знайдено такі визначення деяких із перелічених понять.

Вогневе ураження – це «просторово-часова послідовність вогневого впливу сил і засобів на супротивника різними формами,

¹⁶ Курс стрільб для поліцейських, затверджений наказом МВС України від 26 квітня 2019 р. № 334.

¹⁷ Великий Ю.М. Застосування інноваційних освітніх технологій на заняттях з вогневої підготовки в ЗВО із специфічними умовами навчання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 270–275.

¹⁸ Ніколаєв О., Бахчеван Є. До проблеми формування підготовленості курсантів закладів вищої освіти МВС України з вогневої підготовки. *Актуальні проблеми забезпечення державної безпеки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 травня 2023 р.). К. : Київськ. ін-т Нац. гвардії України, 2023. С. 36–39.

способами і методами»¹⁹. Причому зауважується, що вогневе ураження противника може передбачати: удари ракетних військ, авіації і розвідувально-ударних (розвідувально-вогневих) комплексів; вогонь із закритих вогневих позицій усіма видами; вогонь із відкритих вогневих позицій прямою і напівпрямою наводкою; вогонь засобів загальновійськових з'єднань і частин; застосування мінних і запалювальних засобів інженерними військами.

Організовану збройну боротьбу з'єднань, частин, підрозділів воюючих сторін, а також узгоджені за метою, місцем і часом удари, вогонь і маневр із метою знищення (розгромлення) противника називають босем²⁰. Вогнем називають основний засіб ураження противника в бою й операції. «Вогонь ведеться з різних видів зброї для знищення, придушення, зруйнування цілі або виснаження противника. Ефективність ураження цілі вогнем досягається високою точністю стрільби, його раптовістю, масуванням вогню по найважливіших об'єктах (цілях), широким маневром й умілим управлінням вогнем»²¹. Відповідно вогневий бій – це «узгоджені за місцем та часом удари і вогонь різних засобів вогневого ураження противника для завдання певних втрат окремим об'єктам та його угрупованню під час утримання головної смуги оборони. Вогневий бій поділяється на: дальній вогневий бій – під час якого виконують завдання відбиття атаки з метою перешкоджання висування і розгортання сил противника; ближній вогневий бій – під час якого виконують завдання відбиття атаки противника, характерний для знищення противника в оборонних спорудах, ведення бойових дій уночі, у лісі, населених пунктах»²².

Поняття «контакт» (від лат. *contactus* «дотик») означає стикання, дотик; спілкування, зв'язок, тісні стосунки; взаємна узгодженість у роботі, взаєморозуміння²³.

¹⁹ Артилерія у вогневому ураженні противника : навч. посібник / Глушкewич О.Л., Пушкарwв Ю.І. та ін. Суми : ВАТ «СОД» Вид-во «Козацький вал», 2003. 86 с.

²⁰ Засоби підготовки та управління вогнем артилерії: навч. посіб. / Петренко В.М., Ляпа М.М., Приходько А.І. та ін. Суми : Сумськ. держ. ун-т, 2015. 458 с.

²¹ Трофименко П.Є., Пушкарwв Ю.І. Основи всебічного забезпечення артилерійських підрозділів : підручник. Суми : Сумськ. держ. ун-т, 2019. 552 с.

²² Трофименко П.Є., Пушкарwв Ю.І. Основи всебічного забезпечення артилерійських підрозділів : підручник. Суми : Сумськ. держ. ун-т, 2019. 552 с.

²³ Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. С. 267.

На нашу думку, вогневий контакт – «нетривала за часом ситуація емоційно напруженого протиборства між сторонами, у якій відбувається застосування вогнепальної зброї або інших схожих із нею засобів ураження хоча б одною зі сторін»²⁴. Ситуація, коли поліцейський вступає в протиборство зі злочинцем і для виконання службового завдання застосовує вогнепальну зброю, є вогневим контактом. Тобто аналіз ситуацій із виникненням вогневого контакту неможливий без визначення рівня залученості в конфлікт вогнепальної зброї, що важливо для розуміння ступеня загрози публічній безпеці і порядку. Водночас слід зауважити, що при проведенні спеціальних операцій мета полягає в тому, щоб уникнути тривалого вогневого контакту (який у такому випадку перетворюється на бій), а провести операцію динамічно і закінчити швидко. Виходячи з визначення, можна виділити односторонній вогневий контакт (коли вогнепальна зброя застосовується одною зі сторін протиборства) та двосторонній вогневий контакт (коли вогнепальна зброя застосовується обома сторонами).

Вогневі контакти залежно від їх інтенсивності можливо розділити на три види:

1) низька інтенсивність – противник (на відстані 500 та більше метрів) веде неприцільний вогонь. Поліцейський повністю контролює ситуацію та здатний реагувати на зміну обстановки;

2) середня інтенсивність (на відстані 200 – 500 м) противник веде прицільний вогонь;

3) висока інтенсивність – відстань до противника складає менше 200 м, вогонь противника змушує змінювати позиції, займаючи більш вигідні. Ситуація частково перебуває під контролем, противник веде активні дії та здійснює обхідні маневри²⁵.

Оскільки вказані критерії можуть змінюватися залежно від місцевості, часу доби, виду застосованої зброї, тому вони є умовними.

Вогневий контакт характеризується сильним емоційним переживанням. За екстремальних умов найважливішим чинником для збереження бойової готовності та адекватних дій є збереження психічної рівноваги. Готовність до вогневого контакту – показник загальної високої підготовки поліцейського, коли психофізіологічні

²⁴ Ніколаєв О.Т. Про запровадження поняття «вогневий контакт» у професійну підготовку поліцейських. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2.

²⁵ Ніколаєв О.Т. Про запровадження поняття «вогневий контакт» у професійну підготовку поліцейських. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2.

можливості людини виявляються найповніше, дозволяючи людині стріляти, використовуючи грубу моторику. Як правило, ведення вогневого контакту високої інтенсивності відбувається із неприцільною, інтуїтивною стрільбою, тому що зосередження уваги на прицільних пристроях вимагають граничної концентрації зору саме на них, позбавляючи поліцейського бачення повної картини вогневого контакту. Викид адреналіну, зумовлений реакцією людини на ситуації, в яких доводиться приймати миттєве рішення, викликає розширення зіниць, у результаті чого дрібні прицільні пристрої важко розрізняються.

Додаткове ускладнення вогневого контакту також спричиняється тим, що поліцейський повинен подолати психологічний бар'єр, оскільки вогонь доводиться вести не по мішені, а по людині. Стан високої емоційної напруги в цій ситуації посилюється, якщо вогневий контакт характеризується високою інтенсивністю. Поліцейські застосовують зброю, прагнучи по можливості поранити затриманого, тобто завдати мінімальної шкоди правопорушнику. У свою чергу зловмисники не ставлять перед собою таких обмежень, вони прагнуть убити поліцейського, заскочивши його зненацька. Оскільки курсанти на звичайних заняттях із вогневої підготовки не стикаються з подібними ситуаціями, тому в реальних умовах це призводить до психологічної невідповідності поліцейського під час стрільби. У результаті це зазвичай спричиняє помилки та труднощі.

Слід констатувати, що з погляду педагогіки «основу навчання становлять знання, уміння та навички, які виступають із боку викладача як вихідні компоненти змісту освіти, а з боку здобувачів освіти – як елементи засвоєння»²⁶.

Знання щодо застосування та використання вогнепальної зброї, здобуті курсантами на заняттях із вогневої підготовки, утворюють систему положень та уявлень про правові підстави, умови та межі застосування й використання вогнепальної зброї поліцейськими в ході виконання ними своїх службових обов'язків. Згодом здобуті знання мають бути закріплені та остаточно сформовані вміння щодо вибору правомірної поведінки, недопущення протиправного порушення прав, свобод та законних інтересів громадян, неправомірного заподіяння поранення чи смерті особі в разі

²⁶ Швець Д.В. Сутність та специфіка професійної підготовки поліцейських. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 217–223.

застосування вогнепальної зброї, настання інших тяжких наслідків унаслідок використання зброї. Заняття з вогневої підготовки дають курсантам відповідні знання з матеріальної частини вогнепальної зброї, її складових елементів, принципів дії, закріплюють знання правового забезпечення, умов та меж застосування та використання вогнепальної зброї. Практичні стрільби з навчальної та бойової вогнепальної зброї дозволяють сформувати в курсантів відповідні вміння та навички поводження з нею. Крім того, важливим аспектом у процесі навчання є ознайомлення та подальше неухильне виконання рекомендацій та вимог нормативно-правових актів щодо заходів безпеки при поводженні з вогнепальною зброєю та боєприпасами як під час навчання, так і під час несення служби²⁷.

Виконання пострілу з короткоствольної бойової зброї для більшості курсантів – це певний стрес, викликаний сильною віддачею зброї та досить гучним звуком, що утворюється при пострілі. Тобто при виконанні пострілу на перший план виходять не тільки технічна, але й психологічна складові та вміння стрільця в дуже короткий період часу здійснити масу технічних елементів, практично не припускаючись при цьому помилок.

При підготовці слід зважати на те, що ведення вогневого контакту високої інтенсивності в міських умовах має низку особливостей, вимагаючи вміння вражати не тільки нерухомі, але й цілі, що раптово з'являються, пересуваються на різних дистанціях, із різних положень, у русі, з перенесенням вогню по фронту і в глибину, за різних обставин освітлення і погоди, в умовах обмеженого часу, коли немає можливості ретельно прицілюватись. Час реагування на ціль (усвідомлення загрози – ухвалення рішення – постріл) із наближенням цілі різко скорочується. У цьому випадку винесення зброї на лінію прицілювання (виконання пострілу) відбувається, ґрунтуючись на ефекті м'язової пам'яті, а на остаточне коригування прицільного пристрою зброї на ціль часу вже не залишається. У разі вогневого контакту високої інтенсивності час виявлення цілі і постріл зазвичай займають 2–3 секунди. Позірна простота виконання пострілу часто приховує той факт, що результатом стрільби водночас має бути гарантоване ураження цілі, а не випадкове влучання. Формування стійких навичок влучної стрільби відбувається в результаті правильного навчання, тренувань і постійної практики, що

²⁷ Інструкція із заходів безпеки при поводженні зі зброєю, затверджена наказом МВС України 01 лютого 2016 р. № 70.

передбачає застосування вогнепальної зброї в умовах обмеженого часу, обстановки, яка швидко змінюється, наявності стресових ситуацій та інших ускладнюючих факторів.

При нападі на поліцейського злочинець, як правило, робить розрахунок на раптовість, зухвалі та активні дії, швидкий відхід. У свою чергу, це вимагає від поліцейського самовладання, високого рівня професіоналізму та здатності прогнозувати й контролювати перебіг подій. В умовах вогневого контакту високої інтенсивності дуже важливо не тільки швидко й точно зробити постріл, але й піти самому з можливої лінії вогню противника. При успішному збігу причин при вогневому контакті з'являється можливість використання укриття. Але недостатньо мати укриття, потрібно ще тактично грамотно його використовувати, мінімізуючи площу ураження тіла, що виступає з укриття, яке використовуються для того, щоб ускладнити противнику спостереження та захиститися від його вогню.

Тому в разі вогневого контакту всі дії поліцейського повинні сягати рівня умовних рефлексів. Особливу увагу слід приділяти швидкій підготовці зброї та виконанню першого пострілу. Прості заняття та тренування дозволять підвищити готовність до виконання завдання із застосуванням зброї у кілька разів. Наполегливі тренування дозволять поліцейському виробити потрібну координацію, звикнути до зброї.

На думку поліцейських, які передають набутий у бойових діях досвід під час проведення занять із вогневої підготовки з курсантами, вогнева підготовка, зосереджена здебільшого на ураженні мішеней у рамках відомих стрілецьких вправ, не сприяє швидкій адаптації правоохоронця до служби в екстремальних умовах, що у свою чергу призводить до низької злагодженості дій правоохоронців та втрат серед особового складу в умовах вогневого контакту²⁸. Результатом проведеної авторами науково-дослідницької роботи стали пропозиції щодо доповнення програми вогневої підготовки новим елементом «Ознайомлення з навичками ведення вогневого контакту». Це нововведення має на меті максимально можливу в навчальних умовах підготовку курсантів до тих реальних умов, з якими вони можуть зіткнутися при виконанні службових обов'язків у районах проведення бойових дій. На наше глибоке переконання, яке

²⁸ Курс стрільб для поліцейських, затверджений наказом МВС України від 26 квітня 2019 р. № 334.

підкріплене власним практичним досвідом, сьогодні важливе вміння не лише влучно вражати мішені, але розумно вибирати і змінювати вогневі позиції, дистанцію, положення тіла з метою зменшення площі його ураження, уміло пересуватися різними способами, використовувати навколишнє оточення для укриття, постійно вести облік боєприпасів та ощадливо витратити їх, правильно оцінювати час у стресових умовах, швидко й грамотно усувати несправність зброї, тобто аналізувати ситуацію вогневого контакту. Тому вправи мають бути поділені на індивідуальні та спеціальні у складі групи.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, варто зауважити, що сьогодні поліцейські, застосовуючи вогнепальну зброю, беруть безпосередню участь у виконанні таких заходів у районах проведення воєнних (бойових) дій:

1) бойові (спеціальні) завдання з відсічі та стримування збройної агресії проти України під час підпорядкування поліцейського відповідному органу військового управління або на виконання бойових розпоряджень такого органу;

2) виконання розвідувальних завдань, у разі їх залучення розвідувальним органом відповідно до законодавства;

3) охорони об'єктів (зокрема і несення служби на блокпостах) під час відбиття збройного нападу чи нанесення по них вогневого ураження противником, звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення;

4) боротьба з диверсійно-розвідувальними силами агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями в умовах безпосереднього зіткнення (взаємного вогневого контакту) з противником;

5) розмінування, що має оперативний характер, у частині виявлення, знешкодження та знищення вибухонебезпечних предметів;

6) евакуація населення (жителів) із територій (населених пунктів), які зазнають вогневого ураження противника.

Сформульоване нами визначення поняття вогневого контакту дає можливість зробити відповідні корективи в програмі вогневої підготовки поліцейських для збільшення використання в навчальній діяльності елементів фізичних та психоемоційних навантажень, а також компонентів тактико-спеціальної підготовки, визначаючи вибір технічних прийомів роботи зі зброєю, методів моделювання

ситуацій, пов'язаних із необхідністю застосування та використання зброї, впровадження технічних засобів навчання. На нашу думку, використання єдиної термінології полегшить порозуміння всіх учасників освітнього процесу під час обговорення різних ситуацій, пов'язаних із застосуванням або використанням вогнепальної зброї. Адже сьогодні в закладах освіти МВС слід приділяти більше уваги таким важливим складовим професійної діяльності, як спеціальна бойова підготовка, культура поведінки зі зброєю, готовність поліцейського виконувати будь-які завдання щодо забезпечення публічного порядку та безпеки. Щоб вийти переможцем із вогневого контакту з озброєним супротивником, потрібно невпинно і постійно вчитися володінню вогнепальною зброєю, набувати навички грамотного й ефективного її використання та застосування.

Одним з найважливіших компонентів професійної підготовки поліцейського є володіння вогнепальною зброєю. Навчальна дисципліна «Вогнева підготовка» спрямована на розвиток у поліцейських знань, практичних умінь, навичок умілого й ефективного застосування зброї, що набуває найважливішого значення в умовах воєнного стану.

АНОТАЦІЯ

Визначено, що Національна поліція України є складовою сил безпеки і оборони. Зауважено, що крім завдань, передбачених чинним законодавством, в умовах воєнного стану підрозділи Національної поліції України беруть участь у відсічі збройній агресії та проведенні стабілізаційних заходів. Водночас повномасштабне вторгнення російської федерації та введення на території України воєнного стану виявили недостатню готовність вітчизняної правоохоронної системи до нових викликів. Проаналізовано зміни та доповнення в чинних правових актах, які розширили повноваження підрозділів Національної поліції України в умовах воєнного стану. Надано характеристику діям поліції особливого призначення в разі застосування і використання зброї та бойової техніки, зокрема і засобів протиповітряної оборони для протидії безпілотним літальним апаратам. Надано поняття вогневого контакту. Зауважено, що в закладах освіти МВС слід приділяти більше уваги таким важливим складовим професійної діяльності, як спеціальна бойова підготовка, культура поведінки з вогнепальною зброєю. Підкреслено, що володіння вогнепальною зброєю – один із найважливіших

компонентів професійної підготовки поліцейського в умовах воєнного стану.

Література

1. Албул С.В. Окремі аспекти документування працівниками кримінальної поліції воєнних злочинів на деокупованих територіях України. *Процесуальні та криміналістичні аспекти розслідування воєнних злочинів*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 21 лют. 2024 р., ОДУВС). Одеса: ОДУВС, 2024. С. 6–11.

2. Албул С.В. Правоохоронна діяльність оперативних підрозділів Національної поліції України: до питання новелізації правового. *Права людини в епоху цифрових трансформацій*: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 25 лют. 2022 р., Нац. авіаційний ун-т). Т. 1. Тернопіль: Вектор, 2022. С. 281–283.

3. Албул С.В. Реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України: сучасні виклики та шляхи їх вирішення. [Електронний ресурс]. URL: <https://oduvs.edu.ua/news/реформування-органів-правопорядку-я/> (дата звернення 14.06.2024)

4. Артилерія у вогневому ураженні противника : навч. посібник / Глушкевич О.Л., Пушкарьов Ю.І. та ін. Суми : ВАТ «СОД» Вид-во «Козацький вал», 2003. 86 с.

5. Вайда Т.С., Круглик М.С., Кузнецов О.І. Сучасне вітчизняне інтерактивне мультимедійне обладнання для навчання та удосконалення вогневої підготовки працівників національної поліції України. *Pregătirea profesională a cadrelor pentru subdiviziunile Ministerului Afacerilor Interne și alte organe de drept*; 2020 Dec 4; Chișinău. Chișinău; 2020. P. 143-150.

6. Великий Ю.М. Застосування інноваційних освітніх технологій на заняттях з вогневої підготовки в ЗВО із специфічними умовами навчання. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 1. С. 270–275.

7. Високоінтенсивні бойові дії в містах. Ближній бій та вуличні бої у звичайній війні в місті. / [переклад з англ. В. Білашевич]. К.: КНТ, 2023. 144 с.

8. Власенко І.В., Симоненко Г.В. Вплив умов вогняного контакту на результати використання вогнепальної зброї. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2014. Вип. 4(41). С. 150–152.

9. ВП 3-00(116)120. Загальновійськовим підрозділам щодо боротьби з ударними БпЛА іранського виробництва «SHANED-136»

(«ГЕРАНЬ-2») та РФ «ЛАНЦЕТ-2» (за досвідом російсько-української війни 2022–2023 років): метод. рекомендації / Центр оперативних стандартів і методики підготовки ЗСУ спільно з Головним управлінням доктрин та підготовки Генерального штабу ЗСУ. К., 2023. 67 с.

10. Головацький О.О., Прядко В.М. Особливості вогневої підготовки поліцейських на початковому етапі навчання. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 1. С. 16–18. DOI <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.1-4>

11. Джафарова О., Зінченко Д. Роль поліції у забезпеченні національної безпеки України в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14 берез. 2024 р.)*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2024. С. 69–72.

12. Дробан О.М., Жогальський Е.Ф. Підходи до оцінки ефективності стрільби зі стрілецької зброї. *Військово-технічний збірник*. 2018. № 19. С. 19–23.

13. Засоби підготовки та управління вогнем артилерії: навч. посіб. / Петренко В.М., Ляпа М.М., Приходько А.І. та ін. Суми : Сумськ. держ. ун-т, 2015. 458 с.

14. Інструкція із заходів безпеки при поводженні зі зброєю, затверджена наказом МВС України 01 лютого 2016 р. № 70.

15. Іщенко Ю., Марченко Н. Національна поліція в умовах воєнного стану: зміни в законодавстві. *Право в умовах війни*. 2022.

16. Катеринчук І.П. Практика застосування зброї поліцейськими в умовах війни. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 3. С. 278–282.

17. Кисленко Д. П. Теоретичні і методичні засади професійної підготовки фахівців з охоронної діяльності та безпеки. Дис. ... д-ра пед. н. Івано-Франківськ, 2019. 602 с.

18. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони на 2023–2027 роки: схвалено Указом Президента України від 11.05.2023 р. № 273/2023.

19. Кузюкова Д., Веселов М. Завдання та пріоритети діяльності Національної поліції України в умовах війни. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності в умовах воєнного стану: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14 берез. 2024 р.)*. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2024. С. 310–313.

20. Курс стрільб для поліцейських, затверджений наказом МВС України від 26 квітня 2019 р. № 334.

21. Николаєв О., Бахчеван Є. До проблеми формування підготовленості курсантів закладів вищої освіти МВС України з вогневої підготовки. *Актуальні проблеми забезпечення державної безпеки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 26 травня 2023 р.). К. : Київськ. ін-т Нац. гвардії України, 2023. С. 36–39.

22. Николаєв О.Т. Про запровадження поняття «вогневий контакт» у професійну підготовку поліцейських. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2.

23. Олексенко О.О., Авраменко О.В., Федоров А.В. Застосування безпілотних літальних апаратів збройними силами Російської Федерації у війні проти України. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2022. № 4(49). С. 37–42. DOI: 10.30748/nitps.2022.49.05

24. Особливості виплати військовослужбовцям Державної прикордонної служби України винагород, передбачених постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 168 «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану», затверджені наказом МВС України від 01 вересня 2023 р. № 726.

25. Охріменко І. Оцінка ефективності діяльності органів і підрозділів Національної поліції України: погляд на проблему. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 11. С. 139–144.

26. Перелік бойових (спеціальних) завдань та заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, з урахуванням завдань, покладених на Держспецзв'язку, що виконуються військовослужбовцями Держспецзв'язку, затверджений наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 26 грудня 2022 р. № 832.

27. Плахотний А.П. Вогнева підготовка як основа службово-бойової діяльності поліцейських в сучасних умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми службово-бойової діяльності сил сектору безпеки і оборони України в умовах воєнного стану* : матеріали Регіон. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30 черв. 2022 р.). Дніпро : ДДУВС, 2022. С. 62–63.

28. Подчашинський Ю.О., Лугових О.О., Чепюк Л.О. Аналіз методів обробки відеозображень з вимірювальною інформацією, отриманих від тепловізора / спектральної камери. *Технічна інженерія*. 2023. № 1(91). С. 214–221. DOI: [https://doi.org/10.26642/ten-2023-1\(91\)-214-221](https://doi.org/10.26642/ten-2023-1(91)-214-221)

29. Поліцейська юрисдикція в умовах воєнного стану: монографія / С.В. Албул, А.М. Бабенко, П.М. Балтаджи та ін.; за заг. ред. Д.В. Швеця, М.О. Семенишина. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с.

30. Положення про комісію з питань розгляду матеріалів про визнання учасниками бойових дій в Службі безпеки України, затверджене наказом Центрального управління Служби безпеки України від 24 лютого 2023 р. № 69.

31. Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затверджене наказом МВС України від 26.01.2016 № 50.

32. Порядок надання та позбавлення статусу учасника бойових дій осіб, які виконували бойове (службове) завдання із захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України в умовах безпосереднього зіткнення та вогневого контакту з військовими формуваннями інших держав і незаконними збройними формуваннями, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2020 р. № 203.

33. Порядок та умови виплати поліцейським додаткової винагороди на період воєнного стану та особливості виплати винагороди за особливості проходження служби (навчання) під час воєнного стану (особливого періоду), затверджені наказом МВС України 28 листопада 2022 р. № 775.

34. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII.

35. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII.

36. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Ін-т мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4. С. 267.

37. Таранець О.М. Обґрунтування вимог до лазерних цілевказівників далекомірів. *Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я*. 2020. Ч. V. С. 236.

38. Трофименко П.Є., Пушкарьов Ю.І. Основи всебічного забезпечення артилерійських підрозділів : підручник. Суми : Сумськ. держ. ун-т, 2019. 552 с.

39. Швець Д.В. Сутність та специфіка професійної підготовки поліцейських. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 217–223.

Інформація про авторів:

Бахчеван Є. Ф.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри вогневої підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Катеринчук І. П.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри вогневої підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Ніколаєв О. Т.,

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри вогневої підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Мосузенко В. Ю.,

викладач кафедри вогневої підготовки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ЕКОЦИД В УМОВАХ ВІЙНИ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВОЄННИХ ДІЙ

Григорєцька І. І., Кострицький І. Л., Пашенко О. М.

ВСТУП

Екологічна безпека є невід'ємною складовою національної безпеки будь-якої держави. В умовах воєнного стану проблема захисту навколишнього середовища набуває особливої гостроти та актуальності. Збройні конфлікти не лише загрожують життю та здоров'ю людей, але й завдають непоправної шкоди екосистемам, що може мати довготривалі наслідки для цілих регіонів та країн.

Україна, яка з 2014 року перебуває у стані війни, зіткнулася з безпрецедентними викликами у сфері екологічної безпеки. Масштабні бойові дії, окупація територій та навмисне знищення природних ресурсів призвели до катастрофічних наслідків для довкілля. В цьому контексті особливої уваги заслуговує проблема екоциду – навмисного та систематичного руйнування навколишнього середовища.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз кримінологічної характеристики екоциду в умовах воєнного стану в Україні та розробка ефективних заходів його запобігання. Актуальність теми зумовлена необхідністю захисту екологічних прав громадян, збереження природного потенціалу країни та забезпечення сталого розвитку в постконфліктний період.

Зростаюче визнання важливості екологічних прав людини, потенційне включення екоциду до юрисдикції Міжнародного кримінального суду. Зростання глобального екологічного руху та вимог щодо посилення захисту довкілля. Необхідність правових інструментів для підтримки екологічних ініціатив.

Розгляд теми екоциду є критично важливим для формування ефективної глобальної системи захисту довкілля та забезпечення сталого розвитку людства. Це питання стосується не лише екологічної безпеки, але й міжнародної стабільності, економічного розвитку та прав людини.

Ми розглянемо правові та кримінологічні аспекти екоциду, проаналізовано його причини та наслідки в контексті військових дій, досліджено міжнародний досвід протидії екологічним злочинам у

зонах конфліктів та запропоновано комплекс заходів щодо запобігання екоциду в Україні.

1. Правовий аналіз екоциду в умовах воєнного стану в Україні

Термін "екоцид" походить від грецького "οἶκος" (oikos, "дім") та латинського "caedere" ("вбивати") і буквально означає "вбивство доми". У широкому розумінні екоцид – це масштабне руйнування екосистем, яке загрожує виживанню цілих популяцій та видів. Концепція екоциду виникла в 1970-х роках як реакція на масштабні екологічні руйнування під час війни у В'єтнамі. Професор Артур Гальстон, який вперше використав цей термін, визначив екоцид як "навмисне руйнування середовища з метою використання його як зброї війни"¹. Сучасне розуміння екоциду включає не лише воєнні дії, але й будь-які навмисні масштабні руйнування екосистем, які можуть призвести до незворотних змін у навколишньому середовищі.

До форм екоциду можна віднести: масштабне забруднення повітря, води та ґрунту, знищення лісів та інших природних екосистем, навмисне знищення флори і фауни, використання зброї масового знищення, яка має довготривалий вплив на довкілля, викиди токсичних речовин у навколишнє середовище, руйнування середовища існування видів, що перебувають під загрозою зникнення.

У контексті воєнного стану екоцид часто використовується як стратегія ведення війни, спрямована на підрич економічного та екологічного потенціалу противника. Це може включати навмисне знищення природних ресурсів, забруднення джерел води, підпал лісів та нафтових родовищ. Важливо відзначити, що екоцид має довготривалі наслідки, які можуть проявлятися протягом десятиліть після завершення активних бойових дій. Це робить його особливо небезпечною формою злочину проти людства та природи.

Правове регулювання відповідальності за екоцид є важливим аспектом міжнародного та національного законодавства. На міжнародному рівні концепція екоциду ще не отримала універсального визнання як окремих злочин, але елементи захисту навколишнього середовища під час збройних конфліктів присутні у низці міжнародних договорів. Женевська конвенція 1949 року² та Додатковий протокол I 1977 року забороняють методи ведення війни,

¹ Буткевич О. В. Екоцид // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./ Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. – К: Знання України, 2004 – Т.1 – С.156.

² Конвенція про захист цивільного населення під час війни ООН від 12.08.1949 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 26.06.2024)

які можуть завдати масштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (ENMOD) 1976³ року забороняє використання екологічної модифікації як зброї. Римський статут Міжнародного кримінального суду не включає екоцид як окремий злочин, але деякі форми екологічних руйнувань можуть підпадати під визначення військових злочинів.

В Україні екоцид визнається окремим злочином. Згідно зі статтею 441⁴ Кримінального кодексу України, екоцид визначається як "масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу".

Екоцид належить до категорії злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. За вчинення екоциду передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років.

Для кваліфікації діяння як екоциду необхідно довести масштабність та потенційну катастрофічність наслідків для екосистеми. Суб'єктом екоциду може бути як фізична особа, так і представник держави чи організації. Складність доведення причинно-наслідкового зв'язку між діями та екологічними наслідками, особливо в умовах збройного конфлікту. Крім кримінальної відповідальності фізичних осіб, передбачається можливість притягнення держави-агресора до відповідальності за екоцид на міжнародному рівні. Законодавство України передбачає низку превентивних заходів для запобігання екоциду, включаючи посилений контроль за об'єктами підвищеної екологічної небезпеки. Екоцид може бути пов'язаний з іншими міжнародними злочинами, такими як військові злочини чи злочини проти людяності. Справи про екоцид підсудні вищим судовим інстанціям України, а також можуть розглядатися міжнародними судовими органами. Українське законодавство про екоцид враховує міжнародні правові норми та стандарти у сфері захисту довкілля під час збройних конфліктів.

³ Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1977 // База даних «Законодавство України». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77K02U> (дата звернення: 26.06.2024)

⁴ Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 26.06.2024)

Варто зазначити, що українське законодавство в цій сфері потребує вдосконалення, особливо в контексті воєнного стану. Зокрема, необхідно: розширити визначення екоциду, включивши до нього навмисне руйнування екосистем як метод ведення війни. Посилити відповідальність за екоцид, вчинений в умовах воєнного стану. Розробити механізми оцінки екологічної шкоди та відшкодування збитків, завданих екоцидом.

Загалом, правова характеристика екоциду як на міжнародному, так і на національному рівні потребує подальшого розвитку для ефективної протидії цьому злочину в сучасних умовах.

Екоцид в умовах воєнного стану має свої специфічні причини та умови, які сприяють його вчиненню. Розглянемо основні з них: знищення ресурсної бази противника (лісів, сільськогосподарських угідь, водних ресурсів), створення перешкод для пересування ворожих військ, позбавлення населення засобів до існування для підриву морального духу, недотримання міжнародних норм ведення війни, ігнорування Женевських конвенцій та інших міжнародних договорів, відсутність ефективних механізмів притягнення до відповідальності за екологічні злочини під час війни, використання екологічно небезпечних видів зброї, незаконна експлуатація природних ресурсів на окупованих територіях, знищення економічного потенціалу регіону через руйнування екосистем, неможливість проведення екологічного моніторингу в зоні бойових дій, поступова деградація екосистем на територіях, де тривають бойові дії, тощо.

Розуміння цих причин та умов є ключовим для розробки ефективних стратегій запобігання екоциду в умовах воєнного стану. Це вимагає комплексного підходу, який би враховував військові, правові, екологічні та соціальні аспекти проблеми.

Російсько-українська війна, яка розпочалася у 2014 році і значно загострилася у 2022 році, призвела до численних випадків екоциду на території України. Розглянемо основні приклади та їх наслідки: пошкодження очисних споруд у Маріуполі, що призвело до забруднення Азовського моря, забруднення річки Сіверський Донець через руйнування промислових об'єктів, ризик затоплення шахт на Донбасі, що може призвести до забруднення підземних вод, масштабні лісові пожежі в Луганській області внаслідок обстрілів, знищення заповідників та національних парків, зокрема в Чорнобильській зоні відчуження, руйнування степових екосистем через військові дії на півдні України, викиди токсичних речовин внаслідок ракетних ударів по промислових об'єктах, забруднення повітря через пожежі на нафтобазах (наприклад, у Васильківі),

пилове забруднення внаслідок руйнування будівель та інфраструктури, загибель тварин у зоопарках та заповідниках (зокрема, в Ясинуватському районі Донецької області), масова загибель птахів та риби внаслідок забруднення водойм, знищення рідкісних видів рослин через бойові дії у заповідних зонах, хімічне забруднення через розливи палива та мастил з пошкодженої військової техніки, забруднення важкими металами внаслідок використання боєприпасів, ризик радіоактивного забруднення через бойові дії в зоні відчуження Чорнобильської АЕС, пошкодження дамби Каховської ГЕС, що призвело до масштабного затоплення територій та руйнування земель, ризики, пов'язані з обстрілами Запорізької АЕС, загроза екосистемі Чорного моря через затоплення кораблів з небезпечними вантажами, руйнування морських заповідників, зокрема в районі острова Зміїний, забруднення земель через використання фосфорних бомб, неможливість обробки земель через замінування великих територій, деградація ґрунтів внаслідок інтенсивного використання важкої військової техніки, проблеми з утилізацією побутових відходів у зруйнованих містах, ризик зникнення деяких видів флори і фауни в регіонах активних бойових дій, порушення міграційних шляхів птахів та інших тварин, зміна ландшафтів та екосистем, що може мати довготривалий вплив на біорізноманіття.

Ці випадки екоциду мають катастрофічні наслідки для екології України та потребують негайного реагування як на національному, так і на міжнародному рівні. Необхідно проводити постійний моніторинг, документування та оцінку екологічної шкоди для розробки ефективних стратегій відновлення природного середовища після завершення конфлікту.

2. Міжнародний досвід протидії екоциду в умовах збройних конфліктів. Проблеми та перспективи притягнення до відповідальності за екоцид в умовах воєнного стану

Міжнародна спільнота накопичила певний досвід у сфері протидії екоциду під час збройних конфліктів. Розглянемо ключові аспекти цього досвіду, зокрема правові механізми: Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС) визначає екоцид як воєнний злочин, Женевські конвенції та додаткові протоколи забороняють методи ведення війни, які завдають довготривалої шкоди довкіллю, Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (ENMOD).

Програма ООН з навколишнього середовища (UNEP) проводить оцінку екологічних наслідків конфліктів, Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) працює над посиленням захисту довкілля під час збройних конфліктів, Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) здійснює моніторинг екологічної ситуації в зонах конфліктів⁵.

Практичні заходи: створення "зелених коридорів" для евакуації тварин з зон бойових дій (досвід Сирії), впровадження екологічно безпечних методів утилізації військових відходів (досвід НАТО), розробка систем раннього попередження про екологічні загрози в зонах конфлікту (досвід Іраку).

Документування та розслідування: використання супутникових знімків для оцінки екологічної шкоди (досвід конфлікту в Судані), створення спеціальних комісій з розслідування екологічних злочинів (досвід війни в Перській затоці), застосування технологій ДНК-аналізу для оцінки впливу на біорізноманіття (досвід В'єтнамської війни).

Відновлення екосистем: програми очищення територій від мін та невибухлих боєприпасів (досвід Камбоджі), відновлення лісів та водно-болотних угідь після конфліктів (досвід Балкан), реінтродукція видів тварин у постконфліктних зонах (досвід Мозамбіку).

Освіта та підготовка: включення екологічних аспектів у військову підготовку (досвід збройних сил США), проведення тренінгів для миротворців з питань екологічної безпеки (ініціатива ООН).

Міжнародне співробітництво: створення міжнародних фондів для фінансування екологічного відновлення (досвід Кувейту після війни в Перській затоці), обмін досвідом та технологіями з оцінки та ліквідації наслідків екоциду (програми НАТО), спільні наукові дослідження впливу конфліктів на екосистеми (проекти ЄС)

Превентивні заходи: розробка карт екологічно вразливих територій для планування військових операцій (досвід НАТО), створення буферних екологічних зон у прикордонних районах (досвід Екватору та Перу), впровадження систем екологічного моніторингу в потенційних зонах конфлікту (досвід ОБСЄ),

Інновації та технології: використання дронів для моніторингу екологічної ситуації в небезпечних зонах (досвід Іраку), розробка екологічно безпечних боєприпасів та військової техніки (ініціативи

⁵ Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля : моногр. / авт. кол.; за заг. ред. М.О. Медведєвої. Київ : Видавничий дім «Вініченко», 2023. С 168.

США та ЄС), застосування штучного інтелекту для прогнозування екологічних наслідків конфліктів (нові дослідницькі проекти).

Залучення громадськості: створення мереж громадських екологічних спостерігачів у зонах конфлікту (досвід Колумбії), проведення міжнародних кампаній з підвищення обізнаності про екологічні наслідки війни (ініціативи екологічних НУО), залучення місцевих громад до процесів екологічного відновлення (досвід Шрі-Ланки).

Цей міжнародний досвід демонструє, що ефективна протидія екоциду в умовах збройних конфліктів вимагає комплексного підходу, який поєднує правові, технологічні, освітні та практичні заходи. Важливо адаптувати цей досвід до конкретних умов кожного конфлікту, враховуючи його специфіку та особливості місцевих екосистем.

Враховуючи специфіку російсько-української війни та особливості екологічної ситуації в Україні, можна запропонувати наступні заходи запобігання екоциду:

Правове регулювання: внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за екологічні злочини в умовах війни, розробка та прийняття спеціального закону про захист довкілля під час збройних конфліктів, ратифікація додаткових міжнародних угод щодо захисту природного середовища у воєнний час.

Моніторинг та оцінка: вдосконалення національної системи екологічного моніторингу з використанням супутникових технологій та дронів, розробка методики оцінки екологічної шкоди, завданої внаслідок бойових дій, формування бази даних екологічно небезпечних об'єктів у зоні потенційного конфлікту.

Превентивні заходи: розробка планів евакуації тварин з зоопарків та заповідників у разі загрози, створення резервних сховищ для зразків рідкісних видів флори і фауни, укріплення та додатковий захист об'єктів критичної інфраструктури (АЕС, ГЕС, хімічні заводи).

Підготовка фахівців: включення курсів з екологічної безпеки у програму підготовки військовослужбовців, навчання спеціалістів з оцінки та ліквідації наслідків екологічних катастроф воєнного характеру, проведення регулярних навчань з реагування на екологічні надзвичайні ситуації в умовах конфлікту.

Залучення міжнародних експертів для оцінки екологічних ризиків та розробки превентивних заходів, участь у міжнародних програмах з обміну досвідом щодо захисту довкілля під час конфліктів, створення спільних моніторингових місій з країнами-партнерами у прикордонних регіонах.

Серед технологічних рішень: впровадження систем раннього попередження про екологічні загрози на стратегічних об'єктах, розробка та застосування екологічно безпечних технологій у оборонній промисловості, створення мережі автоматизованих станцій моніторингу якості повітря та води у зонах потенційного конфлікту.

Інформаційна політика: проведення інформаційних кампаній щодо екологічних ризиків війни та методів їх мінімізації, створення спеціалізованого інформаційного порталу з питань екологічної безпеки в умовах конфлікту, розробка системи оповіщення населення про екологічні загрози воєнного характеру.

Захист критично важливих екосистем: створення спеціальних планів захисту національних парків та заповідників, розробка заходів зі збереження водно-болотних угідь міжнародного значення. впровадження додаткових механізмів охорони лісів у прикордонних регіонах.

Ресурсне забезпечення: створення резервного фонду для фінансування заходів з ліквідації наслідків екоциду, формування запасів необхідного обладнання та матеріалів для швидкого реагування на екологічні катастрофи, забезпечення екологічних підрозділів сучасними засобами захисту та спеціальною технікою.

Проведення комплексних досліджень впливу військових дій на екосистеми України, зокрема розробка інноваційних методів відновлення порушених екосистем. Створення прогнозних моделей поширення забруднень у разі пошкодження небезпечних об'єктів.

Залучення громадськості: створення мережі громадських екологічних інспекторів, підтримка волонтерських ініціатив з охорони довкілля в зонах підвищеного ризику, проведення регулярних навчань населення щодо дій при екологічних загрозах воєнного характеру.

Міжвідомча координація: створення спеціального координаційного центру з питань екологічної безпеки при РНБО України, розробка чітких протоколів взаємодії між військовими, екологічними та рятувальними службами, впровадження системи швидкого обміну інформацією про екологічні загрози між різними відомствами.

Ці заходи мають бути реалізовані комплексно та системно, з урахуванням специфіки кожного регіону України та потенційних сценаріїв розвитку конфлікту. Їх впровадження дозволить значно знизити ризики екоциду та мінімізувати негативний вплив військових дій на довкілля України.

Проте, на сьогодні, притягнення до кримінальної відповідальності за екоцид в умовах воєнного стану в Україні пов'язане з низкою серйозних проблем:

- Збір доказів: ведення бойових дій значно ускладнює збір доказів щодо конкретних випадків екоциду. Території, де відбуваються атаки, часто є недоступними або небезпечними для проведення розслідувань.

- міжнародна співпраця: Ефективне розслідування та переслідування злочинів, пов'язаних з екоцидом, потребує тісної міжнародної співпраці. Однак, в умовах воєнного конфлікту, така співпраця може бути ускладненою.

- пріоритети під час війни: Зважаючи на надзвичайний характер воєнного стану, притягнення до відповідальності за екоцид може не бути першочерговим завданням для правоохоронних органів та судової системи України.

На нашу думку слід виокремити кілька ключових напрямків для вдосконалення українського законодавства щодо ефективнішого переслідування злочинів, пов'язаних з екоцидом: чітке визначення злочину екоциду в законодавстві. Необхідно законодавчо закріпити склад цього злочину, його ознаки та диференціацію від інших екологічних злочинів. Посилення покарань за екоцид. Встановлення більш суворих санкцій, в тому числі кримінальної відповідальності, для стримування потенційних злочинців. Розширення переліку діянь, що визнаються екоцидом. Законодавство має охоплювати не лише навмисне, а й необережне заподіяння масштабної екологічної шкоди. Спрощення процедури збору та отримання доказової бази. Наприклад, надання правоохоронним органам ширших повноважень щодо проведення екологічних експертиз та моніторингу. Забезпечення міжнародної правової допомоги та співпраці. Законодавче врегулювання механізмів взаємодії з міжнародними судовими інстанціями у справах про екоцид. Посилення громадського контролю та участі. Забезпечення доступу громадськості до інформації про екологічні правопорушення та можливості подання заяв.

Комплексний підхід до вдосконалення законодавства дозволить підвищити ефективність переслідування злочинів, пов'язаних з екоцидом, в Україні.

ВИСНОВКИ

Концепція екоциду пройшла значний шлях розвитку від теоретичної ідеї до потенційного міжнародного злочину. Хоча прямих судових прецедентів ще немає, спостерігається тенденція до

посилення уваги до екологічних злочинів у міжнародному праві. Зростає розуміння глобальної спільноти щодо необхідності криміналізації масштабних екологічних злочинів. Ініціативи, такі як кампанія "Stop Ecocide", демонструють суспільний запит на визнання екоциду міжнародним злочином.

Існуючі міжнародні суди та трибунали поки не мають прямої юрисдикції щодо екоциду. Однак, ряд справ у міжнародних судах створив підґрунтя для подальшого розвитку правових механізмів у цій сфері.

Деякі країни вже включили екоцид до своїх національних законодавств, що може слугувати моделлю для міжнародного права. Екоцид знаходиться на перетині екологічного права, міжнародного кримінального права та прав людини, що вимагає комплексного підходу до його розгляду.

Визначення екоциду та встановлення критеріїв відповідальності залишаються складними завданнями, які потребують подальшого опрацювання.

Неурядові організації та громадянське суспільство відіграють ключову роль у просуванні концепції екоциду та документуванні відповідних злочинів.

Екоцид тісно пов'язаний з глобальними проблемами, такими як зміна клімату, втрата біорізноманіття та збройні конфлікти, що підкреслює його актуальність.

Визнання екоциду міжнародним злочином може мати значний превентивний ефект, стримуючи потенційних злочинців та заохочуючи більш відповідальну екологічну поведінку. Очікується, що питання екоциду набуватиме все більшого значення в міжнародному праві та дипломатії, особливо в контексті зростаючих екологічних загроз.

Тема екоциду потребує подальших наукових досліджень, особливо щодо його правової кваліфікації, механізмів розслідування та судового переслідування.

Розвиток концепції екоциду підкреслює колективну відповідальність міжнародної спільноти за захист глобального довкілля та забезпечення екологічної безпеки для майбутніх поколінь.

Ці висновки демонструють, що хоча концепція екоциду ще перебуває на стадії формування в міжнародному праві, вона має значний потенціал для посилення глобальних механізмів захисту довкілля та забезпечення екологічної справедливості. Подальший розвиток цієї концепції може стати ключовим елементом у

формуванні більш стійкого та екологічно відповідального світового порядку.

АНОТАЦІЯ

Дана робота присвячена дослідженню кримінологічної характеристики екоциду в умовах воєнного стану в Україні та розробці ефективних заходів його запобігання. У дослідженні розглядаються правові та кримінологічні аспекти екоциду, аналізуються його причини та наслідки в контексті військових дій. Особлива увага приділяється специфіці екологічних злочинів в умовах війни, їх впливу на навколишнє середовище та населення України. На основі аналізу міжнародного досвіду та національного законодавства пропонуються комплексні заходи щодо запобігання екоциду, включаючи вдосконалення правової бази, посилення міжнародного співробітництва та впровадження інноваційних методів моніторингу та захисту довкілля. Результати дослідження можуть бути використані для розробки державної політики у сфері екологічної безпеки та кримінального правосуддя в умовах воєнного стану.

Література

1. Буткевич О. В. Екоцид // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. – К: Знання України, 2004 – Т. 1 – 760с.

2. Качурінер В. Л. Вплив збройних конфліктів на стан екологічної безпеки та навколишнє середовище / В. Л. Качурінер // Альманах міжнародного права. – 2022, № 28. – С. 52-59. DOI <https://doi.org/10.32841/ILA.2022.28.06>

3. Конвенція про захист цивільного населення під час війни ООН від 12.08.1949 // База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 26.06.2024).

4. Конвенція про заборону військового або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18.05.1977 // База даних «Законодавство України». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU77K02U> (дата звернення: 26.06.2024).

5. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 26.06.2024).

6. Міжнародний захист права людини на здоров'я та безпечне довкілля : моногр. / авт. кол.; за заг. ред. М.О. Медведєвої. Київ : Видавничий дім «Вініченко», 2023. 260 с.

7. Мовчазні жертви: воєнні злочини проти довкілля. *Юридична газета* URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/movchazni-zhertvi-voenni-zlochini-proti-dovkillya.html> (дата звернення: 19.06.2024)

8. Про охорону навколишнього природного середовища: закон України від 25 червня 1991 року. // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 19.06.2024 року).

9. Bothe, M., Bruch, C., Diamond, J., & Jensen, D. (2020). International law protecting the environment during armed conflict: gaps and opportunities. *International Review of the Red Cross*, 92(879), 569-592.

10. Sjöstedt, B. The Role of Multilateral Environmental Agreements in Armed Conflict: 'Green-keeping' in Virunga Park. Applying the UNESCO World Heritage Convention in the Democratic Republic of Congo. *Nordic Journal of International Law*, 89(2), 2020, 177-208.

Інформація про авторів:

Григорєцька Ірина Ігорівна,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового, земельного та господарського права,
Інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Кострицький Ігор Леонідович,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри трудового, земельного
та господарського права
Інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Пашенко Олександр Миколайович,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри трудового,
земельного та господарського права
Інституту права та безпеки
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Денисова А. В.

ВСТУП

Правове регулювання воєнного стану в Україні є однією з ключових складових національної безпеки та оборони. Воєнний стан передбачає особливий правовий режим, який вводиться в країні або в окремих її місцевостях у випадку збройної агресії, загрози нападу, небезпеки державної незалежності чи територіальної цілісності. В умовах сучасних геополітичних викликів та загроз, які постають перед Україною, питання правового забезпечення воєнного стану набуває особливого значення.

Законодавче регулювання воєнного стану в Україні визначається Конституцією України, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» та іншими нормативно-правовими актами. Конституція України встановлює основні принципи та порядок введення воєнного стану, а також визначає межі повноважень державних органів і посадових осіб у цей період. Закон «Про правовий режим воєнного стану» детально регламентує процедуру введення, продовження та припинення воєнного стану, а також встановлює права і обов'язки громадян, підприємств, установ і організацій в умовах воєнного стану.

Одним із важливих аспектів правового регулювання воєнного стану є забезпечення балансу між необхідністю ефективної оборони держави та захистом прав і свобод громадян. Введення воєнного стану передбачає певні обмеження конституційних прав і свобод, що потребує чіткої правової регламентації та контролю з боку держави і суспільства. У цьому контексті важливим є досвід інших країн, які стикалися з подібними викликами та розробили ефективні механізми правового забезпечення воєнного стану.

Окрім внутрішнього законодавства, правове регулювання воєнного стану в Україні повинно враховувати міжнародні зобов'язання держави у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права. Зокрема, це стосується норм Женевських конвенцій, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та інших міжнародних договорів, учасником яких є Україна.

Виконання цих зобов'язань є важливим елементом забезпечення законності та правопорядку під час воєнного стану.

Таким чином, правове регулювання воєнного стану в Україні є складним та багатограним процесом, який вимагає ретельного аналізу та вдосконалення. Це питання набуває особливої актуальності в умовах постійних загроз національній безпеці, що вимагає адекватного правового реагування з боку держави. Важливо, щоб система правового регулювання воєнного стану була не лише ефективною, але й відповідала принципам верховенства права, захисту прав людини та демократичному контролю.

1. Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми

Воєнний стан є особливим правовим режимом, що запроваджується в державі або в окремих її місцевостях у випадку збройної агресії, загрози нападу, небезпеки державній незалежності чи територіальній цілісності. Основним нормативно-правовим актом, що регулює введення та функціонування воєнного стану в Україні, є Закон України «Про правовий режим воєнного стану»¹. Відповідно до цього закону, воєнний стан визначається як тимчасовий правовий режим, що передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям і місцевим державним адміністраціям повноважень, необхідних для запобігання загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб з зазначенням строку дії цих обмежень.

Сутність воєнного стану полягає в забезпеченні оперативного управління державою в умовах збройного конфлікту або серйозної загрози його виникнення. Воєнний стан передбачає концентрацію повноважень у руках виконавчої влади та військового командування, що дозволяє швидко та ефективно реагувати на виникаючі загрози. Введення воєнного стану означає тимчасову зміну звичайного правового режиму, при якій певні права і свободи громадян можуть бути обмежені для досягнення головної мети – забезпечення національної безпеки.

¹ Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.06.2024).

Стаття 64 Конституції України² говорить, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть бути обмежені права і свободи людини і громадянина, передбачені Конституцією України. Але статті 24, 25, 27, 28, 29, 47, які включають права людини на життя, на недоторканність тощо – не можуть бути обмеженими.

Воєнний стан представляє собою особливий правовий режим, який запроваджується в країні або на її окремій території у разі загрози національній безпеці чи виникнення надзвичайних обставин, таких як військова агресія, збройний конфлікт, природні катастрофи або інші події, що загрожують нормальному функціонуванню держави.

Правове регулювання воєнного стану може відрізнятися залежно від конкретного законодавства та конституційних норм кожної країни. Воєнний стан може бути оголошений Президентом або іншими відповідними державними органами згідно з конституційними чи законодавчими нормами. Це зазвичай потребує офіційного оголошення та може бути обмежено за тривалістю.

Введення воєнного стану може супроводжуватися обмеженням деяких прав і свобод громадян для забезпечення безпеки та підтримання порядку. Це може включати обмеження свободи пересування, свободи зібрань та інших конституційних прав. Під час воєнного стану влада може отримати розширені повноваження щодо розгортання військ, управління важливими інфраструктурними об'єктами та здійснення контролю над населенням. В умовах воєнного стану можуть відбуватися зміни у системі судочинства та підтримання правопорядку. Військові трибунали можуть розглядати справи, пов'язані з порушенням військових норм, а покарання можуть стати більш суворими. Воєнний стан може передбачати організацію медичної допомоги, гуманітарних та інших заходів для захисту і підтримки населення. У випадку введення воєнного стану держава може звертатися до міжнародного співтовариства за допомогою або співпрацею, зокрема для вирішення гуманітарних питань³.

² Конституція України. Стаття 64. URL: <https://constitution.in.ua/articles/64/> (дата звернення: 10.06.2024).

³ Басс В.О., Корж-Ікаєва Т.Г. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення

в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/122> (дата звернення: 10.06.2024).

Таким чином, воєнний стан є комплексним правовим механізмом, який надає державі додаткові інструменти для реагування на загрози національній безпеці, але водночас потребує чіткого регулювання та обмеження для збереження прав і свобод громадян.

Вранці 24 лютого 2022 року згідно з Указом Президента України, було оголошено воєнний стан на території країни внаслідок збройної агресії рф⁴.

Основними нормативно-правовими актами, що регулюють питання воєнного стану в Україні, є Конституція України: стаття 106 Конституції України надає Президенту України повноваження вводити воєнний стан в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії або загрози нападу⁵.

Стаття 64 Конституції передбачає, що деякі права і свободи можуть бути обмежені в умовах воєнного стану⁶. Так можуть бути обмежена свобода пересування: може бути запроваджена комендантська година, контроль за пересуванням громадян, обмеження виїзду з країни чи окремих її частин. Можуть бути заборонені або обмежені мітинги, демонстрації, пікети та інші масові заходи з метою запобігання можливим заворушенням або дестабілізації ситуації.

Згідно цією статті можуть бути обмеження свободи слова і преси. Можуть бути введені обмеження на діяльність засобів масової інформації, цензура інформації, що стосується національної безпеки, а також заборона на поширення певних відомостей.

Можливе проведення обшуків, вилучення майна або використання житлових приміщень для розміщення військових або інших потреб держави без згоди власників. В окремих випадках громадяни можуть бути залучені до трудової повинності на об'єктах оборонного значення або в умовах надзвичайних ситуацій. Можуть бути прийняті рішення про примусове вилучення майна для потреб оборони або забезпечення безпеки населення. Ці обмеження вводяться з метою захисту національної безпеки та підтримання громадського порядку в умовах воєнного стану.

⁴ Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 (зі змінами) / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2> (дата звернення: 4.06.2024).

⁵ Конституція України. Стаття 106. Розділ 5: Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-v> (дата звернення: 3.06.2024).

⁶ Конституція України. Стаття 64. URL: <https://constitution.in.ua/articles/64/> (дата звернення: 10.06.2024).

Слід відзначити, що воєнний стан відноситься до категорії надзвичайних режимів. Надзвичайні режими – це спеціальні правові стани, що запроваджуються в державі у відповідь на надзвичайні ситуації, які створюють загрозу національній безпеці, громадському порядку або життю і здоров'ю населення. Ці режими передбачають особливі заходи та обмеження, які необхідні для ефективного управління і подолання кризових ситуацій. Надзвичайні режими регулюються законодавством і мають на меті відновлення нормального функціонування держави і суспільства⁷.

Основною ознакою виділення надзвичайних режимів є наявність прямого посилання на них у Конституції та обов'язкове врегулювання певних питань щодо цих режимів відповідно до міжнародного права⁸.

Так, відповідно до п. 19 ст. 92 Конституції України⁹, виключно законами України визначаються правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації, а п. 31 ст. 85 закріплює особливу процедуру затвердження указів Президента України про їх введення. Отже, в Україні, згідно з Конституцією та іншими нормативно-правовими актами, існують три основні види надзвичайних режимів:

1. Воєнний стан:

– вводится у разі збройної агресії або загрози нападу на Україну;

– передбачає мобілізацію збройних сил, обмеження деяких прав і свобод громадян, розгортання військових підрозділів, контроль над критичною інфраструктурою.

2. Надзвичайний стан:

– вводится у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного, природного або соціального характеру, які загрожують життю і здоров'ю населення, громадському порядку або державній безпеці;

– може включати обмеження на пересування, зібрання, діяльність засобів масової інформації, запровадження

⁷ Кузниченко С.О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель: моногр. Вид. 2-ге. Одеса : ОДУВС, 2018. С. 50.

⁸ Кузниченко С.О. Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку. Форум права. 2018. № 1. С. 247.

⁹ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.05.2024).

комендантської години, евакуацію населення, залучення додаткових ресурсів для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

3. Режим зони надзвичайної екологічної ситуації:

– вводиться у разі екологічних катастроф або значного забруднення навколишнього середовища, що створює загрозу здоров'ю населення;

– передбачає спеціальні заходи щодо ліквідації наслідків екологічної катастрофи, обмеження або припинення діяльності, яка спричиняє забруднення, та залучення додаткових ресурсів для відновлення екологічного балансу.

Ці режими дозволяють державі оперативно реагувати на кризові ситуації, забезпечуючи захист населення та підтримання громадського порядку. Водночас, їх запровадження супроводжується обмеженнями певних прав і свобод громадян, що вимагає суворого дотримання законодавчих процедур та контролю з боку органів влади.

Слід звернути увагу, що при визначенні відповідних режимів законодавець використовує термін «особливий правовий режим» (ст. 1 Закону про воєнний стан¹⁰; ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»¹¹; ст. 8 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації»¹²). Тому, для виокремлення цих режимів у окрему групу, доцільніше вживати термін «особливі правові режими». Такий підхід усуває дублювання узагальненої та спеціальної назви режимів, особливо щодо надзвичайного стану та зон надзвичайної екологічної ситуації.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає порядок введення, продовження і припинення воєнного стану, повноваження органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій та місцевих державних адміністрацій у період воєнного стану, а також гарантії прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб.

¹⁰ Закон України «Про правовий режим воєнного стану. Стаття 1. Зі змінами і доповненнями від 11 квітня 2024 року № 3633-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T150389?an=284> (дата звернення: 5.05.2024).

¹¹ Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 р. № 1550-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 24.05.2024).

¹² Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13 липня 2000 р. № 1908-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text> (дата звернення: 25.05.2024).

Правовий режим воєнного стану – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у випадках збройної агресії або загрози нападу, небезпеки для державної незалежності чи територіальної цілісності України. Метою введення воєнного стану є забезпечення національної безпеки, підтримання громадського порядку, захист суверенітету та територіальної цілісності країни. Правовий режим виконує ряд функцій (табл. 1).

Таблиця 1

Основні функції правового режиму воєнного стану в Україні

Функція	Характеристика
Мобілізація існуючих ресурсів	Забезпечення мобілізаційної готовності держави, проведення мобілізації людських і матеріальних ресурсів для підтримки обороноздатності країни.
Захист суверенітету країни	Вжиття заходів для забезпечення незалежності, територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів України від зовнішньої агресії та внутрішніх загроз.
Оборона державних кордонів	Координація діяльності Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів та державних органів для ефективного ведення оборонних операцій.
Економічна стабільність	Вжиття заходів для підтримки економічної стабільності, включаючи регулювання діяльності підприємств, установ та організацій, забезпечення необхідними ресурсами.
Інформаційна безпека	Посилення контролю за засобами масової інформації, запобігання поширенню дезінформації, пропаганди та інших загроз інформаційній безпеці.
Підтримка та захист економіки країни	Вжиття заходів для підтримки економічної стабільності, включаючи регулювання діяльності підприємств, установ та організацій, забезпечення необхідними ресурсами.
Забезпечення громадського порядку	Введення додаткових заходів для підтримання громадського порядку, включаючи комендантську годину, обмеження свободи пересування та діяльність правоохоронних органів.

Правовий режим воєнного стану в Україні виконує низку важливих функцій, спрямованих на захист національної безпеки та стабільності. Він забезпечує захист державного суверенітету, організовуючи координацію дій Збройних Сил, інших військових формувань та правоохоронних органів для ефективного ведення оборонних операцій. У період воєнного стану держава проводить мобілізацію людських і матеріальних ресурсів, вводить додаткові заходи для підтримання громадського порядку, такі як

комендантська година та обмеження свободи пересування, а також тимчасово обмежує деякі конституційні права і свободи громадян з метою захисту національної безпеки¹³.

Одночасно з цим держава вживає заходів для підтримки економічної стабільності, регулюючи діяльність підприємств та установ, і посилює контроль за засобами масової інформації для запобігання поширенню дезінформації¹⁴. Важливою складовою є проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення щодо правил поведінки в умовах воєнного стану. Україна також активно співпрацює з міжнародними партнерами для отримання підтримки у відбитті агресії. Держава встановлює механізми контролю за виконанням заходів, передбачених правовим режимом воєнного стану, забезпечує правопорядок, притягаючи до відповідальності за порушення встановлених правил, та організовує надання гуманітарної допомоги постраждалим, включаючи евакуацію з небезпечних районів і підтримку соціально незахищених верств населення.

Основні визначення та положення щодо правового режиму воєнного стану містяться в:

- Конституції України;
- ЗУ «Про оборону України»;
- ЗУ «Про правовий режим воєнного стану»;
- ЗУ «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію».

Згідно статті 106, і статті 85, Конституція України є основним законом, який встановлює загальні принципи введення надзвичайного стану, включаючи воєнний стан. У ній визначено повноваження Президента України та Верховної Ради щодо введення та скасування воєнного стану.

Закон «Про оборону України» визначає, що воєнний стан являє собою особливий правовий режим, який вводиться в Україні або в окремих її регіонах у випадку збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки для державної незалежності або територіальної цілісності України. Він передбачає надання відповідним органам державної

¹³ Комзюк А. Т., Комзюк М. А., Липій Є. А. Адміністративно-правовий режим воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку з московською військовою агресією. Науковий вісник публічного та приватного права, 2020. № 3. С. 100-106. URL: <http://www.nvppr.in.ua/vip/2022/3/18.pdf>

¹⁴ Прянїшнікова І. В. Адміністративно-правові засади взаємодії засобів масової інформації з органами Національної поліції під час запровадження правового режиму воєнного стану: дисер. ... канд-та юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2022. 184 с.

влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для запобігання загрозам та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове обмеження конституційних прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб, що є обґрунтованими в умовах загрози, з визначенням терміну дії цих обмежень¹⁵.

Спеціальний Закон про воєнний стан у частині 1 статті 1 містить подібне, але більш детальне визначення: «Воєнний стан – це особливий правовий режим, що запроваджується на території України або в її окремих частинах у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності або територіальній цілісності України. Він надає відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування необхідні повноваження для відвернення загрози, протидії збройній агресії та забезпечення національної безпеки. Це включає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб із визначенням строку дії цих обмежень»¹⁶.

Аналізуючи визначення воєнного стану у Законі «Про оборону України» та спеціальному Законі про воєнний стан, можна побачити як схожі, так і відмінні аспекти.

Обидва закони описують воєнний стан як особливий правовий режим, що вводиться на території України або в її окремих регіонах у разі збройної агресії, загрози нападу або небезпеки для державної незалежності чи територіальної цілісності країни. Вони також передбачають надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для запобігання загрозам і забезпечення національної безпеки. Крім того, в обох випадках вказується на можливість тимчасового обмеження конституційних прав і свобод громадян та прав і законних інтересів юридичних осіб, що є обґрунтованими в умовах загрози, із зазначенням строку дії цих обмежень.

¹⁵ Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 1.06.2024)

¹⁶ Про правовий режим воєнного стану: Закон України. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст. 250). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.06.2024).

Однак, спеціальний Закон про воєнний стан надає більш детальне визначення і містить додаткові аспекти. Зокрема, він додатково вказує на військові адміністрації як суб'єкти, які також отримують необхідні повноваження для відвернення загрози, протидії збройній агресії та забезпечення національної безпеки. Це розширення підкреслює важливість військових адміністрацій у управлінні та координації дій під час воєнного стану.

Підставами для введення воєнного стану в Україні є такі обставини, як збройна агресія, загроза нападу, небезпека державній незалежності або небезпека територіальній цілісності.

Конкретніше підставами є випадки нападу або загрози нападу з боку іноземної держави або недержавних збройних формувань або ситуації, коли існує реальна загроза нападу на Україну. Це можуть бути різні форми підготовки до агресії, в тому числі мобілізація військ біля кордонів України, активізація шпигунської діяльності, терористичні акти. Будь-які дії або події, що можуть поставити під загрозу незалежність України або спроби змінити державні кордони України або відокремити частину її території. Підстави для введення воєнного стану визначаються на основі комплексної оцінки ситуації, що включає як військові, так і політичні, економічні, соціальні та інформаційні аспекти. Введення воєнного стану передбачає використання всіх наявних ресурсів держави для захисту її суверенітету, територіальної цілісності та національної безпеки.

Пункт 19 статті 106 Конституції України надає Президенту України право подавати до Верховної Ради України пропозиції щодо оголошення стану війни. Процедура оголошення стану війни Президентом України є нечіткою і фактично не реалізованою, оскільки стаття 106 Конституції України та відповідні законодавчі акти не визначають поняття «стан війни» і не встановлюють умов, за яких це оголошення може бути здійснене¹⁷.

Стаття 4 Закону України «Про оборону України» фактично об'єднує поняття «воєнний стан» і «стан війни», при цьому процедура оголошення стану війни залишається непрозорою. Частина 1 цієї статті передбачає, що у разі збройної агресії проти України або загрози нападу на неї, Президент України приймає рішення щодо загальної або часткової мобілізації, запровадження

¹⁷ Топольницький В.В., Тична Б.М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». Правова позиція. № 4(25). 2019. С. 97. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/handle/123456789/3873> (дата звернення: 20.05.2024)

воєнного стану на території України або в окремих її регіонах, застосування Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, і подає його на затвердження або схвалення Верховній Раді України, а також вносить подання про оголошення стану війни. Згідно з частиною 3 тієї ж статті, з моменту оголошення стану війни або фактичного початку воєнних дій настає воєнний час, який завершується у день і час припинення стану війни¹⁸.

Таким чином, існуючі правові норми не забезпечують однозначності та чіткості у процедурі оголошення стану війни, що потребує додаткового законодавчого врегулювання для забезпечення ефективності цього процесу.

Порядок введення воєнного стану в Україні регулюється Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Основні положення щодо порядку введення воєнного стану визначаються статтею 5 цього закону.

Основні положення щодо порядку введення воєнного стану включають певну процедуру, яка включає рішення про введення воєнного стану приймається Президентом України. Президент видає відповідний указ про введення воєнного стану і указ про введення воєнного стану негайно подається на затвердження Верховній Раді України. Верховна Рада України повинна розглянути указ Президента про введення воєнного стану протягом двох днів з моменту його подання. Воєнний стан вважається введеним з моменту затвердження указу Верховною Радою. Після затвердження указу Верховною Радою, указ про введення воєнного стану офіційно оголошується через засоби масової інформації¹⁹.

В умовах воєнного стану органи державної влади отримують додаткові повноваження. Президент України здійснює загальне керівництво обороною країни, Кабінет Міністрів координує діяльність центральних органів виконавчої влади, військове командування здійснює оперативне управління військами та забезпечення громадського порядку. Місцеві державні адміністрації

¹⁸ Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 1.06.2024)

¹⁹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст. 250). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.06.2024).

отримують додаткові повноваження щодо забезпечення оборони на місцевому рівні.

Правовий режим регулювання воєнного стану також регулюють інші нормативно-правові акти, до яких відносяться укази Президента, постанови Кабінету Міністрів України, накази Міністерства оборони та інших відомств, що конкретизують і деталізують процедури і заходи, які здійснюються під час воєнного стану.

Україна, як член міжнародного співтовариства, зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів у галузі прав людини та гуманітарного права навіть під час воєнного стану. Відповідні міжнародні документи включають Женевські конвенції та протоколи до них, міжнародний пакт про громадянські, а також європейська конвенція з прав людини.

Женевські конвенції та додаткові протоколи до них регулюють питання захисту жертв війни та визначають правовий статус комбатантів і некомбатантів.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права допускає можливість відступу від зобов'язань у випадку надзвичайної ситуації, яка загрожує життю нації, за умови, що такі заходи не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням і не передбачають дискримінації. Стаття 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначає, що під час надзвичайного стану, коли існує загроза для національного життя і це офіційно оголошено, держави-учасниці пакту можуть вживати заходів для відступу від своїх зобов'язань за пактом лише в межах, що диктуються надзвичайними обставинами. Ці заходи не повинні суперечити міжнародним зобов'язанням і не повинні включати дискримінацію за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження. Кожна держава-учасниця, яка здійснює такий відступ, зобов'язана негайно повідомити інші держави-учасниці через Генерального секретаря ООН про положення, від яких вона відступила, та причини цього рішення. Також має бути повідомлено про дату припинення такого відступу через того ж посередника²⁰.

Європейська конвенція з прав людини за статтею 15 дозволяє державам-учасникам відступати від своїх зобов'язань у випадку

²⁰ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 05.06.2024).

війни або іншої надзвичайної ситуації, що загрожує життю нації, за умови дотримання певних умов.

Таким чином, правове регулювання воєнного стану в Україні базується на поєднанні національного законодавства та міжнародних стандартів, що забезпечує необхідний баланс між ефективністю заходів з оборони держави та захистом прав і свобод людини і громадянина.

Введення воєнного стану передбачає можливість тимчасового обмеження окремих конституційних прав і свобод громадян. Зокрема, можуть обмежуватися права на свободу пересування, свободу зібрань, свободу слова, право на недоторканність житла, право на працю та інші (табл. 2). Однак, такі обмеження повинні бути пропорційними загрозі та обґрунтованими необхідністю забезпечення національної безпеки.

Таблиця 2

**Обмеження прав і свобод громадян
під час введення воєнного стану**

Права	Обмеження	Основа для обмеження
Право на мирні збори	Заборона проведення масових заходів, мітингів. Обмеження діяльності політичних партій та громадських організацій.	Конституція України, Закон «Про правовий режим воєнного стану»
Свобода праці	Мобілізація працездатного населення для виконання робіт або оборони ²¹ .	Конституція України, Закон «Про правовий режим воєнного стану»
Свобода пересування	Заборона виїзду за кордон та встановлення комендантської години.	Конституція України, Закон «Про правовий режим воєнного стану»
Право на приватну власність	Вилучення власності на користь армії	Конституція України, Закон «Про правовий режим воєнного стану»
Свобода слова	Контроль над ЗМІ. Цензура на інформацію, що стосується воєнних дій.	Конституція України, Закон «Про правовий режим воєнного стану»
Право на захист	Посилення контролю за діяльністю адвокатів, зокрема у справах, що стосуються національної безпеки.	Конституція України, Закон «Про правовий режим воєнного стану»
Право на недоторканність	Запровадження режиму підвищеної безпеки на стратегічних об'єктах. Обшуки.	Конституція України, Закон «Про правовий режим воєнного стану»

²¹ Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2136-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 25.05.2024)

Обмеження прав і свобод громадян в умовах воєнного стану є необхідним заходом для забезпечення безпеки і стабільності держави в період загрози. Всі ці заходи мають тимчасовий характер і повинні бути пропорційними до ситуації, що склалася, а також відповідати міжнародним стандартам прав людини.

В Україні існує ряд механізмів, спрямованих на захист прав людини в умовах воєнного стану. До них відносяться діяльність уповноваженого Верховної Ради з прав людини, система національних судів, органи прокуратури, а також громадські організації, які здійснюють моніторинг і захист прав людини. Важливою є також роль засобів масової інформації у висвітленні порушень прав людини та інформуванні суспільства про заходи, що вживаються для їхнього захисту.

Незважаючи на наявність нормативно-правових актів та механізмів захисту прав людини, в умовах воєнного стану можуть виникати проблеми, пов'язані з їхнім порушенням. Основними проблемами є надмірні обмеження прав і свобод, недостатня прозорість дій органів влади, недостатній контроль з боку громадянського суспільства. Для вдосконалення захисту прав людини необхідно посилити контроль за дотриманням законодавства, забезпечити ефективну роботу механізмів захисту, удосконалити законодавчу базу та підвищити рівень правової обізнаності населення.

Слід відзначити, що в умовах війни чинне законодавство зазнає змін. У воєнний час з'являються нові загрози для національної безпеки, які потребують оперативного реагування. Це вимагає внесення змін до існуючих законів або прийняття нових, щоб ефективно захищати державу та її громадян.

Зміни охоплюють різні сфери. Наприклад, 3 березня 2022 року були внесені поправки до Кримінального кодексу України, які передбачають посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки (державну зраду та диверсію в умовах воєнного

стану)²², а також за мародерство²³. Це означає, що під час воєнного стану юридичні наслідки за такі злочини стали більш жорсткими, що має на меті запобігання та суворе покарання за дії, які можуть зашкодити національній безпеці та суспільному порядку.

2. Огляд наявних способів розв'язання проблеми

Посилення юридичних наслідків за злочини під час воєнного стану є надзвичайно важливим для забезпечення національної безпеки та суспільного порядку. Такі зміни в законодавстві спрямовані на запобігання та суворе покарання за дії, які можуть нашкодити державі або її громадянам. Це не лише підвищує відповідальність за державну зраду, диверсію та мародерство, але й стримує потенційних правопорушників від вчинення злочинів у період, коли країна перебуває в особливо вразливому стані. Важливість таких заходів полягає в тому, що вони допомагають підтримувати порядок і стабільність, забезпечують захист громадян та зміцнюють обороноздатність держави у критичних умовах воєнного стану.

Також для підвищення обороноздатності держави були введені спеціальні закони та поправки, що регулюють мобілізацію, функціонування збройних сил та інших військових формувань. Зокрема, Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України»²⁴. Цей закон враховує бажання цивільних осіб, зокрема громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які легально перебувають на території України, долучитися до захисту країни. Закон надає їм право брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії з боку рф. Зокрема, цивільним особам дозволяється отримувати та використовувати вогнепальну зброю і боєприпаси до

²² Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2113-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text> (дата звернення: 03.06.2024).

²³ Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2117-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text> (дата звернення: 03.06.2024).

²⁴ Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2114-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

неї, а також застосовувати власну нагородну, спортивну, мисливську нарізну, гладкоствольну чи комбіновану зброю.

Закони щодо мобілізації були адаптовані для забезпечення швидкого і ефективного набору військовослужбовців. Це включає загальну або часткову мобілізацію населення для потреб оборони. З 18 травня набрав чинності Закон України «Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку»²⁵, а особливо його основні положення, які охоплюють такі аспекти: мобілізації підлягають громадяни віком від 25 до 60 років. Це розширення вікових меж дозволяє залучати ширший контингент осіб до військової служби. Закон запроваджує обов'язковий військовий облік для жінок певних спеціальностей. До цих спеціальностей належать фізична терапія, фармація, токсикологія.

Згідно закону, під час воєнного стану штрафи для громадян, які ухиляються від мобілізації, можуть сягати 25 тисяч гривень. Повістки можуть бути видані лише за розпорядженням територіальних центрів комплектування (ТЦК). Керівники навчальних закладів, виконавчі органи влади та керівники підприємств мають право роздавати повістки виключно на підставі таких розпоряджень. Закон оновлює вимоги до повісток, визначаючи чіткі стандарти щодо їх змісту та форми. Закон вводить новий перелік хвороб, з якими громадяни не можуть бути призвані на військову службу. Кожна група захворювань включає категорії повністю придатних або повністю непридатних до служби осіб. Встановлюються нові ступені придатності до військової служби, а також особливості функціонування військово-лікарських комісій (ВЛК). Закон дозволяє подавати документи на проходження комісії в електронній формі. Це полегшує процес документообігу та сприяє оперативному обробленню заявок. Вручення повісток через електронний кабінет не передбачено.

Також військовослужбовці, які знаходяться на передовій, потенційно можуть отримувати фінансове забезпечення, що перевищує 190 тисяч гривень.

Ці законодавчі зміни мають на меті підвищення ефективності мобілізації під час воєнного стану, покращення організації військової служби, забезпечення належного рівня підготовки та підтримки

²⁵ Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку: Закон України від 1993 р. № 3633-IX від 11.04.2024} Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

військовослужбовців, а також створення умов для оптимального функціонування системи оборони держави під час воєнного стану.

ВИСНОВКИ

Правове регулювання воєнного стану в Україні є критично важливим аспектом національної безпеки та стабільності держави. Ухвалення та адаптація відповідного законодавства дозволяють забезпечити ефективний захист національних інтересів, підтримку громадян та безперерйне функціонування державних інститутів в умовах війни. З огляду на останні зміни в законодавстві, можна виділити декілька ключових аспектів та їх значення для правового регулювання воєнного стану. В процесі написання роботи встановлено, що правове регулювання воєнного стану в Україні має фундаментальне значення для забезпечення стабільності держави під час загрозованих ситуацій. Законодавча база, зокрема Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та інші нормативні акти, створюють правовий каркас для дій державних органів, забезпечуючи ефективне реагування на загрози національній безпеці.

Було розглянуто механізми запровадження воєнного стану, що передбачають комплекс заходів правового, організаційного та адміністративного характеру. Зроблено висновок про необхідність вдосконалення цих механізмів з урахуванням сучасних викликів та загроз. Зокрема, наголошено на важливості забезпечення чіткого розподілу повноважень між органами державної влади та військовими структурами. Було досліджено питання захисту прав і свобод людини в умовах воєнного стану. Виявлено, що, незважаючи на обмеження, які накладаються в цей період, важливо дотримуватись принципу пропорційності, забезпечуючи баланс між безпекою держави та правами громадян. Запропоновано рекомендації щодо удосконалення правових норм, які регулюють обмеження прав і свобод під час воєнного стану.

Надзвичайно важливо постійно моніторити та оцінювати ефективність правових норм, що регулюють воєнний стан. Необхідно створити спеціалізовані органи або підрозділи, які нести будуть відповідальність за аналіз та вдосконалення законодавства у цій сфері.

Основними рекомендаціями правового регулювання воєнного стану в Україні є посилення правового захисту громадян і підвищення ефективності мобілізаційних заходів. Для забезпечення

прав та свобод громадян під час воєнного стану необхідно розробити механізми, які гарантуватимуть доступ до правосуддя, захист від свавільного затримання та забезпечення гуманітарних потреб. Важливо також оновити нормативно-правові акти, адаптуючи їх до сучасних викликів та міжнародних стандартів. Необхідно зазначити, що оптимізація процесів мобілізації шляхом впровадження електронних систем обліку та оповіщення сприятиме швидкому та ефективному збору резервістів. Водночас підвищення рівня соціальних гарантій для військовослужбовців, включаючи підтримку їхніх родин, медичну допомогу та реабілітацію після бойових завдань, забезпечить мотивацію та належний захист тих, хто бере участь у воєнних діях.

Узагальнюючи, можна зробити висновок, що правове регулювання воєнного стану в Україні є ключовим елементом національної безпеки та захисту суверенітету держави. Монографія висвітлює сучасний стан законодавчої бази, виявляє її недоліки та пропонує шляхи для удосконалення.

АНОТАЦІЯ

У роботі розглядаються правові аспекти введення та функціонування воєнного стану в Україні. Основна проблематика дослідження зосереджена на аналізі законодавчих актів, які регламентують порядок введення воєнного стану, а також на механізмах забезпечення прав та свобод громадян в умовах воєнного часу. Автор досліджує історичний контекст та порівнюють український досвід з міжнародною практикою правового регулювання воєнного стану. В результаті дослідження встановлено, що українське законодавство містить чіткі процедури введення воєнного стану, але потребує удосконалення в частині захисту прав людини та забезпечення демократичного контролю. Зокрема, запропоновано зміни до законодавства щодо підвищення прозорості процесу прийняття рішень та посилення ролі громадянського суспільства у контролі за діями влади під час воєнного стану. Автор підкреслює необхідність розробки нових правових механізмів для ефективного реагування на сучасні виклики безпеці. Результати дослідження можуть бути корисними для законодавців, правозахисників та дослідників у сфері конституційного права та прав людини.

Література

1. Закон України «Про правовий режим воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.06.2024).
2. Конституція України. Стаття 64. URL: <https://constitution.in.ua/articles/64/>
3. Басс В.О., Корж-Ікаєва Т.Г. Правовий режим воєнного стану та його адміністративно-правове забезпечення в умовах повномасштабного збройного конфлікту в Україні. Юридичний науковий електронний журнал. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/122> (дата звернення: 10.06.2024).
4. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 (зі змінами) / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#n2> (дата звернення: 4.06.2024).
5. Конституція України. Стаття 106. Розділ 5: Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-v> (дата звернення: 3.06.2024).
6. Конституція України. Стаття 64. URL: <https://constitution.in.ua/articles/64/> (дата звернення: 10.06.2024).
7. Кузнiченко С.О. Надзвичайні адміністративно-правові режими: зарубіжний досвід та українська модель: моногр. Вид. 2-ге. Одеса : ОДУВС, 2018. С. 50.
8. Кузнiченко С.О. Надзвичайне законодавство України: теоретичні засади формування та розвитку. Форум права. 2018. № 1. С. 247.
9. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 24.05.2024).
10. Про правовий режим воєнного стану: Закон України Стаття 1. Зі змінами і доповненнями від 11 квітня 2024 року № 3633-IX. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T150389?an=284> (дата звернення: 5.05.2024).
11. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16 березня 2000 р. № 1550-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text> (дата звернення: 24.05.2024).
12. Про зону надзвичайної екологічної ситуації: Закон України від 13 липня 2000 р. № 1908-III / Верховна Рада України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text> (дата звернення: 25.05.2024).

13. Комзюк А. Т., Комзюк М. А., Липій Є. А. Адміністративно-правовий режим воєнного стану, введеного в Україні у зв'язку з московською військовою агресією. Науковий вісник публічного та приватного права, 2020. № 3. С. 100-106. URL: <http://www.nvppp.in.ua/vip/2022/3/18.pdf>

14. Прянішнікова І. В. Адміністративно-правові засади взаємодії засобів масової інформації з органами Національної поліції під час запровадження правового режиму воєнного стану: дисер. ... канд-та юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2022. 184 с.

15. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 1.06.2024)

16. Про правовий режим воєнного стану: Закон України. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст. 250). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

17. Топольницький В.В., Тична Б.М. Проблеми правового регулювання понять «воєнний стан», «стан війни» та «воєнний час». Правова позиція. № 4(25). 2019. С. 97. URL: <http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/handle/123456789/3873> (дата звернення: 20.05.2024)

18. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 1.06.2024)

19. Про правовий режим воєнного стану: Закон України. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 28, ст. 250). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 10.06.2024).

20. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнято 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 05.06.2024).

21. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 р. № 2136-ІХ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 25.05.2024)

22. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2113-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text> (дата звернення: 03.06.2024).

23. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за мародерство: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2117-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2117-20#Text> (дата звернення: 03.06.2024)

24. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України від 3 березня 2022 р. № 2114-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

25. Про мобілізацію та мобілізаційну підготовку: Закон України від 1993 р. № 3633-IX від 11.04.2024} Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

Інформація про автора:

Денисова Аліна Володимирівна,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

**СТАН ГОСПОДАРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА,
ЕФЕКТИВНІ СУДОВІ ПРОЦЕДУРИ ТА МОЖЛИВІСТЬ
ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЗАСОБІВ
ВИРІШЕННЯ ГОСПОДАРСЬКИХ СПОРІВ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Дришлюк В. І., Петренко Н. О.

ВСТУП

Розвиток України як самостійної, незалежної та правової держави, неможливий без правового забезпечення функціонування ринкового сектору економіки та гарантування прав всіх учасників господарських правовідносин. При цьому така проблема стосується всіх сфер господарювання, а особливого значення в умовах сьогодення набувають інвестиційні, зовнішньоекономічні відносини. Окремої уваги заслуговує питання ефективного захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання та функціонування судової системи в умовах воєнного стану.

З переходом до ринкових відносин державне регулювання економікою здійснюється на базі нових принципів, що поєднують публічні та приватні інтереси. Питання взаємодії приватних та публічних елементів в структурі правового регулювання суспільних відносин в юридичній літературі обговорюється досить давно. Проте, з кожним десятиліттям розвитку економічних та суспільних відносин це питання набуває актуальності з огляду на правові погляди сучасної цивілістики та науки господарського права.

Відшукування збалансованих підходів для правового регулювання сфери господарювання є пріоритетним завданням для науки, особливо в світлі реформування цивільного та господарського законодавства і спроб приведення його до європейської моделі.

Слід зазначити, що проблеми правового регулювання господарських відносин є предметом постійного інтересу та досліджень правників-господарників. Важливі теоретико-правові розробки здійснені такими вченими як О. М. Вінник, Д. В. Задихайло, В. К. Мамутова, О. П. Подцерковний, Д. М. Притика, Т. В. Степанова, В. С. Щербина та ін.

Зокрема невід'ємною складовою регулювання господарських правовідносин є способи вирішення спорів, які виникають між їх учасниками.

Так, спір являється невід'ємною складовою взаємодії як людей, так і юридичних осіб до яких відносяться суб'єкти господарювання. Він може мати різні форми і функції, але основне значення спору полягає у вираженні різних точок зору, вирішенні конфліктів і досягненні порозуміння щодо інтересів його учасників.

І. П. Лихолат зазначає, що термін «конфлікт» є родовим щодо інших, які мають близький до нього зміст, зокрема до терміну «спір»¹. Але звертає на себе увагу той факт, що чинний Господарський процесуальний кодекс України не апелює поняттям «конфлікт», а використовується лише термін «спір». Співвідношення даних понять може стати окремою темою дослідження, однак в реаліях сьогодення більш вагоме значення для суспільства, функціонування та розвитку ринкової економіки, відновлення держави у післявоєнні часи має тема способів вирішення господарських спорів. Так, найбільш популярним способом вирішення спорів, які виникають між суб'єктами господарювання залишається суд. Принцип спеціалізації судів, який впроваджений в Україні сприяє швидкому та ефективному вирішенню спорів. Функціонування спеціалізованих судів є науково обґрунтованою, законодавчо обумовленою вимогою часу, відповідає сучасним потребам суспільства щодо ефективного і професійного здійснення захисту прав, свобод та охоронюваних законом інтересів людини і громадянина, юридичних осіб у правовій державі². Система господарських судів України продемонструвала на практиці позитивні риси реалізації принципу спеціалізації. Проте, прихильність як людей, так і суб'єктів господарювання до судового способу вирішення спору, який виникає демонструє відсутність в державі розвитку інших інститутів розв'язання конфліктів, таких як третейські суди, переговори, медіація тощо. Наведене не тільки значно ускладнює взаємовідносини між сторонами спору та не сприяє їх розвитку, а і надмірно навантажує судову систему.

¹ Лихолат І.П. Правові конфлікти та правові спори: диференціація понять і особливості їх вживання. Часопис Київського університету права. 2019. № 1. С. 54.

² Саленко О.В. Принцип спеціалізації у національній системі судоустрою. Вісник Кримінального судочинства. 2018. № 3. С. 100.

Таким чином, подальший розвиток сфери господарських правовідносин в частині їх правового регулювання має значний інтерес як для науковців, так і для практиків.

1. Функціонування системи господарського судочинства як необхідний елемент побудови правової держави в Україні

Дискусія навколо доцільності прийняття Господарського кодексу України, а то й взагалі щодо доцільності існування такої галузі права як «господарське» тривають та спалахують час от часу у науковій літературі. І хоча на сьогодні можна констатувати, що господарське право є усталеною галуззю права, з огляду на попередню історію його становлення та вже багаторічну практику застосування господарського законодавства, питання про дуалізм регулювання відносин в сфері економіки, особливо, що стосується договірного права залишається актуальним.

Представляється, що вирішення цього питання неможливо без з'ясування основних засад та принципів, що регулюють відповідні масиви цивільного та господарського законодавства. Паралельне прийняття Цивільного кодексу України і Господарського кодексу України стало важливим етапом в процесі вдосконалення чинного законодавства, зокрема в частині регулювання майнових відносин суб'єктів, що здійснюють підприємницьку діяльність. Зазначені нормативні акти внесли принципові зміни до регулювання відносин в сфері цивільного обігу, які були засновані на новітніх принципах і основних засадах, вироблених наукою. *Трансформація* цивільного та господарського законодавства України у відповідності із потребами сьогодення постійно продовжується і слід зазначити, що сьогодні цей процес відбувається паралельно, у більшій координації та з врахуванням «дуалізму» правового регулювання.

На сьогодні здійснюється спроба приведення приватно-правового сфери у відповідність із реаліями економічного, соціального життя в зв'язку із чим дослідження приватних та публічних складових регулювання господарських та цивільних відносин набуває особливої актуальності. В представленій монографії здійснена спроба вирішити окремі проблеми правового регулювання господарських відносин в умовах трансформації приватно-правового сектору в Україні.

Конституція України, а також закони і підзаконні акти, які діють на розвиток її положень, надають суб'єктам господарських відносин певне коло прав, пов'язаних із майновими та немайновими

інтересами останніх. З метою захисту гарантованих Конституцією України прав та інтересів таких суб'єктів в законодавстві закріплено систему захисту та охорони їх прав за допомогою різних прийомів, починаючи від власних дій і закінчуючи апаратом державного примусу. Проте, іноді звернення за захистом до державних несудових органів потребує досить багато часу в той час як засоби самозахисту можуть перетворитися на свавілля. Саме тому судова форма захисту є найбільш ефективною та такою, що відповідає сучасним уявленням про захист прав та законних інтересів суб'єктів господарювання. Судовий захист прав та інтересів кожної особи гарантується Конституцією України, а також конкретизується на галузевому рівні – в цивільному процесуальному, господарському процесуальному, адміністративно процесуальному законодавстві.

Питання про форму захисту прав та законних інтересів суб'єктів господарювання як однієї із складових механізму захисту суб'єктів господарських відносин є досить актуальним. Не дивлячись на те, що законодавством України передбачено досить багато механізмів захисту прав суб'єктів господарювання, судовий захист залишається найбільш дієвою формою захисту, яка ефективність якої гарантується існуванням системи державних органів, функцією яких є захист прав суб'єктів господарських відносин.

Забезпечення оптимального правового регулювання суспільних відносин, у тому числі економічних – актуальна проблема для сучасної України, що знаходиться у воєнному стані через військову агресію російської федерації. Представляється, що важливу роль в цьому має зіграти ефективна діяльність судової влади, спроможність судів швидко та ефективно вирішувати господарські спори. Запровадження воєнного стану створило нові виклики для судової системи, на які остання досить ефективно відповіла. Запровадження електронного суду, розвиток альтернативних способів вирішення господарських спорів, широке використання режиму відеоконференції в судочинстві та ін.

Відповідно до ст. 42 Конституції України кожному гарантується право на здійснення підприємницької діяльності. Відповідно до ст. 124 Конституції України³ [1] та Закону України «Про судоустрій та статус судів»⁴ [2] в Україні діє система господарських судів, на яку

³ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30 – Ст. 141.

⁴ Про судоустрій та статус судів: Закон України від 07 липня 2010 року // Відомості Верховної Ради України 2010. – № 44-45. – Ст. 529.

покладено вирішення судових спорів, що виникають між суб'єктами господарювання.

Стаття 4 Господарського процесуального кодексу України визначає, що право на звернення до господарського суду в установленому цим Кодексом порядку гарантується. Ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи у господарському суді, до юрисдикції якого вона віднесена законом. Юридичні особи та фізичні особи – підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування мають право на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та законних інтересів у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням. До господарського суду у справах, віднесених законом до його юрисдикції, мають право звертатися також особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Відмова від права на звернення до господарського суду є недійсною⁵ [3].

Реформування системи господарського судочинства в Україні відбувається не тільки в умовах воєнного стану, але й в умовах обговорення доцільності існування спеціалізації судів і відповідно господарських та адміністративних судів в Україні. Таке питання виникає в тому числі на фоні нестабільної економічної ситуації в країні та необхідності підвищення оплати роботи суддів як одного з механізмів забезпечення їх незалежності при здійсненні правосуддя. З нашої точки зору доцільність існування системи господарських судів історично обумовлена. З найдавніших часів людству відомий розподіл системи вирішення спорів на такі, що стосуються комерційних (торгових) відносин, і відповідно осіб, що здійснюють таку діяльність та інші спори, що стосуються цивільних прав та свобод інших осіб. Запровадження особливого виду судочинства в сфері господарських (торгових) відносин, які за своїм змістом відрізняються від цивільно-правових, має на меті створити умови для швидкого та ефективного захисту суб'єктів господарювання. Такий швидкий та ефективний захист та розгляд справи забезпечується в тому числі завдяки вузькій спеціалізації судді (суду), що розглядає відповідний спір. Введення спеціалізації судочинства на прикладі

⁵ Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.

господарських судів досягає цієї мети, зокрема через те, що справи в господарських судах розглядаються у передбачені ГПК України строки – 2 місяці. Представляється, що аргументи, які лунають при обговоренні доцільності запровадження системи господарського судочинства, особливо з боку суддів загальної юрисдикції, щодо низького рівня навантаження господарських судів, навряд чи можуть бути прийняті до уваги. Більш того, ефективність роботи господарських судів щодо швидкого розгляду судових спорів, якщо абстрагуватися від загальних «хвороб» судової системи такої як корупція, а останнім часом й достатньо низький рівень фахової підготовки суддів, свідчить про доцільність й необхідність запровадження подальшої спеціалізації судочинства. І законодавець йде цим шляхом, створюючи Вищий Суд з питань інтелектуальної власності, Вищий Антикорупційний суд України. При цьому реформування Верховного Суду України і запровадження палат з розгляду цивільних, господарських, адміністративних справ і ліквідація вищих спеціалізованих судів не повинна сприйматися як негативний крок щодо запровадження спеціалізації судової системи, оскільки таке реформування повинно привести у логічну відповідність функції та структуру Верховного Суду України та сприяти єдності судової практики в Україні.

Спеціалізація судів в науковій літературі також неодноразово становилася предметом наукових диспутів. Проте, з нашої точки зору аргументи противників судової і зокрема господарської спеціалізації, щодо 3–3,5 % від загальної кількості розглядуваних справ у судовій системі, не враховують історичний контекст формування та існування судів господарської юрисдикції. Якщо створення адміністративних судів можна припустити як штучне явище, то поява комерційних або господарських судів є історично обумовленою необхідністю вирішення спорів, що виникають між торговцями, підприємцями, тобто суб'єктами господарювання в сучасному їх розумінні.

Прийняття в 2017 році нової редакції Господарського процесуального кодексу стало значним кроком у питанні реформування системи господарського судочинства і фундаментом для тих змін, що відбуваються сьогодні в умовах воєнного стану. Можливості здійснення судочинства в умовах військової агресії можливе в тому числі завдяки запровадженню нових принципів господарського судочинства.

Відповідно до ст. 2 ч. 3 ГПК України основними засадами (принципами) господарського судочинства є: 1) верховенство права; 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

Стаття 6 ГПК України передбачає створення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, яка зокрема забезпечує фіксування судового процесу і участь учасників судового процесу у судовому засіданні в режимі відеоконференції.

Реалізація права на судовий захист в умовах воєнного стану має свої особливості і може стикатися з численними проблемами. Обмеження доступу до судів: умови воєнного стану призвели до обмежень у доступі до судів через закриття чи обмеження роботи судових установ. Робота судів в районах та містах, де є небезпека обмежена через повітряні тривоги та інші загрози.

Підвищений ризик порушень прав людини: в умовах воєнного стану існує підвищений ризик порушень прав людини, включаючи право на справедливий розгляд справи в суді через ті ж самі причини. Умови доступу до правосуддя, а також неможливість реалізувати свої процесуальні права можуть стати причинами звернень до вищих судових інстанцій та ЄСПЛ. Одночасно, іншою складовою такої проблеми є переміщення населення, а тому й питання реєстрації, набуття юридичного статусу такими особами в іншій місцевості, що також може ускладнювати доступ до правосуддя в Україні.

Потенційний ризик обмеження принципу незалежності судової системи: воєнний стан може призвести до підвищення впливу виконавчої влади на судову систему, порушуючи засади незалежності судів.

Вирішення таких проблем потребує від законодавчої та виконавчої влади в Україні низки заходів, серед яких 1) гарантії доступу до судових органів – забезпечення громадянам доступ до судів і можливість звертатися за захистом прав в умовах воєнного стану. Як вирішення проблеми, тимчасово, можливо внесення змін

до процесуального законодавства в частині забезпечення звернення заінтересованих суб'єктів до суду у спрощеному порядку зі зміною підсудності або із відстроченням підтвердження місця реєстрації для осіб, що були переміщені через воєнні дії.

Посилення ролі міжнародних організацій з дотримання прав людини з метою збереження реальної незалежності суддів під час здійснення правосуддя в умовах воєнного стану.

Підвищення ролі міжнародних правозахисних та волонтерських організацій в реалізації проєктів, спрямованих на збільшення поінформованості громадян та заінтересованих суб'єктів щодо їх прав та можливостей отримання судового захисту в умовах воєнного часу.

2. Застосування альтернативних засобів вирішення господарських спорів

Суд – це фактично останній інструмент, який підлягає використанню при вирішенні сімейних спорів, коли спір неможливо вирішити іншим шляхом⁶. Такий висновок зробив Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у сімейному спорі. Проте наведена теза суддів найвищої судової інстанції в Україні має велике значення і для категорій справ, які можуть бути вирішені в інший спосіб окрім судового. Фактично така позиція суддів Верховного Суду демонструє трансформацію, яка відбувається в судовій системі щодо місця та значення суду у суспільстві. А така трансформація може стати подальшим потужним поштовхом для розвитку альтернативних способів врегулювання спорів загалом та господарських зокрема. Наведена позиція представників судової влади відповідає Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки, яка була затверджена Указом Президента України 11.06.2021 р. Так, в наведеній стратегії серед іншого окрема увага приділена розвитку альтернативного (позасудового) та досудового врегулювання спорів і безпосередньо встановленню для окремих, визначених законом, категорій справ обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів з використанням медіації та інших практик; запровадженню

⁶ Постанова Верховного Суду у справі № 754/3063/22 від 22 травня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119419653>

та розвитку інституту медіації тощо ⁷. Однак через введення воєнного стану в державі даний план удосконалення система правосуддя та конституційного судочинства не було реалізовано.

Безперечним залишається той факт, що задекларовані наміри все ж таки у майбутньому будуть реалізовані у життя. Дану тезу підтверджують зміни, які передували затвердженню наведеної стратегії. А саме, Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р. викладена у новій редакції ст. 124 Конституції України. Зокрема, частиною 3 статті 124 Конституції України врегульовано, що законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Також, зміни вподальшому були внесені у Господарський процесуальний кодекс України. Так, відповідно до частини 1 статті 19 ГПК України сторони вживають заходів для досудового врегулювання спору за домовленістю між собою або у випадках, коли такі заходи є обов'язковими згідно із законом. А частиною 3 статті 162 ГПК України закріплено, що позовна заява повинна містити відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору – у випадку, якщо законом встановлений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору. Таким чином, законодавець ще з початком реформування судової системи передбачав введення обов'язкового досудового порядку врегулювання господарських спорів. Але постає питання, чи актуально реалізації цих заходів саме в умовах сьогодення?

Голова Ради Суддів України у своєму інтерв'ю щодо стану судової системи в Україні у 2023 році зазначив наступне: «Зараз в Україні здійснюють правосуддя 587 судів, 87 судів – цього не роблять через активні бойові дії або розташування на тимчасово окупованій території. Ще 84 суди не здійснюють правосуддя з 2014 року – йдеться про Крим, а також окуповані території Донецької та Луганської областей до 24 лютого 2022-го. На території, де велися чи продовжують вестися бойові дії, повністю зруйновано 13 судів, 86 судів мають різний ступінь руйнацій – від пошкоджених фасадів до вибитих вікон та дверей, зруйнованих дахів і комунікацій. Усі більш-менш уцілілі приміщення судів майже повністю розграбовані,

⁷ Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 року No 231/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text>

там нема ні серверного, ні технічного обладнання, ні меблів.»⁸ При цьому, говорячи про суди та про відсутність можливості продовження здійснення правосуддя, мова йде про тисячі конкретних судових справ, які не були вирішені та не були евакуйовані з окупованих територій або зони активних бойових дій. А в межах господарського судочинства це справи, які мають безпосередній вплив на діяльність суб'єктів господарювання, на їх фінансовий стан та відносини з контрагентами тощо. Наведене, в свою чергу, має значний вплив на розвиток та функціонування державної економіки. Тому швидка та вчасна реалізація запропонованих змін могла б покращити ситуацію на краще.

Станом на сьогоднішній день запровадження альтернативних способів вирішення спорів залишається актуальною вимогою сьогодення. Попри воєнний стан та ведення активних бойових дій на значній території України необхідність належного та ефективного функціонування економіки являється однією із заповрок майбутньої Перемоги.

Таким чином, попри воєнний стан актуальним та нагальним залишається питання запровадження та подальшої популізації альтернативних способів вирішення спорів, в тому числі в господарських справах. Однак, практично не дослідженим залишається питання саме категорій спорів, які можуть бути передані на вирішення суду лише після застосування обов'язкового досудового врегулювання спору.

Актуальним в даному аспекті видається дослідження С. А. Чванкіна, який вивчив досвід Канади у запровадженні «онлайн-судів». Так, один із етапів звернення до суду передбачає врегулювання спору листуванням через електронні інструменти, а якщо це не вдається, відбуваються переговори із залученням медіатора, і тільки в разі неможливості досягти згоди, спір вирішується професійним суддею. Ця процедура є обов'язковою для категорій справ, встановлених законом:

– справи з малою сумою вимоги (до 5000 канадських доларів), що виникли з купівлі-продажу товарів і послуг, будівництва та ремонту, кредитів і позик, зайнятості, трудових спорів, травм і шкоди здоров'ю, в тому числі і в результаті ДТП;

⁸ Голова РСУ – про роботу судів під час війни, конкурс до ВККС, справи щодо воєнних злочинів та суддів на фронті. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/golova-radi-suddiv-ukraini-pro-robotu-sudiv-pid-cas-vijni-konkurs-do-vkks-spravi-sodo-voennih-zlociniv-ta-suddiv-na-fronti>

– справи про спори між сусідами і/або керуючою компанією (strata – форма канадського кондомініуму), які можливо типологізувати, і для яких можливо розробити простий алгоритм вирішення шляхом відповіді на поставлені питання⁹.

Виходячи із досвіду Канади, можна запропонувати введення обов'язкових досудових способів вирішення спорів у невеликій кількості категорій справ. Це дозволить належно ознайомити суспільство з такою процедурою, дослідити процес її інтеграції в колах суб'єктів господарювання, ефективно та швидко реагувати на труднощі які можуть виникнути в процесі реалізації змін, знизити ризики формалізації даної процедури. При цьому, звертає увагу, що зміни які відбулися в чинному процесуальному законодавстві не передбачають конкретний вид альтернативного вирішення спорів, який має бути запроваджений як обов'язковий. Тому перед законодавцем та суспільством постає ще один виклик. А саме визначення тих альтернатив суду які стануть обов'язковими для сторін господарського спору та передуватимуть зверненню до суду у разі його не вирішення.

Л. Романадзе та С. Сергєєва, в межах проєкту Pravo-Justis, досліджуючи питання медіації як обов'язкової досудової процедури, а саме обов'язкової інформаційно-оціночні зустрічі з медіатором визначили, що медіація на примусовій основі може бути запроваджена в наступній категорії справ: господарські спори, що виникають із корпоративних відносин (про оскарження рішень загальних зборів учасників товариств, органів управління; про визнання недійсними установчих документів, внесення змін до них; пов'язані з діяльністю органів управління товариства; пов'язані з правами на акції, частку у статутному капіталі; про визнання недійсними господарських договорів, пов'язаних з реалізацією корпоративних прав)¹⁰. Безперечно із запропонованою категорією справ можна погодитися. Корпоративні спори є найбільш складними для самого підприємства, питання рейдерських захоплень юридичних осіб також займають значне місце серед конфліктів які

⁹ Чванкін С.А. Чи потрібна Україні обов'язкова досудова медіація за визначеними категоріями справ. Новели цивільного процесуального кодексу України : матеріали круглого столу, Одеса, 26 березня 2018 р. Одеса : Фенікс, 2018. 63-64 с.

¹⁰ Романадзе Л., Сергєєва С. Медіація як обов'язкова досудова процедура: перспектива запровадження у цивільних та господарських спорах. URL: [https://uba.ua/documents/events/2021/3%20\(1%20%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%8C\)%20%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B5%20%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%94%D1%94%D0%B2%D0%B0.pdf&](https://uba.ua/documents/events/2021/3%20(1%20%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%8C)%20%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B5%20%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%94%D1%94%D0%B2%D0%B0.pdf&)

виникають в між господарським товариством та його учасником. Також, звертає на себе увагу, що за правовою природою корпоративних конфліктів стоять міжособистісні відносини учасників та/або працівників юридичної особи. Саме тому, ефективною, в даному випадку може стати саме медіація, як досудовий спосіб вирішення такого спору.

Також при визначенні категорій справ, для яких буде застосовуватися обов'язкові досудові способи врегулювання спорів необхідно враховувати особливості визначення категорійності справ чинним процесуальним законодавством. Саме тому, доречно буде запропонувати обов'язкове досудове врегулювання спорів для малозначних справ, а саме справ у яких ціна позову не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб за виключенням вимог про стягнення заборгованості за оплату комунальних послуг та електронних комунікаційних послуг. Пропозиція застосування обов'язкових альтернативних способів вирішення спорів саме в зазначеній категорії справ, обумовлена реальною можливістю вирішення таких спорів більш швидко та ефективно, менш затратно, із забезпеченням реальності подальшого виконання угоджених сторонами рішень.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючі наведене вище, вбачається, що із введенням воєнного стану перед значними викликами та проблемами постали всі без виключення сфери функціонування держави, серед яких і судова система. Проблеми з якими стикнулися судді та суб'єкти господарювання в процесі реалізації свого права на захист продемонстрували цінність наявності та розвинутої в державі способів вирішення спорів, які являються альтернативою зверненню до судових установ. Правники вже розуміють, що суд має стати останнім варіантом до якого звертається особа щоб вирішити свій конфлікт. І таке розуміння є важливим та цінним, оскільки суспільство, яке звикло судитися і передавати свої спори на вирішення суду довіряє юрисконсультам, адвокатам, судам. Тому саме переконаність практикуючих юристів у необхідності використання досудових способів вирішення спорів дозволить зробити потужний поштовх у їх запровадженні в правову культуру суспільства. А запровадження обов'язкових досудових способів врегулювання спору надасть правникам відповідні інструменти для їх розвитку серед суб'єктів господарських правовідносин.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена питанням організації та здійснення судочинства у господарських справах в умовах воєнного стану. Історично обумовлені фактори формування інститутів, що покликані вирішувати спори між торговцями, знаходять своє відображення в сучасних умовах функціонування судової системи. Стверджується безальтернативність підходу до існування окремої форми судочинства – господарської та необхідність подолання викликів, що постали перед системою в умовах воєнного стану. Окремо наголошується на необхідності запровадження альтернативних способів вирішення господарських спорів та їх розвитку. Одним із шляхів вдосконалення чинного законодавства в цьому питанні є запозичення досвіду та імплементація норм європейського законодавства.

Література

1. Лихолат І.П. Правові конфлікти та правові спори: диференціація понять і особливості їх вживання. Часопис Київського університету права. 2019. № 1. С. 53-55.
2. Саленко О.В. Принципи спеціалізації у національній системі судоустрою. Вісник Кримінального судочинства. 2018. № 3. С. 94-101.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 07 липня 2010 року. Відомості Верховної Ради України 2010. № 44-45. Ст. 529.
5. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 6. Ст.56.
6. Постанова Верховного Суду у справі № 754/3063/22 від 22 травня 2024 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119419653>.
7. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 1 червня 2021 року No 231/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137>.
8. Голова РСУ – про роботу судів під час війни, конкурс до ВККС, справи щодо воєнних злочинів та суддів на фронті. URL: <https://rsu.gov.ua/ua/news/golova-radi-suddiv-ukraini-pro-robotu-sudiv-pid-cas-vijni-konkurs-do-vkks-spravi-sodo-voennih-zlociniv-ta-suddiv-na-fronti>.
9. Чванкін С.А. Чи потрібна Україні обов’язкова досудова медіація за визначеними категоріями справ. Новели цивільного

процесуального кодексу України : матеріали круглого столу, Одеса, 26 березня 2018 р. Одеса : Фенікс, 2018. С. 62–65.

10. Романадзе Л., Сергеева С. Медіація як обов'язкова досудова процедура: перспектива запровадження у цивільних та господарських спорах. URL: [https://uba.ua/documents/events/2021/3%20\(1%20%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%8C\)%20%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B5%20%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%94%D1%94%D0%B2%D0%B0.pdf&](https://uba.ua/documents/events/2021/3%20(1%20%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%8C)%20%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%B4%D0%B7%D0%B5%20%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%94%D1%94%D0%B2%D0%B0.pdf&)

Інформація про авторів:

Дришлюк Володимир Ігорович,

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри трудового, земельного
та господарського права

Інституту права та безпеки

Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Петренко Наталія Олегівна,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри трудового, земельного та господарського права,
Інституту права та безпеки

Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ДЕЛЕГІТИМІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ЯК МЕТА РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНО-ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПАНСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Ісаєнко М. М., Ситько О. М.

ВСТУП

Сьогодні можна з упевненістю констатувати, що виправданням військової агресії з боку російської федерації було використання нею «мовного питання» як одного з інструментів своєї геополітичної експансії. Ця експансія має тривалу історію та свої інструменти, які традиційно не змінюються, а лише трансформуються відповідно до конкретного історичного контексту. Зусилля агресора спрямовані на перетворення українських земель на частину своєї імперії та зникнення Української держави з політичної карти світу.

І хоча після початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну позиції української мови суттєво зміцнилися (зокрема у 2022 р. українці масово відмовилися від російського культурного продукту), для зменшення шансів у ворога перемогти у війні слід підвищувати рівень розвитку інформаційної культури суспільства, яке протистоїть збройній агресії.

Серед засобів для ураження та знищення інформаційної системи держави шляхом деструктивних впливів вчені виділяють і «лінгвістичну зброю», тобто засоби й способи дезінформації та дезорієнтації інформаційних діячів, ураження та знищення алгоритмів передавання інформації, неоднозначні мовні одиниці, суперечливі літеро-цифрові алфавіти тощо¹. Виходячи з наведеного, зусилля вітчизняних науковців² спрямовуються на формування теоретичної бази для виявлення різних явищ, які негативно впливають на цивілізаційну безпеку України в культурно-лінгвістичному вимірі.

¹ Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави : Підручник / Я.М. Жарков, М.Т. Дзюба, І.В. Замаруєва та ін. К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. 274 с.

² Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави : зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф., м. Київ, 4 квітня 2019 р. К. : Нац. акад. СБУ, 2019. 384 с.

1. Лінгвістична безпека держави: внутрішні і зовнішні загрози

Можна виділити загальні групи факторів загроз лінгвістичній безпеці України за сучасних умов, категоріально розділяючи напрями джерел породження небезпек у культурно-лінгвістичному вимірі: внутрішні і зовнішні, які водночас є діалектично взаємопов'язаними.

Внутрішні загрози – зумовлені соціальною дисоціацією, взаємною недовірою та соціокультурною деградацією в передвоєнні десятиліття внаслідок складних політичних подій в українському суспільстві. Мова є засобом ідеологічного впливу і вираження соціальної психології. Для забезпечення цілісності держави мова бере участь у формуванні національної і культурної ідентичності, а також у закріпленні форм суспільної свідомості, що дозволяє населенню країни усвідомлювати себе єдиним народом і ідентифікувати свою мовну поведінку з єдиним національним комунікативним простором. Проте сьогодні національна мова в Україні не повною мірою є тим соціокультурним механізмом, що забезпечує підтримання єдності українського народу в часі і просторі.

Серед проблем, які потребують вирішення, можна виділити:

- збереження у свідомості значної частки населення України негативних стереотипів щодо статусу і місця української мови в суспільному, культурному житті;

- штучна заполітизованість та емоційна переважаність питання функціонування української мови в Україні, унаслідок чого мова використовується як інструмент політичної боротьби та є предметом маніпуляцій;

- ознаки дискримінації громадян на значній частині території України, де вони позбавлені або обмежені в отриманні послуг та контенту українською мовою;

- втрата мовної ідентичності населення та асиміляція в російськомовному середовищі;

- низький рівень володіння державною мовою серед представників національних меншин, що не дозволяє їм належно реалізовувати свої права та інтегруватися в українське суспільство;

- недостатній рівень задоволення національно-культурних та мовних потреб українців, які проживають за кордоном.

- відсутність у частини українського суспільства самоідентифікації з Україною;

- відсутність цілісного українського культурно-лінгвістичного простору, що пов'язано, зокрема, з неналежним інституційним,

фінансовим та кадровим забезпеченням реалізації державної мовної політики.

Таким чином, мова потребує захисту, який покликана забезпечити діяльність держави та інших політичних сил щодо встановлення статусу мови в суспільстві, тобто мовна політика. Проте «успіх відродження національних мов і культур, що переживають тривалий період пригнічення, залежить від поєднання двох чинників: колективної волі до незалежності і свідомих зусиль національної еліти, яка впроваджує в державі мовну політику протекціонізму своїй культурі»³. Держава повинна сприяти всебічному розвитку української мови як основного інструменту перетворення нагромаджених людством знань в інформаційний ресурс України.

Ідеться про усвідомлений вплив держави на функціонування, розвиток мови та її основних функцій. Тому українською владою в останні роки було ухвалено декілька стратегічних документів у цьому напрямі:

Стратегія популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава», схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 596-р. Її метою є утвердження української мови на всій території України в усіх сферах суспільного життя, яке забезпечує єднання українського суспільства та зміцнення його української ідентичності. Необхідність прийняття стратегії обґрунтовується тим, що всебічний розвиток української мови як однієї з найважливіших складових національної ідентичності українського народу є гарантією національної безпеки;

Державна цільова національно-культурна програма забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 березня 2024 р. № 243-р. Метою програми є забезпечення додержання конституційних гарантій і створення умов для всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, сприяння опануванню української мови та підвищення престижу використання, посилення її ролі в українському суспільстві як засобу зміцнення державної єдності, захисту національного мовно-культурного та мовно-інформаційного простору.

Отже, для захисту від внутрішніх загроз лінгвістичній безпеці українському суспільству необхідно виявляти й оцінювати

³ Масенко Л. Мова і політика. К., 2011. С. 95.

деструктивні впливи, яких зазнає система української мови, вивчати потреби, інтереси, мотиви і стимули носіїв мови для запобігання втраті ними того лінгвістичного коду, який дає змогу зберігати унікальну мовну картину світу, наглядати за дотриманням правил мовленнєвої діяльності, формуванням мовної особистості і збереженням української мови як частини національної культури, прогнозувати дії суб'єктів, які беруть участь у забезпеченні цього виду безпеки, просувають та реалізують інтереси держави в культурно-лінгвістичній сфері.

Зовнішні загрози в культурно-лінгвістичній сфері з'являються внаслідок російської культурно-лінгвістичної експансії, оскільки російська мова тривалий час отримувала значні конкурентні переваги з традиційним закріпленням мовної нерівності. Проблематика культурно-лінгвістичної експансії, яка, по суті, є політично активною формою досягнення культурної гегемонії, уперше ґрунтовно була висвітлена британським лінгвістом Р. Філіпсоном у своїй праці «Мовний імперіалізм»⁴. Його теорія будується на таких постулатах: 1) усі мови не рівні між собою: існують варварські мови (що відстали від цивілізації) і передові мови (цивілізовані); 2) думки можуть бути більш успішно висловлені найбільш поширеною і досконалою мовою, ніж рідною, обмеженою і в географічному відношенні, і в плані своїх мовних ресурсів (наприклад, щодо науково-технічної термінології); 3) носії «варварських» мов часто добровільно відмовляються від них. Завдання мовного імперіалізму полягає не лише в територіальному завоюванні, а й у асиміляції місцевого населення через його моральне підпорядкування релігійним і культурним нормам засобами домінуючої мови.

Експансія (від латів. *expansio* – поширення) – розширення сфери панування, впливу чогось за вихідні межі (напр., територіальна, економічна, політична експансія). Культурна експансія є розширенням сфери впливу домінуючої (національної) культури за початкові межі або державні кордони. Експансіонізм – агресивна політика з метою захоплення чужих територій та ринків збуту.

В інформаційному суспільстві сфера поширення експансії – це не лише захоплення чужих територій і ринків збуту, а й інформаційних просторів. Ядром інформаційного простору є суспільна свідомість. Зовнішній вплив за допомогою мови здійснюється опосередковано через свідомість суспільства, а також через прямий вплив на

⁴ Phillipson R. *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press, 1992.

аудиторію прибічників іншої культури всередині суспільства, яке стало об'єктом експансії.

Зовнішні ризики для лінгвістичної безпеки України утворюються також і засобами російської мови, здебільшого за допомогою зовні організованих політичних медіатехнологій з відверто деконструктивною риторикою на підтримку сил, що мають певну спільність із *«русским миром»*.

У загальному розумінні йдеться про пропагандистські політичні технології «історичної дискваліфікації» та демонізації інших народів, навмисне зверхнього ставлення до чужих культур, цінностей та способу життя, чим здійснюється доведення «правоти» своєї агресії у всіх сферах. Прояви цих технологій видно неозброєним оком у формі хвилеподібних інформаційно-психологічних атак на Україну через медіа та заяви й заклики політичних і громадських організацій держави-агресора.

У результаті інформаційний простір наповнюється конфліктним порядком денним, і в цьому світоглядному конфлікті простежується складне поєднання політичних, національних і релігійних проблем.

Сьогодні в свідомості російського суспільства панує імперська ностальгія. Влада посилається на імперські архетипи в ментальності громадян, але не для того, щоб реально прагнути до відновлення імперії в її класичному форматі. Сучасна російська держава формулює власну імперську доктрину, але вказує лише ті елементи, які є досяжними, і лише ті, які будуть популярні в суспільстві. Тому деякі традиційні риси доктрини імперіалізму були відкинуті, а деякі – адаптовані до сучасних можливостей, наприклад, утримання під своїм контролем, зокрема й інформаційним, країн т.зв. «ближнього зарубіжжя» було замінено на зовнішню експансію спочатку культурно-лінгвістичну, а відтак і збройну.

Для посилення настроїв імперської ностальгії уряд держави-агресора наголошує на факті великої російської діаспори (т.зв. *«русскоязычное население»*), що проживає в інших країнах, у зв'язку із чим до доктрини безпеки російської федерації введено вимогу захищати інтереси всіх росіян, незалежно від місця їхнього проживання.

Імперські устремління Росії складають суть її ідентичності, яка не змінюється впродовж сотень років. Для росіян імперія та імперіалізм – це не моральний вибір, а доля й місія, яка дивним чином відбивається в російській мові, наголошуючи на формуванні російського єдиного суперетносу з відповідними ознаками спільності. Причини цього кореняться, мабуть, в історії цієї держави, на території якої не тільки проживали різні національності, а й відбувався процес асиміляції, у

результаті якого народи, території яких були анексовані та включені до складу імперії, були примушені до спільної з росіянами історії, з нав'язаним сенсом російського життєвого простору зі специфічним мовним кодуванням світу.

З огляду на гіпотезу Сепіра-Ворфа⁵ та ідеї О. Потебні⁶, слід зважати на вплив структури мови на світосприйняття й характер пізнавальних можливостей її носіїв. Адже мова – це дзеркало народної свідомості, відображення стилю життя та мислення народу. Дослідники, говорячи про мовну картину світу, стверджують, що як національність визначає мову, так і мова виражає національність і цілий народ. «Вивчення мовної картини світу – це шлях до кращого пізнання власне специфіки будь-якої мови, розуміння системи уявлень окремого народу, його самотності та ментальності»⁷. Якщо критерій відмінності цивілізацій полягає у світогляді, то мова як одна з основ цивілізації є світоглядним інструментом. З визначення світогляду видно, що він показує зв'язок етико-аксіологічного базису суспільства з його світоглядними настановами.

Тому основними цілями культурно-лінгвістичної експансії є:

1) використання культурно-лінгвістичної моделі в частковому або повному витісненні зі свідомості індивіда та етнічних спільнот категорій мови, культури та цінностей для припинення процесу їх ідентифікації з національною державою;

2) використання культурно-лінгвістичної моделі для мовної та етнічної асиміляції населення держави-жертви через сприйняття ним держави-агресора як дружнього партнера-союзника.

2. Застосування мовних засобів

у російській культурно-лінгвістичній експансії

Можна сформулювати низку тенденцій культурно-лінгвістичної експансії Москви: спроби перенесення на нашу культуру свого способу життя та орієнтацій, насадження російської православної культури, яка нібито протистоїть західній, та односторонню організацію потоку інформації.

⁵ Дениско П. Філософська реінтерпретація гіпотези Сепіра-Ворфа. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. 2019. Вип.23. С. 38–47.

⁶ Титар О.В. Філософія мови О.О. Потебні: мова як засіб символізації та мислення. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки*. 2018. Вип. 58. С. 12–18.

⁷ Бірець Т.О., Залужна О.О. Мовна картина світу в контексті сучасної лінгвістичної думки. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса*. Вип. 11. Т. 1. С. 42–45.

Антиукраїнська пропаганда в російських медіа з різною інтенсивністю ведеться із часів Помаранчевої революції із поступовим зростанням релігійної псевдоаргументації. Московський патріарх Кирило (Гундяєв) після отримання Українською православною церквою автокефалії у 2019 р. українців, які борються з вторгненням, обвинувачує в сатанинських діях. У Кремлі розроблено методичні рекомендації для путінських пропагандистів, в яких особливо наголошується на важливості релігійної тематики в антиукраїнській пропаганді.

Описуючи українську владу як несправедливу і незаконну, крім прикметників *кровавий, окупаційний, нацистський, неонацистський, бандеровський*, застосовують і такі, що належать до сакрального семантичного поля й актуалізують середньовічний стереотип справедливої влади, тобто такої, що походить від Бога і діє згідно з його волею: поруч із прикметником *безбожний* є більш категоричні *сатанинський* або *антисемітський жидосатанинський*. У цьому ракурсі система правління в Україні, яку також називають *демонократія* (тобто влада демонів), не може бути легітимованою жодним чином.

Це свідчить про неприхований процес зближення між дискурсом офіційної кремлівської пропаганди і дискурсом православних шовіністів в українському питанні. Крім того, радикально-православний дискурс уже випередив офіційну російську пропаганду. Тому варто придивитися до цього дискурсу також і з точки зору політичної заангажованості в українську проблематику.

Загальні припущення щодо українського питання цілком узгоджуються з офіційно підтриманою кремлівською пропагандою, серед яких варто виділити такі тези:

– росіяни й українці – одна нація, і об'єднання їх в одну державу має стати завершальним етапом формування *«русского мира»* з єдиною церквою, однією мовою й культурою;

– Україна є частиною Росії і не повинна існувати поза нею. Про оновлення ідеї територіальної цілісності Росії та України свідчить також повернення до історичного терміна *Русь*, у цьому понятті українські землі позначаються як *Южная Русь*. Також трапляється варіант назви з безпосереднім посиланням на російську етимологію, тобто *Окраина*. Семантика і сполучуваність цього іменника (*окраина* чого?) не залишає жодних сумнівів щодо концептуалізації українських земель як частини більшого цілого;

– Україна несе відповідальність за розпад радянської імперії та пов'язані із цим невдачі Росії. З точки імперського дискурсу Українська держава не повинна існувати, це аномалія, вона не

організована на такому рівні, щоб бути незалежною державою, звідси й безперечно зневажливі вислови на кшталт *недообразование, полугосударство* або *остатки Украины*. Постійне наголошування на несамостійності влади також слугує делегітимізації України як незалежної держави. Постійно актуалізується відношення її підпорядкованості якимось іноземним (західним) силам (*власть управляемых извне, хозяева, кукловоды, укрпроект*);

– існування незалежної української держави залишається геополітичною аномалією і становить стратегічну загрозу для росії. Цікавим явищем є вживання зневажливого слова *незалежна*, тобто субстантивация запозиченого українського прикметника (із підкресленням української вимови). Це слово вживається в явно іронічному ключі (часто в лапках) і вживається як синонім власного імені, іноді пишеться з великої літери;

– росія без України є геополітично незавершеною і не може відродитися як «наддержава» на міжнародній арені. За останні десять років для імперських наративів болісно актуальним стало питання відокремлення України та українців від росії, а ширше – від того, що називається «*русским миром*».

Початок прагнення заволодіти Україною сягає тих часів, коли релігія була основним елементом колективної свідомості. Православне віросповідання місцевого населення, окрім концепції збирання руських земель, було вагомим чинником, яким «виправдовувалися» претензії Москви на панування над цією територією. З XVIII ст. Україна стала частиною імперії. Формально ця імперія була створена після Північної війни, переломним моментом якої стала Полтавська битва 1709 р. Поразка в цій битві була пов'язана з невдачею проєкту Івана Мазепи щодо можливо незалежного гетьманату.

Постать Івана Мазепи, якого українці сприймають як одного з багатьох національних героїв, яких ототожнюють із постійною боротьбою за незалежність України, для росіян залишається символом зради. Тому й описуючи сьогодишню владу в Україні, її незаконність додатково підкреслюється відповідно підібраним прикметником *мазепинский*. Цей термін знаходить асоціативне розширення, оскільки повинен асоціюватися з повним моральним занепадом та цивілізаційним крахом.

Імперська концепція росії та ідея незалежної України були взаємовиключними від самого початку імперії, і ця концепція була продовжена в різних формах від часів Мазепи до наших днів. У минулому Україна стала поштовхом до перетворення Московського князівства на імперію, будучи водночас джерелом поповнення

людського капіталу та запозичення духовно-культурних ресурсів. Включивши Україну до своєї території, Московське князівство пересунуло свої кордони до Східної Європи, проголосивши створення імперії та привласнивши собі історичну назву України – Русь, а також усю її історію, її державність. Через таку значну роль України в російській історії проголошення її незалежності у серпні 1991 р. стало викликом російській імперській свідомості та психологічною травмою для сучасних імперських шовіністів.

Сьогодні для більшості росіян імперські часи не асоціюються зі злом, унаслідок міфологізації імперії їй надаються позитивні характеристики. Багато російських коментаторів політичного життя почали поширювати думку про те, що для сучасної Росії імперія як така є єдиною оптимальною формою політичної організації такого великого простору, як російська федерація. Така модель держави гарантує підпорядкованість індивідуальних цілей стратегічним інтересам нації. Іншими словами, метою імперської моделі є збереження статусу сильної держави, «національна ідея» якої ґрунтується не в останню чергу на *«великом и могучем русском языке»*. Проте в останній час в самій росії викликає велике занепокоєння рівень володіння російською мовою її громадянами. Розрив між літературною мовою і повсякденним мовленням молоді настільки значний, що іноді виникає сумнів, чи є для неї рідною російська мова.

Поки російські національні мислителі, політичні лідери та полководці «протистоять колективному Заходу», знищуючи при цьому мирні міста України, у самій росії констатується переможна і дедалі більш нахабна агресивність ненормативної та кримінальної лексики, мода на сленг та жаргонізми, жахлива неправильність мовлення. Здебільшого цей руйнівний вплив справляють московські медіа, які, перевищуючи всі припустимі масштаби у своїй боротьбі проти ненависної їм української ідеї, вивергають на зовнішнього і внутрішнього споживача брудні потоки відразливої лексики.

Водночас створюється міф про українців як про історичних носіїв російської мови, які допустили відчуження від її ціннісно-змістової та граматичної структури, що означає відчуження їх від власної цивілізації. Імперські міфотворці для виправлення цього передбачають цілеспрямований зовнішній вплив, тобто культурно-лінгвістичну експансію, яка має глибокі історичні традиції.

Дійсно, приниження самобутності України та української нації не є новим явищем у російському ідеологічному та політичному дискурсі. Дискусія про статус «українськості» точиться практично безперервно від початку становлення модерної форми української

національної свідомості. Іван Тургенєв подав це як актуальне питання у своєму романі «Рудин», вклавши в уста досить несимпатичного героя Пігасова багато ідей, які характеризують шовіністичне, імперсько-великоросійське ставлення до України («Хохландії») й українців, їхньої культури і мови.

Для розуміння зовнішньої загрози у вигляді російської культурно-лінгвістичної експансії, яка спрямована на підтримку збройної агресії не тільки для виправдання війни серед громадян російської федерації, але й громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях, розглянемо деякі способи вираження засобами російської мови окремих елементів цього комплексу імперських ідей, які безпосередньо стосуються приниження та делегітимізації української державності.

Україна як незалежна держава існує на постійній основі з моменту розпаду СРСР. Офіційна назва країни в оригінальній формі «Україна» зафіксована вже в копії Київського літопису (XV ст.) у фрагментах, що стосуються подій XII ст., і в Галицько-Волинському літописі. Проте упродовж сотень років ця назва зі зрозумілих причин асоціювалася не з державою, а лише з регіоном, географічним чи етнокультурним районом, провінцією тієї чи іншої країни. Етнічно українські землі сотні років були поділені між Польщею, Литвою, Угорщиною, Московою та Австрією. Цим пояснюється велика кількість назв, що стосуються різних земель, спочатку названих Руссю (Галицька, Волинська, Київська тощо), які входять до складу сучасної України: Малоросія, Галичина, Східна Малопольща тощо. Спільною рисою цих назв було те, що кожна з них тією чи іншою мірою відносила названу територію як належну до більшого державного утворення, яке контролювало цю територію (*Малороссия* – до Росії, *Małopolska Wschodnia* – до Польщі, *Königreich Galizien und Lodomerien* – до Австро-Угорщини). У добу національного відродження було обрано назву Україна, яка, ймовірно, була пов'язана з десятитомною працею Михайла Грушевського «Історія України-Руси».

Російські противники незалежності України уперто використовували варіант *Малороссия*. Це пояснюється тим, що ця назва вживалася задовго до створення незалежної Української держави і просто визначала територію, що частково належала імперії в обох її (царській і більшовицькій) іпостасях.

Наслідки такої концептуалізації назви *Украина* можна знайти й сьогодні, коли Україну опосередковано класифікують не як країну, а як регіон. Більша частина таких вживань з'являється в контекстах, які відкрито заперечують можливість існування незалежної

Української держави. Це є спробою заперечити належність української етнічної спільноти до національної держави.

Трапляється, що назва *Украина* береться в лапки, що виражає принаймні дистанційоване ставлення авторів до української державності як такої. Як варіант, що рішуче підкреслює приналежність України до Росії, виступає назва *Малороссия*.

Варіант назви супроводжується прикметниками *малорусский* і *малороссийский*. Цікаво, що останні два терміни трапляються лише в контекстах, що включають «лінгвістичні» аргументи тези про недостатнє обґрунтування національної самобутності українців, тобто у словосполученнях типу *малорусское /малороссийское наречие*. Цілеспрямоване приниження іміджу етнічної мови у власних очах її носіїв, яких переконують, що їхня мова не гідна називатися мовою, що вона навіть не діалект, а говірка (як переконали українців Малинового Клину вважати свою українську мову «кубанской балачкой»), тому неспроможна вважатися явищем культури.

Питання назви *Украина* також пов'язане з уживанням із цією назвою прийменників «в» і «на». У 1993 р. українська влада висунула пропозицію визнати написання «в *Украине*» правильним, оскільки воно відповідає незалежному статусу держави⁸, що, вочевидь, демонстративно ігнорується носіями російської мови.

Широким використанням номінацій, властивих для делегітимізуючого дискурсу, характеризуються терміни, пов'язані з поняттям держави та її устрою, назв органів влади, посад і державних установ. Постійно лунають типові заяви офіційних осіб держави-агресора, які вказують на «незаконний, насильницький чи інший нестандартний характер влади, яка панує в Києві», як-от: *режим, хунта, клика, диктатура*. Прикметник *киевский* покликаний підкреслити відокремленість цієї правлячої групи, яка контролює лише столицю, маючи також вплив у західних регіонах країни, але в жодному разі не підтримується більшістю мешканців «Малоросії». Багато термінів, які супроводжують ці іменники, також є прикметниками з негативною оцінкою, які підтримують їх делегітимну конотацію. Підкреслюється насильницький характер влади (оскільки влада ґрунтується на насильстві, то вона є протизаконною – *кровавый*), її чужорідність (*оккупационный*) та

⁸ Федоренко Л.Р. В Україні чи на Україні : великоросійський шовінізм у лінгвістичному вимірі *Актуальні проблеми української лінгвістики* : теорія і практика. 2023. Вип. XLVII С. 152–168.

неприйнятність ідеології (нацистский, неонацистский, бандеровский).

Особливе місце серед дефініцій української влади посідають формулювання, засновані на понятті олігархії, під яким розуміється модель здійснення влади особами, обраними за непевними критеріями та нечіткими процедурами, що позірно засуджується в офіційній російській пропаганді. Олігархат концептуалізується в російській мові в однозначно негативному ключі, тому не дивно, що влада, яку здійснюють такі люди, тобто олігархія, олігархічна верхівка, не може бути законною народною владою. Ці терміни звучать дуже загрозливо, але в делегітиматичному дискурсі важливий двосторонній вплив: з одного боку, ворог виставляється небезпечним, а з іншого – майже завжди намагаються його висміяти й применшити. Для цього від іменника *хунта* було утворено іменник *хунтята*, який виставляв українську владу в комічному світлі. Імовірно, ця лексема мотивована іменником *ребята*, що означає групу незрілих людей, може викликати асоціації з інфантильністю, нерозважливістю тощо. У певних контекстах (наприклад, щодо групи друзів) вона має дуже позитивну, дружню конотацію, але щодо високих державних посадовців це стає іронічним терміном, підкреслюючи залежність української влади та її безпорадність. Бажання представити владу сучасної України в гротескному світлі, втім, особливо не приховується.

Ставиться під сумнів саме поняття держави Україна та її влади. Цьому служить ряне вживання лапок, у яких фігурує назва *Украина*. Уживається семантика, пов'язана з протиправним характером зміни влади та її раптовістю й силовою специфікою, що міститься в словосполученні «*государственный переворот*», інколи посилюється за допомогою прикметників «*вооруженный*» чи «*кровавый*».

Незалежність і суверенітет є основними поняттями в дискурсі про Україну. Про це свідчить те, що прикметник *незалежная* знайшов обґрунтування і виступає як висловлення іронії, як функціональний синонім власної назви *Украина*. Важливо, що шовіністичний дискурс явно надає перевагу українським або похідним від України прикметникам *незалежный*, *самостийный* та іменникам *незалежность*, *самостийность*. На відміну від російських, вони не так сильно асоціюються із цілим набором позитивних конотацій та асоціацій для російськомовного реципієнта, для чого й обирається український варіант, який іноді посилюється застосуванням лапок.

Обговорені вище одиниці досить часто трактуються в негативному ключі, тобто не як еквіваленти загальноприйнятих

понять свободи чи незалежності, а як поняття, що асоціюються зі свавіллям чи навіть хаосом. Новотвір *самостихийный* поєднує багато означень, які надаються Україні та українцям – хаос і анархія, безлад, що додатково підкреслюються словами *махновщина*, *вечный майдан* (як поняття, що викликає асоціації з відсутністю контролю чи просто бунтом). Із цієї точки зору, якщо Україна занурена в хаос, це означає, що вона слабка, її влада не контролює її, і це призводить до висновку, що ані держава, ані її влада не мають *raison d'être*.

Наведені приклади дозволяють зробити висновок, що мовна площина розглянутого дискурсу відображає декілька способів знецінення та делегітимізації України як незалежної держави. Крім майже механічної заміни назви *Украина* назвою *Малороссия*, що є похідною від простого заперечення права України на самостійне існування, з'являються мовні одиниці, які висловлюють певні аргументи, типові для імперського дискурсу: про відсутність реальної незалежності держави, про незаконність процедур призначення її влади, її протиправний, насильницький характер, про хаос, що панує на території України, тощо.

Характерною рисою православного різновиду імперського дискурсу є непряме посилення на середньовічну релігійну аргументацію через вказівку на нехристиянську природу української влади.

Імперський антиукраїнський дискурс спрямований на розширення сфери впливу, передбачає переорієнтацію політичного курсу в інтересах держави-агресора. Цим характеризується інформаційна зброя, одна з основних умов застосування якої – заміна системи базових цінностей держави – об'єкта експансії. Такий висновок повною мірою співвідноситься з тематикою консцієнтального протистояння, що на цивілізаційному рівні має джерелом фундаментальну світоглядну колізію (від лат. «*collisio*» – зіткнення). Консцієнтальний компонент, тою чи іншою мірою, виступає невід'ємною частиною сучасного розуміння концепції гібридної війни. Під консцієнтальною війною сучасні автори⁹ розуміють війну психологічну за формою, цивілізаційну за змістом та інформаційну за засобами, в якій об'єктом руйнування та перетворення є ціннісні настанови населення супротивника, у результаті чого первинні цілі замінюються вторинними, третинними і т. д. У цьому контексті йдеться про спробу здійснення

⁹ Задорожний Г.В. Консцієнтальна війна – провідна форма геоекономічного підкорення свідомості як нового предмету праці в умовах неоліберальної глобалізації. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1 (40). С. 199–206.

насильницької асиміляції: держава-агресор проводить експансіоністську політику щодо іншої країни в інформаційній сфері.

ВИСНОВКИ

Можемо констатувати, що культурно-лінгвістична експансія є ідеологічна, культурна та мовна агресія однієї держави щодо іншої з метою впровадження у свідомість населення своєї культурно-лінгвістичної моделі, підриву традиційних засад суспільства, виховання та підготовки лояльних груп населення та агентів впливу, формування у цій країні «п'ятих колон» для всеосяжного проникнення в політичну, економічну, культурну та військову сферу держави. Вивчення цього явища ставить на порядок денний питання необхідності подальшого вивчення поняття «лінгвістична безпека», оскільки якщо до зони ризику потрапляє національна мова, то під загрозою опиняються суспільство і нація.

Нагальна потреба пошуків вирішення розглянутих проблем диктується неподільністю зв'язку української мови і національної безпеки, оскільки мова є найбільш переконливим критерієм цілісності держави. Тому потрібне не лише закріплення на законодавчому рівні державного статусу української мови та обов'язкових сфер її застосування для забезпечення її повноцінного функціонування в усіх сферах суспільного життя, а також задоволення попиту на українську мову та україномовний культурний продукт серед населення. Для зміцнення мовно-культурної єдності, усунення суперечностей мовної ідентичності та мовних практик українців, розширення суспільно-комунікативних функцій державної мови та формування цілісного мовно-культурного простору необхідне застосування ефективних підходів та інструментів, якими стали Стратегія популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава», затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 596. та Державна цільова національно-культурна програма забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на період до 2030 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 березня 2024 р. № 243-р.

Саме на цьому наголошує Конституційний Суд України у своєму рішенні від 14 липня 2021 р. № 1-р/2021, у зв'язку з військовою агресією з боку російської федерації і використанням нею «мовного питання» як одного з інструментів своєї культурно-лінгвістичної експансії загроза українській мові дорівнює загрози національній

безпеці України, існуванню української нації та її держави, і без повноцінного функціонування української мови в усіх ділянках публічного життя суспільства на всій території України українській нації загрожує втрата статусу та ролі титульної і державотвірної нації, що є рівнозначним загрози зникнення Української держави з політичної карти світу.

АНОТАЦІЯ

У статті йдеться про культурно-лінгвістичну експансію, яку провадить російська федерація проти України, з метою впровадження своєї культурно-лінгвістичної моделі, підриву традиційних засад суспільства, виховання та підготовки лояльних груп населення та агентів впливу, формування у цій країні «п'ятих колон» для всеосяжного проникнення в політичну, економічну, культурну та військову сферу держави. Вивчення цього явища ставить на порядок денний питання необхідність подальшого вивчення поняття «лінгвістична безпека», оскільки якщо до зони ризику потрапляє національна мова, то під загрозою опиняються суспільство і нація.

Література

1. Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф., м. Київ, 4 квітня 2019 р. К.: Нац. акад. СБУ, 2019. 384 с.
2. Бірець Т.О., Залужна О.О. Мовна картина світу в контексті сучасної лінгвістичної думки. Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Вип. 11. Т. 1. С. 42–45.
3. Горбулін В. П. Світова гібридна війна: український фронт. К. : Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2017. 496 с.
4. Демченко В. Державна мова як об'єкт національної безпеки : монографія. Херсон: Вид-во ПП Вишемирський В.С., 2019. 176 с.
5. Дениско П. Філософська реінтерпретація гіпотези Сепіра-Ворфа. Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії. 2019. Вип.23. С. 38-47.
6. Дубов Д. В. Політико-комунікативна безпека України у євроінтеграційному контексті: дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Національний ін-т проблем міжнародної безпеки Ради національної безпеки та оборони України. К., 2007. 218 арк. Бібліогр.: арк. 197-216.
7. Жарков Я.М., Дзюба М.Т., Замаруєва І.В., ін. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави: Підручник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 274 с.

8. Задорожний Г.В. Консцієнтальна війна – провідна форма геоеконімічного підкорення свідомості як нового предмету праці в умовах неоліберальної глобалізації. Вісник економічної науки України. 2021. № 1 (40). С. 199–206.

9. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави: підручник / Я.М. Жарков, М.Т. Дзюба, І.В. Замаруєва та ін. К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2008. 274 с.

10. Масенко Л. Мова і політика. К., 2009. 112 с.

11. Радевич-Винницький Я. Лінгвоцид як форма геноциду. К.: Українська видавнича спілка ім. Ю. Липи, 2011. 78 с.

12. Титар О.В. Філософія мови О.О. Потебні: мова як засіб символізації та мислення. Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки. 2018. Вип. 58. С. 12–18.

13. Федоренко Л.Р. В Україні чи на Україні: великоросійський шовінізм у лінгвістичному вимірі Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. 2023. Вип. XLVII С. 152–168.

14. Фісун А. П. Теоретично-категоріальне осмислення поняття «інформаційна війна» в структурі інформаційно-політичного простору. Інформаційне суспільство: науковий журнал / голова редкол. В. В. Різун, голов. ред. В. Ф. Іванов; Інститут журналістики КМТ імені Тараса Шевченка. К., 2011. 60 с.

15. Phillipson R. Linguistic Imperialism. Oxford University Press, 1992.

Інформація про авторів:

Ісаєнко Максим Миколайович,

кандидат педагогічних наук,

учений секретар секретаріату Вченої ради

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Ситько Олена Миколаївна,

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач кафедри мовної підготовки

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ДИСЦИПЛІНАРНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Калянов Д. П.

ВСТУП

Сьогодні Україна постала перед викликами зовнішніх загроз, які не мають аналогів у сучасній історії. Повномасштабна збройна агресія спричинила загострення і внутрішніх проблем, які в комплексі потребують негайного реагування і вирішення з боку держави. Одне з провідних місць у секторі безпеки і оборони належить Національній поліції України, яка є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує громадську безпеку і порядок, охорону прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидію злочинності, а також надає визначені законом послуги з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги¹.

Ефективна реалізація поставлених перед Національною поліцією завдань прямо залежить від належного виконання своїх обов'язків, тобто від дисципліни. Служба в Національній поліції є надзвичайно відповідальним та почесним видом трудової діяльності громадян України, призначених на відповідні посади. Поліцейський повинен сумлінно виконувати професійні обов'язки, відповідати сучасним вимогам, бути дисциплінованим, відповідальним та виправдовувати довіру громадян². Тому питання дотримання дисципліни й законності в органах Національної поліції залишається актуальним і потребує оновлення нормативно-правового й організаційного забезпечення.

У березні 2018 р. прийнято Закон України № 2337-VIII, яким затверджено Дисциплінарний статут Національної поліції України. Цей статут визначає сутність службової дисципліни в Національній поліції України, повноваження поліцейських та їхніх керівників з її додержання, види заохочень і дисциплінарних стягнень, а також

¹ Про національну безпеку України: Закон України 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241.

² Швець Д.В. Первинна професійна підготовка як необхідна правова вимога до підготовки поліцейських. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 103–112.

порядок їх застосування й оскарження. Стаття 11 статуту має назву «Відповідальність поліцейського» та передбачає різні види юридичної відповідальності: за порушення службової дисципліни поліцейські незалежно від займаної посади та спеціального звання несуть дисциплінарну відповідальність згідно із цим статутом. Відповідно до нього, за вчинення адміністративних правопорушень поліцейські несуть дисциплінарну відповідальність, крім випадків, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення. Поліцейських, яких в установленому порядку притягнуто до адміністративної, кримінальної або цивільно-правової відповідальності, одночасно може бути притягнуто до дисциплінарної відповідальності згідно із цим статутом.

1. Особливості дисциплінарної відповідальності поліцейських

Перш ніж перейти до розгляду особливостей дисциплінарної відповідальності поліцейських, слід зробити декілька зауважень щодо традиційної класифікації видів юридичної відповідальності. З упевненістю можна говорити про існування таких видів юридичної відповідальності: кримінальної, адміністративної, цивільно-правової, дисциплінарної, матеріальної. Диференціація видів юридичної відповідальності має наукове значення та практичний сенс для законодавця та правозастосовників, оскільки для окремих із цих видів законодавець установлює різні підстави виникнення та дії, різні правові наслідки, що визначаються характером відповідних правопорушень.

Не слід розглядати типологію видів юридичної відповідальності як суто теоретичне знання, тим більше стосовно правопорушників – поліцейських. Законодавство пішло шляхом диференціації як матеріально-правових, так і процесуальних підстав притягнення до юридичної відповідальності залежно від характеру вчиненого правопорушення.

Диференціація видів відповідальності, як правило, відбувається залежно від особливостей об'єктів правової охорони, не стосується принципу рівності щодо осіб, які вчинили ті чи інші правопорушення, оскільки пропонує використання рівних для всіх підстав та меж відповідальності. Ступінь суспільної небезпеки правопорушення має значення також для поділу юридичної відповідальності на види. Не випадково за те саме діяння особа може зазнавати різних форм примусу. Про паралельність дисциплінарної й адміністративної відповідальності в науці сказано чимало.

Наприклад, за те ж правопорушення працівник може бути і звільнений (дисциплінарна відповідальність за трудовим правом), і підданий дискваліфікації (адміністративно-правова відповідальність). Фактично, дисциплінарна відповідальність – це самостійний вид юридичної відповідальності у сфері праці, суб'єктами правовідносин якої є працівник і роботодавець (держава і державний службовець). І таким чином дисциплінарна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності, що застосовується найчастіше. На думку Кузьменко О. В., вона значно переважає кримінальну, адміністративну, цивільну й інші види юридичної відповідальності як за своїми масштабами, так і за частотою реалізації³.

Тлумачення науковцями сутності дисциплінарної відповідальності різняться: одні (Данченко М. І., Коваленко К. В., Кузнєцов В. О. та ін.) розглядають її виключно з деліктного погляду, тобто як різновид державного примусу, підставою для застосування якого є правопорушення. Данченко М. І. визначає дисциплінарну відповідальність як відповідальність за порушення робітниками та службовцями трудових обов'язків, яка здійснюється шляхом накладення адміністрацією підприємства, організації чи установи або вищим органом дисциплінарного стягнення, та як примус до виконання вимог у сфері трудових відносин⁴.

Інші ж (Ануфрієв М. І., Бандурка О. М., Полівчук Д. П., Щербина В.І. та ін.) уважають, що дисциплінарна відповідальність має подвійну природу, поєднуючи в собі як деліктний (негативний), так і позитивний аспекти. Вапнярчук Н. М. дисциплінарну відповідальність розглядає у двох аспектах: 1) як правовий інститут, який становить сукупність матеріально-правових і процесуально-правових норм; 2) як правове положення працівника, яке настає внаслідок застосування дисциплінарного стягнення і характеризується наявністю негативних правових наслідків для правопорушника⁵.

Водночас слід зауважити, що дисциплінарна відповідальність є не лише одним із видів юридичної відповідальності. Не можна

³ Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Київськ. нац. ун-т внутр. справ, К., 2006. С. 356.

⁴ Данченко М.І. Відповідальність за порушення дисципліни праці. К.: Знання, 1980. С. 11.

⁵ Вапнярчук Н.М. Правове регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Далія. Луганськ, 2010. 18 с.

заперечувати її важливу роль, яку вона відіграє в системі публічного управління, сприяючи чіткому, налагодженому, якісному функціонуванню державного механізму.

На думку Щербака О. І., дисциплінарна відповідальність посадових осіб застосовується в тих галузях державного управління, де дотримання дисциплінарних вимог є найбільш важливим і значущим⁶.

Також дисциплінарна відповідальність є одною з правових форм впливу на порушників трудової дисципліни, яка полягає в застосуванні адміністрацією в установленому трудовим законодавством порядку заходів дисциплінарного стягнення до працівника чи службовця, який учинив дисциплінарний проступок.

Монастирський Є. О. визначає дисциплінарну відповідальність як юридичне і суспільне засудження протиправної поведінки порушника трудової дисципліни, що виникає на основі дисциплінарного проступку, який є безпідставним, навмисним невиконанням або неналежним виконанням трудових обов'язків особами, які перебувають у трудових відносинах із конкретним підприємством (установою)⁷. Дисциплінарне провадження розглядається ним як певні умови та порядок притягнення винних осіб до дисциплінарної відповідальності, тобто працівник чи службовець зобов'язаний понести покарання, передбачене трудовим законодавством за винне протиправне невиконання своїх трудових обов'язків, яке полягає в накладенні на працівника стягнення розпорядженням адміністрації в установленому законом порядку. Визнання дисциплінарної відповідальності одним із видів юридичної відповідальності передбачає «обов'язок працівника відповісти перед керуючим суб'єктом або уповноваженим органом за вчинений ним дисциплінарний проступок, сутність якого полягає в невиконанні або неналежному виконанні працівником, покладених на нього трудових чи службових обов'язків і понести дисциплінарні стягнення, передбачені законодавством України»⁸.

На думку Коваленка К. В., дисциплінарна відповідальність є застосуванням до винного працівника в порядку й на умовах,

⁶ Щербак О.І. Правова відповідальність посадових осіб апарату державного управління. К.: Наук. думка, 1980. С. 83.

⁷ Монастирський Є.О. Дисциплінарна відповідальність. К.: Політ. вид-во України, 1976. С. 12.

⁸ Серeda В.В. Дисциплінарна відповідальність в адміністративних публічно-правових відносинах: проблеми теорії та практики: монографія. Харків: НікаНова, 2013. С. 92.

передбачених законодавством про працю, дисциплінарних стягнень у виді обмежень особистого або організаційного характеру⁹. Синчук С. М. метою дисциплінарної відповідальності вважає покарання працівника¹⁰. Курило Т. В. зауважує, що дисциплінарна відповідальність має на меті забезпечення дотримання працівниками внутрішнього трудового розпорядку і є однією з правових форм примусу, що застосовується до працівників за порушення трудового розпорядку й інших обов'язків¹¹.

У свою чергу Кузнецов В. О. визначає дисциплінарну відповідальність як «передбачений нормами дисциплінарного законодавства особливий правовий стан порушника і посадових осіб, які наділяються дисциплінарною владою, що полягає в обов'язку правопорушника відповісти за вчинене дисциплінарне або адміністративне правопорушення та обов'язку посадової особи вимагати від порушника звіту про таку поведінку та застосуванні заходів правового впливу, що передбачені нормами права»¹².

Отже, під дисциплінарною відповідальністю визнається відповідальність робітників та службовців за порушення трудових обов'язків, передбачених правовими нормами. Дисциплінарне стягнення розглядається як міра правового впливу на порушників трудової дисципліни. Дисциплінарне стягнення та дисциплінарна відповідальність представлені як дві сторони одного процесу, як певна сукупність правових наслідків, які настають у результаті вчинення правопорушення. Дисциплінарне стягнення є покаранням, конкретною мірою юридичної відповідальності за вчинення дисциплінарного правопорушення. Залежно від характеру правовідносин (службові чи трудові) і, отже, джерела права, що регулює дисципліну, можна виділити два види дисциплінарної відповідальності: які застосовуються відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку та в порядку підпорядкованості. На наш погляд, правильною є точка зору авторів, які виділяють два види дисциплінарної відповідальності: загальну, яка передбачена

⁹ Коваленко К. В. Правове регулювання дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2009. 18 с.

¹⁰ Трудове право України. Академічний курс : підручник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Ін Юре, 2006. С. 364.

¹¹ Трудове право України : навч. посіб. / за ред. В. О. Кучера. Львів : ЛьвДУВС, 2017. С. 363.

¹² Кузнецов В. О. Відповідальність працівників податкової міліції за адміністративні проступки та порядок її реалізації: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Ірпінь, 2004. 23 с.

трудовам законодавством, і спеціальну. Загальна дисциплінарна відповідальність поширюється на найбільшу кількість працівників та настає на підставі норм Кодексу законів про працю України та правил внутрішнього трудового розпорядку.

Так КЗпПУ закріплює вимоги, визначені трудовою дисципліною, обов'язки працівника, заохочення за успіхи в роботі, стягнення за порушення трудової дисципліни, порядок їх застосування, органи, уповноважені їх застосовувати, строки, порядок оскарження дисциплінарного стягнення та його зняття. Правила внутрішнього трудового розпорядку затверджуються трудовими колективами на основі типових правил та визначають трудовий розпорядок на підприємствах, в установах, організаціях. Так типові правила внутрішнього трудового розпорядку¹³ визначають коло обов'язків працівників та службовців, серед заохочень передбачено оголошення подяки, преміювання, нагородження почесною грамотою та занесення на дошку пошани. Заохочення оголошуються в наказі або розпорядженні і заносяться в трудову книжку працівника. Якщо КЗпПУ передбачає лише два види стягнення (догана та звільнення), то відповідно до положень типових правил внутрішнього трудового розпорядку за порушення трудової дисципліни може бути застосовані такі стягнення: зауваження, догана, сувора догана, переведення на нижчеоплачувану роботу на строк до трьох місяців або призначення на нижчу посаду на той же строк, звільнення. Спеціальна дисциплінарна відповідальність устанавлюється законами, статутами та положеннями про дисципліну щодо окремих категорій працівників – спеціальних суб'єктів, для яких дотримання дисципліни має особливе значення, та врегульована спеціальними нормативно-правовими актами: положеннями, статутами про дисципліну й іншими актами законодавства про дисципліну. Дисциплінарні стягнення можуть накладатися також органами, вищими у порядку підлеглості щодо органів, зазначених у частині першій ст. 147-1 КЗпПУ.

У нашому випадку такою категорією працівників є поліцейські, і перелік дисциплінарних стягнень, що застосовуються до них, визначається відповідними нормативно-правовими актами. Питання дисциплінарної відповідальності поліцейських регламентуються уже згаданим Дисциплінарним статутом Національної поліції України, а

¹³ Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Київськ. нац. ун-т внутр. справ, К., 2006. 404 с.

також Порядком проведення службових розслідувань у Національній поліції України, затвердженим наказом МВС України від 07.11.2018 № 893, який визначає процедуру проведення службового розслідування стосовно поліцейського, права учасників службового розслідування, порядок оформлення його результатів, прийняття та реалізації рішень за результатами службового розслідування, Положенням про дисциплінарні комісії в Національній поліції України, затвердженим наказом МВС України від 07.11.2018 № 893, яке визначає порядок утворення в органах (підрозділах) поліції, а також закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, дисциплінарних комісій та їхні повноваження. Ці нормативно-правові акти містять чіткі й детальні роз'яснення щодо обов'язків поліцейських, устанавлюють правила поведінки, вимоги, окреслюють розширений перелік дисциплінарних стягнень та процедуру їх накладення й оскарження.

Дисциплінарні стягнення в рамках спеціальної дисциплінарної відповідальності зазвичай є більш суворі, на відміну від стягнень, передбачених загальною дисциплінарною відповідальністю. На самостійне місце відповідальності працівників на мілітаризованій державній службі в системі спеціальної дисциплінарної відповідальності вказує Лавренко Б. В.: «Особливості такої відповідальності зумовлені виконанням працівниками зовнішніх та внутрішніх функцій охорони і захисту держави, а той факт, що ці працівники виконують свою роботу із застосуванням зброї, свідчить, що в основу їхньої дисциплінарної відповідальності покладено чіткий ієрархічний принцип дисциплінарної влади. За сучасних умов військової служби, на засадах добровільності, громадяни проходять за контрактом, який згідно із чинним законодавством є особливою формою трудового договору. Мілітаризовану державну службу в Україні представляють такі категорії: військовослужбовці Збройних сил України всіх родів військ; службовці збройних формувань, утворених на підставі закону; працівники Служби безпеки України; окремі категорії працівників митниці; податкова міліція; Національна поліція»¹⁴.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність, як визначає Коваленко К. В., «це зазнання особою, винною в порушенні норм трудової дисципліни, негативних наслідків із боку уповноваженого

¹⁴ Лавренко Б. В. Теоретико-правові підстави та умови спеціальної дисциплінарної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2018. С. 14.

суб'єкта, що виражається у дисциплінарних стягненнях, види та підстави, застосування яких передбачено спеціальними нормативно-правовими актами (закони, статuti, положення)»¹⁵. Дисциплінарне стягнення накладається відповідно до основних принципів юридичної відповідальності, його застосування вимагає наявності всіх елементів складу дисциплінарного проступку та ретельного вивчення всіх обставин справи, що мають значення для винесення рішення щодо неї, а також підпорядкування обов'язкової нормативно закріпленої процедури. Усе це – гарантії не лише об'єктивного встановлення обставин справи та справедливого рішення щодо застосування стягнення, а й забезпечення прав поліцейських.

Порушення порядку застосування дисциплінарного стягнення є підставою відповідальності особи, наділеної дисциплінарними повноваженнями. Найбільш проблемним і неврегульованим, на наш погляд, питанням спеціальної дисциплінарної відповідальності є відповідність застосованого дисциплінарного стягнення вчиненому порушенню.

У системі державної служби відсутня нормативно закріплена класифікація дисциплінарних проступків державних службовців, і відповідні їм заходи впливу. Таке становище зумовлено надмірно широким колом правопорушень, які можуть бути допущені в службовій діяльності, щоб їх можна було зафіксувати в нормативно-правових актах. Дискреційні повноваження відповідних посадових осіб щодо накладення (незастосування) дисциплінарних стягнень, що базуються також і на принципі доцільності, визначено лише рамково.

Водночас будь-яке порушення службового обов'язку в будь-яких формах, передбачених або не передбачених законом, може спричинити дисциплінарне стягнення. Як це не парадоксально, але за одне і те ж діяння один поліцейський може взагалі не притягуватися до відповідальності, а на іншого буде накладено суворе дисциплінарне стягнення. Тобто законодавець, за загальним правилом, не обумовлює застосування певних санкцій учиненням конкретних дисциплінарних порушень і не встановлює черговості накладення стягнень. До речі, такий же стан справ існує й із застосуванням заходів заохочення. Можливо, така ситуація є наслідком змішання поняття службової дисципліни і сутнісних ознак

¹⁵ Коваленко К. В. Загальна та спеціальна дисциплінарна відповідальність. *Форум права*. 2008. № 2. С. 231–236.

дисциплінарної відповідальності. До того ж слід урахувати ту обставину, що заходи дисциплінарної відповідальності застосовуються в ряді випадків замість адміністративної відповідальності, а іноді й одночасно, хоча об'єкт протиправного посягання виступає іншим.

На нашу думку, поліцейські не повинні притягатися до дисциплінарної відповідальності за провини, які не входять до їхніх функціональних обов'язків, тобто перебувають поза колом службових відносин. Правопорушення інших видів (також і адміністративні) не можуть служити підставою для застосування заходів дисциплінарної відповідальності, крім випадків спеціальної законодавчої правової регламентації (як це передбачено ст. 15 КУпАП «Відповідальність військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних правопорушень», яку, до речі, унаслідок запровадження воєнного стану доповнено абзацом такого змісту: «За вчинення військових адміністративних правопорушень поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі в бойових діях, несуть відповідальність, передбачену статтями 172-10 і 172-19 глави 13-Б цього Кодексу, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність. До поліцейських не може бути застосовано арешт з утриманням на гауптвахті».

Як уже було зауважено, поліцейські є спеціальним суб'єктом адміністративної відповідальності, проте притягнення поліцейського до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, за яке він несе адміністративну відповідальність на загальних підставах, не є обставиною, яка унеможливує його відповідальність у дисциплінарному порядку. Дисциплінарна відповідальність усіх поліцейських настає саме перед державою в особі компетентної посадової особи, і тут не можна говорити про іншого суб'єкта, як, наприклад, при настанні відповідальності працівника перед роботодавцем, який самостійно застосовує заходи дисциплінарного впливу не від імені держави за порушення трудової дисципліни в законодавчо встановленому порядку. Водночас слід наголосити, що згідно зі ст. 61 Конституції України, ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, а юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

2. Правові засади дисциплінарної відповідальності поліцейських

Отже, правові засади дисциплінарної відповідальності поліцейських можна тлумачити як сукупність правових норм, що містять своє вираження в системі нормативно-правових актів різної юридичної сили та регламентують:

а) підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських;

б) здійснення дисциплінарного провадження;

в) накладення дисциплінарних стягнення для забезпечення дотримання службової дисципліни, запобігання вчиненню дисциплінарних проступків, виховання в поліцейських свідомого ставлення до служби і створення необхідних умов для ефективної діяльності поліцейських підрозділів.

Систематизація правових засад є необхідною для виявлення як специфіки правового закріплення засад дисциплінарної відповідальності поліцейських, так і наявних у ньому прогалин. Векторна спрямованість правового регулювання дисциплінарної відповідальності поліцейських відображає змістовну складову нормативно-правових засад. Щодо формального зовнішнього вираження норм права, що регулюють притягнення до відповідальності поліцейських, станом на теперішній час, обґрунтованим уявляється підхід віднесення до правових засад тих положень, що містяться й у положеннях модельного законодавства, рішеннях неурядових міжнародних організацій рекомендаційного характеру та положеннях міжнародних договорів¹⁶.

Отже, до нормативно-правових засад дисциплінарної відповідальності службовців органів поліції віднесемо ті норми, які містяться в: а) законах України; б) підзаконних нормативно-правових актах; в) міжнародних договорах; г) нормах м'якого права.

Серед законів України чільне місце відведено Конституції України, якою встановлено основоположні засади діяльності органів державної влади. До прикладу, вагомими є положення щодо: вказівки на межі діяльності органів законодавчої, виконавчої та судової влади, яких встановлених Конституцією та законами України; зобов'язання утримання від вчинення дій та прийняття

¹⁶ Ківалов С.В. Біла Л.Р. Адміністративне право України : навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Одеса : Юрид. літ., 2002. 312 с.; Мельник Р.С., Безенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. К.: Ваіте, 2014. 376 с.

рішень, яких не передбачено законодавством; зобов'язання суворого дотримання законодавства України, включаючи визначені повноваження та визначений спосіб їх реалізації тощо¹⁷.

Профільними законами, що регулюють статус органів поліції в цілому та специфіку дисциплінарної відповідальності службовців органів поліції є Закони України «Про Національну поліцію»¹⁸ та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України»¹⁹. Виокремимо основні їх положення: органи поліції призначені для служіння суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку (ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію»); поліцейський підлягає відстороненню від виконання службових обов'язків у межах дисциплінарного провадження (ст. 70 Закону України «Про Національну поліцію»); поліцейський підлягає звільненню у зв'язку із реалізацією дисциплінарного стягнення відповідно до Дисциплінарного статуту Національної поліції України (ст. 77 Закону України «Про Національну поліцію»).

Дисциплінарний статут Національної поліції України включає такі структурні елементи, що стосуються дисциплінарної відповідальності:

загальні питання, які охоплюють визначення основоположних понять, що використовуються при детермінації дисциплінарного провадження (наприклад, «службова дисципліна», «дисциплінарний поступок», «накази») та порядок обліку дисциплінарних стягнень;

зобов'язання поліцейських щодо дотримання службової дисципліни, що включає: виконання статутів і наказів начальників; захист і охорону від протиправних посягань життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, довкілля, інтереси суспільства і держави; повагу до людської гідності, вияв турботу до громадян і готовність у будь-який час надати їм допомогу; дотримання норм професійної та службової етики; збереження державної таємниці; постійне підвищення свого професійного та культурного рівня; сприяння начальникам у зміцненні службової дисципліни, забезпеченні законності та статутного порядку; виявлення поваги до колег по службі та інших громадян, ввічливість, дотримання правил внутрішнього розпорядку, носіння встановленої форми одягу,

¹⁷ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР.

¹⁸ Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII.

¹⁹ Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 29. Ст. 233.

вітання та етикету; збереження та підтримання в належному стані переданої в користування вогнепальної зброї, спеціальних засобів, майна і техніки;

Виокремлений перелік дисциплінарних стягнень, а саме: усне зауваження, зауваження, догану, сувору догану, попередження про неповну посадову відповідність, звільнення з посади, пониження в спеціальному званні на один ступінь, звільнення з поліції; загальні засади проведення службового розслідування та накладення дисциплінарних стягнень, а також їх темпоральні межі; порядок оскарження накладених дисциплінарних стягнень поліцейськими в усній чи письмовій формі до старшого прямого начальника, включаючи можливість звернення до міністра внутрішніх справ України або до суду²⁰.

Таким чином, як уже зазначалося, поліцейські є спеціальним суб'єктом адміністративної відповідальності, проте притягнення поліцейського до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, за яке він несе адміністративну відповідальність на загальних підставах, не є обставиною, яка унеможливує його відповідальність у дисциплінарному порядку. При цьому адміністративна відповідальність фактично настає за вчинення дисциплінарних правопорушень.

Серед підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють дисциплінарну відповідальність поліцейських чільне місце відведено наказам Міністерства внутрішніх справ України. Наприклад, наказ Міністерства внутрішніх справ України, яким затверджено «Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України»²¹ чи «Положення про дисциплінарні комісії в Національній поліції України»²². Відповідно, службове розслідування щодо встановлення факту вчинення дисциплінарного проступку полягає в «діяльності дисциплінарної комісії із збирання, перевірки та оцінки матеріалів і відомостей про дисциплінарний проступок поліцейського з метою своєчасного, повного та об'єктивного з'ясування всіх обставин його вчинення, установлення причин і умов учинення дисциплінарного проступку, вини поліцейського, ступеня

²⁰ Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 29. Ст. 233.

²¹ Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

²² Положення про дисциплінарні комісії в Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893

тяжкості дисциплінарного проступку, розміру заподіяної шкоди та для підготовки пропозицій щодо усунення причин учинення дисциплінарних проступків»²³.

Службове розслідування проводиться спеціально утвореним суб'єктом – дисциплінарною комісією, склад якої формують особи із числа поліцейських та інших працівників органу (підрозділу) поліції, у яких призначено службове розслідування, або працівники інших органів (підрозділів) поліції за наявності згоди їхніх керівників, які мають відповідні знання та досвід служби (роботи) в поліції або відповідну фахову підготовку щодо предмета проведення службового розслідування²⁴.

Дисциплінарна відповідальність щодо працівників Національної поліції підкріплюється сукупністю обов'язкових правил нормативного характеру, які забезпечуються можливістю застосування державного примусу та накладенням санкцій обмежувального характеру на працівників органів поліції. Щодо положень модельного законодавства, які стосуються дисциплінарної відповідальності поліцейських, вони містяться у міжнародних документах, зокрема Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку²⁵ чи Європейський кодекс поліцейської етики²⁶.

3. Підстави притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності

Як уже зазначалося, дисциплінарна відповідальність поліцейських є мірою обов'язку зазнавати відповідних негативних наслідків примусового та обмежувального характеру за вчинення дисциплінарного проступку, що визначено у встановленому законом порядку. Таким чином, фактичною підставою притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських виступатиме дисциплінарний проступок. До дисциплінарних проступків поліцейських віднесено широкий перелік діянь, що можуть

²³ Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

²⁴ Положення про дисциплінарні комісії в Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

²⁵ Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 34/169 від 17.12.1979 р.

²⁶ Рекомендація Rec (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасницям Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики», ухвалена Комітетом Міністрів 19 вересня 2001 р.

інкримінуватись у випадку вчинення протиправної винної дії чи бездіяльності поліцейського, та які полягатимуть в порушенні ним службової дисципліни, невиконанні чи неналежному виконанні обов'язків поліцейського або виходитимуть за їх межі, порушенні обмежень та заборон, визначених законодавством для поліцейських, а також у вчиненні дій, що підривають авторитет поліції²⁷.

Процесуальною підставою притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських виступатиме наказ про накладення дисциплінарного стягнення. Для прийняття конкретного рішення на підставі якого здійснюватиметься притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських, має бути дотримано відповідний порядок. Процедурна складова притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських виражається у відповідному дисциплінарному провадженні, що є врегульованою законодавством діяльністю уповноважених посадових осіб з розгляду та вирішення індивідуально-конкретних справ про вчинення підлеглим їм працівником дисциплінарного проступку та притягнення його до дисциплінарної відповідальності, а також встановлення й усунення причин і умов, що сприяли вчиненню такого правопорушення²⁸. Традиційно дисциплінарні провадження групуються у спрощені та загальні²⁹.

Стосовно поліцейських, аналогічно, можливо виокремити спрощений та загальний порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності. Під час спрощеного дисциплінарного провадження стосовно поліцейських відбувається оперативне з'ясування обставини справи уповноваженою на те особою, відразу ж виноситься рішення про накладання відповідного стягнення. У цьому разі, у зв'язку з оперативністю розгляду справи, об'єднуються такі стадії як службове розслідування, прийняття та виконання рішення про притягнення до відповідальності. Прикладом такого провадження є випадки, коли до органу поліції надходять матеріали про вчинення поліцейським адміністративних правопорушень у порядку, визначеному Кодексом України про адміністративні правопорушення. У цьому разі рішення про притягнення до

²⁷ Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 29. Ст. 233.

²⁸ Шоптенко С.С. Дисциплінарні провадження в Національній поліції України: зміст та особливості реалізації. *Форум права*. 2017. № 5. С. 454–459.

²⁹ Корнута Л.М. Дисциплінарна відповідальність державного службовця в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 224 с.

дисциплінарної відповідальності приймається на підставі зазначених матеріалів³⁰. Поряд зі спрощеним варіантом, дисциплінарне провадження може відбуватися і в більш складному варіанті. Мається на увазі загальний порядок здійснення дисциплінарного провадження щодо поліцейських.

Загальне дисциплінарне провадження щодо поліцейських включатиме сукупність дій, спрямованих на:

- 1) прийняття рішення про порушення дисциплінарного провадження;
- 2) формування дисциплінарної комісії та її склад;
- 3) визначення повноважень дисциплінарної комісії;
- 4) визначення основних засад роботи дисциплінарної комісії;
- 5) проведення службового розслідування;
- 6) формування дисциплінарної справи;
- 7) прийняття рішення за результатами розгляду дисциплінарної справи.

Можливим є виділення такої факультативної стадії, як оскарження рішення про застосування дисциплінарної відповідальності. Вона має місце лише тоді, коли поліцейський, щодо якого застосовується стягнення, подає скаргу на рішення про застосування до нього дисциплінарної відповідальності. Загальне дисциплінарне провадження розпочинається з моменту прийняття рішення про порушення дисциплінарного провадження та завершується прийняттям рішення про накладення на особу, стосовно якої здійснюється дисциплінарне провадження, дисциплінарного стягнення чи закриття дисциплінарного провадження. Прийняття рішення про порушення дисциплінарного провадження має вираження в рішенні посадової особи, яка наділена дисциплінарною владою, розпочати дисциплінарне провадження, а точніше, за письмовим наказом керівника, якому надані повноваження із застосування до поліцейського дисциплінарного стягнення (для цілей дисциплінарного провадження, уповноваженим керівником є: Міністр внутрішніх справ України, службова особа поліції, ректор закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, який здійснює підготовку поліцейських, наділені повноваженнями із застосування до поліцейського дисциплінарного

³⁰ Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

стягнення)³¹. На цій стадії дисциплінарного провадження уповноважена посадова особа оцінює законність, достовірність та достатність (кількість, якість) інформації, яка стала підставою для порушення провадження, вивчаються нормативно-правові акти та інші матеріали, вирішується питання щодо відсутності обставин, які виключають можливість проведення дисциплінарного провадження. Зміст стадії порушення дисциплінарного провадження виражається у тому, що уповноважені на те особи у разі порушення провадження за фактом дисциплінарного проступку порушують питання про встановлення винної особи та притягнення її до відповідальності³².

Службове розслідування полягає в забезпеченні суб'єктів, уповноважених застосовувати дисциплінарні стягнення докладною інформацією про проступки, учинені відповідною особою з метою законного та об'єктивного вирішення справи. При проведенні розслідування особа (або уповноважений орган), яка проводить дисциплінарне розслідування, повинна встановити: наявність чи відсутність факту дисциплінарного проступку; місце, час, обставини, а також мету його вчинення; наявність вини в діяннях (діях, бездіяльності) конкретних осіб; чи було в результаті дисциплінарного проступку завдано майнової шкоди, та інші обставини.

Законом України № 2123-IX від 15.03.2022 «Про внесення змін до законів України "Про Національну поліцію" та "Про Дисциплінарний статут Національної поліції України" з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану» до Дисциплінарного статуту Національної поліції України було внесено зміни. У період дії воєнного стану службове розслідування проводиться з дотриманням вимог статуту з урахуванням особливостей, визначених розділом V «Особливості проведення службового розслідування в період дії воєнного стану». Вони стосуються зокрема, проведення службового розслідування в період дії воєнного стану, відібрання пояснень під час проведення службового розслідування у період дії воєнного стану, відсторонення поліцейського від виконання службових обов'язків (посади) на час проведення службового розслідування у період дії воєнного стану, застосування дисциплінарних стягнень у період дії воєнного стану,

³¹ Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

³² Ківалов С.В. Біла Л.Р. Адміністративне право України : навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Одеса : Юрид. літ., 2002. 312 с.

доведення до поліцейського наказу про притягнення до дисциплінарної відповідальності, оскарження дисциплінарного стягнення, застосованого у період дії воєнного стану.

Темпоральні характеристики проведення службового розслідування стосовно поліцейських такі: службове розслідування розпочинається з дня видання наказу про його призначення та завершується в день затвердження керівником, який призначив службове розслідування, чи особою, яка виконує його обов'язки, висновку службового розслідування; у випадку закінчення строку проведення службового розслідування припадає на вихідний чи інший неробочий день, останнім днем строку є перший після нього робочий день; службове розслідування має бути завершено протягом одного місяця з дня його призначення начальником; у разі необхідності цей строк може бути продовжено начальником, який призначив службове розслідування, або старшим прямим начальником, але не більш як на один місяць³³. Документом, що засвідчує результати дисциплінарного провадження є висновок службового розслідування, який відображає наявність у діях (бездіяльності) поліцейського дисциплінарного проступку. У подальшому керівник, який призначив службове розслідування, отримує пропозиції щодо накладення на поліцейського дисциплінарного стягнення³⁴.

Наступною стадією дисциплінарного провадження є розгляд справи про дисциплінарний проступок та прийняття рішення. У процесі розгляду дисциплінарної справи вивчаються та аналізуються приводи для порушення дисциплінарного провадження, матеріали, зібрані у процесі проведення дисциплінарного розслідування (якщо таке проводилося). Наприклад, пояснення поліцейського, якого притягують до дисциплінарної відповідальності, а також інших осіб, які беруть участь у провадженні. У розгляді справи, окрім суб'єкта дисциплінарної влади та особи, яка притягується до відповідальності, можуть брати участь інші зацікавлені особи (наприклад, безпосередній керівник), а також ті особи, які сприяють проведенню дисциплінарного провадження. Основне призначення цієї стадії дисциплінарного провадження проявляється у встановленні вини особи, що притягується до дисциплінарної

³³ Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893; Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 29. Ст. 233.

³⁴ Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

відповідальності, у вчиненні дисциплінарного проступку; у законному й обґрунтованому вирішенні питання про його дисциплінарну відповідальність та про вибір дисциплінарного стягнення.

Під час прийняття рішення уповноваженим суб'єктом обов'язково звертається увага на обставини, що обтяжують або пом'якшують відповідальність. Після розгляду справи по ній приймається рішення. При визначенні виду дисциплінарного стягнення мають ураховуватися тяжкість проступку, обставини, за яких його вчинено, заподіяна шкода, попередня поведінка особи та визнання нею своєї вини, її ставлення до виконання службових обов'язків, рівень кваліфікації тощо. Стадія виконання рішення про застосування дисциплінарної відповідальності є обов'язковою в разі прийняття уповноваженим суб'єктом рішення про застосування дисциплінарного стягнення. У процесі виконання дисциплінарного стягнення порушник зазнає відповідних обмежень морального та матеріального характеру.

За вчинений проступок накладається тільки одне стягнення. Основне призначення стадії виконання рішення про застосування дисциплінарної відповідальності проявляється в застосуванні заходів щодо безпосереднього виконання стягнення та забезпечення своєчасного зняття накладеного стягнення. На стадії виконання рішення про застосування дисциплінарної відповідальності, можна виокремити такі етапи: а) виконання дисциплінарного стягнення; б) облік накладеного стягнення; в) зняття накладеного дисциплінарного стягнення.

Окремо звернемо увагу на можливість здійснення спеціального дисциплінарного провадження щодо поліцейських, що характеризується специфікою умов вчинення проступку та умов можливого службового розслідування. Наприклад, йдеться про:

1) учинення дисциплінарного проступку в період перебування у відрадженні, відпустці, на відпочинку або в період тимчасової непрацездатності, коли уповноважена особа збирає первинні матеріали та надсилає їх для розгляду за місцем проходження служби порушника;

2) учинення дисциплінарного проступку під час чергування, несення вартової чи патрульно-постової служби, коли накладання дисциплінарних стягнень здійснюється виключно після закінчення чергування, варті або після заміни їх іншими особами та здачі зброї;

3) учинення дисциплінарного проступку в стані алкогольного сп'яніння, коли накладення дисциплінарного стягнення та

одержання від неї пояснень є можливими виключно після протверезіння поліцейського³⁵.

Особливість дисциплінарного провадження щодо поліцейських незалежно від його виду характеризуватиметься рядом особливостей. Ідеться про специфіку формування дисциплінарних комісій, що утворюються за письмовим наказом Міністра внутрішніх справ України, службової особи поліції або ректора закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, який здійснює підготовку поліцейських, наділених повноваженнями із застосування до поліцейського дисциплінарного стягнення, одночасно з прийняттям рішення про призначення службового розслідування³⁶.

Крім того, дисциплінарне провадження щодо поліцейських вирізняється серед інших проваджень додатковими спеціальними детермінантами:

- 1) особливостями суб'єктів, що беруть участь у провадженні;
- 2) специфікою актів, якими оформлюється процесуальна діяльність та процедура їх оформлення;
- 3) предметом дисциплінарного провадження, яким є суспільні відносини у сфері виконання завдань та функцій службовців правоохоронних органів з забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку;
- 4) метою дисциплінарного провадження, яка полягає у юридичних та соціальних результатах, на досягнення яких його спрямовано, тобто з'ясування обставин справи та притягнення винної особи до відповідальності тощо.

Унаслідок повномасштабної збройної агресії Україна постала перед викликами загроз, які не мають аналогів у сучасній історії. Одне з провідних місць у секторі безпеки і оборони належить Національній поліції України, яка є центральним органом виконавчої влади, що забезпечує громадську безпеку і порядок, охорону прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидію злочинності, а також надає визначені законом послуги з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги. Питання дотримання дисципліни й законності в органах Національної поліції залишається актуальним, оскільки поліцейський повинен сумлінно виконувати професійні обов'язки,

³⁵ Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 29. Ст. 233.

³⁶ Положення про дисциплінарні комісії в Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

відповідати сучасним вимогам, бути дисциплінованим, відповідальним та виправдовувати довіру громадян.

Поліцейські є спеціальним суб'єктом адміністративної відповідальності, проте притягнення поліцейського до адміністративної відповідальності за вчинення правопорушення, за яке він несе адміністративну відповідальність на загальних підставах, не є обставиною, яка унеможлиблює його відповідальність у дисциплінарному порядку. Отже, дисциплінарною відповідальністю визнається вид юридичної відповідальності, яка настає виключно за порушення трудової дисципліни, тобто за невиконання чи неналежне виконання з вини працівника покладених на нього трудових обов'язків.

Під дисциплінарною відповідальністю поліцейських пропонуємо розуміти підсумкову правову оцінку від імені держави в особі керівників різного рівня протиправних винних дій чи бездіяльності поліцейських та подальше накладення на винних у встановленому Дисциплінарним статутом Національної поліції порядку дисциплінарних стягнень для переживання поліцейськими певних негативних наслідків із метою забезпечення дотримання службової дисципліни, запобігання вчиненню дисциплінарних проступків, виховання в поліцейських свідомого ставлення до служби і створення необхідних умов для ефективної діяльності поліцейських підрозділів.

Дисциплінарна відповідальність має на меті зміцнення службової дисципліни, боротьбу з її порушеннями. У ній проявляється державний осуд, несхвалення поведінки поліцейського, який порушив вимоги службової дисципліни. З її допомогою держава примушує порушника до виконання свого професійного обов'язку, а також сприяє викоріненню з його свідомості тих негативних устремлень та мотивів, що призвели до порушення. Притягнення до дисциплінарної відповідальності справляє виховний вплив на порушника, спонукає його дотримуватись вимог службової дисципліни, а це, у свою чергу, має загальне запобіжне значення. Таким чином, дисциплінарна відповідальність може виступати як каральний засіб, так і заходом виховання й зміцнення дисципліни поліцейських.

Правопорушення інших видів (також і адміністративні) не можуть служити підставою для застосування заходів дисциплінарної відповідальності, крім випадків спеціальної законодавчої правової регламентації (як це передбачено ст. 15 КУпАП «Відповідальність військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів, за вчинення адміністративних

правопорушень», яку, до речі, унаслідок запровадження воєнного стану доповнено абзацом такого змісту: «За вчинення військових адміністративних правопорушень поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі в бойових діях, несуть відповідальність, передбачену статтями 172-10 і 172-19 глави 13-Б цього Кодексу, за умови, якщо ці правопорушення не тягнуть за собою кримінальну відповідальність. До поліцейських не може бути застосовано арешт з утриманням на гауптвахті»).

Водночас доцільно внести зміни до частини 4 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію» та викласти її в такій редакції: «Поліцейські, які під час дії воєнного стану беруть безпосередню участь у бойових діях, у разі вчинення військових адміністративних або військових кримінальних правопорушень несуть відповідно адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законом».

ВИСНОВКИ

Правові засади дисциплінарної відповідальності працівників поліції є сукупністю правових норм, що містяться в системі нормативно-правових актів, модельному законодавстві, рішеннях неурядових міжнародних організацій рекомендаційного характеру та положеннях міжнародних договорів, що регламентують підстави притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських, здійснення дисциплінарного провадження, а також умови накладення дисциплінарних стягнення.

Дисциплінарне провадження щодо поліцейських є достатньо регламентованим процесом, що включає сукупність послідовних дій, спрямованих на дотримання службової дисципліни та підтримки належного іміджу органів поліції. Виокремлення спрощеного та загальний порядку притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських дозволили встановити ознаки, які характеризують їх зміст. Наявність спеціальних дисциплінарних проваджень свідчить про важливість інституту службової дисципліни в межах поліцейського права.

У період дії воєнного стану службове розслідування проводиться з урахуванням особливостей, які стосуються зокрема, проведення службового розслідування в період дії воєнного стану, відібрання пояснень під час проведення службового розслідування у період дії воєнного стану, відсторонення поліцейського від виконання службових обов'язків (посади) на час проведення службового розслідування у період дії воєнного стану, застосування

дисциплінарних стягнень у період дії воєнного стану, доведення до поліцейського наказу про притягнення до дисциплінарної відповідальності, оскарження дисциплінарного стягнення, застосованого у період дії воєнного стану.

АНОТАЦІЯ

Визначається, що дисциплінарна відповідальність є одною з правових форм впливу на порушників трудової дисципліни, яка полягає в застосуванні адміністрацією в установленому трудовим законодавством порядку заходів дисциплінарного стягнення до працівника чи службовця, який учинив дисциплінарний проступок. Зауважено, що поліцейські є спеціальним суб'єктом адміністративної відповідальності. Питання дисциплінарної відповідальності поліцейських регламентуються Дисциплінарним статутом Національної поліції України, а також Порядком проведення службових розслідувань у Національній поліції України, затвердженим наказом МВС України від 07.11.2018 № 893, Положенням про дисциплінарні комісії в Національній поліції України, затвердженим наказом МВС України від 07.11.2018 № 893. Підкреслюється, що дисциплінарна відповідальність має на меті зміцнення службової дисципліни, боротьбу з її порушеннями. Тому дисциплінарна відповідальність може виступати і як каральний засіб, і як захід виховання й зміцнення дисципліни поліцейських. Обґрунтовується внесення змін до частини 4 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію» та пропонується викласти її в такій редакції: «Поліцейські, які під час дії воєнного стану беруть безпосередню участь у бойових діях, у разі вчинення військових адміністративних або військових кримінальних правопорушень несуть відповідно адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законом».

Література

1. Вапнярчук Н.М. Правове регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2010. 18 с.
2. Данченко М.І. Відповідальність за порушення дисципліни праці. К.: Знання, 1980. 48 с.
3. Ківалов С. В. Адміністративне право / С.В. Ківалов, Л.Р. Біла-Тіунова, Т.І. Білоус-Осінь. Одеса: Фенікс, 2019. 136 с.
4. Ківалов С.В. Біла Л.Р. Адміністративне право України : навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Одеса : Юрид. літ, 2002. 312 с.

5. Коваленко К. В. Загальна та спеціальна дисциплінарна відповідальність. *Форум права*. 2008. № 2. С. 231–236.

6. Коваленко К. В. Правове регулювання дисциплінарної відповідальності працівників органів внутрішніх справ: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.05 / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. Луганськ, 2009. 18 с.

7. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 34/169 від 17.12.1979 р.

8. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР.

9. Корнута Л.М. Дисциплінарна відповідальність державного службовця в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 224 с.

10. Кузнецов В. О. Відповідальність працівників податкової міліції за адміністративні проступки та порядок її реалізації: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. Ірпінь, 2004. 23 с.

11. Кузьменко О.В. Адміністративний процес у парадигмі права: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Київськ. нац. ун-т внутр. справ, К.: 2006. 404 с.

12. Лавренко Б. В. Теоретико-правові підстави та умови спеціальної дисциплінарної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2018. 20 с.

13. Мельник Р.С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: Навчальний посібник / За заг. ред. Р.С. Мельника. К.: Ваїте, 2014. 376 с.

14. Монастирський Є.О. Дисциплінарна відповідальність. К.: Політ. вид-во України, 1976. 52 с.

15. Положення про дисциплінарні комісії в Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

16. Порядок проведення службових розслідувань у Національній поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.11.2018 р. № 893.

17. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України: Закон України від 15 березня 2018 року № 2337-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 29. Ст. 233.

18. Про затвердження типових правил внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців підприємств, установ, організацій: Постанова державного комітету СРСР з праці та соціальних питань від 20.07.1984 р. № 213.

19. Про національну безпеку України: Закон України 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст. 241.

20. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII.

21. Рекомендація Rec (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасникам Ради Європи «Про Європейський кодекс поліцейської етики», ухвалена Комітетом Міністрів 19 вересня 2001 р.

22. Серета В.В. Дисциплінарна відповідальність в адміністративних публічно-правових відносинах: проблеми теорії та практики: монографія. Харків: НікаНова, 2013. 360 с.

23. Трудове право України : навч. посіб. / за ред. В. О. Кучера. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 564 с.

24. Трудове право України. Академічний курс : підручник / П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін. ; за ред. П. Д. Пилипенка. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Ін Юре, 2006. 544 с.

25. Швець Д.В. Первинна професійна підготовка як необхідна правова вимога до підготовки поліцейських. *Право і безпека*. 2017. № 3 (66). С. 103–112.

26. Шоптенко С.С. Дисциплінарні провадження в Національній поліції України: зміст та особливості реалізації. *Форум права*. 2017. № 5. С. 454–459. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1206203>

27. Щербак О.І. Правова відповідальність посадових осіб апарату державного управління. К.: Наук. думка, 1980. 133 с.

28. Юріков О.О. Кримінальна відповідальність поліцейських за вчинення кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби (військових кримінальних правопорушень). *Нове українське право*. Вип. 2. 2023. С. 170–175. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.2.23>

Інформація про автора:

Калянов Дмитро Петрович,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративної діяльності поліції
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ВИКОРИСТАННЯ OSINT У ВСТАНОВЛЕННІ ФАКТІВ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ОСОБИ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНЦІВ

Калугін В. Ю., Сіфоров О. І.

ВСТУП

OSINT – це абревіатура від Open Source Intelligence, що означає розвідка на основі відкритих джерел. Це метод збору та аналізу інформації з загальнодоступних джерел, таких як вебсайти, соціальні мережі, новинні статті та інші.

OSINT, або розвідка з відкритих джерел, являє собою процес збору, обробки та передачі інформації з загальнодоступних джерел з метою вирішення конкретних розвідувальних завдань. Це ключова дисципліна розвідки, яка повинна бути інтегрована в розвідувальний цикл, щоб забезпечити повну поінформованість керівників та політиків, які ухвалюють рішення. Використання та поширення перевіреної інформації з відкритих джерел дозволяє здійснювати вільний обмін даними, оскільки при цьому не застосовуються секретні методи.

OSINT є концепцією, методологією та технологією для отримання та використання військової, політичної, економічної та іншої інформації з відкритих джерел без порушення закону.¹ Він використовується для прийняття рішень у сфері національної оборони та безпеки, у розслідуваннях та інших сферах. OSINT включає збір інформації, її реєстрацію, облік та аналіз, аналітичну та синтетичну обробку первинної інформації, зберігання та поширення даних, забезпечення інформаційної безпеки та представлення результатів досліджень. Після аналітичної та синтетичної обробки первинна інформація з відкритих джерел може стати цінним знанням, яке може бути засекречене, якщо вона не належить до категорії інформації, яка не підлягає державній таємниці.

¹ Жарков Я.М. Наукові підходи щодо визначення суті розвідки з відкритих джерел / Я.М. Жарков, А.О. Васильєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2013. – Вип. 30. – С. 38-41. – // http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2013_30_12.

Розвідка з відкритих джерел має кілька переваг, які роблять її важливою у порівнянні з іншими методами збору розвідувальної інформації.

Ось декілька причин, чому OSINT є цінним:

Доступ до загальнодоступної інформації: інформація, що збирається, є загальнодоступною та доступною легально. Це означає, що організаціям не потрібно покладатися на засекречені або обмежені джерела інформації, отримання яких може бути дорогим і трудомістким.

Різноманітні джерела: дані можуть бути зібрані з різноманітних джерел, таких як соціальні мережі, новини, урядові звіти та наукові публікації. Це дозволяє організаціям збирати інформацію з різних галузей та точок зору.

Своєчасність: Оскільки OSINT базується на загальнодоступній інформації, вона може бути зібрана швидко і в режимі реального часу. Організації можуть бути завжди в курсі поточних подій та нових тенденцій.

Економічна вигода: OSINT є більш економічно вигідним порівняно з іншими методами збору розвідувальної інформації, такими як HUMINT або інші засоби розвідки. Це пов'язано з тим, що OSINT використовує загальнодоступні джерела та не вимагає дорогого спеціалізованого обладнання або персоналу.

Прозорість: OSINT є прозорим і може бути легко перевірений. Це означає, що організації можуть бути впевнені у точності та надійності зібраної інформації.

Усі ці фактори роблять OSINT цінним інструментом для широкого кола організацій і приватних осіб.

Загалом, OSINT є потужним інструментом для збору, аналізу та використання відкритої інформації з різних джерел для різноманітних цілей і завдань.

Крім того, розвідка на основі відкритих джерел (OSINT) є важливим інструментом у сучасних умовах інформаційної війни та глобальної безпеки. Вона дозволяє збирати, аналізувати та використовувати інформацію з відкритих джерел для встановлення фактів воєнних злочинів та ідентифікації воєнних злочинців. Ця стаття розглядає методологію, джерела та приклади використання OSINT у встановленні фактів воєнних злочинів.

1. Методологія OSINT

Методологія OSINT передбачає систематизовану сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою розвідки на основі відкритих джерел є отримання істинного знання або досягнення певного ефекту в спостереженні і передбачає визначення джерел, етапів та інструментів розвідувального процесу.

Використання різних джерел дозволяє отримувати достовірну та актуальну інформацію, яка може бути використана для розслідувань, аналітики та прийняття рішень. Важливою складовою успішного використання OSINT є верифікація та систематизація зібраних даних, що забезпечує їхню достовірність та надійність.

Джерела OSINT часто класифікуються за категоріями інформаційного потоку:

Засоби масової інформації: друковані газети, журнали, радіо та телебачення з різних країн.

Соціальні медіа, такі як Facebook, Twitter, Instagram, YouTube, є важливими джерелами інформації. Користувачі публікують фото, відео, текстові повідомлення, які можуть містити важливі дані про події, місця та осіб. Соціальні медіа дозволяють швидко отримувати інформацію з різних куточків світу.

Державні дані (Public Government Data): публічні урядові звіти, бюджети, слухання, телефонні довідники, прес-конференції, вебсайти та виступи. Хоча ці джерела походять з офіційних джерел, вони є публічно доступними і можуть використовуватися відкрито і вільно.

Супутникові зображення, які дозволяють отримувати візуальну інформацію про місця подій, переміщення військових підрозділів, інфраструктуру та інші важливі деталі. Вони є важливим інструментом для верифікації інформації та аналізу ситуацій.

Професійні та академічні публікації (Professional and Academic Publications): інформація, отримана з журналів, конференцій, симпозіумів, наукових праць, дисертацій та тез.

Комерційні дані (Commercial Data): комерційні зображення, фінансові та промислові оцінки, бази даних.

Новинні сайти та блоги: є джерелами актуальної інформації про події у світі. Журналісти та блогери часто публікують розслідування, аналітичні статті та репортажі, які можуть містити важливі дані для OSINT.

Сіра література (Grey literature): технічні звіти, препринти, патенти, робочі документи, ділові документи, неопубліковані роботи та інформаційні бюлетені.

Ці категорії джерел інформації забезпечують широкий спектр даних, які можуть бути використані для різних цілей, включаючи дослідження безпеки, виявлення вразливостей та аналіз загроз. Важливо використовувати ці джерела з відповідними дозволами та в межах закону, оскільки незаконний збір інформації може мати серйозні юридичні наслідки.

Методи OSINT є основним джерелом інформації для центру «Миротворець», який публікує особисті дані бойовиків незаконних збройних формувань та російських військовослужбовців, що воюють на території України.² Сьогодні OSINT є невід'ємною складовою розвідки Пентагона та Британської розвідки. Якщо звернутися до документів НАТО за 2002 рік, то інформація, зібрана за допомогою OSINT, складала 10–20%. OSINT відомий ще з часів Другої світової війни, коли основними джерелами були газети, телебачення та радіо. Зараз це більш технологічно розвинений процес. Розвідка Пентагона та Британії на 80% базується на відкритих джерелах.³

На жаль, не всі усвідомлюють, що більшість інформації легко доступна, і роль OSINT-спеціаліста полягає у зборі та аналізі даних з різних джерел. Основне завдання такого фахівця – створення конкретної та реалістичної моделі подій на основі знайденої інформації. Ця робота не є легкою, оскільки під час моніторингу потрібно вміти правильно використовувати знайдену інформацію. Знайти її можна у соціальних мережах, на спеціально створених порталах, що базуються на архівах різних сайтів, де зберігаються дані про людину. Використання цієї інформації може бути досить різноманітним, і кінцеві цілі визначає кожна команда самостійно. Наприклад, українські OSINT-аналітики встановили особу льотчика літака А-50, через якого в Україні лунали звуки сирени, оскільки саме він наводив запуски ракет з території Білорусі.⁴

² Використання інструментів та методів OSINT для отримання пошукової інформації: практичний poradnik / Зоренко Д. С., Лех Р. В., Кулик Д. О., Червяков О. І. Х.: ПШОК для СБУ, 2023. 36 с.

³ Жарков Я. М. Наукові підходи щодо визначення суті розвідки з відкритих джерел / Я. М. Жарков, А. О. Васильєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. 2013. Вип. 30. С. 38-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2013_30_12.

⁴ Українські OSINT-аналітики встановили особу льотчика літака А-50, який наводить ракети з Білорусі // Фокус : сайт. 22.02.2023. URL: <https://focus.ua/uk/voennyue>

Спеціалісти завдяки всебічному моніторингу інформації, яка знаходиться у вільному доступі дізнались місце його проживання, його походження, де навчався і працює та інші необхідні відомості. Українські OSINT-фахівці знаходять російських військових, які вчинили воєнні злочини, навіть за фотографіями у їх телефонах, які вони загубили при втечі з Бучі. Пошукова розвідка в мережі Інтернет допомагає встановити навіть цілі підрозділи, які заходять на територію нашої держави.

Водночас робота наших OSINT-спеціалістів пов'язана і з розшуком колаборантів, отриманням даних щодо контролю російською державою підприємств, розташованих на території України, а також присутністю на нашій території російської агентури тощо. Головне у цій справі – це спільна мета кожного розвідника, а саме здолати ворога. Всі OSINT-спільноти працюють за власною специфікою і вносять свої корективи в перебіг війни. Будь-яке місце у цій війні унікальне, тож кожна людина може взяти OSINT-зброю у свої руки та протидіяти російським фейкам та усебічно допомагати нашим військовим задля перемоги.⁵

Розглянемо процес розвідки та його значущість для фахівців у галузі OSINT. Незважаючи на існування різних варіацій розвідувального процесу, загальний контур включає подібні етапи. Використання розвідувального процесу сприяє розумінню значення кожного етапу для подальшого OSINT-дослідження.

Етапи розвідувального процесу

Підготовка: На цьому етапі визначаються потреби та вимоги завдання, такі як встановлення цілей і вибір найоптимальніших джерел для пошуку необхідної інформації.

Збір: Це ключовий етап, під час якого здійснюється первинний збір даних та інформації з різноманітних джерел.

Обробка: На цьому етапі зібрані дані організуються, перевіряються та зіставляються для подальшого аналізу.

Аналіз та обробка: Цей етап включає інтерпретацію зібраної інформації з метою виявлення закономірностей та формування

novosti/551295-ukrainskie-osint-analitiky-ustanovili-letchika-samoleta-a50-navodyashchego-rakety-iz-belarusi (дата звернення: 22.04.2024).

⁵ Рябцева, Д. О. OSINT як засіб боротьби в російсько-українській війні / Д. О. Рябцева, Т. І. Гудзь // Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 31 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». – Вінниця : ХНУВС, 2023. – С. 155-157.

висновків. Підготовка звіту містить відповідь на розвідувальне питання та рекомендації для подальших дій.

Поширення: На останньому етапі результати представляються перед зацікавленими сторонами у вигляді письмових звітів, графіків, рекомендацій тощо. Вони відповідають на розвідувальні запитання та надають інформацію для подальших дій.

Таким чином, розвідувальний процес є важливим інструментом для систематичного збору, обробки та аналізу інформації, що дозволяє фахівцям у галузі OSINT ефективно виконувати свої завдання.

Пасивний та активний OSINT

Розуміння відмінностей між пасивним і активним дослідженням є критично важливим аспектом для фахівців у галузі OSINT, оскільки кожен з цих підходів може мати різні наслідки для вашої діяльності.

Пасивний OSINT передбачає, що ви не взаємодієте активно з об'єктом дослідження. Ви лише збираєте інформацію з відкритих джерел, використовуючи загальнодоступні дані. Важливо розуміти, що на пасивному етапі ви не вступаєте в активний контакт з особами в онлайні, такими як коментування, обмін повідомленнями, додавання в друзі тощо.

Переваги пасивного OSINT: не вимагає взаємодії з джерелом інформації, може бути використаний для збору великої кількості інформації, зазвичай є легальним.

Недоліки пасивного OSINT: може бути недостатньо інформативним, не може бути використаний для збору інформації, яка недоступна публіці.

Приклади пасивного OSINT: пошук інформації в Інтернеті за допомогою пошукових систем, аналіз соціальних мереж, читання новинних статей, отримання доступу до публічних баз даних.

Активний OSINT передбачає пряму взаємодію з об'єктом дослідження, таку як додавання до списку друзів на соціальних мережах, коментування публікацій, відправлення повідомлень і т. д. Важливо пам'ятати, що активне дослідження може бути розцінене деякими організаціями як таємна операція. Перш ніж розпочати активну діяльність, рекомендується звернутися до власної організації для уточнення її політики.

Переваги активного OSINT: може бути більш інформативним, ніж пасивний OSINT та може бути використаний для збору інформації, яка недоступна публіці.

Недоліки активного OSINT: вимагає взаємодії з джерелом інформації, може бути нелегальним.

Приклади активного OSINT: використання інструментів для збору інформації з соціальних мереж, спілкування з людьми в Інтернеті, використання інструментів для виявлення прихованої інформації.

Вибір між пасивним та активним OSINT залежить від ваших конкретних потреб. Якщо ви шукаєте інформацію, яка вже доступна публіці, пасивний OSINT є хорошим варіантом. Якщо вам потрібна інформація, яка недоступна публіці, активний OSINT може бути більш ефективним.

Багато інструментів, які використовуються в сучасних розслідуваннях, розраховані тільки на одну задачу: пошук телефонних номерів, або адрес електронної пошти, або ім'я користувачів і т.д. Але існує вся збільшується група інструментів, створених для одночасного пошуку по десяткам – і навіть сотням – різних джерел. Це допомагає значно скоротити період початкового пошуку в будь-якому проєкті. Проведення онлайн-розслідувань допомагає отримати ще що-небудь: в мережі легко знайти не тільки інформацію про інших людей, але і про нас самих. Проведіть за допомогою перерахованих вище інструментів пошук за своїм іменем та іншими даними – і ви побачите, яка інформація про вас доступна в мережі.⁶

Для проведення комплексного дослідження безпеки за допомогою OSINT існує безліч спеціалізованих інструментів, які можуть значно підвищити ефективність вашої роботи. Нижче наведено деякі з рекомендованих інструментів OSINT, які ви можете використовувати:

Maltego: Maltego є потужним графічним інструментом для аналізу зв'язків та збору інформації з відкритих джерел. Він дозволяє візуалізувати складні зв'язки між різними об'єктами та джерелами інформації, що значно полегшує процес аналізу.

Shodan: Shodan є пошуковою системою для пристроїв, підключених до Інтернету. Він дозволяє знаходити вразливі пристрої

⁶ Калугін В.Ю. Bellingcat у протидії військовій агресії проти України. Проблеми кримінального аналізу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, ОДУВС, 10 травня 2024 р.). Одеса: ОДУВС, 2024. С. 51-55

та отримувати інформацію про них, що може бути надзвичайно корисним для дослідження безпеки.

OSINT Framework: OSINT Framework є комплексом інструментів та ресурсів для проведення досліджень OSINT. Він містить перелік корисних ресурсів та інструментів для різних видів досліджень, що робить його незамінним для фахівців з безпеки.

Recon-ng: Recon-ng є інструментом для аналізу зв'язків і збору інформації, який підтримує різні модулі та розширення для різних видів досліджень. Це дозволяє адаптувати його під конкретні потреби дослідника.

Google Dorks: Google Dorks є спеціальними пошуковими запитами, які допомагають знаходити вразливості та іншу інформацію на основі пошуку в Google. Використання цих запитів може значно розширити можливості збору даних.

Ці та інші інструменти можуть бути надзвичайно корисними для дослідження безпеки мережі, виявлення вразливостей та аналізу загроз. Однак важливо використовувати їх з відповідними дозволами та в межах закону, оскільки незаконний збір інформації може мати серйозні юридичні наслідки.

Розвідка на основі відкритих джерел (OSINT) охоплює широкий спектр діяльності, включаючи пошук, реєстрацію, облік та аналіз інформації, аналітико-синтетичну переробку первинних даних, зберігання та розповсюдження інформації, забезпечення її безпеки та презентацію результатів досліджень. Це технологія добування військової, політичної, економічної та іншої інформації з відкритих джерел. Отримана інформація містить цінні дані та може бути засекречена. Первинна інформація з відкритих джерел після аналітико-синтетичної обробки може перетворитися на цінні знання, які можуть бути засекречені, якщо вони не належать до категорії інформації, що не підлягає державній таємниці ⁷.

2. Використання методу OSINT для збору доказів у воєнних конфліктах

OSINT в Україні відіграє важливу роль у підтримці фронту під час війни. Це може включати такі аспекти, як: виявлення рухів ворожих

⁷ Використання інструментів та методів OSINT для отримання пошукової інформації: практичний poradnik / Зоренко Д. С., Лех Р. В., Кулик Д. О., Червяков О. І. Х.: ШКОЛ для СБУ, 2023. 36 с.

військ, збір інформації про рух ворожих військ, їхню кількість та розташування допомагає військовим командирам приймати обґрунтовані рішення та своєчасно реагувати на загрози.

OSINT допомагає виявити тактику та стратегію ворога, що дає можливість українським військовим адаптувати свої дії для ефективного протистояння.

В епоху цифрової трансформації веб-системи виходять за межі простих інструментів, перетворюючись на складні Мережеві Ергатичні Організми (Network Ergatic Organizm). Ці динамічні структури, що поєднують програмні та людські компоненти, стають потужними інструментами не лише для збору інформації, але й для інформаційного впливу.

OSINT займає ключове місце в розвідувальній діяльності, оскільки дозволяє збирати інформацію з відкритих джерел, таких як медіа, соціальні мережі, вебсайти, форуми, державні бази даних, реєстри тощо. Завдяки цій інформації можна аналізувати суспільно-політичну ситуацію в країні чи регіоні, визначати потенційні загрози для національної безпеки, шукати важливу інформацію про можливих ворогів і терористичні групи, а також допомагати у розслідуванні воєнних злочинів. Оскільки OSINT базується на відкритих джерелах, використання цього методу розвідки не порушує законів та правил міжнародного права.

Одним з прикладів використання OSINT у розслідуванні воєнних злочинів є використання соціальних мереж для виявлення та ідентифікації осіб, які брали участь у воєнних діях або були свідками злочинів. Фотографії та відео, опубліковані в соціальних мережах, можуть містити важливу інформацію про осіб, їх розташування та дії, що дозволяє правоохоронним органам швидко знайти та ідентифікувати осіб, причетних до злочинів. Крім того, використання OSINT дозволяє збирати інформацію з різних джерел, що дає можливість виявляти нові деталі, знаходити підтвердження тощо.

За результатами різних експертних оцінок, американські розвідувальні служби за допомогою OSINT добувають від 35% до 95% розвідданих. Ще у 1947 році відомий аналітик ЦРУ Шерман Кент стверджував, що в мирний час до 80% інформації, яку використовують політики в ухваленні рішень, можна отримати з відкритих джерел. Щоб довести свою точку зору, Кент запропонував п'ятом професорам Єльського університету підготувати звіт про стан армії США, чисельність бойових частин і з'єднань не нижче ніж

рівень дивізії, потужності військово-морського флоту і бойової авіації, на основі лише відкритих джерел інформації. В результаті через три місяці вчені надали Кенту кількесот сторінок даних. Оцінка Кента була наступна: на 90% цей звіт відповідав дійсному стану речей. ЦРУ негайно засекретило результати проведеної праці, що дістала назву «Сльського звіту».⁸

Після початку російської збройної агресії проти України та анексії Криму на початку 2014 року, активістами було створено ресурс Інформ Напалм. За час існування проекту було проведено два ґрунтовні розслідування щодо катастрофи «Боїнга-777», збитого у небі над Донеччиною, впорядковано бази даних російських підрозділів, які воюють в Україні, і навіть таблиці з шевронами військовослужбовців РФ. Матеріали вебсайту загалом виходять 22 мовами. За словами засновника, журналіста Романа Бурка, першими до команди долучилися волонтери з Криму та Грузії, потім приєдналися жителі окупованого Донбасу, вільної частини України та інших країн світу.⁹

3. Тищенко Ю., Горобчишина С. Парадокси ненаписаної державної політики деокупації Криму. Що далі? *УНЦПД, Research Update, рік видання 23. – № 7 (761), 2016.*

Bellingcat є Інтернет-ресурсом, заснованим на використанні матеріалів відкритих джерел інформації для розслідування різноманітних подій, включаючи воєнні конфлікти. Bellingcat заснував журналіст Еліот Хігінс, який займається дослідженням воєнних конфліктів у Сирії та Україні. Bellingcat використовує відео- та фотодокази, супутникові знімки, аналіз соціальних мереж та інші відкриті джерела інформації, щоб встановити факти, пов'язані з конфліктом. У воєнних конфліктах Bellingcat ставить за мету зібрати докази порушень міжнародного гуманітарного права та злочинів проти людяності.

Наприклад, Bellingcat досліджував випадки використання хімічної зброї в Сирії, виявляв ідентифікаційні дані військових, що брали участь у бойових діях, зіставляв місця подій на супутникових

⁸ Соколов В.А. Інституалізація аналітичної діяльності в системі забезпечення національної безпеки на основі зарубіжного і вітчизняного досвіду. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління. – Національна академія державного управління при Президентів України, м. Київ, Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентів України, м. Харків, 2020.

⁹ Тищенко Ю., Горобчишина С. Парадокси ненаписаної державної політики деокупації Криму. Що далі? *УНЦПД, Research Update, рік видання 23. – № 7 (761), 2016*

знімках з фотодоказами. Дослідження Bellingcat стають важливими доказами у військових судах, де вони використовуються для обґрунтування звинувачень у воєнних злочинах.¹⁰

Ми вирішили вивчити міжнародний досвід – чи існує заборона викладання в соціальних мережах фотографій військовослужбовців іноземних армій. Авторка матеріалу звернулася до головного сержанта одного зі спецпідрозділів Ізраїльської армії Матвія Валуєва.

Так, дійсно, заборона користування соцмережами під час виконання завдань у бойових підрозділах існує. Порушення цієї вимоги може призвести до звільнення з лав армії, і навіть до позбавлення волі, – розповідає ізраїльський військовий.

Причина цієї заборони криється в тому, що соціальні мережі є джерелом для збирання розвідувальної інформації, яка при правильному аналізі може дати розвідці значно більше правдивих даних, ніж донесення від агентурної мережі. Іншими словами, збір такої інформації узвичаєно називати розвідкою на основі відкритих джерел (Open source intelligence, OSINT).¹¹

Війна в епоху соцмереж створює нові виклики та можливості для розвідки. З одного боку, інформаційний шум та дезінформація ускладнюють пошук достовірних даних. З іншого, необережні публікації у відкритому доступі можуть мимоволі розкрити секретні дані. Саме з таким феноменом стикаються російські військові, які беруть участь у бойових діях на Донбасі.

Представники кафедри розвідки командно-штабного інституту застосування військ Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського розповіли про те, як за допомогою OSINT міжнародна група журналістів-розслідувачів Bellingcat виявила незаперечні докази присутності російських військ на сході України. Вони довели участь численних російських військових у бойових діях на Донбасі, спираючись виключно на відкриті дані: фотографії з соціальних мереж «ВКонтакте» і «Однокласники», записи відеореєстраторів, викладені в Інтернеті.

¹⁰ Євген Бриж «Важливо, щоб люди бачили війну в Україні очима українців». Представники Bellingcat і «Слідства» розповіли про документування злочинів росіян. URL: <https://detector.media/infospace/article/205355/2022-11-27-vazhlyvo-shchob-lyudy-bachyly-viynu-v-ukraini-ochyma-ukraintsiv-predstavnyky-bellingcat-i-slidstva-rozpovily-pro-dokumentuvannya-zlochyniv-rosiyan/>

¹¹ Оксана Іванець Чи може фото військового в соцмережах бути використано ворогом, або Що таке OSINT-розвідка URL: <https://armyinform.com.ua/2021/08/06/chy-mozhe-fotovyjskovogo-v-soczmerzah-buty-vykorystano-vorogom-abo-shho-take-osint-rozvidka/>

Bellingcat продемонструвала, що військові підрозділи країни-агресора перебували біля українського кордону протягом тривалого часу, використовуючи фотографії з цуценятами: російські військові робили фото з улюбленицями, які за час перебування неподалік України виростили у дорослих псів.

Ще одне міжнародне розвідувальне товариство, InformNapalm, посилаючись на аналіз блогера Stabilizes, надало докази участі військовослужбовців 205-ї окремої мотострілецької бригади з місцем постійної дислокації у м. Будьоновськ Ставропольського краю РФ у бойових діях проти України. Присутність цього російського військового з'єднання була зафіксована в Горлівці, Шахтарську, Макіївці, Донецьку і Луганську. Фотографії та дописи військовослужбовців у соціальних мережах із зазначенням геолокації, дати та коментарів щодо об'єктів, зображених на фото, стали доказами їхнього вторгнення на Донбас.

Незважаючи на офіційні заперечення з боку Росії про присутність своїх військ на Донбасі, численні фотографії, опубліковані солдатами в соцмережах, свідчать про протилежне. На цих знімках, зроблених на тлі військової техніки, часто можна розгледіти номери, емблеми або інші розпізнавальні знаки, які дозволяють ідентифікувати підрозділ та місце дислокації.

Ця недбалість з боку російських військових не є унікальною. Аналіз активності американських, канадських, британських та німецьких солдатів під час навчань НАТО також виявив подібні випадки.

Однак, у випадку з Росією, публікація таких фотографій має особливо серйозні наслідки. З одного боку, вони підривають офіційну позицію Кремля, розкриваючи реальну участь російських військ у конфлікті. З іншого, вони дають цінну інформацію українській розвідці, яка може використовувати її для планування операцій та нейтралізації загроз.

Слід зазначити, що позерство тією чи іншою мірою притаманно будь-якій людині. Звісно, хлопцю з далекої Бурятії хочеться похизуватися перед друзями, що саме зараз він з автоматом «рятує російськомовне населення Донбасу від українських бойовиків». І ось чергове фото на тлі танка з номерами, які видають приналежність військовій частині, набирають кількості репостів.

Заради розваги група журналістів-розслідувачів перевірила активність американських, канадських, британських і німецьких військових під час навчань НАТО. З'ясувалося, що солдати фотографувалися на тлі військової техніки, попри заборони їхніх командирів.

Необережні публікації в соцмережах стають несподіваною зброєю для української розвідки. Російські військові, прагнучи поділитися враженнями з друзями, мимоволі розкривають секретні дані, шкодячи власному командуванню та підставляючи під загрозу своїх товаришів. Цей феномен підкреслює важливість інформаційної безпеки в умовах сучасних війн, де навіть селфі може мати стратегічне значення.

25 листопада 2022 року в Києві відбувся вебінар «Електронні докази воєнних злочинів», організований Групою друзів безпеки журналістів та свободи медіа за підтримки Ради Європи. Його учасники обговорили роль журналістів, медіа та соціальних мереж у збиранні, фіксації та оприлюдненні електронних свідчень війни в Україні. Перед ними виступив британський журналіст і засновник Bellingcat Еліот Гігінс, який розповів про роботу розслідувачів в Україні та накопичений досвід. За його словами, їхня система дає змогу фіксувати й документувати перевірену інформацію, яка може використовуватися іншими дослідниками.¹²

«Інформацію, яку ми перевірили, ми зберігаємо, архівуємо. Ми почали так працювати в Сирії: архівували мільйони відеозаписів і фотознімків, це було грандіозне завдання. Але ті, хто над цим працював, накопили величезний досвід. Якщо говорити про шкodu мирним людям, то ця інформація архівується, ми намагаємося визначити найважливіші інциденти з точки зору притягнення до відповідальності і того, як провести подальші розслідування, використовуючи методологію, яка в нас є. Ми зосереджені на відкритих джерелах, тому що не можемо проводити інші розслідування; ми не можемо опитувати свідків на місцях, не можемо проводити розслідування із закритих джерел», – сказав керівник Bellingcat.

Bellingcat – основне джерело доказів у причетності Росії до трощі пасажирського літака «Боїнг-777»

До речі, саме Bellingcat стала основним джерелом, чії докази використовували в обвинуваченнях РФ у збитті пасажирського літака «Боїнг-777» Малайзійських авіаліній рейсу MH17 у небі над Донбасом у липні 2014-го.¹³

¹² Євген Бриж «Важливо, щоб люди бачили війну в Україні очима українців». Представники Bellingcat і «Слідства» розповіли про документування злочинів росіян URL <https://detector.media/infospace/article/205355/2022-11-27-vazhlyvo-shchob-lyudy-bachyly-viynu-v-ukraini-ochyma-ukrainsiv-predstavnyky-bellingcat-i-slidstva-rozpovily-pro-dokumentuvannya-zlochyniv-rosiyan/>

¹³ Бойовий бюлетень центру МПЗ ЗСУ. Народжені вільними. Серпень 2021. URL: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2021/08/BB_224.pdf

Одразу після авіакатастрофи засновник Bellingcat Еліот Гітінс опублікував у Twitter фото зенітно-ракетного комплексу «Бук», яке, на думку російської сторони, зроблене в місті Торез, що на контрольованій українською владою території. Він попросив своїх передплатників допомогти з визначенням точного місця фотографування ЗРК. Уже за кілька годин Гітінс отримав відео з відеореєстратора, де «Бук» зафіксований у місті Сніжне, яке контролювали проросійські бойовики. Згодом розслідувачі довели, що ЗРК входив до складу 53-ї зенітно-ракетної бригади з місцем базування в Курську. Тоді ж група Bellingcat обвинуватила Міноборони РФ у розповсюдженні неправдивих супутникових фотографій, на яких, нібито, зафіксовано розташування українських «Буків».¹⁴

Спеціальні підрозділи ЗСУ і ГУР МО України цілодобово ведуть OSINT-розвідку щодо країни-агресора. Для цього вони вивчають не тільки інформацію, отриману із соціальних мереж, а й супутникові знімки, повідомлення ЗМІ, зокрема третіх країн, досвід минулих бойових дій – все, що може бути використано проти ворога в цій підступній війні. Але Росія – сильний противник, який теж збирає інформацію проти України, й ми повинні усвідомити це і завадити їй. Тому, викладаючи чергове фото в соцмережу, вихваляючись новим озброєнням чи технікою, задумайтесь – чи варто воно того?..

В Україні таку роботу робить редакція «Слідство.Інфо», яку очолює редакторка Анна Бабінець. Із початком війни редакція перейшла з корупційних розслідувань до розслідувань воєнних злочинів, створення бази даних російських воєнних злочинців. Вона зазначає: «Важливо, щоб люди бачили війну в Україні очима українців, а не когось іншого. Ми використовуємо багато інструментів, наша головна мета – документування і оприлюднення злочинів, Ми збираємо всі ці докази, щоб вони дійшли до суду»¹⁵.

Щоб отримати доказовий матеріал для суду над російськими агресорами, ентузіасти по всьому світу фіксують радіообміни між військовослужбовцями Російської Федерації. Про це розповів

¹⁴ Оксана Іванець Чи може фото військового в соцмережах бути використано ворогом, або Що таке OSINT-розвідка. Армія INFO 8 серпня 2021. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/08/06/chy-mozhe-foto-vijskovogo-v-soczmerezah-buty-vykorystano-vorogom-abo-shho-take-osint-rozvidka/>

¹⁵ Євген Бриж «Важливо, щоб люди бачили війну в Україні очима українців». Представники Bellingcat і «Слідства» розповіли про документування злочинів росіяні URL: <https://detector.media/infospace/article/205355/2022-11-27-vazhlyvo-shchob-lyudy-bachyly-viynu-v-ukraini-ochyma-ukraintsiv-predstavnyky-bellingcat-i-slidstva-rozpovily-pro-dokumentuvannya-zlochyniv-rosiyan>

засновник групи Bellingcat Еліот Гігінс у інтерв'ю для Радіо Свобода.

Гігінс каже, що «завдяки технологіям та соціальним мережам на зміну невірогідним чуткам прийшла детальна та точна інформація в реальному часі про те, що відбувається». Точний час та місце артилерійських та ракетних ударів фіксуються в режимі онлайн. У розпорядження розслідувачів надходять навіть накази командирів артилерійських батареї, які ведуть вогонь по цивільних цілях.

Гігінс підкреслює, що «детальність інформації, яка отримується, вражає увагу». Bellingcat вже зібрала безліч даних про дії солдатів і офіцерів РФ, і «це лише маленька частина документальних відомостей, що нададуть трибуналам з воєнних злочинів, коли війна закінчиться».¹⁶

Війна в Україні залишає не лише кривавий слід на землі, але й глибокий цифровий відбиток. Завдяки зусиллям міжнародної розслідувальної групи Bellingcat, тисячі злочинів проти цивільних, скоєних російськими військовими, отримують чітку фіксацію та шанс на справедливе покарання.

Bellingcat створив унікальну базу даних, що містить фото, відео та інші свідчення злочинів, скоєних під час російської агресії. Цей цифровий меморіал людських страждань дає можливість не лише зафіксувати жахливі події, але й чітко ідентифікувати місця злочинів та винуватців. За допомогою інтерактивної карти користувачі можуть дослідити сотні випадків, отримуючи доступ до детальної інформації про кожен з них.

Еліот Гігінс дає зрозуміти російським військовим, що їхні злочини не залишаться безкарними. Він закликає російських військовослужбовців замислитися над наслідками своїх дій. "Якщо ви вчините військовий злочин, про вас дізнається весь світ. Вас упізнають. І ви понесете покарання. Процес уже розпочався" "Безликість військової форми не стане рятівним колом", – наголошує він, підкреслюючи рішучість розслідувачів встановити особистість кожного, хто брав участь у нападах на цивільне населення.¹⁷

¹⁶ Поліщук М. Засновник Bellingcat розповів, як відшуковують російських військових злочинців. Главком сайт. 01.01.2022 р. URL:<https://glavcom.ua/world/observe/zasnovnik-bellingcat-rozpoviv-yak-vidshukovuyut-rosiyskih-viyskovih-zlochinciv--842331.html>

¹⁷ Микола Поліщук Засновник Bellingcat розповів, як відшуковують російських військових злочинців 1 травня, 2022 URL: <https://glavcom.ua/world/observe/zasnovnik-bellingcat-rozpoviv-yak-vidshukovuyut-rosiyskih-viyskovih-zlochinciv--842331.html>

Важливо підкреслити, що зусилля Bellingcat не існують у вакуумі. Наразі в Україні вже порушено понад дев'ять тисяч кримінальних справ за фактами військових злочинів, вчинених окупантами. Ці цифри свідчать про масштаби трагедії та незворотність відповідальності за злочини проти людяності.

У сучасному світі, де інформація стає зброєю, OSINT інструменти відіграють дедалі важливішу роль у розслідуванні злочинів, зокрема воєнних. Одним з таких інструментів є Eyes on Russia, який використовується для відстеження військової активності Російської Федерації та її присутності в різних регіонах світу.

Eyes on Russia – це не просто веб-сайт, а потужний аналітичний інструмент, що складається з кількох ключових компонентів:

Веб-інтерфейс: Цей інтерфейс надає зручний доступ до величезної бази даних, що містить зображення, відео, текстові повідомлення та інші дані, зібрані з відкритих джерел. Користувачі можуть легко шукати та фільтрувати інформацію за датою, місцем розташування, ключовими словами та іншими параметрами.

Збір даних: Eyes on Russia використовує широкий спектр методів для збору даних, включаючи:

Аналіз даних: Eyes on Russia використовує передові методи аналітики даних для виявлення закономірностей, зв'язків та інших важливих моментів, які можуть свідчити про військову активність Росії. Цей аналіз може включати:

Візуалізацію даних: Створення графіків, діаграм та карт для наочного представлення інформації.

Машинне навчання: Використання алгоритмів машинного навчання для автоматичного виявлення та класифікації даних.

Розслідування: Поглиблений аналіз даних для виявлення зв'язків між людьми, подіями та місцями.

Eyes on Russia використовується для різних цілей, пов'язаних з розслідуванням воєнних злочинів та відстеженням військової активності Росії:

Підтвердження воєнної активності: Eyes on Russia допомагає збирати докази, що підтверджують присутність російських військ у зонах конфлікту, таких як Сирія, Україна та інші країни.¹⁸

¹⁸ Яна Гаргаун, Дмитро Тулупников Пропаганда і дезінформація в російських та українських МЕДА: інформаційні технології у конфлікті Acta de Historia & Politica Saeculum XXI Червень 2024 URL: https://www.researchgate.net/publication/381527752_Propaganda_i_dezinformacia_v_rosijskih_ta_ukrainskih_media_informacijni_tehnologii_u_konflikti

Відстеження рухів військ: Інструмент може відстежувати переміщення військової техніки, особового складу та інших ресурсів, що дає цінну інформацію про плани та наміри Росії.

Документування злочинів: Eyes on Russia використовується для документування воєнних злочинів, скоєних російськими військовими, таких як обстріли мирних жителів, використання забороненої зброї та інші звірства.

Підтримка розслідувань: Зібрані дані та аналітика Eyes on Russia можуть використовуватися як докази в судових розслідуваннях воєнних злочинів. Таким чином, цей інструмент допомагає збирати докази, які можуть бути використані у досудовому розслідуванні та судовому процесі для встановлення відповідальності за воєнні злочини.¹⁹

Liveuamap – це не просто карта, а динамічне вікно у жорстоку реальність війни. Ця інтерактивна платформа відображає поточну воєнну ситуацію у різних точках світу, надаючи користувачам доступ до інформації про конфлікти, теракти, припинення вогню та інші події в реальному часі.²⁰

Liveuamap черпає інформацію з відкритих джерел, таких як соціальні мережі, новинні сайти та інші платформи, що ґрунтуються на принципах прозорості та відкритого доступу. Це робить Liveuamap цінним інструментом для:

а) відстеження подій. Користувачі можуть стежити за розвитком конфліктів у режимі реального часу, отримуючи доступ до актуальних даних про бойові дії, переміщення військ, жертв та інші події.

б) збору доказів. Liveuamap може слугувати джерелом доказів у воєнних злочинах. Відео, фотографії, повідомлення та інші дані, зібрані з платформи, можуть бути використані для документування порушень прав людини та інших злочинів.

в) аналіз військової діяльності. Завдяки інтерактивним можливостям Liveuamap, можна детально досліджувати динаміку

¹⁹ Макаринська А. Інструменти OSINT для збору доказів у воєнних конфліктах. Актуальні питання досудового розслідування: збірник матеріалів круглого столу (в авторській редакції), м. Кривий Ріг, 28 квітня 2023 року. Кривий Ріг: КННІ ДонДУВС, 2023. 152 с.

²⁰ Шаєц С. Використання відкритих джерел інформації в розслідуванні злочинів, пов'язаних з воєнним станом. Актуальні питання досудового розслідування: збірник матеріалів круглого столу (в авторській редакції), м. Кривий Ріг, 28 квітня 2023 року. Кривий Ріг: КННІ ДонДУВС, 2023. 152 с.

конфлікту, аналізувати переміщення військ, території, що перебувають під контролем сторін, та інші аспекти воєнної ситуації.

Переваги OSINT у воєнних конфліктах:

Широкий доступ до інформації: OSINT дозволяє збирати інформацію з широкого кола джерел, що дає більш комплексне уявлення про конфлікт.

Швидкість збору даних: Інформація з відкритих джерел стає доступною одразу після події, що робить OSINT цінним інструментом для оперативного реагування.

Зниження ризиків: OSINT дозволяє збирати докази без необхідності фізичної присутності в зоні конфлікту, що значно знижує ризики для життя та безпеки дослідників. Одним з ключових аспектів OSINT є аналіз отриманої інформації. Аналітики використовують різні методи для перевірки достовірності, визначення релевантності та з'ясування можливих наслідків зібраної інформації. Методи можуть включати: аналіз контенту: оцінка змісту джерела, виявлення пропаганди та спроб маніпуляції; геолокація: визначення місця подій за допомогою супутникових зображень або інших вказівок; тренд-аналіз: виявлення тенденцій та паттернів у даних, які можуть свідчити про стратегію ворога; моніторинг соціальних мереж: відстеження активності ворожих сил в соціальних мережах.

На сцені OSINT в Україні можна виділити кілька ключових гравців, які допомагають збирати, аналізувати та поширювати важливу інформацію під час війни.

Одними з основних користувачів та виробників OSINT в Україні є військові структури, такі як Головне управління розвідки Міністерства оборони України. Вони використовують OSINT для збору інформації про рухи ворожих військ, тактику бойових дій, а також потенційні загрози безпеці країни.

Некомерційні організації, такі як InformNapalm, Bellingcat та StopFake, також активно займаються OSINT. Вони збирають та аналізують інформацію, яка потім використовується для підтвердження фактів агресії з боку Росії, виявлення військової техніки та співпраці з військовими структурами України.²¹

Індивідуальні експерти та активісти також вносять свій вклад у OSINT в Україні. Вони можуть працювати самостійно або як частини

²¹ OSINT в Україні: як допомагає фронту під час війни? 2023/04/17 URL: <https://the-news.com.ua/>

відповідних груп та спільнот, допомагаючи зібрати інформацію, яка може допомогти у боротьбі з ворогом.

Мережеві Ергатичні Організми проявляють себе у різних аспектах сучасного життя:

Вікіпедія: Чат-боти в цій онлайн-енциклопедії допомагають користувачам у пошуку інформації, редагуванні статей та модераторській роботі, роблячи спілкування більш зручним та ефективним.

CRM-системи: У бізнесі чат-боти інтегровані в CRM-системи, автоматизуючи комунікацію з клієнтами, покращуючи обслуговування та збираючи цінні дані для аналізу.

Існує багато свідчень того, що чат-боти в соціальних мережах активно використовувалися у гібридній війні проти України. Їх застосовували для:

Поширення дезінформації: Чат-боти могли генерувати фейкові новини, пропагандистські повідомлення та інші маніпулятивні матеріали, щоб вплинути на громадську думку та посіяти розбрат.

Атак на інформаційну інфраструктуру: Чат-боти могли брати участь у DDoS-атаках, спамувати форуми та соціальні мережі, а також здійснювати інші кібератаки, щоб дестабілізувати інформаційний простір.

Маніпулювання емоціями: Чат-боти могли вести емоційні розмови з користувачами, експлуатуючи їхні емоції та переконання, щоб схилити їх до певних дій або думок.

Штучний інтелект та інформаційний вплив:

Згідно з "тестом Тьюрінга", штучний інтелект (AI) вважається досягнутим, якщо людина не може відрізнити штучну систему від людини під час спілкування. У контексті Мережевих Ергатичних Організмів це означає, що програмні веб-засоби OSINT, ймовірно, вже почали виконувати не лише розвідувальні функції, але й функції гібридного (людино-машинного) адаптивного інформаційного впливу на користувачів. Подібні процеси проходили, проходять і будуть проходити у багатьох сферах, для прикладу: наземні розвідувальні і ударні комплекси давно перетворили у розвідувально-ударні комплекси (РУК); відносно недавно створені розвідувальні БПЛА трансформують у розвідувально-ударні БПЛА. Аналіз відкритих джерел дозволяє виявляти та відстежувати рух військової техніки та зброї ворога, а також визначати нові типи зброї, які вони можуть використовувати.

Одним з ключових викликів OSINT є відсутність гарантії надійності зібраної інформації. Аналітики повинні бути обережні та перевіряти джерела на достовірність.

Шум інформаційний. Велика кількість доступної інформації може ускладнити процес фільтрації та відбору релевантних даних, що може спричинити пропуск важливої інформації або прийняття помилкових рішень.

Маніпуляція інформацією. Спроби маніпуляції або дезінформації також можуть вплинути на результати OSINT-аналізу. Особливо це актуально в умовах інформаційної війни, коли ворожі сторони намагаються вплинути на ситуацію за допомогою неправдивої інформації.

Європол створив нову Оперативну робочу групу для надання допомоги в поточних розслідуваннях основних міжнародних злочинів, скоєних в Україні після вторгнення в країну російських збройних сил у лютому 2022 року.²²

Ця робоча група має на меті допомогти ідентифікувати підозрюваних та їхню причетність до військових злочинів, злочинів проти людяності чи злочинів геноциду, скоєних в Україні, шляхом збору та аналізу розвідданих із відкритих джерел (OSINT).

З початку війни OSINT доступна в Інтернеті на безпрецедентному рівні, головним чином завдяки зростанню важливості Інтернету та соціальних мереж. Така розвідувальна інформація може значно допомогти слідчим у перевірці та реєстрації випадків військових злочинів.

Через величезну кількість інформації, яка доступна в Інтернеті, і вплив основних міжнародних злочинів на світову спільноту в цілому, міжнародна співпраця є неоціненною.

Створеною групою керують відділ боротьби з міжнародними злочинами голландської поліції (Nationale Politie) і Федеральне управління кримінальної поліції Німеччини (Bundeskriminalamt) за підтримки Європолу та його проекту аналізу основних міжнародних злочинів (AP SIC).

Наразі 14 країн погодилися призначити спеціальні OSINT-підрозділи робочій групі для підтримки пріоритетних запитів від України, інших країн та Міжнародного кримінального суду.

²² Сергій Албул Європол створив нову Оперативну робочу групу для надання допомоги в поточних розслідуваннях основних міжнародних злочинів, скоєних в Україні 23 листопада 2023, URL https://lb.ua/society/2023/11/23/585640_ievropol_stvoriv_robochu_osintgrupu.html

Група також може звертатися за підтримкою та співпрацею з боку нечленів Групи, агенцій ЄС, неурядових організацій або приватних компаній.

Країни-учасниці: Бельгія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Литва, Нідерланди, Португалія, Словацька Республіка, Словенія, Іспанія, Норвегія, Великобританія, Сполучені Штати Америки.

ВИСНОВКИ

Розвідка з відкритих джерел стала необхідним інструментом в сучасному світі, де доступ до інформації відіграє ключову роль в багатьох сферах. OSINT дозволяє збирати, аналізувати та використовувати відкриту інформацію для різних цілей, включаючи безпеку, розвідку, дослідження, та багато інших.

Ця методика дозволяє організаціям та особам отримувати доступ до різноманітних джерел інформації, включаючи соціальні мережі, веб-сайти, громадські бази даних, новини, та інше. OSINT може бути використаний для виявлення загроз, аналізу конкурентів, розв'язання кримінальних справ, військової розвідки, та багатьох інших завдань.

Однак, важливо пам'ятати, що OSINT повинен використовуватися з дотриманням закону та етичних стандартів. Збір та використання інформації повинні бути проведені з дозволу та з повагою до приватності та прав людей.

Загалом, OSINT є потужним інструментом, який може бути корисним для різних сфер діяльності та допомагає робити інформовані рішення на основі доступної інформації. Його значення в сучасному світі зростає, і він продовжує розвиватися як невіддільна частина аналізу та досліджень.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто використання відкритих джерел інформації (OSINT) у процесі встановлення фактів воєнних злочинів та ідентифікації осіб, які вчинили ці злочини. Розглянуто питання щодо проведення пасивного та активного методам збору та аналізу відкритих даних з метою отримання достовірної інформації про події, що сталися під час конфліктів. Автори аналізують джерела проведення розвідки, інструменти OSINT для дослідження безпеки. Особливу увагу приділено питанню стосовно використання методу OSINT для збору доказів у воєнних конфліктах. Розглянто питання стосовно діяльності інформавційних ресурсів Інформ Напалм, Bellingcat Eyes on Russia, Liveuamap. Зроблено висновок, що OSINT є потужним інструментом, який може бути корисним для різних сфер

діяльності та допомагає робити інформовані рішення на основі доступної інформації. Його значення в сучасному світі зростає, і він продовжує розвиватися як невіддільна частина аналізу та досліджень.

Література

1. Жарков Я.М. Наукові підходи щодо визначення суті розвідки з відкритих джерел / Я.М. Жарков, А.О. Васильєв // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки. – 2013. – Вип. 30. – С. 38-41. – // http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_vsn_2013_30_12.

2. Використання інструментів та методів OSINT для отримання пошукової інформації : практичний poradnik / Зоренко Д. С., Лех Р. В., Кулик Д. О., Червяков О. І. Х.: ІПЮК для СБУ, 2023. 36 с.

3. Українські OSINT-аналітики встановили особу льотчика літака А-50, який наводить ракети з Білорусі // Фокус : сайт. 22.02.2023. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/551295-ukrainskie-osint-analitiki-ustanovili-letchika-samoleta-a50-navodyashchego-rakety-iz-belarusi> (дата звернення: 22.04.2024).

4. Рябцева, Д. О. OSINT як засіб боротьби в російсько-українській війні / Д. О. Рябцева, Т. І. Гудзь // Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 31 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». – Вінниця : ХНУВС, 2023. – С. 155-157.

5. Калугін В.Ю. Bellingcat у протидії військовій агресії проти України. Проблеми кримінального аналізу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, ОДУВС, 10 травня 2024 р.). Одеса: ОДУВС, 2024. С 51-55

6. Використання інструментів та методів OSINT для отримання пошукової інформації :практичний poradnik / Зоренко Д. С., Лех Р. В., Кулик Д. О., Червяков О. І. Х.: ІПЮК для СБУ, 2023. 36 с.

7. Соколов В.А. Інституалізація аналітичної діяльності в системі забезпечення національної безпеки на основі зарубіжного і вітчизняного досвіду. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління за спеціальністю 25.00.01 – теорія та історія державного управління. – Національна академія державного управління при Президентові України, м. Київ, Харківський

регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, м. Харків, 2020.

8. Тищенко Ю., Горобчишина С. Парадокси ненаписаної державної політики деокупації Криму. Що далі? УНЦПД, Research Update, рік видання 23. – № 7 (761), 2016.

9. Євген Бриж «Важливо, щоб люди бачили війну в Україні очима українців». Представники Bellingcat і «Слідства» розповіли про документування злочинів росіян. URL: <https://detector.media/infospace/article/205355/2022-11-27-vazhlyvo-shchob-lyudy-bachyly-viynu-v-ukraini-ochyma-ukraintsiv-predstavnyky-bellingcat-i-slidstva-rozpozily-pro-dokumentuvannya-zlochyniv-rosiyan/>

10. Оксана Іванець Чи може фото військового в соцмережах бути використано ворогом, або Що таке OSINT-розвідка URL: <https://armyinform.com.ua/2021/08/06/chy-mozhe-foto-vijskovogo-v-soczmerzah-buty-vykorystano-vorogom-abo-shho-take-osint-rozvidka/>

11. Бойовий бюлетень центру МПЗ ЗСУ. Народжені вільними. Серпень 2021. URL: https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2021/08/BB_224.pdf

12. Поліщук М. Засновник Bellingcat розповів, як відшуковують російських військових злочинців. Главком сайт. 01.01.2022 р. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/zasnovnik-bellingcat-rozpoziv-yak-vidshukovuyut-rosiyskih-viyskovih-zlochinciv--842331.html>

13. Яна Гаргаун, Дмитро Тулупников Пропаганда і дезінформація в російських та українських МЕДІА: інформаційні технології у конфлікті Acta de Historia & Politica Saeculum XXI Червень 2024 URL: https://www.researchgate.net/publication/381527752_Propaganda_i_dezinformacia_v_rosijskih_ta_ukrainskih_media_informacijni_tehnologii_u_konflikti

14. Макаринська А. Інструменти OSINT для збору доказів у воєнних конфліктах. Актуальні питання досудового розслідування: збірник матеріалів круглого столу (в авторській редакції), м. Кривий Ріг, 28 квітня 2023 року. Кривий Ріг: КННІ ДонДУВС, 2023. 152 с.

15. Шаєц Є. Використання відкритих джерел інформації в розслідуванні злочинів, пов'язаних з воєнним станом. Актуальні питання досудового розслідування: збірник матеріалів круглого столу (в авторській редакції), м. Кривий Ріг, 28 квітня 2023 року. Кривий Ріг: КННІ ДонДУВС, 2023. 152 с.

16. OSINT в Україні: як допомагає фронту під час війни? 2023/04/17 URL: <https://the-news.com.ua/>

17. Сергій Албул Європол створив нову Оперативну робочу групу для надання допомоги в поточних розслідуваннях основних

міжнародних злочинів, скоєних в Україні 23 листопада 2023, URL https://lb.ua/society/2023/11/23/585640_ievropol_stvoriv_robochu_osintgrupu.html

Інформація про авторів:

Калугін Володимир Юрійович,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри кібербезпеки

та інформаційного забезпечення

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Сіфоров Олександр Іванович,

кандидат технічних наук, доцент, полковник поліції,

начальник навчально-методичного відділу

Одеського державного університету внутрішніх справ

пров. Сабанський, 4, м. Одеса, 65000, Україна

АДМІНІСТРАТИВНЕ СУДОЧИНСТВО В ДЕРЖАВАХ СИСТЕМИ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА

Коваль М. П.

ВСТУП

Перш ніж розпочати вивчення цієї теми, необхідно пригадати основні аспекти правової системи загального права. Отже, правова система загального права – це єдність законів і тенденцій, що ґрунтуються на правилах, сформульованих суддями в прецедентах, і є основним джерелом (формою) права. Іншими словами, в цій правовій системі процесуальне право має пріоритет над матеріальним правом¹.

Загалом, загальне право було створено королівськими суддями в середньовічній Англії. Поступово вони дійшли висновку, що їм потрібна однаковість у вирішенні схожих справ. З цієї метою вони прагнули дотримуватися раніше прийнятих рішень (прецедентів) при розгляді справ. Ця правова система прийшла на зміну раніше використовуваним формам правосуддя, таким як місцеві, перелічені, міські та баронські суди. Вона була обов'язковою як для Корони, так і для судів нижчих інстанцій. Раннє існування централізованої монархії в Англії означало, що загальне право з'явилося рано. У той час як римське цивільне право почало розвиватися в європейських країнах близько 1400 року, загальне право в Англії вже було сформоване з акцентом на засобах захисту від зловживання правом – ув'язнення ворогів без суду і слідства².

Для англосаксонської правової системи характерні загальне право та справедливість. Основним джерелом права в цій правовій системі є прецедент, коли рішення суду в конкретній справі стає обов'язковим правилом для наступних аналогічних справ. Поряд із загальним правом розвинулося також право справедливості, яке доповнює загальне право і дозволяє покладатися на різні рішення в конкретних справах на основі совісті, справедливості та королівської

¹ Скакун О. Ф. Теорія держави і права. підруч. О. Ф. Скакун. Харків : Консум. 2021, с. 67

² Гапотій, В. Д., Жильцов, О. Л., Воржевітіна, Г. І. Основні правові системи світу: навчальний посібник. ФОП Однорог Т.В., Мелітополь. 2019. URL : <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/8307/1/%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%20%281%29%20%280%94%20%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F.pdf>

милості. Таким чином, можна побачити, що англосаксонська правова система зробила важливий внесок у правову традицію і в порівняльне правознавство в цілому³.

Що стосується вирішення публічно-правових спорів у цій правовій системі, то слід зазначити, що адміністративна юстиція, яка почала розвиватися в більшості країн у другій половині 19 століття, формувалася в кожній країні індивідуально, з урахуванням існуючих соціальних умов і традицій та під впливом панівних на той час теоретичних поглядів. Як наслідок, системи адміністративної юстиції, що склалися в ряді країн, суттєво відрізняються одна від одної. Отже, правосуддя (від лат. *justitia* – справедливість, законність, *jus* – право) – термін, що позначає сукупність судових установ, їхню діяльність зі здійснення правосуддя та судову владу. Українські словники визначають правосуддя як законність, справедливість і правосуддя, що здійснюється системою судових установ. З огляду на ці характеристики правосуддя та управління, термін "адміністративна юстиція" в цілому можна трактувати як розгляд і вирішення спорів, пов'язаних з управлінням (адмініструванням), органами, що здійснюють правосуддя (правосуддя)"⁴. [4]

Дослідження показують, що в країнах, де все ще переважає загальне право, не існує єдиної системи органів адміністративної юстиції, які виконують лише функцію досудового вирішення публічних спорів і просто адмініструються судами загальної юрисдикції.

Англосаксонська система адміністративних судів характеризується насамперед використанням звичаєвого права та прецедентного права. Звичаєве право пов'язане з історичним розвитком таких країн, як Велика Британія та Сполучені Штати Америки, та передачею правових (статутних) норм і судових рішень від одного попереднього покоління до іншого. У цих країнах велику роль відіграє прецедентне право, а минулі прецеденти є

³ Власенко Н.Н. Історія виникнення та особливості застосування «загального права» та «права справедливості» в англосаксонській правовій системі. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 5. 2022.С.3-7 URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2022/1.pdf

⁴ Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство. навчальний посібник. М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, І. Б. Стахура. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. 2014. 596с. URL: <https://dpspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/210/1/admin%20sydoc.pdf>

обов'язковими для вирішення справ зі схожими спірними питаннями, незалежно від дати їх винесення⁵.

1. Особливості адміністративного судочинства у Великій Британії

Адміністративне судочинство у Великій Британії розглядається, як існуюча процедура оскарження до суду рішень і дій адміністративних органів та посадових осіб, тобто особливий вид судової діяльності; а з іншого боку, як діяльність судів як квазісудових органів.

На відміну від континентальних правових систем, англосаксонське право більше зосереджується на процедурних та практичних аспектах свого функціонування. Так, якщо французька адміністративна юстиція базується на ідеї максимальної ізоляції сфери державної адміністративної діяльності від загальних судів, то у Великій Британії перші адміністративні квазісудові органи були створені "спонтанно", оскільки на початковому етапі взагалі не було жодної теорії. Англосаксонська система адміністративної юстиції базується на доктрині, що всі посадові особи є рівними перед судом і що посадові особи не виключаються з-під юрисдикції тих самих судів, що й інші громадяни. Тому створення окремого органу для вирішення спорів, де однією зі сторін є орган державної влади, суперечить принципу верховенства права, одному з основоположних принципів англійської правової системи, відповідно до якого всі особи повинні нести рівну відповідальність перед загальним судом.

Створивши ефективну систему судового контролю за рішеннями, діями та бездіяльністю виконавчої влади, англійська правова система має значний досвід її реалізації. Англосаксонська система функціонує на межі між виконавчою та судовою гілками влади. З одного боку, адміністративні судові органи позитивно взаємодіють з виконавчою владою, що допомагає їм краще зрозуміти суть справи, яка розглядається; з іншого боку, вони наділені судовою владою і перебувають під суворим контролем судів загальної юрисдикції, від яких, у свою чергу, залежить правильне (з точки зору права) вирішення спору⁶.

⁵ Бевзенко В. Адміністративна юрисдикція: сутність, критерії та межі. Юридичний вісник України. 2019. 2-8 серпня (№ 31). С. 180-195. URL: <https://racurs.ua/b104-administrativna-urisidkciya-sutnist-kriteriyi-ta-meji.html>

⁶ Решота В. Реформа адміністративної юстиції у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії. COPERNICUS Political and Legal Studies. Vol. 1, Issue 2 (June 2022): pp. 24–32. URL <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/2/cpls202.pdf>

Тривалий час в Англії ідея адміністративної юстиції була абсолютно невизнаною, оскільки вважалося, що традиційна система правосуддя здатна вирішити всі спори. Створення адміністративної юстиції в Англії є винятковим явищем і являє собою певний відхід від загальноприйнятих принципів верховенства права.

Адміністративна юстиція у Великій Британії визначається у частині 4 статті 13 Додатку 7 до Закону про трибунали, суди та виконання судових рішень як "загалом система прийняття рішень адміністративного або регуляторного характеру щодо фізичних осіб, включаючи процедуру прийняття таких рішень, законодавство, відповідно до якого такі рішення приймаються, та систему вирішення спорів щодо таких рішень". Визначення є надзвичайно широким. Зокрема, з прийняттям Закону про трибунали, суди та виконання судових рішень у Великій Британії була створена оновлена дворівнева система трибуналів, в якій адміністративні справи розглядаються незалежно від адміністративного органу або департаменту, в якому вони були створені або розпочаті.

Така організація судової системи використовувалася для забезпечення послідовного, незалежного та ефективного адміністрування⁷. На початку 20-го століття, коли суди вже не могли розглядати велику кількість справ у сфері економічних і соціальних відносин, адміністративні органи влади створили адміністративні суди як підпорядковані судам органи для розгляду справ у порядку досудового провадження⁸.

Так, відповідно до основних положень доктрини, захист суб'єктивних прав здійснюється судами загального права. В епоху державно-монополістичного капіталізму цей принцип був порушений через поширення квазісудових органів, уповноважених розглядати окремі категорії спорів, в яких однією зі сторін є представник виконавчої влади. Особливістю адміністративних трибуналів є спеціалізація їхньої діяльності та спрощення процесуальних правил реалізації права на звернення до квазісудових органів: Закон "Про трибунали та розслідування" 1958 року

⁷ Решота В. Реформа адміністративної юстиції у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії. COPERNICUS Political and Legal Studies. Vol. 1, Issue 2 (June 2022): pp. 24–32

URL <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/2/cpls202.pdf>

⁸ Власенко Н.Н. Історія виникнення та особливості застосування «загального права» та «права справедливості» в англосаксонській правовій системі. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 5. 2022. С.3-7. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2022/1.pdf

встановив єдині правові засади функціонування квазісудових органів з розгляду адміністративних спорів та взаємодії адміністративних трибуналів із судовою системою, передбачає дотримання адміністративними трибуналами принципу природного правосуддя. Однак, хоча Закон "Про судоустрій і судочинство" встановлює загальні принципи діяльності, він не сприяє встановленню належної однаковості в структурі цих органів. Спори між органами державної влади та громадянами (в рамках контролю за діяльністю перших) розглядаються звичайними судами загальної юрисдикції.

Квазісудові органи (адміністративні суди, що складаються з осіб, які мають досвід у сфері діяльності, якою займаються суди) знаходяться між виконавчою владою та загальними судами і визначають права певних осіб на допомогу та послуги, передбачені законом.

В англосаксонських країнах під квазісудовими провадженнями розуміють форму судочинства, яка відповідає так званим принципам природної справедливості. До таких принципів належать відкритість, змагальність, можливість бути вислуханим, обов'язок виносити вмотивовані рішення та можливість оскарження. Слід також підкреслити, що органи адміністративної юстиції не слід ототожнювати з квазісудовими органами. По-перше, не тільки квазісудові органи входять до системи органів адміністративної юстиції, а по-друге, не всі квазісудові органи є органами адміністративної юстиції.

Квазісудова природа адміністративних судів проявляється в тому, що вони визначають фактичні обставини справи і застосовують до них правові норми. Роль загальних судів, які існують поряд з трибуналами і розглядають та вирішують спори в адміністративній сфері, залишається важливою у захисті прав громадян. У законодавстві Великої Британії немає положень, які б забороняли громадянам звертатися до загального суду з позовом проти дій адміністративних органів, якщо вони вважають, що трибунал не вирішив належним чином адміністративний або правовий спір. Потреба в адміністративній юстиції не повинна призводити до недооцінки переваг традиційної системи правосуддя. Судова система, яка функціонує на основі багатовікового досвіду, гарантує професійний розгляд справ; досвід загальних судів, напрацьована практика, система прецедентного права та загальні принципи судочинства також мають важливе значення. Таким чином, сьогодні поряд із загальними судами діють адміністративні трибунали, які

надають громадянам можливість оскаржити рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень⁹.

Британський законодавець прагнув зблизити судову систему і систему судочинства, вирішити їхні суперечності та вирішив підвищити роль і статус адміністративної юстиції як інституту, що разом із судами вирішує спори і здійснює діяльність із захисту та відновлення прав і законних інтересів громадян і організацій. Таким чином, можна виділити дві форми адміністративної юстиції у Великій Британії. Діяльність судів як квазісудових органів з вирішення спорів в адміністративній сфері та діяльність адміністративних судів при здійсненні судового контролю за діями та рішеннями адміністративних органів у Великій Британії¹⁰.

Адміністративні суди відповідають за вирішення спорів між державними органами, посадовими особами та громадянами. Адміністративні суди розглядають адміністративні спори в першій інстанції і вважаються органами спеціальної юрисдикції по відношенню до судів загальної юрисдикції. Його правовий статус – це механізм квазісудової діяльності, затверджений парламентом. Зокрема, адміністративні апеляції можуть бути подані на рішення, прийняті адміністративними судами. Апеляції можуть бути направлені безпосередньо міністру або до спеціально створеного апеляційного трибуналу. Апеляції на рішення адміністративного суду подаються до Генерального суду, який здійснює нагляд за діяльністю адміністративних судів.

Наразі суди у Великій Британії можна охарактеризувати як організаційно та юридично незалежні. Наразі в країні існує близько 60 різних трибуналів, а всього їх працює понад 2 000. Кожен суд діє відповідно до власного статуту, який визначає його кількісний склад та порядок роботи.

Модернізація державного управління у Великій Британії та конституційні реформи наприкінці 20-го століття мали на меті зберегти адміністративні трибунали як форму адміністративної юстиції та розширити їхній вплив у правовій системі країни. З цією метою, відповідно до Закону про трибунали, суди та виконавчу процедуру 2007 року, адміністративні трибунали створюються на

⁹ Решота В. Реформа адміністративної юстиції у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північній Ірландії. COPERNICUS Political and Legal Studies. Vol. 1, Issue 2 (June 2022): pp. 24–32. URL [https:// czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/2/cpls202.pdf](https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/2/cpls202.pdf)

¹⁰ Pre-Action Protocol for Judicial Review. website. URL https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/protocol/prot_jrv

підставі підзаконних актів (актів парламенту), їхня діяльність певним чином регулюється, а деякі з них об'єднуються. У Великій Британії були створені нові інститути адміністративної юстиції – Суд першої інстанції та Суд вищої інстанції. Реформи 2007 року у Великій Британії посилили професіоналізацію адміністративної юстиції шляхом уніфікації діяльності трибуналів, водночас розширивши можливість перегляду рішень трибуналів у межах трибунальної системи та обмеживши право на оскарження таких рішень у судовому порядку¹¹.

Крім того, відповідно до розділу 7(1) Закону про трибунали, суди та виконання судових рішень, Лорд-канцлер Сполученого Королівства має право, за згодою відповідного судового комісара, прийняти рішення про створення більш ніж одного суду першої інстанції для розгляду певних категорій справ. Судова система Великої Британії зазнала значних змін у зв'язку зі збільшенням кількості звернень до судів із заявами про судовий перегляд актів і рішень органів державної влади та необхідністю імплементації положень Акту про права людини, який імплементував у законодавство Великої Британії Європейську конвенцію про захист основоположних прав людини і основоположних свобод. Адміністративний суд був створений у складі Високого суду правосуддя, тобто Відділення Королівської лави. Крім того, принцип обов'язкового попереднього (досудового) звернення до органів адміністративної юстиції діє в багатьох країнах, що належать до англосаксонської правової системи. Це означає, що лише після розгляду досудового оскарження у визнаному квазісудовому органі може бути розпочато провадження у Загальному суді.

Таким чином, аналізуючи адміністративну юстицію у Великобританії (англосаксонський варіант), можна зробити висновок, що адміністративна юстиція функціонує на стику виконавчої та судової гілок державної влади. Адміністративна юстиція пов'язана з виконавчою владою тим, що її органи тісно взаємодіють з активною виконавчою владою. Із судовою владою вона також пов'язана тим, що Генеральний суд функціонує як апеляційна інстанція для рішень адміністративних судів. Діяльність цих інституцій має галузевий характер і, на відміну від

¹¹ Dragos, D. C., & Neamtu, B. (2014). *Alternative Dispute Resolution in European Administrative Law*. Springer Berlin, Heidelberg. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-34946-1>

континентальної моделі адміністративної юстиції, на них не поширюється принцип універсальної юрисдикції¹².

Яскравою особливістю контролю, який забезпечує адміністративна юстиція у Великій Британії, є відсутність загального механізму захисту для уряду. Не існує закону, який би описував адміністративні процедури в цілому у вигляді якогось "загального адміністративного права". Не існує єдиної моделі, яку громадяни можуть використовувати у спорах з адміністративними органами. Це відкриває двері для різних можливостей для окремих осіб. З іншого боку, це також може створювати певні неузгодженості та неоднозначності в системі правового захисту дій та рішень адміністративних органів.

Узагальнюючи практику Великобританії, можна виділити наступні механізми, які можуть бути використані, якщо рішення вважається неправильним або якщо рішення не зрозуміле:

- по-перше, особа може вимагати усного або письмового пояснення рішення;
- по-друге, особа може попросити адміністративний орган переглянути своє рішення;
- по-третє, якщо разом з рішенням не було надано "обґрунтування", адміністративний орган може вимагати надати "обґрунтування";
- по-четверте, у певних випадках можна звернутися до незалежного органу з проханням провести експертизу.

У багатьох випадках таким органом є незалежний адміністративний суд.

Всі чотири можливості покликані допомогти особі зрозуміти рішення і тримати її якомога далі від судів і трибуналів. Це означає, наприклад, що установа переглядає своє рішення за внутрішньою процедурою, уникаючи таким чином можливості судового оскарження за встановленою законом процедурою оскарження¹³.

Таким чином, у Великій Британії не існує закону, який би регулював усі випадки законного втручання судів у діяльність

¹² Галабурда Н. Характер модернізації адміністративної юстиції в англосаксонській системі права. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 5. 2021. С. 59-63. URL http://apnl.dnu.in.ua/5_2021/11.pdf

¹³ Langbroek, Ph. M., Buijze, A., & Remac, M. (2012). Designing Administrative Pre-Trial Proceedings. Montaigne Centre for Judicial Administration and Conflict Resolution Utrecht University, Netherlands: Eleven International Publishing. URL <https://www.uu.nl/sites/default/files/rebo-designing-gecomprimeerd.pdf>

виконавчої влади чи сам адміністративний процес. Суди мають право вирішувати, які акти чи рішення можуть бути скасовані. Як уже зазначалося, основним елементом наглядової діяльності судів загальної юрисдикції за діяльністю адміністрації є з'ясування того, чи існують докази, що обґрунтовують адміністративний акт або рішення. Відсутність або недостатність доказів, очевидно, призводить до скасування адміністративного рішення. У деяких випадках законодавчим актом створюється апеляційний орган над судом, який розглядає скарги на судові рішення виключно з правової точки зору.

Крім того, в системі адміністративної юстиції Великої Британії існує багато невирішених організаційних і правових питань, а правова природа відносин між органом влади, який створив суд, і самим судом може виявитися складною для розуміння. Однак невід'ємним атрибутом сучасного публічного права у Великій Британії залишається те, що суди мають фундаментальне значення для виконання адміністративних рішень за допомогою засобів публічного права.

Адміністративне право у Великій Британії за останні роки зазнало значних змін. Воно стало ближчим до континентальної європейської концепції адміністративного права. Поряд з адміністративним правом окремі частини адміністративного права, в тому числі судовий контроль за діями (рішеннями) органів публічної влади у відносинах з громадянами, відкриваються під впливом європейського (адміністративного) права (тобто права, сформованого в Європейському Союзі), яке активно імплементується в сучасну правову систему України і яке передбачає здійснення адміністративних процедур робляться спроби детально врегулювати на законодавчому рівні діяльність адміністративних органів щодо контролю за дотриманням процедур з метою реалізації адміністративних процедур¹⁴.

2. Правові особливості адміністративної юстиції в Сполучених Штатах Америки

Незважаючи на те, що англосаксонська модель об'єднує країни англосаксонського права (наприклад, Великобританія, США,

¹⁴ Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>

Канада, Ірландія, Австралія та Нова Зеландія), вона має багато особливостей та відмінностей.

Структура сучасного права США не відрізняється від структури права Великої Британії. Воно також диференційоване на загальне право та право справедливості і формується судовою практикою у вигляді прецедентів. Процесуальне право має пріоритет над матеріальним правом. Джерелами права є прецеденти, закони та доктрини, створені окремими суддями та суддівськими корпораціями. В принципі, доктрина підтверджує високу роль судів у контролі за конституційністю законів і тлумаченні прецедентів. Як у Великій Британії, так і в США, суди справедливості, які існують у десяти штатах, зберігають свою важливість. Там, де не існує способу вирішення питання в рамках загального права, суди приймають рішення на основі справедливості (хоча і не в обсязі створення прецедентів)¹⁵.

Водночас модель адміністративної юстиції в США розвивалася у досить специфічний спосіб. Термін "адміністративна юстиція" не є широко вживаним в американській юридичній літературі. Для опису діяльності з розгляду адміністративно-правових скарг частіше використовується термін "судочинство" (adjudication).

Стаття 2 Федерального закону "Про адміністративну процедуру" визначає розгляд і вирішення спорів як процес прийняття рішення адміністративним органом. Іншими словами, поняття "розгляд і вирішення спорів" та "адміністративна юстиція" не можна вважати синонімами. Це пов'язано з тим, що останнє поняття є ширшим і охоплює діяльність з вирішення адміністративних спорів та прийняття рішень.

На відміну від інших країн досліджуваної моделі, де адміністративні трибунали нагадують спеціалізовані судові установи і займають периферійне становище на межі між виконавчою та судовою гілками влади, більшість квазісудових органів адміністративної юстиції в США знаходяться в межах виконавчої влади. Це можна побачити, проаналізувавши систему адміністративної юстиції США. Залежно від статусу органу та персоналу, що виконує адміністративні функції, можна розрізнити

¹⁵ Гапотій, В. Д., Жильцов, О. Л., Воржевітіна, Г. І. Основні правові системи світу: навчальний посібник. ФОП Однорог Т.В., Мелітополь. 2019. URL : <http://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/8307/1/%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%20%281%29%20%E2%80%94%20%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F.pdf>

спеціалізовані комісії, суддів адміністративного права, спеціалізовані адміністративні судові органи та судові органи, що здійснюють функції адміністративної юстиції як структурні підпорядковані органи виконавчої влади. Суди спеціальної юрисдикції часто називають адміністративними судовими органами: Федеральний суд міжнародної торгівлі, Федеральний претензійний суд і Федеральний податковий суд.

Основну роль у вирішенні та розгляді адміністративно-правових спорів відіграють судді з адміністративного права, які працюють у відповідних адміністративних органах. Створення квазісудових і квазізаконодавчих функцій в адміністративних органах суперечило б статті III, розділу I Конституції США, яка проголошує, що "судова влада в Сполучених Штатах належить Верховному суду і судам нижчих інстанцій, які можуть час від часу засновуватися Конгресом". Однак необхідність створення адміністративного судового органу, як і в інших країнах англосаксонського права, була зумовлена вимогами часу¹⁶.

Правова система США – це складна і всеосяжна мережа законів, постанов, правил і процедур, яка постійно розвивається і покликана забезпечити справедливість для всіх громадян і резидентів Сполучених Штатів. Правова система США формується на основі Конституції США, яка встановлює повноваження та межі діяльності уряду. Основними елементами правової системи США є: Конституція США Федеральні закони та підзаконні акти: закони та підзаконні акти, які застосовуються до всієї країни і приймаються Конгресом та виконавчою владою. Конституції та закони штатів: основний закон кожного штату, що встановлює правову систему кожного штату і встановлює правила і норми з питань, що стосуються конкретного штату. Місцеві закони та місцеві правила: правила і норми, які застосовуються на певних територіях, наприклад, у графствах, містах і селищах. Загальне право: правові традиції, засновані на прецедентах і минулих рішеннях, які допомагають формувати спосіб, у який правова система США вирішує конкретні питання. Прецедентне право: судові рішення судів, які можуть мати значний вплив на тлумачення та застосування законів і нормативно-правових актів¹⁷.

¹⁶ Особливості адміністративної юстиції Великобританії та США. Website. URL <https://referatss.com.ua/work/osoblivosti-administrativnoi-justicii-velikobritanii-ta-ssha/>

¹⁷ Кудін А. Правові системи України та США: порівняльний аналіз. Право та державне управління 2023 № 3. С.291-295. URL http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/44.pdf

Як відомо, судове адміністрування включає в себе низку адміністративних впливів, які забезпечують необхідні стандарти роботи судів та належне функціонування судової влади. З точки зору визначення особливостей здійснення правосуддя можна говорити про існування двох основних систем: континентальної європейської та англо-американської. Досвід організації здійснення правосуддя в англо-американській системі правосуддя може бути розглянутий на основі американського прикладу, тим більше, що здійснення правосуддя в цій країні має особливості, які відображають західноєвропейську правову традицію.

Видатні вчені, які досліджують американську правову систему в контексті процесу трансформації та інтеграційних зв'язків, зазначають, що на прикладі цієї системи можна побачити, як елементи, характерні для різних правових сімей, можуть ефективно взаємодіяти та змінюватися в межах єдиного правового простору. Йдеться про комплексний характер американської правової системи, яка поєднує в собі риси як англосаксонської (прецедентної), так і романо-германської (статутної) правових систем.

Процес адміністративної реформи в судовій системі США розпочався після Другої світової війни і врешті-решт призвів до фундаментальних змін у системі та створення адміністративних структур з професійним персоналом. Позитивним є те, що ця тенденція розвивалася паралельно з низкою реформ в адміністративній та соціальній сферах.

Досвід судової системи США та використання різних методів і підходів до формування правосуддя є особливо актуальним для України. Зокрема, судова система США характеризується паралельним функціонуванням федеральної судової системи та системи федеральних округів, що сприяє зміні ставлення суспільства до судів, підвищенню їх авторитету та зміцненню довіри до судової влади.

Таким чином, у процесі реформування вітчизняної системи правосуддя запозичення досвіду США не має системного характеру, але окремі його елементи вже є і можуть бути використані в майбутньому.

3. Загальна характеристика адміністративного судочинства в Канаді, Новій Зеландії та Австралії

Оскільки Канада належить до американської (неєвропейської) групи загального права, що сформувалася під впливом англійської

системи загального права, слід коротко зупинитися на особливостях адміністративного судочинства в Канаді.

Таким чином, канадська правова система приймає фундаментальний принцип системи, згідно з яким рішення вищих судів мають силу прецеденту. Наразі система загального права в Канаді є незалежною, а її єдність гарантується Верховним судом Канади та Вищим судом кожної провінції, яким підпорядковані всі суди нижчих інстанцій. В результаті інтерпретації англійського права і загального права, що діє в Канаді, рішення англійських судів, винесені раніше, були інкорпоровані в канадське загальне право, не втративши при цьому своєї значущості. Лише у 1982 році Канада змогла прийняти власне законодавство. Було створено двопалатний парламент з широкими повноваженнями, включаючи законотворчість. До цього часу закони приймав британський парламент; Конституційний акт 1982 року встановив, що жоден акт британського парламенту не має сили в Канаді відтоді. Джерелами права тепер є статuti, видані канадським парламентом, правила справедливості та прецедентне право англійського загального права. 1982 року Канада отримала можливість видавати власні закони, що позитивно вплинуло на встановлення судового контролю над виконавчою владою.

Правова система Австралії зазнала сильного впливу загального права з часів заснування британських колоній. Основними джерелами австралійського права досі залишаються прецеденти та закони загального права. Лише в 1960-х роках австралійське загальне право почали видавати за частину англійського права, і врешті-решт воно було визнано незалежною галуззю права рішенням 83-го Судового комітету Таємної ради в Лондоні. Однак авторитет британських суддів настільки глибоко вкорінився у свідомості австралійських суддів, що вони традиційно посилаються у своїх рішеннях на іноземних суддів.

Єдність загального права гарантується Верховним судом Австралії. Рішення Верховного суду за апеляціями на рішення судів штатів є обов'язковими для всіх судів. Рішення Верховного суду Австралії та вищого суду кожного штату і території мають прецедентну силу. Суди нижчих інстанцій не мають такого привілею. Однак Верховний суд не вважається зобов'язаним виконувати свої рішення, а суди нижчих інстанцій – зобов'язані. Крім того, в Австралії прийнято закон про скарги на поведінку посадових осіб,

який певною мірою перегукується з основами українського законодавства про адміністративні процедури.

Як і Австралія, Нова Зеландія підпорядковувалася британському загальному праву та статутам (законам), коли була колонією, і після здобуття незалежності в 1947 році верховенство британського права на цій території не припинялося доти, доки не було спеціально зазначено, що воно застосовується до Нової Зеландії. Парламент Нової Зеландії, який раніше не мав законодавчих повноважень, зробив важливий крок, включивши деякі британські закони у внутрішнє законодавство. Однак система загального права була збагачена і підтримана рішеннями Верховного суду Нової Зеландії. Новозеландські юристи визнають силу прецеденту для себе і для всіх судів нижчих інстанцій. Прецедентами є рішення Верховного суду Нової Зеландії (обов'язковий прецедент) та рішення Великобританії, Австралії, Канади та інших країн англо-американського права (переконливий прецедент). Законодавство Нової Зеландії характеризується раціональністю, розроблені та прийняті закони, що стосуються найважливіших правових систем, таких як цивільне та адміністративне право. Вищими судовими інстанціями в Новій Зеландії є Апеляційний суд і Верховний суд. Апеляційний суд (голова судової системи) розглядає апеляції на рішення Верховного суду, рішення адміністративних судових органів і рішення арбітражних судів. Таким чином, спори з органами державної влади є одними з найважливіших справ і не розглядаються в мирових судах, найнижчій ланці загальної судової системи¹⁸.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши результати цього дослідження, можна побачити, що не існує ідеальної правової моделі, яка б одночасно підходила б для всіх країн світу, оскільки історичний розвиток, стаановлення правової свідомості суспільства накладають свій відбиток на формування правових норм у сфері всієї правової системи, так адміністративної юстиції зокрема.

Для нашої країни дослідження правових доктрин світу сприяє розширенню міжнародних зв'язків, як економічних так і судових, і в результаті цього українська доктрина адміністративного судочинства

¹⁸ Judiciary The Administrative Court Judicial Review Guide 2023. Courts and tribunals Judiciary : website. URL <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/high-court/administrative-court/administrative-court-judicial-review-guide-2022/>

може стати взірцем для розвитку галузевого законодавства в інших країнах світу.

АНОТАЦІЯ

Дослідженням доктринальних засад адміністративного судочинства в світі присвячено багато наукових робіт, що робиться для вдосконалення законодавчої бази вирішення публічно-правових спорів і для формування єдиної сталої практики, яка б підвищила рівень довіри осіб до державних органів та до судової системи взагалі.

В цьому дослідженні ми проаналізуємо системи адміністративного судочинства, які були сформовані в особливих колоніальних умовах та умовах реалізації влади монархів, і чинні станом на теперішній час, але вже з урахуванням сучасних умов розвитку кожної держави окремо. Питання формування самої системи адміністративної юстиції в державах системи звичайного права, а також визначення основних способів захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб від «свавілля» публічної адміністрації є дуже важливим для розвитку української системи адміністративного судочинства, що є яскравою ознакою демократичності та правової стабільності в державі.

Вивченням особливостей функціонування системи адміністративної юстиції в країнах англосаксонської правової системи, де провідне місце відводиться судовим прецедентам, протягом тривалого часу займалися відомі українські та іноземні науковці, такі як П. Діхтієвський, В. Бевзенко, Т. Апарова, П. Арчер, Б. Баурінг, Є. Кубко, Р. Куйбіда, О. Муза, О. Пасенюк, Ю. Педько, В. Перепелюк, Н. Писаренко, Р. Волкер та інші. Їх роботи були враховані під час впровадження системи адміністративної юстиції України, зокрема під час реалізації концепції утворення адміністративних судів в Україні з 2001 року.

Метою цього дослідження є визначення особливостей реалізації правових засобів захисту прав і свобод осіб від дій та рішень органів публічної влади в країнах, де панує і на даний час звичаєве право, а не кодифіковане, що матиме позитивний вплив на формування шляхів удосконалення українського законодавства у вирішенні суперечок у сфері публічно-владних правовідносин.

Література

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. підруч. О. Ф. Скакун. Харків : Консум. 2021.656с

2. Гапотій, В. Д., Жильцов, О. Л., Воржевітіна, Г. І. Основні правові системи світу:навчальний посібник. ФОП Однорог Т.В., Мелітополь. 2019. URL : <http://eprints.mdu.edu.ua/id/eprint/8307/1/D0%BF% D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%20%D1%81%D0%B8% D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%20%28%29%20%E2%80%94%2 0%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F.pdf>

3. Власенко Н.Н. Історія виникнення та особливості застосування «загального права» та «права справедливості» в англосаксонській правовій системі. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 5. 2022. С. 3-7 URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2022/1.pdf

4. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство. навчальний посібник. М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, І. Б. Стахура. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ.2014.596 с. ISBN 978-617-511-160-4

5. Бевзенко В. Адміністративна юрисдикція: сутність, критерії та межі. Юридичний вісник України. 2019. 2-8 серпня (№ 31). С. 180-195. URL: <https://racurs.ua/b104-administrativna-urisdikciya-sutnist-kriteriyi-ta-meji.html>

6. Решота В. Реформа адміністративної юстиції у Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії. COPERNICUS Political and Legal Studies. Vol. 1, Issue 2 (June 2022): pp. 24–32 URL <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/cpls/2/cpls202.pdf>

7. Pre-Action Protocol for Judicial Review. website. URL https://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/civil/protocol/prot_jrv.

8. Dragos, D. C., & Neamtu, B. (2014). Alternative Dispute Resolution in European Administrative Law. Springer Berlin, Heidelberg. URL: <https://doi.org/10.1007/978-3-642-34946-1>

9. Галабурда Н. Характер модернізації адміністративної юстиції в англосаксонській системі права. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції № 5. 2021. С. 59-63. URL http://apnl.dnu.in.ua/5_2021/11.pdf

10. Langbroek, Ph. M., Buijze, A., & Remac, M. (2012). Designing Administrative Pre-Trial Proceedings. Montaigne Centre for Judicial Administration and Conflict Resolution Utrecht University, Netherlands:

Eleven International Publishing. URL. https://www.uu.nl/sites/default/files/rebo-des_ign_ing-gecomprimeerd.pdf.

11. Закон України «Про адміністративну процедуру» від 17.02.2022. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text>

12. Особливості адміністративної юстиції Великобританії та США. Website. URL. <https://referatss.com.ua/work/osoblivosti-administrativnoi-justicii-velik-ob-ri-tanii-ta-ssha/>

13. Кудін А. Правові системи України та США: порівняльний аналіз. Право та державне управління 2023 № 3. С. 291-295. URL http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/3_2023/44.pdf

14. Деякі аспекти діяльності судової системи в США та перспективи їх використання в ході реформування судової влади в Україні. Офіційний вебсайт Судова влада URL <https://cv.court.gov.ua/tu26/pres-centr/publications/783050/>

15. Judiciary The Administrative Court Judicial Review Guide 2023. Courts and tribunals Judiciary : website. URL <https://www.judiciary.uk/courts-and-tribunals/high-court/administrative-court/administrative-court-judicial-review-guide-2022/>.

Інформація про автора:

Коваль Марат Петрович,

кандидат юридичних наук,

суддя П'ятого апеляційного адміністративного суду
пр-т Гагаріна, 19-21, м. Одеса, 65039, Україна

ГНОСЕОЛОГІЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Львова Є. О., Юрченко М. М.

Aequum et bonum est lex legitimum.
Справедливість та благо є закон законів.
Латинський вислів

ВСТУП

За роки героїчної боротьби за незалежність для українського народу мирні ціннісні орієнтири набувають цивілізаційного значення, а з того моменту, як Європейський Союз прийняв рішення щодо надання воюючій демократичній Україні статусу кандидата на вступ – отримали екзистенціонального сенсу.

В практично-діяльній площині державотворення з 2014 року на території України почалася війна демократичних цінностей та цінностей комуністичної диктатури. В результаті широкомасштабного вторгнення в Україну російські загарбники посягнули на формацію системи безпеки на європейському континенті, порушили територіальну цілісність та конституційні принципи незалежної держави Україна та положення Статуту ООН. В той час як метою європейських держав є об'єднання та співробітництво, що своєю чергою, допомагає їм діяти злагоджено в умовах глобальних викликів, метою окупантів стало знеособлення національної ідентичності українців, протидія євроінтеграційному курсові України та зміна глобального правопорядку за своїм власним ірраціональним мисленням.

В Україні сутність та значення конституційних цінностей досліджували: М. Баймуратов, О. Батанов, Ю. Барабаш, О. Гришук, О. Марцеляк, М. Савчин, В. Погорілко, С. Погребняк, О. Прієшкіна, та ін.; в конституційній площині класифікацію європейських цінностей досліджували: Є. Василькова, Ю. Волошин, О. Грінченко, Б. Кіндюк, О. Кресін, М. Корнієнко, Н. Мішина, Р. Петров, Т. Сироїд, І. Яковюк та ін. Вітчизняна правова наука виробила різноманітні загальнотеоретичні концептуальні підходи до класифікації

цінностей, проте, на цей час фактично відсутні праці вчених на тему значення захисту конституційних цінностей для населення України одночасно в умовах європейської інтеграції та правового режиму воєнного стану.

Досліджуючи гносеологію конституційних цінностей як правових цінностей та їх філософські та судові аспекти, суддя Конституційного Суду України проф. О. Гришук зазначає, що Конституція розглядається «як інструмент ціннісного наповнення правової системи держави, конституційної аксіологізації юридичної теорії і практики. Цінність Конституції проявляється в тому, що вона є унікальним документом, в якому відображена система цінностей і програма життя суспільства, держави, яка володіє якостями загальності та обов'язковості. Конституція закріплює і гарантує загально-правові цінності, цінності, які мають фундаментальне значення для суспільства, держави, народу, для кожної особистості, а саме: людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека (ст. ст. 3, 27, 49 Конституції України); гідність та свобода людини (Авт. – рівність у правах, повага гідності, ст. 21, 28 Конституції України); право на вільний розвиток особистості (ст. ст. 23, 34, 35, 53 Конституції України); правова рівність (ст. ст. 21, 24 Конституції України); верховенство права (ст. ст. 1, 8 Конституції України); демократія (ст. 1, 5 Конституції України); суверенітет та територіальна цілісність України (ст. ст. 1, 2, 17 Конституції України); республіканська форма правління (ст. 5 Конституції України) та інші.¹

Як відомо, євроінтеграційний курс України реалізується шляхом гармонізації нормативно-правових актів України з *acquis communautaire* ЄС, що мають обов'язковий характер для держав ЄС, акцептуються національним законодавством України і в подальшому стають джерелом права України, зокрема в безпековій площині.

У статті 2 Договору про ЄС закріплено, що «Союз засновано на цінностях поваги до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права та поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Ці цінності є спільними для всіх держав-членів

¹ Гришук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ:Ваіте, 2020. 530 с. С. 57

у суспільстві, де панує плюралізм, недискримінація, толерантність, правосуддя, солідарність та рівність жінок і чоловіків».²

В частинах 1, 2 та 5 статті 3 Договору про ЄС Союз визнає, що «мета Союзу – підтримувати мир, свої цінності й добробут своїх народів. ЄС надає своїм громадянам простір свободи, безпеки й правосуддя без внутрішніх кордонів, на якому забезпечено вільних рух осіб разом з належними заходами, пов'язаними із контролем на зовнішніх кордонах, притулком, імміграцією та попередженням і боротьбою зі злочинністю. У своїх відносинах із зовнішнім світом Союз підтримує та поширює свої цінності та інтереси, сприяє захисту своїх громадян. Союз підтримує мир, безпеку та сталий розвиток планети, солідарність та повагу народів, вільну справедливую торгівлю, викоринення бідності та захист прав людини, зокрема прав дитини, а також суворе дотримання й розвиток міжнародного права, зокрема дотримання принципів Статуту ООН».³

В основу нашого дослідження покладено гіпотезу, що класифікація цінностей для воюючої демократії України може бути представлена наступним чином:

- людське життя та свобода, гідність та здоров'я, розвиток та творчість як суб'єктивно-об'єктивні цінності;
- суверенітет, публічна влада, пряма та непряма демократія як соціально-політичні цінності;
- стандарти якості життя та подолання бідності як фінансово-економічні цінності;
- права на мову та інформацію як конституційно-ідентифікуючі цінності;
- нематеріальні блага та матеріально-технічні об'єкти як майнові цінності;
- свобода совісті та релігійного віросповідання як духовні цінності.

Отже, в практичній площині метою статті є дослідження наступних питань: якою є класифікація цінностей в сучасній вітчизняній теорії цінностей за умов євроінтеграції та яким чином захищаються конституційні цінності в Україні в умовах воєнного стану?

² Консолідовані версії Договору про Європейський Союз (1992) та Договору про функціонування Європейського Союзу (1957). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

³ Там само

1. Безпекові стандарти як європейський ціннісний орієнтир під час екстраординарних обставин

Екстраполюючи демократичні постулати захисту прав і свобод людини і громадянина на майбутню правову політику держави, варто зазначити той факт, що визнання міжнародним співтовариством права України на вільну розбудову конституційної ідентичності стало поштовхом для захисту європейських держав від перенесення війни та збройного протистояння на їх територію без можливих компромісів.

Зочевидь, що держави в Європейському Союзі є різні, але завдяки багатомісячним міграційним процесам між ними сформовані соціальні зв'язки, які сильно впливають на внутрішню та зовнішню політику цієї організації, з урахуванням інтересів усіх країн. Отже, зрозуміло, що в контексті його законодавчої компетенції в безпековій площині, Європейський Союз із вступом України стане більш впливовим актором, ніж був до цього часу. Умовно кажучи, під час геополітичної невизначеності головними завданнями ЄС є подолання розбіжностей в ціннісному підході до забезпечення та реалізації гарантій прав і свобод людини, демократії та верховенства права та сприяння притягненню винних до відповідальності за міжнародні злочини.⁴

В практичній юридичній площині «людські цінності» захищаються шляхом реалізації єдиних стандартів прав людини, що визнаються всіма державами світу та закріплені в універсальних деклараціях, конвенціях та пактах про права людини. В регіональному контексті пояснюючи правову природу міжнародних стандартів та доктринальних позицій щодо них, проф. М. Баймуратов, посилаючись на позицію Н. Раданович, зазначає, що «європейські стандарти визначаються у вигляді системи певних моделей прав людини, що відображають основний зміст і обсяг цих прав визнаються європейським співтовариством».⁵

Європейські стандарти (євронорми) є складовою частиною європейського спільного ринку (за певними винятками) та вміщують тисячі технічних гармонізованих стандартів, що розроблені Європейським комітетом зі стандартизації та іншими спеціалізованими організаціями. Європейські стандарти з

⁴Сидоренко С. Україна на саміті ЄС підписала безпекові угоди з Литвою і Естонією. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/06/27/7189041/>

⁵ Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право. Підручник / М.О. Баймуратов. Київ – Одеса: Фенікс. 2018. 762 с. С. 117

кібербезпеки та захисту даних розроблені на міжнародному рівні та визначають критерії для підвищення рівня захисту ІТ-систем, криптографічних модулів та приватності (інформаційні безпекові стандарти обробки інформації під час роботи із продуктами, підключеними до мережі інтернет).

Системоутворюючою є думка професора М. Савчина про те, що «дискусія про цінності у праві є трендом сучасної конституційної доктрини і все більш інтенсивно проявляється у конституційній юриспруденції... Звичайна людина буде орієнтуватися на ціннісні установки, себто цінності та принципи, які часто є некодифіковані, і вони не є формально визначені у тексті, а тому, коли виникає спір, вони потребують своєї інтерпретації. Виходячи із природи цінностей, які мають максимізуючий ефект в якості соціального регулятора, наявність правового спору щодо змісту є пошуком нових граней розуміння такої цінності, і суспільна дискусія переміщається у стіни судової установи – й таким чином певна цінність чи принцип права набуває нового звучання, оскільки сторони очікують від суду саме збалансованого рішення за допомогою приступних і зрозумілих юридичних аргументів.⁶

Як раніше зазначалось, війна проти України посягнула на систему безпеки на європейському просторі, а РФ по-своєму інтерпретує сутність дотримання принципів міжнародного права, посягаючи на конституційний лад в Україні. Це змусило Україну застосувати статтю 15 Конвенції про захист прав та основних свобод, що передбачає відступ від окремих зобов'язань під час воєнного стану.

Згідно із ч. 4 ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав та свобод відповідно до міжнародних судових установ чи до відповідних міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Законом України про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) та Протоколу № 11 до неї від 17 липня 1997 року від 11 вересня 1997 р. Україна визнала юрисдикцію Європейського Суду з прав людини та передбачила право громадян України звертатись до цього міжнародного суду у разі порушення прав людини, що гарантуються ЄКПЛ, після вичерпання всіх можливості захисту прав цієї людини на

⁶ Савчин М.В. Чесноти і цінності у праві та їх вплив на Конституцію. Вступ до SWOT – коментаря Конституції України. 27 грудня 2023 р. URL: <https://zbruc.eu/node/117329>

національному рівні та не пізніше шести місяців із дня ухвалення остаточного рішення національного суду вищої інстанції.⁷

21 травня 2015 року Постановою Верховної Ради України було передбачено в окремих районах Донецької та Луганської областей дерогацію від зобов'язань, передбачених пунктом 3 статті 2, статтями 9, 12, 14 та 17 Пакту про громадянські та політичні права, а також від зобов'язань за ст. 5, 6, 8 та 13 Конвенції про захист прав людини. 29 квітня 2024 року відбулись одночасно скасування дерогації від зобов'язань (захисту свободи думки, совісті та релігії, права на ефективний засіб правового захисту, недискримінації та обмеження політичної діяльності іноземців) та відступ від зобов'язань по статтях 8, 10, 11 Конвенції, статтях 1-3 Додаткового протоколу та статті 2 Протоколу 4.⁸

Як відомо рішення міжнародних судів встановлюють факти порушення міжнародних норм, що є правовим підґрунтям для забезпечення національної безпеки України та подальшої заборони насильства згідно із ст. 1 (4) Статуту ООН та іншими міжнародними договорами. Екзистенціально важливим для українського народу є Рішення Великої Палати Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» від 25 червня 2024 року, в якому Суд одноголосно підтвердив, що РФ вчиняла чисельні порушення прав людини в Криму, діяла у порушення правил міжнародного гуманітарного права та необґрунтовано встановила своє законодавство на тимчасово окупованій території АР Крим та м. Севастополь. ЄСПЛ виявив порушення статті 2 (право на життя), статті 3 (заборона нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження), статті 5 (право на свободу та особисту недоторканність), статті 6 (право на справедливий суд), статті 7 (ніякого покарання без закону), статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя), статті 9 (свобода віросповідання), статті 10 (свобода вираження поглядів), статті 11 (свобода зібрань та об'єднань), статті 18 (межі застосування обмежень прав) Європейської Конвенції з прав людини та статті 1 (захист права

⁷ Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України 17 липня 1997 року N 475/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, N 40, ст. 263

⁸ Про Заяву Верховної Ради України "Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»: Постанова Верховної Ради України від 21 травня 2015 року №462-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 29, ст. 267]

власності) Першого протоколу у зв'язку з кампанією широкомасштабної експропріації/націоналізації майна, що належить цивільним особам і приватним підприємствам; статті 2 (право на освіту) Першого протоколу у зв'язку з погрозами та переслідуванню за використання української мови в контексті освіти; статті 2 (свобода пересування) Протоколу №4 у зв'язку з діями рф, що були спрямовані на обмеження свободи пересування між Кримом та материковою частиною України та фактичного перетворення лінії адміністративного кордону між материковою частиною України та АР Крим на державний кордон (між рф та Україною), статті 14 (заборона дискримінації) у поєднанні зі статтями 8, 9, 10 та 11 та статтею 2 Протоколу №4 у зв'язку з цілеспрямованим переслідуванням кримських татар та діями, що «диспропорційно» нашкодили кримським татарам на тимчасово окупованій території АР Крим та м. Севастополь та обмежили їх у можливості використання прав та свобод гарантованих Конвенцією.⁹

Отже, варто відмітити, що в умовах воєнного стану на тимчасово окупованих територіях АРК Крим, а також Херсонської, Луганської, Донецької областей, порушуються принципи народовладдя та демократизму, що визнають Український народ єдиним джерелом влади та носієм суверенітету та власником Української землі, її надр, повітря та інших природних ресурсів в межах території України. За зазначених умов, майже єдиними ефективними формами реалізації українцями своїх прав стають такі форми демократії як демократія участі та дорадча демократія шляхом спілкування з правозахисними громадськими організаціями та участі в публічних консультаціях разом з народними депутатами України.

За умов посягання на систему воєнної безпеки в Україні, Верховна Рада України проявляє свою стійкість, працюючи в умовах прямої загрози життю та здоров'ю під час воєнного стану. Народні депутати будуть продовжувати працювати у такому ж складі до проведення виборів до Верховної Ради України у повоєнний час. В умовах війни підготовка до повсенних виборів є не на часі, проте розуміння їх важливості для державотворення є безсумнівним.

Цілком слушною в цьому контексті є позиція професора О. Марцеляка про те, що «соціальна цінність виборів полягає в тому,

⁹ The case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (applications nos. 20958/14 and 38334/18) URL:https://www.echr.coe.int/w/grand-chamber-judgment-in-an-inter-state-case?fbclid=IwZXh0bGZhZW0CMTAAAR0KQq0oheNveYFxBHjKu7TR3qb-HxhWcPeMdgLfmSev1PE1rv8O8HfiDeI_aem_

що вони виступають важливим атрибутом життя суспільства, характеризують ступінь демократизму державного режиму і спрямовані на реалізацію установчої влади народу, забезпечення активної участі громадян у політичному житті країни, створення умов для подолання відчуження громадян від влади».¹⁰

Оскільки під час воєнного стану важко дотримуватись виборчих принципів, заради збереження демократії проведення парламентських та президентських виборів можливо лише в повоєнній Україні з дотриманням «принципу розумної періодичності» задля забезпечення рівної безпеки виборців, достовірності списків виборців та запобіганню випадків насильства під час виборів з метою дотримання критеріїв за Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами.¹¹

2. Інтерпретація ідей справедливості в умовах воєнного стану як глобальна соціальна цінність

В умовах правового режиму воєнного стану конституційні принципи та імперативні положення Конституції України мають не тільки найвищу юридичну силу, але є найкращою об'єктивною моделлю справедливості в суспільстві. Також у зазначеному контексті вкрай важливою є інтерпретація (тлумачення) Конституції як вид правотворчої діяльності, що полягає в наданні уніфікованого розуміння того, що дотримання конституційних принципів є запорукою благополуччя народу України.

Досліджуючи конституційну аксіологію М. Савчин зазначив, що «конституційні цінності на сучасному етапі розвитку людської цивілізації набувають характеру певних універсалій, на основі яких і формується структура конституційної системи конкретної країни. Залежно від ступеня їх правового захисту система конституційних цінностей має свою специфіку у кожній країні, що зумовлено природними, політичними, економічними, соціальними, культурними особливостями кожної країни. Конституційні цінності у своїй сукупності стають критерієм для забезпечення

¹⁰ Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи (до 60-річчя зав. каф. конст., адмін. та міжнар. права Маріупольськ. держ. ун-ту, д.ю.н., проф., акад. Укр. акад.наук, Засл. діяча науки і техн. України М.О.Баймуратова)/за ред. д.ю.н., проф., Засл. юриста України Ю.О. Волошина. Одеса: Фенікс, 2015. 590 с. С.246

¹¹ Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами від 31.03.2006 № 884_001. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884_001#Text

конституційності у діяльності органів конституційної юстиції на основі поєднання природноправового та позитивістського підходів.»¹²

Як вірно зазначив професор М. Корнієнко, «воєнний стан зазвичай оголошується через законодавчий акт, який дозволяє владі надавати додаткові повноваження військам та органам правопорядку. За цього режиму можуть бути обмежені громадські свободи та права, такі як свобода слова, зібрань і приватного життя. За такого режиму можуть бути введені виняткові заходи безпеки, такі як цензура, обмеження руху людей, введення комендантської години та інші обмеження.»¹³

Зокрема, обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні є наслідком об'єктивних умов буття, що пов'язані із загрозою національній кібербезпеці в умовах дигіталізації суспільства.

В даному контексті варто звернути увагу на наступне. По-перше, дослідження соціальних та економічних цінностей цифрового суспільства в розвинених країнах ЄС виходить за межі соціології та економіки. Проте, в умовах війни в Україні воно є предметом дослідження правової науки, політології, психології та конфліктології. По-друге, позитивний чи негативний ефект від використання штучного інтелекту лежить в аксіологічній площині добра і зла, в залежності від суспільства, яке його використовує (сфера послуг, розваг, транспорт, медицина тощо). Водночас, Рада національної безпеки та оборони України спільно зі Службою безпеки України розробляють законопроект про протидію поширенню російської пропаганди у соціальних мережах, в тому числі в Telegram, YouTube і TikTok, в той час як контент останнього – життєва цінність для певної категорії населення України, але в геополітичній площині є інструментом посягання на персональні дані громадян України.¹⁴

На нашу думку, в умовах війни в безпековій площині знаходиться не тільки обмеження прав людини, але і їх розширення – право протидіяти насильству, право попереджати агресивні дії, тощо.

¹² Савчин М.В. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. *Вісник Конституційного Суду України*. № 1, 2010. С. 119 URL:https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6283/1/Vksu_2010_1_27.pdf

¹³ Корнієнко М. В. Забезпечення прав людини органами правопорядку в екстраординарних умовах: доктринальний аспект: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика». 2023. 170 с. С. 119 URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/6199>

¹⁴ Лещенко Л. Чи заборонять Tiktok та Youtube в Україні. URL:<https://www.unian.ua/society/chi-zaboronyat-tiktok-ta-youtube-v-ukrajini-v-cpd-dali-vidpovid-12616764.html>

В цьому контексті важливою функцією Конституційного Суду України є інтерпретація термінів та судження про сучасні реалії державотворення з урахуванням надбання суспільного досвіду дотримання справедливості в умовах війни. Зазначена діяльність є елементом українського конституціоналізму, а також засобом передачі інформації задля узгодження конституційної теорії та практики в умовах війни.

Як слушно зауважує дослідниця М. Балинська, «змістом офіційного тлумачення КСУ положень Конституції України та законів України є їх конкретизація, уточнення, деталізація. Це певні норми, а саме – інтерпретаційні норми, в яких даються розпорядження, як розуміти той чи інший термін, вираз або правову норму в цілому, як її застосовувати».¹⁵

Погодисьмо із професоркою Л. Матвеевою в тому, що інтерпретаційні акти слугують елементом механізму правового регулювання суспільних відносин. Своєю чергою, в контексті євроінтеграції загальні інтерпретаційні акти не містять елементів механізму міжнародного характеру, є рекомендаційними та не є нормоутворюючими.¹⁶

Отже, за зазначених умов державотворення та в площині положень Закону України «Про правотворчу діяльність» інтерпретація конституційних положень Конституційним Судом України слугує не тільки ефективним способом вирішення проблем юридичних суперечностей, а й вбачається основним засобом роз'яснення сутності правового буття та значення Конституції України в умовах воєнного стану.¹⁷

На основі проаналізованих позицій у рішеннях та ухвалах Конституційного Суду України за останній період в контексті євроінтеграції було визначено наступні види інтерпретацій:

1) тлумачення з аргументами щодо процесуальних форм правозабезпечення та правозастосування органами публічної влади (питання реформування пенсійної системи та про пенсійне забезпечення);

¹⁵ Проблеми тлумачення правових норм: посібник / автор-упорядник О.М. Балинська. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 392 с.

¹⁶ Матвеева Л.Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2005. 276 с

¹⁷ Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 93, ст.364

2) тлумачення з аргументами щодо забезпечення принципу верховенства права (справа про посилений захист військовослужбовців, про соціальні гарантії для захисників та захисниць, щодо гарантій соціального захисту державних службовців, щодо конституційності положень Митного Кодексу України, щодо конституційності положень про адміністративні правопорушення);

3) тлумачення з аргументами щодо обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану (питання встановлення меж і умов оплати праці згідно з Законом України «Про повну загальну середню освіту», забезпечення державою гарантій соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та конституційності положень Бюджетного Кодексу України);

4) тлумачення з аргументами щодо дискримінації у реалізації прав і свобод людини (справа про захист права на житло);

5) тлумачення з аргументами щодо забезпечення свободи віросповідання (справа щодо назви релігійних організацій).¹⁸

І тільки в межах проведення в Україні правової реформи, однією із завдань якої є наближення національного права до права Європейського Союзу, актуалізувалось питання про роль думки громадськості під час прийняття управлінських рішень та перевірки правильності рішень судових органів.

Оскільки відновлення конституційного ладу є найважливішим процесом в розбудові післявоєнної України, залишається актуальною потреба оновлення законодавства України, що передбачає наявність якісно прописаних положень проєкту № 4254 Закону України «Про публічні консультації» та обговорення з громадськістю проблемних питань майбутньої конституційної реформи на конференціях та форумах.¹⁹

Варто ще раз наголосити на тому, що ефективність організації публічної влади в Україні – це важливий пріоритет євроінтеграції. Стратегічними завданнями, що вимагають свого вирішення, виступає визначення етапів, напрямів, форм і способів реалізації зовнішньоекономічної стратегії нашої держави. Одним із них є

¹⁸ Beschastnyy V., Lvova I. Interpretation of constitutional provisions as a factor of ensuring national security under martial law. International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Volume II. NMBU, Research and Education. 2024. 605 p., P. 58

¹⁹ Проєкт Закону про публічні консультації № 4254. URL:https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70235

завдання поглиблення взаємодії економіки України і гармонізація її законодавчого забезпечення з правом ЄС. Зокрема, приєднання України до ЄС передбачає адаптацію законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності, та приведення його у відповідність до загальноприйнятих у світовому співтоваристві процедур, кількісних і якісних співвідношень.

Україна сповнена рішучості надалі нарощувати рівень і якість своїх економічних відносин з Європейським Союзом заради сприяння затвердженню глобального сталого розвитку та стабільності, безпеки і добробуту своїх громадян. Такий підхід є продуктивним, оскільки він є детермінований загальними історичними та культурними цінностями європейських народів і сприятиме подальшому зміцненню їх стратегічного партнерства.

Зазначимо, що сьогодні для розвитку міжнародного співробітництва країн в економічній сфері на засадах сталого розвитку в Європі вже існує розвинене нормативне та методичне забезпечення, а також міцна інституційна основа. Визначним документом, що регламентує економічне співробітництво держав є Хартія економічних прав і обов'язків держав 1974 року, що є одним із основних документів, що відтворюють «думку більшості країн-учасниць сучасних економічних відносин, а отже, що фіксує принципи таких, її положення в процесі правозастосовної практики держав набули характеру звичаєво-правових норм і були широковідомі. У ст. 4 Хартії закріплюється, що «кожна держава має право брати участь у міжнародній торгівлі та в інших формах економічного співробітництва... має право вільно вибирати форми організації своїх зовнішньоекономічних відносин і укладати двосторонні угоди, що відповідають її міжнародним зобов'язанням і потребам міжнародного економічного співробітництва».

Актуальними залишаються питання про наближення (адаптацію) торгової, тарифної, податкової, фінансової, інвестиційної нормативної бази Україні до європейських стандартів торгової діяльності як передумову органічного, найбільш повного інтегрування економіки України в міжнародні господарські відносини. Загалом, комплексна реалізація зазначених завдань надасть Україні реальну можливість брати активну участь у світових господарських процесах, виступати повноправним учасником міжнародних економічних відносин, а також брати участь у процесах формування нових правових норм.

Також варто підкреслити, що перемовини між Україною та ЄС щодо економічних питань – це не тільки робота дипломатичних служб та органів виконавчої влади, а також і справа органів місцевого самоврядування та громадських організацій, що передбачає імплементацію існуючих елементів Угоди про асоціацію між Україною та країнами ЄС в локальну правотворчість.²⁰

В умовах воєнного стану функції органів публічної влади стають все складнішими, оскільки загрози гуманітарного характеру виходять за межі можливості держав вирішити їх самостійно.

У зв'язку з цим вирішення соціальних проблем незахищених верств населення є одним із основних завдань сучасної міжнародної нормативної системи та порядком денним різноманітних конференцій та форумів з питань сталого розвитку. Спільною політикою в Україні та ЄС – є політика допомоги особам, які потребують притулку, одночасно з цим незнання біженцями законодавства ЄС стає підґрунтям для конфліктів, проблем щодо форм самоідентифікації, визначення європейських політичних уподобань та визначення форми здобуття освіти задля інтеграції у ЄС.

Міжнародна конференція з питань відновлення України в Берліні (Ukraine Recovery Conference 11–12 червня 2024 року)²¹ та Глобальний саміт миру в Швейцарії (15–16 червня 2024 року)²² допоможе Україні вийти на якісно новий рівень багатостороннього формату дипломатії. Такі глобальні форуми та угоди, стають структурним елементом глобального конституціоналізму та резонатором дипломатичних проблем.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи зазначимо, що оскільки членство в ЄС – це стратегічний та ціннісно-орієнтований вибір України, що закріплений в Конституції України, адаптація законодавства України до законодавства ЄС слугує засобом укріплення міжнародних зносин

²⁰ Parkhomenko, N., Podorozhna, T., Tarakhonch, T., Husarev, S., & Biloskurska, O. (2024). Implementation of the Association Agreement with the EU by adapting Ukrainian legislation to EU law. *Social and Legal Studies*, 7(1), 184-193. <https://doi.org/10.32518/sals1.2024.184>

²¹ За матеріалами порталу Міжнародної конференції з питань відновлення України в Берліні (Ukraine Recovery Conference 11-12 червня 2024 року. URL:<https://ua.irc-international.com/>)

²² Рішення Саміту миру: публікуємо документ, ухвалений у Швейцарії щодо України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/06/16/7188218/>

між Україною та державами-членами ЄС, а також сприяє пізнанню та впровадженню нових заходів, передбачених Ukraine Facility Plan. Як відомо, основною європейською економічною цінністю є захист права власності, в той час як свобода капіталу – це одна з трьох основних європейських свобод. Отже, щойно завершиться воєнний стан в Україні, лібералізація свободи капіталу буде продовжена і буде потребувати уніфікацію законодавства та його стабілізацію. В Україні мають запрацювати законодавство про платіжні системи, система безпеки депозитів, нові вимоги до відкриття банківських рахунків.

Тим не менш, позитивним фактом є співпадіння конституційних та європейських цінностей, що відбувається в сфері судової реформи, залізничного транспорту та дигіталізації державної влади.

Інституційної важливості набуває філософія та «переформатування» концепції повоєнної відбудови України в контексті розуміння (гносеологічна компонента), реалізації (праксеологічна компонента), а також виявлення сутнісних характеристик (онтологічна компонента) конституційних та європейських цінностей (аксеологічна компонента).

В умовах війни питання розуміння важливості конституційних та європейських цінностей є актуальними для розвитку юридичної науки, метою якої є створення нової концептуальної моделі розвитку стабільного українського суспільства. Над досягненням цієї мети працюють багато дослідників з різних сфер – права, економіки, безпеки, міжнародної політики, соціології, філософії, психології тощо. Розширення ЄС неминуче пов'язане із вступом України, що має позитивним чином відобразитись на соціально-культурних і духовно-моральних факторах розвитку держави та українського суспільства в повоєнні часи.

АНОТАЦІЯ

Авторами досліджено проблематику гносеології конституційних та європейських цінностей в умовах правового положення воєнного стану в Україні. Стаття присвячена проблемам законодавчого регулювання євроінтеграційних процесів та перспективам вдосконалення чинного законодавства України з метою визначення сутності та природи ціннісних орієнтирів громадян та громадянського суспільства воюючої демократичної України. Методологія дослідження спирається на порівняльному методі, дедукції, індукції, логічному історико-правовому методах.

Проведений аналіз питань, що стосуються цінностей громадянського суспільства України як правового утворення, дає змогу стверджувати, що під час воєнного стану відбувається стрімка розбудова нових суспільних інститутів, що, своєю чергою, в подальшому має бути врегульоване в правовій площині у статтях Конституції України. Зроблено висновок, що умовах війни питання розуміння важливості конституційних та європейських цінностей є актуальними для розвитку юридичної науки, метою якої є створення нової концептуальної моделі розвитку стабільного правового українського суспільства. Над досягненням цієї мети працюють багато дослідників з різних сфер – права, економіки, безпеки, міжнародної політики, соціології, філософії, психології тощо. Інституційної важливості набуває філософія та «переформатування» концепції повоєнної відбудови України в контексті розуміння (гносеологічна компонента), реалізації (праксеологічна компонента), а також виявлення сутнісних характеристик (онтологічна компонента) конституційних та європейських цінностей (аксеологічна компонента).

Література

1. Гришук О. В. Конституційні цінності: філософські та судові аспекти. Монографія. Видання 2-е доопрацьоване і доповнене. Київ: Ваіге, 2020. 530 с.
2. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз (1992) та Договору про функціонування Європейського Союзу (1957). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
3. Сидоренко С. Україна на саміті ЄС підписала безпекові угоди з Литвою і Естонією. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2024/06/27/7189041/>
4. Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право. Підручник/М.О.Баймуратов. Київ – Одеса: Фенікс. 2018. 762 с.
5. Савчин М.В. Чесноти і цінності у праві та їх вплив на Конституцію. Вступ до SWOT – коментаря Конституції України. 27 грудня 2023 р. URL: <https://zbruc.eu/node/117329>
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України 17 липня 1997 року N 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, N 40, ст.263*

7. Про Заяву Верховної Ради України "Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод»: Постанова Верховної Ради України від 21 травня 2015 року №462-VIII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015, № 29, ст.267

8. The case of Ukraine v. Russia (re Crimea) (applications nos. 20958/14 and 38334/18) URL:https://www.echr.coe.int/w/grand-chamber-judgment-in-an-inter-state-case?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR0KQq0o0heNveYFxBHjKu7TR3qb-HxhWcPeMdgLfmSev1PE1rv8O8HflDef_aem

9. Інтеграційне право в умовах глобалізаційних процесів: концептуальні та методологічні підходи (до 60-річчя зав.каф.конст.,адмін. та міжнар. Права Маріупольськ. держ. ун-ту, д.ю.н., проф., акад. Укр. акад.наук, Засл. діяча науки і техн. України М.О.Баймуратова)/за ред. д.ю.н., проф., Засл. юриста України Ю.О.Волощина. – Одеса: Фенікс, 2015. 590 с. С.246

10. Декларація принципів міжнародного спостереження за виборами від 31.03.2006 № 884_001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884_001#Text

11. Савчин М. Конституційні цінності та конституційна юриспруденція в Україні. Вісник Конституційного Суду України. №1, 2010. С. 119 URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/6283/1/Vksu_2010_1_27.pdf

12. Корнієнко М. В. Забезпечення прав людини органами правопорядку в екстраординарних умовах: доктринальний аспект: монографія. Одеса: Видавництво «Юридика». 2023. 170 с. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/handle/123456789/6199>

13. Лещенко Л. Чи заборонять TikTok та YouTube в Україні. URL:<https://www.unian.ua/society/chi-zaboronyat-tiktok-ta-youtube-v-ukrajini-v-cpd-dali-vidpovid-12616764.html>

14. Проблеми тлумачення правових норм: посібник / автор-упорядник О.М. Балинська. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 392 с.

15. Матвеева Л.Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2005. 276 с.

16. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2023, № 93, ст. 364

17. Beschastnyy V., Lvova I. Interpretation of constitutional provisions as a factor of ensuring national security under martial law. International security studios: managerial, technical, legal, environmental, informative and psychological aspects. International collective monograph. Volume II. NMBU, Research and Education. 2024. 605 p.

18. Проект Закону про публічні консультації № 4254. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70235

19. Parkhomenko, N., Podorozhna, T., Tarakhonych, T., Husarev, S., & Biloskurska, O. (2024). Implementation of the Association Agreement with the EU by adapting Ukrainian legislation to EU law. Social and Legal Studios, 7(1), 184-193. <https://doi.org/10.32518/sals1.2024.184>

20. За матеріалами порталу Міжнародної конференції з питань відновлення України в Берліні (Ukraine Recovery Conference 11–12 червня 2024 року. URL: <https://ua.unc-international.com/>

21. Рішення Саміту миру: публікуємо документ, ухвалений у Швейцарії щодо України. URL: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2024/06/16/7188218/>

Інформація про авторів:

Львова Єлизавета Олегівна,

доктор юридичних наук, професор,

професорка кафедри конституційного

та міжнародного права інституту права та безпеки

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Юрченко Микола Миколайович,

кандидат політичних наук, доцент,

завідувач кафедри конституційного

та міжнародного права інституту права та безпеки

Одеського державного університету внутрішніх справ,

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРИВАТНИХ ПРАВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Маковій В. П.

ВСТУП

В умовах сьогодення екзистенціальні загрози різного генезу створюють передумови до формування широкого спектру суспільних інституцій, які забезпечують подолання негативних наслідків таких явищ. Право у множині подібних конструкцій займає чи не найбільш визначне місце, що пов'язано з його функціональним призначенням – упорядкування суспільних відносин через вживлення механізмів гармонізації приватних та публічних потреб з метою досягнення суспільного правопорядку й сталого та прогресивного розвитку людської спільноти.

У розглянутій сфері суспільного буття, з огляду на предмет даного дослідження, вагомим є питання врахування такого вкрай небезпечного прояву невігластва людської свідомості та його тваринної сутності як вирішення конфлікту інтересів через збройну агресію, де у розрізі національних інтересів вагоме місце, вочевидь пріоритетне місце займають приватні права та свободи людини. Останні є, в першу чергу, предметом врегулювання саме приватно-правової складової національної системи права будь-якої країни. На жаль, Україна виявилася в епіцентрі наведених процесів на межі постінформаційного суспільства, де збройна агресія вплинула на всі сфери життя. Значиме місце у пом'якшенні впливу даного негативного явища на суспільні процеси, на приватні права та свободи людини займає право, зокрема приватне.

Приватне право в умовах воєнного стану покликане створити більш принагідні умови для реалізації змісту відповідних суспільних відносин, що забезпечують формування соціально-економічного та правового поля для задоволення передусім приватних інтересів, які являються формою виразу відповідних потреб людини.

Цивільний кодексу України (надалі – ЦК України) досить широко розглядає сферу правового регулювання певного кола суспільних відносин, надаючи можливість використовувати запропоновані ним юридичні конструкції до врегулювання не тільки відносин, що є

предметом регулювання приватноправових галузей права, але й, за певних обставин, низки інших відносин, які урегульовані галузями права публічно-правової складової (ст. ст. 1, 9). В умовах воєнного стану важко виділити ті чи інші права та свободи людини, які входять до змісту приватних відносин та найбільше страждають від впливу наведених негативних факторів, оскільки комплексно ці явища мають вплив на всі складові правосуб'єктності фізичної особи. Разом з тим, в рамках даної роботи варто зупинитись на питаннях обмеження змісту цивільних правовідносин у площині детермінації часових меж здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків, здійснення представництва за довіреністю та реалізації права на житло в умовах воєнного стану.

Дослідження наведених питань здійснювали різні вчені як в межах загальних засад обмеження приватних права, так і у контексті обмеження таких саме в умовах воєнного стану. Зокрема, в числі дослідників, які вивчали загальні положення обмеження приватних прав, варто відзначити Є. О. Мічуріна (цивільно-правовий аспект обмеження майнових прав фізичної особи)¹, В. Слома та Н. Москалюк (межі та обмеження здійснення цивільних прав)², В. М. Мавроді (співвідношення категорій обтяження та обмеження цивільних прав)³, В. П. Сverdліченко В. П. (межі здійснення особистих немайнових прав в умовах воєнного стану)⁴. Межі здійснення прав у змісті відносин представництва були предметом вивчення Н. М. Дихти (вивчення та розмежування понять представництво, довіреність та доручення)⁵, Л. Саванець (природа відносин представництва за довіреністю у компаративній площині)⁶, І. В. Давидової та В. В. Владисhevської (захист інтересів особи в

¹ Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект): дис. д-р юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ. 2009. С. 130.

² Слома В., Москалюк Н. Межі та обмеження здійснення цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Випуск 2 (30). С.109–114. DOI:10.35774/app2022.02.109.

³ Мавроді В.М. До питання обмеження прав особи у цивільному праві. Співвідношення понять обмеження та обтяження цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 64. С. 124-130. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.27>.

⁴ Sverdліченко В.П. Здійснення особистих немайнових прав в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2015. Випуск 19. С. 220-223.

⁵ Дихта Н.М. Співіснування представництва – довіреності – доручення. *Часопис цивілістики*. 2017. Випуск 25. С. 10-14.

⁶ Саванець Л. Довіреність та договір доручення: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 4. С. 112-118. DOI:10.35774/app2020.04.112.

умовах воєнного стану посередництвом представництва за довіреністю)⁷. І, нарешті, особливості обмеження змісту житлових відносин були предметом розгляду К. С. Борисової⁸, О. Р. Шишки⁹, М. К. Галянтича¹⁰ та Є. О. Мічуріна¹¹.

Наведені роботи підкреслюють актуальні дослідження природи механізму обмеження приватних прав в умовах воєнного стану, зокрема в рамках темпоральних конструкцій, здійснення представництва за довіреністю та реалізації права на житло.

1. Часові межі здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків в умовах воєнного стану

Соціально-економічні перетворення в нашій державі спонукають до переосмислення й перегляду низки правових категорій, зокрема часу як юридичної конструкції в межах цивільного права загалом та відповідного цивільно-правового інституту, зокрема. Вплив на українське суспільство найганебнішого явища людства – війни, не залишив осторонь і питання правового унормування зазначеної категорії фізичної та, одночасно, соціально-юридичної природи.

У цивільному праві наявне коло наукових обґрунтувань правової природи темпоральних величин, що відображено у їх розгляді як: 1) підстави виникнення, припинення, відповідної трансформації цивільних правовідносин; 2) складової змісту цивільних правовідносин у площині його реалізації; 3) критерію правомірності поведінки учасників цивільних правовідносин. Наведене надає можливість досліджувати правовий час у площині динаміки здійснення суб'єктивного цивільного права та виконання суб'єктивного цивільного обов'язку від моменту його виникнення до припинення, що опосередковується й фізичною сутністю цієї категорії.

⁷ Давидова І.В., Владиславська В.В. Інститут представництва як інструмент захисту інтересів іншої особи в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 508-511. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/116>.

⁸ Борисова К.С. Деякі проблемні аспекти конституційного права на житло за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 14. Том. 1. С. 46–48.

⁹ Шишка О.Р. Реалізація права громадян на житло з житлового фонду соціального призначення. *Форум права*. 2010. № 4. С. 966–970.

¹⁰ Житлове законодавство України: стан та шляхи удосконалення: Монографія. [За ред. М.К.Галянтича]. Київ: КВЦ, 2006. С. 92.

¹¹ Мічурін Є.О. Цивільний договір як один із засобів реалізації права на житло: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 “цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право”. Харків, 2000. С. 10-11.

У відповідності визначення воєнного стану, наданого у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» (надалі – Закон), сутність цього особливого правового режиму передбачає: 1) наділення відповідних органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування повноваженнями, необхідними для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності; 2) тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

У контексті предмету дослідження, вочевидь, необхідно звернути увагу саме на обмеження прав і свобод учасників цивільних правовідносин саме через їх темпоральну складову.

По-перше, сутність обмеження суб'єктивного цивільного права у науці досить прискіпливо досліджена. Зміст ст. 13 ЦК України надає визначення меж здійснення цивільного права, які визначені договором або актами цивільного законодавства. Є. О. Мічурін у власній дефініції обмеження цивільного права визначає як елемент механізму правового регулювання, спрямований на охорону прав суспільства, інших уповноважених осіб, здатний за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків чи дозволів впливати на звуження змісту суб'єктивного цивільного права та ускладнення його здійснення¹². У авторській інтерпретації обмеження цивільного права у порівнянні з обтяженням полягає у звуженні меж здійснення відповідного суб'єктивного права уповноваженої особи, яке не пов'язано з виникненням будь-яких додаткових прав у інших осіб, визначене нормативним приписом, договором або рішенням суду. При цьому, якщо в якості таких меж розглядати часові величини, які безпосередньо обмежують здійснення цивільних прав, а відповідно і кореспондуючих їм цивільних обов'язків, то маємо розуміння сутності правового часу саме у наведеному контексті¹³.

По-друге, природа вказаних обмежень цивільних прав, які викладені у дефініції поняття воєнного стану носить виключний

¹² Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект): дис. д-р юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ. 2009. С. 130.

¹³ Маковій В.П. Темпоральні величини у парадигмі модернізації цивільного законодавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (112). С. 151. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-148-153.

характер, що пов'язано з спеціальною та винятковою процедурою встановлення таких обмежень. Дійсно, у відповідності до положень Конституції України права та свободи людини можуть бути обмежені за загальним правилом лише рішенням суду на підставі відповідного припису законодавства. І лише у винятковому випадку, яким є обставина запровадження правового режиму воєнного стану, допускається обмеження прав та свобод людини у інший спосіб, зокрема шляхом унормування меж указом Президента України, як того вимагає ст. 6 Закону. Тобто, якщо мова йде про обмеження цивільних прав поза межами суб'єктивних правомочностей, визначених у рамках наведеного нормативно-правового акту Президента України, то вирішення цього питання треба шукати в площині внесення змін до відповідного закону.

По-третє, наявність екстраординарних обставин, які створюють перешкоди у здійсненні цивільних прав та виконанні цивільних обов'язків на прикладі умов воєнного стану, стає перепорою у належній реалізації змісту цивільних правовідносин, що аж ніяким чином не сприяє загальному суспільному порядку та нівелює цінності правової держави. Саме тому зазначені події сприяли внесенню змін до цивільного законодавства, у тому числі й щодо темпоральних величин. Так, 15 березня 2022 року Верховною радою України до ЦК України були внесені відповідні зміни, а саме щодо темпоральних меж здійснення права: 1) на пред'явлення вимоги до суду про захист цивільного права або інтересу (позовна давність), притому як загальної, так і спеціальної; 2) на реалізацію права переважної купівлі частки у праві спільної часткової власності; 3) у змісті відносин поруки; 4) на оскарження дій виконавця заповіту.

Наведені зміни носять дещо несистемний, винятковий та епізодичний характер, що пов'язано з екстраординарністю самої події воєнного стану. Однак, наявність у змісті цивільного законодавства на прикладі ЦК України положень про воєнний стан (ст. ст. 46, 263, 312, 353), як надзвичайний юридичний факт, й до введення воєнного стану у зв'язку з агресією проти нашої держави, свідчить про певну хибність щодо відсутності системного підходу до законодавчої ініціативи з трансформації цивільно-правових норм через несення змін саме до Прикінцевих та перехідних положень Кодексу.

Тому, вочевидь, доречно було б запропонувати дещо інший варіант змін до ЦК України в частині загальних положень про темпоральні обмеження змісту цивільних правовідносин у зв'язку з

введенням правового режиму воєнного стану, а саме. Статтю 254 доповнити частиною шостою такого змісту:

«6. На період дії в Україні воєнного, надзвичайного стану, зупиняється перебіг строків:

1) невикористання сервітуту як підстави його припинення (стаття 406 цього Кодексу);

2) невикористання права користування чужою земельною ділянкою для забудови як підстави його припинення (стаття 416 цього Кодексу);

3) виконання рішення довірчого власника про дострокове виконання основного зобов'язання (стаття 597⁶ цього Кодексу);

4) договору (стаття 631 цього Кодексу);

5) попередження сторони договору найму про відмову від договору, укладеного на невизначений строк (стаття 763 цього Кодексу);

б) оренди житла з викупом (стаття 810¹ цього Кодексу);

7) ухилення замовника від прийняття виконаної підрядником роботи (стаття 853 цього Кодексу);

8) щодо вимоги про безоплатне усунення недоліків роботи, виконаної за договором побутового підяду, які можуть становити небезпеку для життя або здоров'я замовника та інших осіб (стаття 872 цього Кодексу);

9) нез'явлення замовника за одержанням виконаної роботи (стаття 874 цього Кодексу);

10) розпорядження комітентом своїм майном у випадку відмови комісіонера від договору комісії (стаття 1026 цього Кодексу);

11) щодо пред'явлення вимог банку про розірвання договору банківського рахунка (стаття 1072 цього Кодексу);

12) реєстрації як суб'єкта підприємницької діяльності спадкоємця для переходу до нього прав та обов'язків праволодильця за договором комерційної концесії (стаття 1127 цього Кодексу)».

Відповідним чином необхідно було б запропонувати також і зміни до статті 263 ЦК України в частині доповнення окремими підставами щодо зупинення перебігу строку позовної давності для осіб, які є позивачами або відповідачами із числа суб'єктів, що проходять службу у невійськових формуваннях та здійснюють відсіч та стримування збройної агресії РФ або інших держав проти України у період дії воєнного стану, а також щодо зупинення перебігу строку позовної давності у разі введення на території України або в окремих її місцевостях правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Наведені пропозиції є більш обґрунтованими та доцільними у порівнянні з м'яко кажучи не досить раціональною нормотворчою діяльністю КМ України на прикладі постанови від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану», де спотворюється зміст додаткового строку на прийняття спадщини й використовується термін «подовження» цього строку.

Однозначна позиція з цього питання Верховного суду України (п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 року № 7 “Про судову практику у справах про спадкування”¹⁴) та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 року № 24-753/0/4-13 “Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування”¹⁵), згідно якої справа за позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини відкривається за умови: 1) відсутності згоди спадкоємців, які прийняли спадщину (ч. 2 ст. 1272 ЦК України), 2) пропуску шестимісячного строку подання заяви про прийняття спадщини при відсутності інших спадкоємців, що прийняли спадщину й могли б дати письмову згоду на подання заяви нотаріусу про прийняття спадщини. Останній варіант є розширеним тлумаченням положень ч. 2 ст. 1272 ЦК України¹⁶.

Викладені міркування сприяють удосконаленню механізму правового регулювання змісту цивільних правовідносин, у якому належне місце приділяється саме правовому часу.

2. Представництво за довіреністю в умовах воєнного стану

Інститут представництва є одним з найважливіших правових інститутів, що забезпечує реалізацію прав та інтересів учасників цивільних правовідносин за допомогою своєї юридичної конструкції «проксі» в низці життєвих ситуацій, коли за суб'єктивних чи об'єктивних обставин відповідний суб'єкт не в змозі

¹⁴ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 року № 7 “Про судову практику у справах про спадкування”. *Верховна рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text> (дата звернення: 15.05.2024)

¹⁵ Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 року № 24-753/0/4-13 “Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування”. *Верховна рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text> (дата звернення: 15.05.2024)

¹⁶ Маковій В.П. Строки прийняття спадщини в цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 1. С. 72-75

безпосередньо здійснити відповідне право або виконати певний обов'язок.

Наявність надзвичайного правового режиму пов'язується з низкою обставин особливого характеру, які детермінуються у техногенній чи природній площині, що відповідним чином унормовано у ст. 1 Закону. Згідно даного нормативно-правового акту виділено, як було зазначено вище, дві сутнісні особливості такого правового режиму, де значимим у площині саме реалізації змісту відносин представництва в умовах воєнного стану є тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Проектуючи викладене у площину представницьких відносин необхідно зазначити наступне. Зміна обставин соціально-економічного та правового характеру вплинула різнопланово й на відносини представництва, у тому числі й через відповідну регламентацію таких взаємин, оскільки, крім звичайних за повсякденних обставин, що сприяють реалізації представницьких стосунків, постали обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру, які пов'язані з притаманними правовому режиму воєнного стану умовами (міграція в іншу місцевість, участь у воєнних діях, знаходження на лікуванні тощо).

Дослідження законодавства в цій частині, передусім Цивільного кодексу України, Закону України «Про нотаріат» та інших прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів свідчать про прийняті оперативні заходи щодо реагування на динамічні зміни соціально-економічної обстановки, обумовлені вказаними обставинами. Серед останніх прийняття постанови Кабінету Міністрів України (надалі – КМУ) від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану». Перша редакція зазначеного нормативного акта не містила будь-яких спеціальних правил щодо реалізації змісту добровільного представництва або представництва за довіреністю, окрім встановлення особливостей вчинення незавершених нотаріальних дій та започаткування таких за участі громадян держави-агресора чи юридичної особи, створеної та зареєстрованої відповідно до законодавства цієї держави.

Однак, подальші редакційні зміни розглянутої постанови КМУ були спрямовані на виокремлення з поміж вказаних нотаріальних дій саме наступних: 1) посвідчення довіреностей, за деяким виключенням, без використання спеціальних бланків; 2) посвідчення

довіреностей щодо цінного майна лише нотаріусами, включеними до затвердженого Міністерством юстиції переліку нотаріусів, якими в умовах воєнного стану вчиняються нотаріальні дії щодо цінного майна; 3) заборона посвідчення правочинів щодо цінного та деякого іншого майна, вчинених на підставі довіреності від імені фізичної особи – відчужувача (іпотекодавця, довірчого засновника); 4) допущення до вчинення квазінотаріальних довіреностей щодо певного майна інших посадових, службових осіб, окрім тих, які передбачені Порядком посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально-посвідчених, затвердженим постановою КМУ від 15 червня 1994 року № 419.

При цьому викладені спеціальні положення, за винятком правил вчинення квазінотаріальних довіреностей обмежуються темпоральними рамками часовим періодом дії правового режиму воєнного стану та додатково одного місяця після його припинення або скасування.

Безумовно, терміни, що використані у розглянутому нормативно-правовому акті дещо не корелюють з їх використанням у його змісті. Так, наприклад, некоректним є використання в якості синонімів понять «особливості» та «заборона», оскільки другий термін скоріше може розглядатись в якості способу прояву першого, на прикладі виняткових положень посвідчення довіреностей у спрощеному вигляді та з відходженням від загальноприйнятого порядку або ж вилучення з переліку відповідних нотаріальних дій певного кола довіреностей взагалі.

Системно-структурне тлумачення викладених положень свідчить про наступні форми прояву відповідних особливостей нотаріального посвідчення довіреностей або правочинів, що ґрунтуються на повноваженнях довірителя, в умовах воєнного стану: 1) заборона посвідчення певних довіреностей; 2) спрощення процедури посвідчення довіреностей, окрім передання повноважень щодо майна, цінного майна, зокрема через відмову від використання спеціальних бланків з нанесення відповідних спеціальних реквізитів на чистому аркуші; 3) посвідчення частини довіреностей лише нотаріусами, включеними до затвердженого Міністерством юстиції переліку нотаріусів; 4) розширення кола осіб, які уповноважені реалізовувати делеговані державою функції щодо підтвердження юридичного значення (легітимості) певних приватноправових актів, у даному випадку довіреностей, у квазінотаріальній формі.

Серед критеріїв першої групи особливостей вчинення процедури посвідчення довіреностей або правочинів, що ґрунтуються на повноваженнях довірителя, необхідно відзначити: 1) правовий зв'язок довірителя з державою-агресором (громадянство фізичної особи, наявність статусу у такої особи кінцевого бенефіціарного власника, члена або учасника (акціонера), що має частку у статутному капіталі юридичної особи не менше 10 відсотків, а також юридична особа – резидент держави-агресора); 2) віднесення предмету правочину з відчуження, що ґрунтується на повноваженнях довірителя, до числа цінного майна, в числі якого: нерухоме майно, цінні папери, корпоративні права, іпотека, а також окреслення змісту відповідного правочину такими правовими наслідками як: задоволення вимог іпотекодержателя, встановлення довірчої власності на нерухоме майно, у тому числі шляхом внесення змін до таких договорів і їх розірвання (припинення).

Припиняючим фактом щодо першого з перерахованих обмежень є, окрім наведеного загального часового періоду, прийняття та набрання чинності законом щодо врегулювання відносин за участю осіб, пов'язаних з державою – агресором.

Визначальним критерієм для другої групи прояву особливості вчинення нотаріальної дії щодо посвідчення довіреності є характеристика предмету та змісту такої, де виключено право на розпорядження цінним майном. Оскільки зазначений критерій мав надзвичайну винятковість саме на початку дії правового режиму воєнного стану, то пізніше така процедура була скасована.

Третя група наведеної винятковості посвідчення довіреностей пов'язана з потребою у захисті інтересів учасників представницьких відносин й надання у відповідних межах реалізації певного рівня трансдісдатності.

І нарешті, четверта група безпосередньо забезпечила реалізацію прав довірителів, які безпосередньо знаходяться у екстраординарних обставинах, опосередкованих умовами правового режиму воєнного стану: військовослужбовці та особи, прирівняні з ними за правовим статусом, військовополонені. Механізм правового регулювання зазначених відносин допускає до загального переліку осіб, які уповноважені на вчинення квазінотаріальних дій, також й інших посадових, службових осіб, що визначені командиром (начальником) відповідних формувань.

Наявна судова практика щодо застосування наведених особливостей процедури посвідчення довіреностей та правочинів,

що ґрунтуються на повноваженнях довірителя, свідчать про наявні випадки некоректного сприйняття відповідного нормативного матеріалу.

Так, у постанові Одеського апеляційного суду від 01 лютого 2023 року у справі № 947/15160/22¹⁷ зроблено висновок про необґрунтованість рішення Київського районного суду м. Одеси в частині відмови у задоволенні позову про визнання дійсним договору купівлі-продажу нерухомого майна, укладеного від імені громадянина держави-агресора, з огляду на не використання першої із викладених обмежень у вчиненні відповідної нотаріальної дії, передбачених постановою КМУ від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану»

Підсумовуючи висловлені міркування, необхідно вказати на ефективність прийнятих змін до структури механізму правового регулювання представницьких відносин за довіреністю в умовах воєнного стану, що надало можливість вкотре віднайти компромісне задоволення як приватних, так і публічних інтересів у вказаній площині.

3. Загальні засади обмеження права на житло в умовах воєнного стану

Питання, що є предметом нашого розгляду, має бути досліджене в контексті з'ясування сутності «права на житло», а також природи обмежень цивільних прав в умовах воєнного стану.

Загалом право на житло, як відповідне повноваження фізичної особи, розглядається у праві в конституційно-правовій та цивільно-правовій площині. Перша ґрунтується на основних началах, викладених в нормативних документах міжнародного рівня. Так, ст. 25 Загальної декларації прав людини та ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні, культурні права визначають право на житло у складі комплексного права на гідний життєвий рівень поряд з правом на харчування, медичний догляд тощо. На розвиток цих положень ст. 47 Конституції України серед основних прав та свобод людини і громадянина закріпила право на житло, складовими якого визначила три повноваження, що розкриті в частинах цієї статті: право на набуття речового чи зобов'язального права на житло

¹⁷ Рішення Апеляційного суду Одеської області від 01.02.2023 р. за № 22-ц/813/3957/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108735027> (дата звернення: 15.05.2024)

внаслідок його побудови, укладення договору чи інших підстав, визначених законодавством; право на отримання соціального житла від держави або органів місцевого самоврядування; право на недоторканість житла. Крім того, право на житло вслід за концепцією, відображеною в наведених міжнародних нормативних документах, ст. 48 Конституції включається в якості складової до змісту права на достатній життєвий рівень для особи та її сім'ї.

У науці конституційного права сутність права на житло має тривалу й напрацьовану передісторію, що не є предметом даного дослідження. Однак, для мети встановлення сутності даного права у конституційно-правовому аспекті буде важливим комплексне дослідження змісту цієї правової категорії К. Борисовою, що надало їй можливості дійти наступних висновків: сутністю житлового права є визнання за кожною людиною права володіти і користуватись таким соціальним благом як житло, а також набувати житло на тих чи інших підставах; у об'єктивному значенні право на житло – це правовий інститут, що включає конституційно-правові норми, які регулюють питання набуття й володіння житлом; у суб'єктивному сенсі право на житло – це суб'єктивне право особи на набуття житла і володіння ним, яке існує в межах загальних конституційних правовідносин¹⁸.

Право на житло у цивільному праві поширено розглядалось як право на житлову площу з визначенням співвідношення цих понять. Так, наприклад наявна позиція у цивілістиці, за якою право на житлову площу включає в себе й право на житло¹⁹.

На думку Н. Марценко сутністю права на житло у цивільно-правовій площині є право особи на житлову площу, під яким розуміється комплекс повноважень наймача по користуванню й розпорядженню житловим приміщенням, наданим йому за договором чи іншою підставою. При цьому право на житлове приміщення у цивільно-правовому сенсі є складовою права на житло у конституційно-правовому значенні²⁰.

¹⁸ Борисова К.С. Деякі проблемні аспекти конституційного права на житло за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 14. Том. 1. С. 46–48.

¹⁹ Шишка О.Р. Реалізація права громадян на житло з житлового фонду соціального призначення. *Форум права*. 2010. № 4. С. 966–970.

²⁰ Марценко Н. Порівняльно-правова характеристика поняття житла у національному та міжнародному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Випуск 4 (16). С. 122.

М. К. Галянтич у своєму дослідженні визначив право на житло у конституційно-правовому сенсі, як право кожного громадянина на одержання житла (при дотриманні вимог, зазначених у законі), а також безстрокове користування ним. У галузевому (цивільно-правовому) розумінні право на житло як суб'єктивне право (тобто право на конкретну житлову площу) є встановлена законом міра дозволеної поведінки уповноваженої особи щодо володіння, користування й розпорядження житловим приміщенням²¹.

Не менш слушною є усталена точка зору, згідно якої прийнято виділяти у праві на житло у цивільно-правовому сенсі дві складові: право на конкретне житлове приміщення та право на поліпшення житлових умов. При цьому Є. О. Мічуриним право на конкретне житлове приміщення у цивільному праві визначається як речова складова, а інша – як зобов'язально-правова²².

На думку О. В. Погрібної поняття житла досить різноаспектне з огляду на проєкцію його на площину тієї чи іншої галузі права. Притому що у контексті приватноправового регулювання дана категорія більш сприймається із позицій здійснення та захисту права власності, як наслідок сприйняття його саме як об'єкта нерухомого майна, який наділений ознаками житлової нерухомості, що опосередковується відповідними потребами фізичної особи, вимогами технічного, санітарно-гігієнічного, архітектурного та іншого характеру²³.

З викладеного можна зробити наступний висновок, що оскільки право на житло закріплено у конституційних нормах й забезпечує природне існування людини в сукупності визначених особистих немайнових прав, регламентованих книгою 2 ЦК України, а Конституція України, книга 3 та 5 ЦК України надає можливість говорити й про майнову ознаку цього права, то вочевидь треба

²¹ Житлове законодавство України: стан та шляхи удосконалення: Монографія. [За ред. М.К.Галянтича]. Київ: КВІЦ, 2006. С. 92.

²² Мічурин Є.О. Цивільний договір як один із засобів реалізації права на житло: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 "цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право". Харків, 2000. С. 10-11.

²³ Погрібна О.В. Поняття житла у контексті приватноправового регулювання здійснення та захисту права власності. *Нове українське право*. 2023. Випуск 4. С.44–45. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.5>

погодитись з комплексною його сутністю, що підтримується й у теорії житлового права²⁴.

Звідси необхідно дійти висновку, що майнова суть права на житло може бути сформульована у вигляді: майновим змістом права на житло є право особи на здійснення відповідних повноважень щодо приналежного їй житла на тій чи іншій правовій підставі (речово-правова складова), а також на поліпшення власних житлових умов (зобов'язально-правова складова). При тому, що одна й інша складова раніше реалізувалась переважно у публічно-правовій сфері (посередництвом залучення органів державної влади), а на теперішній час здійснення обох складових відбувається переважно у приватноправовій площині з певними елементами залучення владних інституцій.

Правовий механізм обмеження прав фізичної особи в умовах воєнного стану безпосередньо відображений у ст. 64 Конституції України та Законі. Згідно ст. 20 останнього нормативно-правового акту на розвиток положень вказаної статті Конституції України встановлені виключення щодо низки прав і свобод людини, які обмеженню не підлягають, в числі останніх також і закріплене ст. 47 Конституції України право на житло. Саме ч. 2 цієї статті Конституції України дає можливість позбавлення права на житло лише на підставі закону за рішенням суду, що не надає можливості застосувати ст. 353 ЦК України щодо реквізиції житла як різновиду припинення права власності без відповідного рішення суду. У контексті наведеного слушним є висновок Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 13 вересня 2005 року у справі «Іванова проти України»²⁵, згідно якого позбавлення власності може бути виправдане лише в тому випадку, якщо наявно, *inter alia*, що воно здійснене «у інтересах суспільства» і «відповідно до вимог, передбачених законом». Більше того, наведене повинно бути досягнуто шляхом «справедливого балансу» між вимогами загального інтересу суспільства і вимогами захисту основних прав осіб.

²⁴ Галянич М.К. Теоретико-правові засади реалізації житлових прав громадян в умовах ринкових перетворень. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПрН України, 2006. С. 89-107.

²⁵ Рішення Європейського суду з прав людини від 13 вересня 2005 року у справі № 74104/01 «Іванова проти України». *Hudoc. European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-70130> (дата звернення: 15.05.2024).

З викладеного необхідно дійти висновку, що право на житло, як невід'ємне право людини, ніяким чином не може бути обмеженим в межах наведених екстраординарних обставин, а питання позбавлення права на житло може бути реалізованим у суворій відповідності із законодавством за рішенням суду. Спеціальна ж процедура вилучення майна в умовах воєнного стану до житла не застосовується, що віднайшло відображення у правозастосовній практиці міжнародних судових інстанцій.

ВИСНОВКИ

Отже, механізм обмеження приватних прав в умовах воєнного стану у співвідношенні з обтяженням полягає у звуженні меж здійснення відповідного суб'єктивного права уповноваженої особи, яке не пов'язано з виникненням будь-яких додаткових прав у інших осіб, визначене нормативним приписом, договором або рішенням суду. Наявність екстраординарних обставин, які створюють перешкоди у здійсненні цивільних прав та виконанні цивільних обов'язків на прикладі умов воєнного стану, стає перепорою у належній реалізації змісту цивільних правовідносин, що аж ніяким чином не сприяє загальному суспільному порядку та рівню цінності правової держави.

Висловлене надало можливість запропонувати законодавчі новели щодо встановлення часових меж здійснення певних прав у змісті цивільних правовідносин, обтяжених правовим режимом воєнного стану, зокрема у сфері спадкування, застосування позовної давності та інших видів строків та термінів згідно чинного цивільного законодавства.

Окремо звернена увага на певні колізійні моменти та прогалини законодавства у сфері реалізації змісту відносин представництва за довіреністю, що сприяло формулюванню релеватних нормотворчих пропозицій з огляду на наявні теоретичні та емпіричні напрацювання, зокрема положення судової практики.

Висловлене власне бачення змісту меж здійснення приватних прав при складі житлових відносин, що надало можливість відмежувати конституційно-правовий та цивільно-правовий підхід до розуміння цього поняття. Як наслідок, підтримано позицію, згідно якої право на житло, як невід'ємне право людини, ніяким чином не може бути обмеженим в межах наведених екстраординарних обставин, а питання позбавлення права на житло може бути реалізованим у суворій відповідності із законодавством за рішенням

суду. Спеціальна ж процедура вилучення майна в умовах воєнного стану до житла не застосовується, що віднайшло відображення у правозастосовній практиці міжнародних судових інстанцій, зокрема рішеннях ЄСПЛ.

АНОТАЦІЯ

Дане дослідження присвячене вивченню питання обмеження приватних прав в умовах воєнного стану, зокрема у площині детермінації часових меж здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків, здійснення представництва за довіреністю та реалізації права на житло. Акцентовано увагу на тому факті, що наявність екстраординарних обставин, які створюють перешкоди у здійсненні цивільних прав та виконанні цивільних обов'язків на прикладі умов воєнного стану, стає перепорою у належній реалізації змісту цивільних правовідносин, що аж ніяким чином не сприяє загальному суспільному порядку та нівелює цінності правової держави. Висловлена позиція, згідно якої механізм обмеження приватних прав в умовах воєнного стану у співвідношенні з обтяженням полягає у звуженні меж здійснення відповідного суб'єктивного права уповноваженої особи, яке не пов'язано з виникненням будь-яких додаткових прав у інших осіб, визначене нормативним приписом, договором або рішенням суду. Запропоновано законодавчі новели щодо встановлення часових меж здійснення певних прав у змісті цивільних правовідносин, обтяжених правовим режимом воєнного стану, зокрема у сфері спадкування, застосування позовної давності та інших видів строків та термінів згідно чинного цивільного законодавства. Звернена увага на певні колізійні моменти та прогалини законодавства у сфері реалізації змісту відносин представництва за довіреністю, що сприяло формулюванню релеватних нормотворчих пропозицій з огляду на наявні теоретичні та емпіричні напрацювання, зокрема положення судової практики. Підтримано позицію, згідно якої право на житло, як невід'ємне право людини, ніяким чином не може бути обмеженим в межах наведених екстраординарних обставин, а питання позбавлення права на житло може бути реалізованим у суворій відповідності із законодавством за рішенням суду. При цьому зазначено, що спеціальна процедура вилучення майна в умовах воєнного стану до житла не застосовується, що віднайшло відображення у правозастосовній практиці міжнародних судових інстанцій, зокрема рішеннях ЄСПЛ.

Література

1. Борисова К.С. Деякі проблемні аспекти конституційного права на житло за законодавством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2015. № 14. Том. 1. С. 46–48.
2. Галянтич М.К. Теоретико-правові засади реалізації житлових прав громадян в умовах ринкових перетворень. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПРН України, 2006. 512 с.
3. Давидова І.В., Владишевська В.В. Інститут представництва як інструмент захисту інтересів іншої особи в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 508-511. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/116>.
4. Дихта Н.М. Співіснування представництва – довіреності – доручення. *Часопис цивілістики*. 2017. Випуск 25. С. 10-14.
5. Житлове законодавство України: стан та шляхи удосконалення: Монографія. [За ред. М.К.Галянтича]. Київ: КВІЦ, 2006. 564 с.
6. Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 року № 24-753/0/4-13 “Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування”. *Верховна рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text> (дата звернення: 15.05.2024).
7. Мавроді В.М. До питання обмеження прав особи у цивільному праві. Співвідношення понять обмеження та обтяження цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 64. С. 124-130. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.27>.
8. Маковій В.П. Темпоральні величини у парадигмі модернізації цивільного законодавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (112). С. 148-153. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-3-148-153.
9. Марценко Н. Порівняльно-правова характеристика поняття житла у національному та міжнародному праві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018. Випуск 4 (16). С.121–125.
10. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект): дис. д-р юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ. 2009. 463 с.
11. Мічурін Є.О. Цивільний договір як один із засобів реалізації права на житло: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук:

спец. 12.00.03 “цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право”. Харків, 2000. 185 с.

12. Погрібна О.В. Поняття житла у контексті приватноправового регулювання здійснення та захисту права власності. *Нове українське право*. 2023. Випуск 4. С. 39–45. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.4.5>.

13. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 року № 7 “Про судову практику у справах про спадкування”. *Верховна рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text> (дата звернення: 15.05.2024).

14. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 01.02.2023 р. за № 22-ц/813/3957/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108735027> (дата звернення: 15.05.2024).

15. Рішення Європейського суду з прав людини від 13 вересня 2005 року у справі № 74104/01 «Іванова проти України». *Hudoc. European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-70130> (дата звернення: 15.05.2024).

16. Саванець Л. Довіреність та договір доручення: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. № 4. С. 112–118. DOI:10.35774/app2020.04.112.

17. Сverdліченко В.П. Здійснення особистих немайнових прав в умовах надзвичайного або воєнного стану. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2015. Випуск 19. С. 220–223.

18. Слома В., Москалюк Н. Межі та обмеження здійснення цивільних прав. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. Випуск 2 (30). С. 109–114. DOI:10.35774/app2022.02.109.

19. Шишка О.Р. Реалізація права громадян на житло з житлового фонду соціального призначення. *Форум права*. 2010. № 4. С. 966–970.

Інформація про автора:

Маковій Віктор Петрович,

кандидат юридичних наук, професор,

завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ДЕЯКІ ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Марченко О. А., Янковий М. О.

ВСТУП

З початком агресії рф щодо України та оголошенням воєнного стану¹ формування національного досвіду розслідування воєнних злочинів стало вимогою сьогодення, актуалізувавши тематику досліджень безлічі нових викликів щодо фіксації вчинення воєнних злочинів на нашій території з метою подальшого притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Воєнний стан, як надзвичайний правовий режим, вніс корективи у розслідування воєнних злочинів, які потрібно враховувати під час проведення слідчих (розшукових) дій. Шляхом проб і помилок правоохоронні органи напрацьовують унікальний досвід роботи в умовах активних бойових дій, забезпечуючи дотримання законності та правопорядку, а також ефективне розслідування та розгляд кримінальних проваджень зазначеної категорії, адже накопичення такого досвіду є важливим для вдосконалення методики їх розслідування.

Однією з обов'язкових умов ефективного розслідування воєнних злочинів та їх подальшого судового розгляду є не лише професійний досвід працівників Національної поліції України, що проводять досудове розслідування, а й необхідність використання різних спеціальних знань. В умовах воєнного стану особливості застосування спеціальних знань потребують додаткового аналізу та дослідження. Це допоможе забезпечити ефективне досудове розслідування кримінальних проваджень та захистити права і свободи громадян.

Потреби судочинства у використанні досягнень науки та техніки породжують необхідність залучення до провадження спеціальних суб'єктів – носіїв спеціальних знань, які після їх допуску в кримінальний процес є самостійними учасниками кримінального провадження. Це зумовлює необхідність окремого вивчення питань

¹ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20Text>.

використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів.

Як справедливо зазначається у відповідній криміналістичній літературі, безпосередньо на організацію та методику розслідування злочинів в умовах збройного конфлікту впливають такі основні негативні фактори об'єктивного характеру: а) швидка зміна оперативної обстановки; б) часта передислокація військових частин та підрозділів; в) загибель, поранення та полон свідків, потерпілих, підозрюваних у ході бойових дій; г) зміна обстановки місця події внаслідок бомбардування, артилерійського чи мінометного обстрілу, захоплення супротивником, мінування місць події, обстріли снайперів, засідки на комунікаціях та інші дій², в результаті чого перед правовою та правоохоронною системами постало безліч начасних завдань.

1. Огляд місця події під час розслідування воєнних злочинів

Наслідки повномасштабного вторгнення РФ, воєнні злочини стали фокусом уваги українських правоохоронців, суддів та науковців. Такі злочини обумовленні певною тяжкістю, резонансністю, великою кількістю та специфічністю. Незважаючи на велику кількість наукових та практичних досліджень в цьому напрямку, все ж таки виникає потреба, яка обумовлює постійне переосмислення проблемних питань, пов'язаних з розслідуванням воєнних злочинів.

Регулярне вчинення протиправних діянь, а саме воєнних злочинів, викликає потребу оптимізації діяльності уповноважених суб'єктів щодо розслідування та документування цих злочинів за допомогою вживання низки заходів нормативно-правового регулювання, матеріально-технічного, наукового й інформаційного забезпечення. Значна увага приділяється саме організації досудового розслідування воєнних злочинів, оскільки воєнні злочини є новим видом кримінальних правопорушень, з яким на практиці стикаються органи досудового розслідування. Ці злочини є складними за своїм механізмом учинення, які характеризуються наслідками у вигляді великих руйнувань об'єктів цивільної інфраструктури, значної кількості неідентифікованих загиблих; знаряддями вчинення, з якими раніше не стикалися ні органи досудового розслідування, ні

²Янковий М. О. Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями під час збройного конфлікту: постановка проблеми. Академічні візії. Випуск 18/2023. С. 8. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7795218><https://academivision.org/index.php/av/article/view/282/255>

судові експерти; особами злочинців, які змінюють місця своєї дислокації, в тому числі перебувають на території іншої держави; підслідністю слідчим органів безпеки; великою кількістю витрат людських ресурсів, так як до деяких процесуальних дій залучаються представники інших правоохоронних органів.

Суттєву роль у забезпеченні належного функціонування органів досудового розслідування відіграють механізми здійснення ефективної діяльності слідчих, прокурорів, спеціалістів під час проведення огляду місць вчинення воєнних злочинів. Задля забезпечення ефективного та дієвого розслідування законодавець вніс відповідні зміни до розділу Кримінального процесуального кодексу України, IX-І «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану». Саме ці зміни дозволили налагодити роботу правоохоронних органів, суддів, які не були готові до роботи в таких умовах. Тому з метою забезпечення кримінально-процесуальної діяльності в умовах воєнного стану законодавець в швидкому режимі прийняв низку законодавчих актів, які направлені на регулювання кримінального провадження та розслідування в таких складних умовах сьогодення.

Зміни також торкнулися і законодавчого регулювання порядку проведення огляду. Головне місце серед системи слідчих (розшукових) дій, що спрямовані на отримання доказової інформації, належить огляду. Саме огляд дозволяє відтворити обстановку місця події, об'єкти, для виявлення слідів злочину та з'ясування інших обставин події, що мають значення для кримінального провадження, скласти уявлення щодо механізму кримінального правопорушення, висунути версії та визначати напрями досудового розслідування. Від оперативності проведення огляду у більшості випадках залежить ефективність всього розслідування.

Особливості огляду в умовах воєнного стану полягають в обов'язковому дотриманні вимог заходів особистої безпеки, через те що ситуація пов'язана з військовими діями та під час оголошення тривоги в будь-який час може виникнути небезпека для життя та здоров'я учасників слідчої (розшукової) дії. Тому рекомендації щодо невідкладності проведення огляду необхідно дотримуватись лише враховуючи обстановку, яка складається на момент проведення огляду.

Згідно ч. 1 ст. 237 Кримінального процесуального Кодексу, з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд

місцевості, приміщення, речей, документів і комп'ютерних даних. Частиною 2 ст. 237 КПК України встановлено, що огляд комп'ютерних даних проводиться слідчим, прокурором шляхом відображення в протоколі огляду інформації, яку вони містять, у формі, придатній для сприйняття їх змісту (за допомогою електронних засобів, фотозйомки, відеозапису, зйомки та/або відеозапису екрана тощо або в паперовій формі). Кримінальний процесуальний кодекс України було доповнено новою статтею 245-1, яка регулює порядок зняття показань технічних приладів та технічних засобів, що мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису, чи засобів фото-, кінозйомки, відеозапису³.

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає наступні види проведення огляду, а саме: місця події, місцевості, приміщень, житла чи іншого володіння особи, речей та документів (ст. ст. 214, 237 КПК України), трупа (ст. 238 КПК України), трупа, пов'язаного з екструзією (ст. 239 КПК України); місця вчинення кримінального правопорушення (п. 2 ч. 2 ст. 520 КПК України).

Ми згодні із авторами І. В. Пирогом та Г. С. Бідняком стосовно того, що огляд належить до початкових, неповторних і незамінних слідчих дій. Під час огляду місця події оглядають усі об'єкти, які можуть стосуватися злочину, залежно від конкретної слідчої ситуації, за внутрішнім переконанням слідчого. Тому інформативність слідчого огляду набагато вища, ніж інших слідчих (розшукових) дій⁴.

Практичний досвід показав, що основною проблемою, яка обтяжує розслідування воєнних злочинів з подальшим фіксуванням отриманих різних доказів, є ведення бойових дій, що перешкоджають ефективному проведенню огляду місця події. Ці докази воєнних злочинів в багатьох випадках знаходяться за межами будівель (на вулицях) або в зруйнованих приміщеннях. Відповідно до ч. 1 ст. 237 КПК України, слідчий має право проводити огляд місцевості, приміщення, речей та документів. А згідно ч. 7 ст. 237 КПК України, при огляді слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складати плани та схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти

³Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

⁴Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні: навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

відбитки та зліпки, оглядати і вилучати речі й документи, які мають значення для кримінального провадження⁵.

Види оглядів поділяються за відповідною класифікацією: за об'єктами – огляд місця події, зовнішній огляд трупа, огляд предметів, огляд документів, огляд тварин, огляд приміщень і ділянок місцевості, що не є місцем події, освідчування (огляд тіла живих людей); за послідовністю – первинний і повторний; за обсягом – основний і додатковий⁶.

Початковий етап розслідування охоплює декілька періодів: період оглядів (огляди місцевості, будівель та споруд, трупів, місць масових поховань, речових доказів, освідчування); період допитів (свідків, потерпілих); період призначення та проведення експертиз ідентифікаційних, класифікаційних, ситуаційних, діагностичних (судово-медичних, молекулярно-генетичних, хімічних, матеріалознавчих, балістичних, вибухово-технічних, пожежно-технічних, фотоскопічних, екологічних, комплексних криміналістичних та інших досліджень).

Характерною умовою проведення огляду місця вчинення воєнних злочинів передбачено участь слідчих, прокурорів, спеціалістів, інших осіб, що залучаються до проведення огляду місця події, та їх роботу на таких локаціях: – місця руйнування об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, пам'яток архітектури внаслідок артилерійських і ракетних обстрілів, бомбардувань; – місця розграбування та пошкодження майна всіх форм власності; – місця вбивств, масових вбивств і поховань; – місця катувань; – місця перебування військовослужбовців та найманців країни-агресора; – місця зберігання та перебування військової техніки і боєприпасів; – місця спричинення шкоди та забруднення природного середовища.

Невідкладність проведення огляду місця події обумовлена необхідністю максимального збереження слідів кримінального правопорушення. Тому під час здійснення огляду місця події за окремими категоріями злочинів, які пов'язані з учиненням терористичних актів, масовою загибеллю людей та інше, необхідною умовою ефективності його проведення є якісна підготовка та наявність відповідних криміналістичних засобів, спеціалістів, які залучаються до процесуальної дії. Також необхідною умовою є

⁵Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

⁶Тіщенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навч.-метод. посіб. Одеса : Вид-во «Юридика», 2022. 236 с.

забезпечення прав і законних інтересів осіб, які беруть участь під час проведення усіх слідчих (розшукових) дій.

Аналізом матеріалів кримінальних проваджень визначено помилки, яких припускаються уповноважені особи під час реалізації огляду місця події: неаргументоване зменшення меж огляду (77%); поверхневе проведення огляду місця події (7%); невчасність проведення огляду місця події (69%); відсутність факту встановлення та вилучення записів з камер відеоспостереження як прихованих, так і відкритих (68%); порушення криміналістичних рекомендацій стосовно ґрунтового опису обстановки та об'єктів огляду місця події (81%); несистематичне здійснення фотографування і відеозапису (72%); не долучення фототаблиць до протоколів огляду місць події (24%); оформлення фототаблиць та інших додатків до протоколу без належного дотримання процесуальних вимог і криміналістичних рекомендацій (68%); брак потрібних технічних засобів виявлення слідів протиправного діяння (46%); розрізнене проведення огляду місця події уповноваженою особою та інспекторами-криміналістами (наприклад, експертами НДЕКЦ) (61%)⁷.

Проведення огляду фіксується у протоколі, який підписують усі учасники. Виявлені та вилучені, об'єкти і предмети упаковують, опечатають та підписують учасники огляду. В разі застосування фото– чи відеозйомки, додатки до протоколу (фототаблиці та відеофайли) можуть виготовляти пізніше. Додатки підписують особи, які склали ці додатки (ч. 3 ст. 105 КПК України).

Місце події фіксується доступними технічними засобами з подальшим складанням відповідного протоколу протягом сімдесяти двох годин з моменту такої слідчої (розшукової) дії. Залучення понятих при проведенні огляду здійснюється виключно в разі забезпечення їх безпеки, за інших умов процесуальні дії фіксують доступними технічними засобами, шляхом здійснення безперервного відеозапису.

Основними об'єктами огляду місця події під час розслідування воєнних злочинів виступають ділянки місцевості, що зазнали бомбардувань; вирви від ракет, снарядів; окремі будівлі, гаражі, сараї зі слідами влучання босприпасів; будівлі, що зазнали пожежі

⁷Воліков Т. А. Актуальні питання проведення огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень проти власності, вчинених в умовах воєнного стану. Наукові перспективи. 2023. № 7 (37). С. 421-431.

внаслідок воєнних дій; ділянки місцевості, на яких розташована військова техніка (танки, вантажні машини, бойові машини піхоти, бронетранспортери, зенітно-ракетні установки тощо), як боєздатна, так і зі слідами влучання боєприпасів, частково згоріла, зламана, пошкоджена; ділянки місцевості, на якій знаходяться нерозірвані боєприпаси, міни, ракети (їх частини), вогнепальна зброя; місця поховань, можливо масових; трупи та частини тіл на місці їх виявлення. Також окремо можуть бути оглянуті предмети, вилучені з місця події: військова техніка, автомобілі, зброя, боєприпаси тощо⁸.

При проведенні огляду місця події для встановлення характерних ознак пожежі після обстрілів, слідчий залучає спеціалістів, які вивчають відповідні обставини. До таких характерних ознак належать: ідентифікація більше ніж одного вогнища загоряння або задимлення; наявність деталей і конструкційних елементів пристроїв та механізмів; наявність частинок легкозаймистих і горючих рідин, речовин, запальних елементів або слідів їх дії в осередку спалаху; характерні особливості й динаміка початкової стадії розвитку пожежі; низька ймовірність або неможливість утворення вогнища загоряння без додаткового джерела енергії; характерне місце розташування вогнища загоряння тощо.

Головним завданням слідчо-оперативної групи при проведенні огляду місця події є не тільки виявлення доказів, а й належна фіксація доказової інформації про вчинене кримінальне правопорушення, що забезпечується складанням певних креслень, схем, ескізів, застосуванням фото– та відеозйомки та вилученням речових доказів.

Відповідно до об'єкту і місця події, кількості слідів, способу вчинення воєнного злочину, визначається склад слідчо-оперативної групи. Зокрема до СОГ обов'язково залучають спеціалістів: 1) вибухотехнічної служби (проводять заходи з розмінування та перевірки на вибухобезпечність місця (об'єкту) огляду, у випадку неможливості вилучення решток засобу ураження (через їх можливу детонацію або загоряння, ризик транспортування) здійснюється їх знищення на місці; 2) спеціаліст з питань застосування ракетних військ та артилерії, а також військової авіації (запрошуються від відповідних військових частин чи органів військового управління за необхідності визначення імовірних напрямків обстрілів, які призвели до загибелі чи поранення осіб та/або пошкодження (знищення)

⁸Павлюк О. Окремі аспекти огляду місця події під час розслідування насильницьких злочинів, вчинених відносно осіб похилого віку. *Věda a perspektivy*. 2023. № 4(23). С. 349.

об'єктів, і встановлення типів озброєння, яке використовувалося для здійснення обстрілів); 3) спеціалістів з питань озброєння.

Під час огляду пошкоджень/руйнувань об'єктів інфраструктури в протоколі необхідно: 1) здійснювати якісну та повну фото-, відеофіксацію, документування вигляду вирви (діаметр, глибина, матеріал, на якому утворилася вирва (грунт, асфальт, залізобетон, деревина тощо), її точні військові координати, кут нахилу, прив'язаність її розташування до сторін світу); 2) відображати масштаби та характер руйнувань: заглиблення у стіні чи інших предметах, руйнування скла у вікнах будівель і відстань цих вікон від місця вибуху; 3) відображати сліди вибуху на предметах (наявність кіптяви, характер та інтенсивність її розподілу тощо); зазначати залишки мін/снарядів/ракет, їхні довжину, діаметр, кут нахилу у вирві, координати та їхнє розташування відповідно до сторін світу тощо; 4) зазначити всі залишки боєприпасів, в тому числі двигуни та інші частини ракет; 5) скласти схему місць обстрілів з GPS-координатами кожної вирви та нанесення їх на карту; 6) зазначити втрати серед мирного населення (загиблі та поранені), знищені будівлі/об'єкти, пошкоджені будівлі/об'єкти; 7) відображати наявність слідів, що свідчать про переміщення об'єктів (транспортних засобів, трупів, уламків) на місці події до початку огляду, координати та їхнє розташування відповідно до сторін світу; 8) зафіксувати висновки за результатами обстеження місця обстрілу (дата і час обстрілу; напрямок, у якому здійснено обстріл; відстань, з якої здійснено обстріл; озброєння, яке використовувалося під час обстрілу, види бойових снарядів, калібр, кут, під яким вони увійшли в об'єкти чи грунт, та кількість використаних снарядів)⁹.

Огляд будівель та споруд, що зазнали артилерійських обстрілів і бомбардувань здійснюється за допомогою методу спостереження, оцінки загальної обстановки на місці огляду, ступеню пошкоджень і руйнувань будівель чи споруд, кількості потерпілих, визначення меж огляду, вирішення питання про вихідну точку початку огляду, способу та його послідовності, обрання позицій для проведення орієнтуючої та оглядової фотозйомки, та при фіксуванні наслідків обстрілів (як із застосуванням реактивної артилерії, так і крилатих ракет й авіабомб), важливим етапом є дослідження ударних кратерів,

⁹Корнієнко В. В., Савчук Т. І. Тактичні особливості проведення огляду місця події в умовах ведення бойових дій. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 2 (29). С. 175–176.

що дає змогу визначити напрямок, звідки вівся вогонь, та з'ясувати, яка зброя застосовувалась.

З огляду на те, що розслідування воєнних злочинів передбачають певні особливості, під час розслідування та огляду місця події може бути залучений військовий фахівець, який відповідно до ст. 71 КПК України, виступає в якості спеціаліста. Вони також можуть виконувати огляд місця злочину, фотофіксацію, відео фіксацію, складання протоколу огляду та інші заходи, а саме евакуювати людей, фіксувати імена, контактні та паспортні дані очевидців, для подальшого проведення досудового розслідування. Наразі законодавство України не регламентує виконання військовослужбовцями обов'язків процесуального характеру і їх не готують проводити процесуальні дії. Однак було б доречним спрямувати зусилля на таку підготовку окремих осіб у складі підрозділів певного рівня (бригадного, батальйонного чи ротного) або ж наділити цих повноважень командирів з'єднань.

І перед початком проведення огляду обов'язково необхідна участь рятувальних служб, які забезпечать ліквідацію наслідків події, нададуть екстрену медичну та психологічну допомогу постраждалим, здійснять евакуацію людей, забезпечать гасіння пожеж та розбір завалів, пошук тіл загиблих і поранених.

Проведення огляду місця події, може бути пов'язане з небезпекою для життя і здоров'я учасників, а саме загроза обстрілів, мінна небезпека, тому важливим чинником є оперативність проведення огляду з одночасним забезпеченням максимальної повноти та якості зазначеної слідчої (розшукової) дії, за допомогою застосування відео фіксації технічними засобами, що значно пришвидшить виконання такої дії, з подальшим оформленням відповідних протоколів, згідно з вимогами закону.

Також для вирішення проблем під час проведення огляду місця події в екстраординарних умовах, можливе використання безпілотників, і такі способи фіксації можуть в подальшому стати додатками до протоколу огляду місця події.

При проведенні огляду місць, які відносяться до місць дислокації (проживання) ворожих військовослужбовців, воєнної техніки, залишків снарядів з метою подальшої ідентифікації осіб, причетних до обстрілу, вилучаються за наявності їх документи, особисті речі, відбитки пальців, доцільно також робити змиви з об'єктів, на яких могли залишитися сліди біологічного походження. На цих локаціях може бути виявлена ворожа службова документація, яка містить

інформацію про вид військового формування, яке розміщувалось у цьому місці, кількість особового складу, їх розстановку, позивні, маршрути, наявність полонених, відомості про утримуваних полонених. Всі предмети та документи фіксуються та вилучаються. Вилучені документи повинні бути оглянуті та оформлені в певному протоколі огляду. Неналежне зберігання і, як наслідок, втрата важливих речових доказів, таких як фрагменти зброї, вилучені з тіла, є недопустимим навіть у складних повоєнних умовах.

Також огляд місць утримання військовополонених і катівень передбачає фіксацію слідів незаконного утримання осіб та катування, у вилученні предметів та криміналістичних і біологічних слідів (слідів крові, слідів інших виділень людини (слини, сечі тощо), волосся, шматочків тканин тіла) полонених з метою подальшого дослідження. Найчастіше цими предметами є кайданки, хомути, стяжки, мотузки, липкі стрічки, гільзи, фрагменти куль, ножі, палиці та інші предмети, що могли використовуватись, як знаряддя катувань.

Розслідування воєнних злочинів за своєю особливістю та специфікою передбачають проведення повторних та додаткових оглядів, за допомогою яких з'ясовуються нові обставини злочинів, а також виявляються і вилучаються нові речові докази, а також знаходять підтвердження уже здобуті докази, що в подальшому надають можливість працівникам правоохоронних органів проводити інші та додаткові слідчі (розшукові) й негласні слідчі (розшукові) дії. В такому разі при наявності підстав проведення додаткових оглядів раніше оглянутих місць подій або інших місць, про які стало відомо під час досудового розслідування (приміщень, місцевості тощо), необхідним є залучення відповідних спеціалістів (криміналістів, фахівців із санітарних норм тощо), а також очевидців і потерпілих, які можуть давати пояснення з приводу обставин злочину. Проведення огляду виявлених та вилучених предметів здійснюється за участю потерпілих, свідків та спеціалістів.

Заключний етап огляду передбачає вилучення та упаковку матеріальних об'єктів за допомогою спеціалістів належним чином. Речові докази, які не можливо вилучити або це є недоцільним (наприклад, через їх громіздкість), залишаються під охороною, і з них відбирають зразки для подальшого дослідження. Огляд завершується складанням протоколу та додатків до нього. В якості додатків можуть бути копії предметів, вилучені їх зразки, письмові пояснення спеціалістів (відповідно до ст. 71, 105 КПК України),

аудіо-, відеозаписи, фото- й ілюстративні таблиці, різноманітні зліпки, схеми тощо. Ці додатки роз'яснюють зміст протоколу огляду місця події, у них може знаходити відображення хід з'ясування заяв і повідомлень учасників слідчої (розшукової) дії.

Кожен етап огляду місця події передбачає процесуальні дії слідчого які спрямовані на збереження, виявлення та фіксацію доказів, що мають значення для розслідування. Всі стадії огляду місця події є взаємопов'язаними та в сукупності сприяють ефективному здійсненню досудового розслідування.

Отже, особливості огляду місця вчинення воєнного злочину полягають у застосуванні найсучасніших засобів фіксації, залученні необхідних спеціалістів, використанні актуальних алгоритмів і методики огляду, за допомогою яких можна сформувати якісну та повну доказову базу по кожному воєнному злочину, проводити необхідні експертні дослідження, що в подальшому визначають правові підстави притягнення до відповідальності винних осіб у національних і міжнародних судах та відшкодування завданих збитків.

На нашу думку, огляд місця події – це особлива першочергова (невідкладна) слідча (розшукова) дія під час розслідування воєнних злочинів, що вирішує першочергові та другорядні завдання щодо з'ясування та встановлення обставин і слідів злочину, що проводиться з максимальною повною фото-, відеофіксацією всіх отриманих результатів (речових доказів), які мають суттєве значення для кримінального провадження на всіх етапах розслідування. Без винятку всі стадії огляду місця події мають взаємозв'язок та спрямовані на збереження, виявлення й фіксацію доказів. І початковий етап, і подальші етапи розслідування воєнних злочинів охоплюють повторні та додаткові огляди, під час яких встановлюють нові обставини злочинів, а іноді й встановлюються і вилучають нові речові докази, а також підтверджуються вже здобуті докази, що в подальшому дає змогу працівникам правоохоронних органів проводити додаткові слідчі (розшукові) та негласні слідчі (розшукові) дії.

2. Тактика призначення та порядок проведення судових експертиз під час розслідування воєнних злочинів

Основне місце в системі слідчих (розшукових) дій, що спрямовані на отримання доказової інформації, на думку більшості науковців, займає огляд. Названа слідча (розшукова) дія дозволяє слідчому

(прокурору) безпосередньо сприймати обстановку місця події з метою виявлення слідів злочину та з'ясування інших обставин події, що мають значення для розслідування. Відтак, в багатьох випадках від своєчасності, невідкладності та якості проведення огляду залежить успіх усього розслідування під час якого необхідно з'ясувати обставини, що мали місце в минулому. Цілком природно, що пізнаючи подію, яка мала місце в минулому, відшукуючи інформацію про те, як вчинено кримінальне правопорушення, перетворюючи інформацію в докази, потрібні не лише знання слідчого (прокурора), адже, по суті, неможливо одній людині охопити всі галузі знань. Доводиться користуватися знаннями інших осіб. Однією із форм використання таких знань є залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій. Спеціаліст може проконсультувати як провести ту чи іншу слідчу (розшукову) дію, на що звернути увагу і т.ін. (ст. 71 КПК України)¹⁰.

Як показує практика, цього недостатньо, тому законодавець передбачив ще одну форму використання спеціальних знань – залучення експерта для проведення судових експертиз (ст. 69 КПК України), яка надає значну допомогу органам досудового розслідування та суду. Проведення судової експертизи регламентовано Законом України «Про судову експертизу»¹¹, Кримінальним процесуальним кодексом і Цивільним процесуальним кодексом України¹².

Згідно з чинним законодавством України *судова експертиза призначається* у випадках, коли для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Спеціальні знання – це не загально відомі в судочинстві наукові, технічні і практичні знання, а надбанні в результаті професійного навчання чи роботи за визначеною спеціалізацією особою, залученою як експерт з метою допомогти слідчому (прокурору), слідчому судді (суду) в з'яванні обставин кримінального провадження або даванню висновку з питань для вирішення яких потрібне їхнє використання.

¹⁰Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

¹¹Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.

¹²Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

У теорії кримінального процесу судова експертиза визначається як процесуальна дія, яка провадиться з метою отримання висновку з питань, що мають доказове значення у кримінальному провадженні, і полягає в дослідженні експертом речових доказів, явищ, процесів та інших об'єктів за постановою (ухвалою) органів досудового розслідування або слідчого судді (суду).

У криміналістиці судова експертиза це – дослідження, що проводиться у відповідності з кримінальним процесуальним або цивільним процесуальним законом особою, яка володіє спеціальними знаннями у науці, техніці, ремеслі з метою встановлення обставин (фактичних даних), що мають значення для прийняття рішення у відповідному провадженні.

Враховуючи зазначені в попередньому параграфі різноманіття об'єктів, що підлягають огляду під час розслідування воєнних злочинів, слідчому, крім спеціаліста-криміналіста, необхідно залучати велику кількість і вузькопрофільних спеціалістів, зокрема залучаються вибухотехніки, фахівці ракетної та авіаційної техніки, артилеристи, механіки, пожежники або працівники ДСНС, кінологи зі службовими собаками, судово-медичні експерти або лікарі для огляду трупів, спеціалісти-біологи для відібрання зразків ДНК та ін. Цілком слушною в зазначеному контексті є думка І. Пирога, який рекомендує поряд зі спеціалістом-криміналістом залучати окремо спеціаліста з відеозйомки, оскільки згідно зі ст. 615 КПК України особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану передбачає проведення обов'язкової безперервної відеофіксації під час проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи за умови відсутності понятих. Для відео-, фотофіксації доцільно застосовувати безпілотні літальні апарати – мультикоптери (зокрема, квадрокоптери). Відзняті матеріали аерофотозйомки можуть бути використані під час складання план-схеми місця події, особливо у випадку, якщо потрібно негайно завершити огляд у зв'язку зі зміною оперативної обстановки та можливістю опинитись у небезпечній зоні¹³.

Аналіз проблематики криміналістичного забезпечення методики розслідування воєнних злочинів свідчить про недостатність розробки питань використання спеціальних знань під час розслідування

¹³Пиріг І. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 647-352.

зазначеної категорії кримінальних правопорушень, хоча певні позитивні зміни в цьому напрямку є. Слід відмітити науковців: І. В. Пирого, Г.К. Авдєєву^{14.}, В.В. Сокурєнка,¹⁵ та інших.

Зазначені нами різноманіття об'єктів, які оглядаються під час розслідування воєнних злочинів, потребують використання різноманітних спеціальних знань. На нашу думку, сформувавши перелік видів спеціальних знань, які використовуються щодо означеної категорії злочинів, неможливо, їх кількість необмежена і з розвитком нових галузей науки, техніки, мистецтва та ремесла їх кількість невпинно збільшується і будь-який перелік не буде достатньо повним.

Разом з тим, в якості запрошення до дискусії спробуємо сформувавши видову характеристику спеціальних знань як можливих до застосування під час розслідування воєнних злочинів. Найбільш повно спеціальні знання може охарактеризувати їх функціональна спрямованість. Проведення досудового розслідування за фактами учинення воєнних злочинів не можливе без аналізу та дослідження численної кількості обставин їх вчинення та проведення безлічі різних судових експертиз, в числі яких можна назвати: судово-медична, в тому числі молекулярно-генетична експертиза; криміналістична (дактилоскопічна, фототехнічна, балістична, трасологічна, портретна) експертиза; балістична (експертиза зброї та слідів і обставин її використання, вибухотехнічна) експертиза; пожежотехнічна експертиза; військова експертиза; експертиза відеозвукозапису; лінгвістична експертиза мовлення; судова експертиза матеріалів, речовин і виробів; будівельно-технічна експертиза; товарознавча експертиза; інженерно-екологічна експертиза; експертиза щодо визначення геолокації електронного пристрою тощо.

Враховуючи складність розслідування воєнних злочинів, слідчий повинен володіти не лише всім комплексом професійних знань, але й фахово використовувати в своїй діяльності спеціальні знання, які значно розширюють можливості збирання, дослідження та

¹⁴Авдєєва Г. К. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2022. Вип. 43. С. 70-76. DOI: 10.31359/2079-6242-2022-43-70.

¹⁵Сокурєнка, В. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні порушень законів та звичаїв війни. *Теоретико-прикладні проблеми кримінального процесу та криміналістики в умовах воєнного стану* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 24 листоп. 2023 р. м. Кам'янець-Подільський : ХНУВС, 2023. – С. 19-21.

використання доказової інформації. Як показує практика, значний відсоток нерозкритих кримінальних правопорушень пов'язаний з неналежною підготовкою до призначення та проведення судових експертиз. Тому перманентною задачею учених-криміналістів, практиків, спеціалістів є розробка тактичних засад призначення та проведення судових експертиз.

Загальновідомо, що висновок експертизи може бути доказом у кримінальному провадженні лише у тому випадку, коли він достовірний, повний та об'єктивний. Ці вимоги до висновку залежать від того, які матеріали отримає експерт від слідчого, чи були дотримані правові та процесуальні гарантії при підготовці матеріалів для проведення експертизи.

Таким чином, призначення судової експертизи передбачає визначення її місця у системі інших слідчих (розшукових) дій, обумовлено тактичними міркуваннями, а тому має бути старанно підготовлене, оскільки підготовка до проведення експертизи багато в чому відбивається на її результатах і включає наступні важливі моменти.

1. Вивчення матеріалів кримінального провадження.
2. Визначення предмета судової експертизи, мети дослідження, виду експертизи і моменту її призначення.
3. Підготовка матеріалів, збір та відбір об'єктів для експертного дослідження.
4. Вибір експертної установи чи експерта.
5. Консультації зі спеціалістами і формулювання питань.
6. Винесення постанови (ухвали) про призначення експертизи.
7. Направлення постанови до експертного закладу чи експерту (разом з об'єктами дослідження).

Вивчаючи наявні матеріали кримінального провадження, слідчий перш за все повинен вирішити питання, що стосуються предмета експертизи, тобто яка саме експертиза йому необхідна, і визначити її мету. Предмет експертизи – це ті обставини, які можуть бути з'ясовані в процесі експертного дослідження, фактичні дані, які встановлюються на основі спеціальних знань та дослідження матеріалів кримінального провадження. Предмет експертизи визначається питаннями, поставленими перед експертом, слідчим або слідчим суддею (судом).

Крім того, за наявними матеріалами слід визначити час проведення експертизи. За загальним правилом судова експертиза повинна бути призначена своєчасно. Своєчасність призначення

експертизи забезпечується плануванням цієї слідчої (розшукової) дії. Обов'язкові експертизи (ч. 2 ст. 242 КПК) повинні призначатися негайно після початку кримінального провадження або під час розслідування після отримання відповідних відомостей та матеріалів. Наприклад, експертизу з метою визначення причин смерті слід проводити негайно після виявлення трупа. Заходи щодо підготовки і проведення даної експертизи повинні спиратися на нормативно правові акти Міністерства охорони здоров'я України, затверджені наказом від 17.01.1995 № 6¹⁶.

Визначаючи момент призначення експертизи, необхідно враховувати: властивості та стан об'єктів експертного дослідження; необхідність та можливість отримання порівняльних зразків; особливості розслідуваного злочину (режим воєнного стану); особливості експертного дослідження (складність, наявність відповідних методик, час проведення та ін.); слідчу ситуацію.

Взагалі треба прагнути якнайшвидше призначити експертизу. Зволікання з призначенням експертизи досить часто призводить до безцільного продовження термінів розслідування, до поверхневого використання її результатів під час досудового розслідування. Слід також пам'ятати, що деокупована територія є вкрай небезпечним місцем проведення слідчих (розшукових) дій, оскільки доводиться працювати в умовах підвищеної небезпеки через загрозу обстрілів і руйнувань будівель, наявність різноманітних вибухонебезпечних об'єктів тощо.

Вивчаючи матеріали кримінального провадження, слідчий повинен також вирішити, які предмети або документи будуть спрямовані на дослідження і як їх правильно оформити; як отримати предмети та документи, що відсутні (наприклад, шляхом проведення обшуків, відібрання зразків для експертного дослідження тощо). У зв'язку з чим на етапі підготовки до проведення оглядів, обшуків, слідчих експериментів та інших слідчих (розшукових) дій треба передбачити залучення відповідних спеціалістів – саперів, вибухотехніків з метою обстеження та розмінування території. Враховуючи специфіку розслідування воєнних злочинів, під час проведення слідчих (розшукових) дій доцільно також залучати відповідних фахівців ракетної та авіаційної техніки, балістів,

¹⁶ Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0248-95>.

зброезнавців, артилеристів, механіків тощо. Також на деокупованих територіях слідчому доводиться проводити ексгумації трупів чи їх частин, тому при їх проведенні слід забезпечити обов'язкову участь судово-медичного експерта (ст. 239 КПК України)¹⁷. Для вирішення питання щодо достатності обсягу вихідного матеріалу доцільно отримати консультацію спеціаліста з тієї чи іншої галузі знань, які планується використати під час проведення експертизи. У випадку, коли спеціаліст визнає зібраний обсяг матеріалу недостатнім, слідчий вживає заходів до отримання додаткового матеріалу відповідно до рекомендацій спеціаліста, в тому числі шляхом отримання порівняльних зразків для експертного дослідження.

Після визначення мети та часу призначення експертизи і підготовки всіх необхідних для дослідження предметів, документів, експериментальних зразків слідчий повинен вирішити – кому, якому експерту та експертній установі слід доручити проведення даної експертизи. Питання вибору спеціалістів при розслідуванні воєнних злочинів залежить від слідової картини, виявленої на місці події. Серед типових слідів указаних злочинів переважають сліди, залишені зброєю та боєприпасами різних видів. З метою їх виявлення слідчому необхідно використовувати такі спеціальні криміналістичні засоби, як металошукачі, пересувні вибухотехнічні лабораторії тощо. Допомогу в цьому надають спеціалісти-криміналісти. У нагоді можуть стати Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень¹⁸.

Тільки після проведення великої та важливої роботи з підготовки експертизи слідчий може процесуально оформити її призначення. Основним процесуальним документом щодо використання спеціальних знань при розслідуванні воєнних злочинів виступає постанова про призначення експертизи, де знаходять своє відображення й види судових експертиз, що проводяться за цією категорією кримінальних проваджень.

¹⁷ Порядок взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Офісу Генерального прокурора від 09.03.2022 р. № 177/450/46. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0317-22#n14>.

¹⁸ Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ МЮ України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу МЮ України від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

Як справедливо зазначає В. Сокурєнко, найчастіше при розслідуванні воєнних злочинів призначаються такі види судових експертиз:

- судово-медична;
- експертиза зброї й обставин її використання;
- вибухотехнічна, а саме експертиза вибухових пристроїв, вибухових речовин і продуктів вибуху;
- військова;
- інженерно-технічна
- товарознавча (досліджується обладнання, машини, сировина тощо);
- екологічна (визначення розміру збитків від забруднення навколишнього природного середовища, пошкодження або знищення об'єктів рослинного і тваринного світу, що відбулося внаслідок ведення бойових дій і застосування військової техніки та озброєння)¹⁹.

У резолютивній частині постанови має бути відзначено:

- яка експертиза призначається по даному кримінальному провадженню;
- кому (або якому закладу) доручається проведення експертизи;
- які питання виносяться на вирішення експертизи;
- з якими матеріалами кримінального провадження можуть ознайомитися експерти.

Особливо велику увагу слід приділяти формулюванню питань, які ставляться на вирішення експертів.

Вимоги до питань, які виносяться на вирішення експертизи:

- питання не повинні виходити за межі спеціальних знань експерта і не носити правового характеру;
- слід формулювати питання так, щоб вони були визначеними, конкретними і, по можливості, короткими;
- питання слід ставити в логічній послідовності; спочатку формулюють ті питання, від позитивного вирішення яких залежить вирішення решти (наприклад, якщо передбачається, що частина документа була видалена шляхом травлення, то спочатку необхідно поставити питання про те, чи має місце факт травлення, а вже потім – який початковий зміст документа);

¹⁹Сокурєнко, В. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні порушень законів та звичаїв війни. *Теоретико-прикладні проблеми кримінального процесу та криміналістики в умовах воєнного стану* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 24 листоп. 2023 р. м. Кам'янець-Подільський : ХНУВС, 2023. – С. 20.

– перелік питань повинен бути повним, мати комплексну побудову з тим, щоб висновок експерта носив вичерпний характер (але недоцільно огульно, «на всякий випадок» перераховувати всі питання, які містяться у довідниках). У зазначеному контексті досвідчені слідчі рекомендують користуватися наступним правилом: «Мінімум, але не на шкоду ясності».

Якість досудового розслідування воєнних злочинів, а також їх судового розгляду багато в чому залежить від того, як використовуються слідчими, суддями сучасні можливості досягнення науки та техніки при виявленні, вилученні, дослідженні та оцінці доказів. Без спеціальних знань у багатьох випадках неможливо успішно провести досудове розслідування та судовий розгляд, а отже встановити істину за фактами збройної агресії РФ на Україну. Сукупність правових норм, що регламентують використання спеціальних знань при розслідуванні та розгляді кримінальних проваджень, є науково обґрунтованою системою та невід’ємним процесуальним інститутом «спеціальних знань». Від точного визначення «спеціальних знань» залежить вирішення цілого комплексу теоретичних та практичних питань, пов’язаних із добором, підготовкою та межами діяльності фахівців при розкритті та розслідуванні воєнних злочинів.

Тим не менш, правозастосовна практика свідчить, що при розгляді поняття та сутності спеціальних знань необхідно виходити з того, що вони повинні тлумачитися як у широкому, так і вузькому значенні. У широкому значенні спеціальні знання можуть знадобитися в різних ситуаціях пошуку істини як у кримінальному, так і в цивільному судочинстві. Вони потрібні під час розслідування воєнних злочинів, податкових злочинів, потрібні в митній справі. Усюди де суб’єкт нормозастосування виявляє, що його знання, по-перше, недостатні, по-друге, і що головне, його судження не можуть бути покладені в основу прийняття рішення, оскільки відповідні правила, інструкції, підзаконні акти, закони вимагають кваліфікованої думки саме фахівця у цій конкретній галузі знання. У вузькому значенні спеціальні знання найбільш затребувані у розкритті та розслідуванні злочинів.

Спеціальні знання можуть використовуватися при розкритті та розслідуванні злочинів воєнних злочинів, якщо їх застосування відповідає певним загальним принципам, що діють у сучасному праві: дотримання законності, гуманність та демократизм права, невідворотність покарань та ін. Керуючись перерахованими

принципами, можна встановити можливість застосування певних спеціальних знань для вирішення конкретних завдань, що виникають при розкритті та розслідуванні воєнних злочинів.

До таких завдань належать:

- виявлення, фіксація, вилучення та дослідження джерел доказової інформації (матеріальні сліди злочинів та речові докази);
- отримання (детектування) інформації з її джерел (проведення оглядів, попередніх та спеціальних досліджень);
- виявлення та використання інформації слідчим (прокурором) в процесі розшуку та доведення безпосередньої причетності конкретних осіб до вчинення воєнних злочинів;
- обробка та накопичення інформації, причинно пов'язаної з подіями нерозкритих воєнних злочинів;
- автоматизований пошук інформації в порядку порівняльного дослідження та забезпечення її використання у розкритті та розслідуванні воєнних злочинів.

Регулярне вчинення протиправних діянь, а саме воєнних злочинів, викликає потребу оптимізації діяльності уповноважених суб'єктів щодо розслідування та документування цих злочинів за допомогою вживання низки заходів нормативно-правового регулювання, матеріально-технічного, наукового й інформаційного забезпечення. Значна увага приділяється саме організації досудового розслідування воєнних злочинів, оскільки воєнні злочини є новим видом кримінальних правопорушень, з яким на практиці стикаються органи досудового розслідування. Ці злочини є складними за своїм механізмом учинення, які характеризується наслідками у вигляді великих руйнувань об'єктів цивільної інфраструктури, значної кількості неідентифікованих загиблих; зняттями вчинення, з якими раніше не стикалися ні органи досудового розслідування, ні судові експерти; особами злочинців, які змінюють місця своєї дислокації, в тому числі перебувають на території іншої держави; підслідністю слідчим органів безпеки; великою кількістю витрат людських ресурсів, так як до деяких процесуальних дій залучаються представники інших правоохоронних органів.

ВИСНОВКИ

Як показало дослідження, особливості досудового розслідування воєнних злочинів потребують його проведення найбільш компетентними слідчими, вимагаючи від них досконалих знань кримінально-правової та криміналістичної характеристик зазначеної

категорії злочинів, володіння необхідними знаннями у військовій галузі, постійного підвищення кваліфікації з урахуванням узагальнення провідного досвіду слідчої практики в кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів.

Як нами уже зазначалося у попередніх дослідженнях, в умовах збройного конфлікту резерв покращення слідчих показників з оперативності та якості полягає у раціоналізації порядку провадження слідчих дій шляхом адаптації до умов збройного конфлікту посвідчувальної сторони щодо збирання доказів, використовуючи новітні технології у сфері фіксації доказів; розширення та зміцнення експертної бази; вдосконалення форм та методів взаємодії з правоохоронними органами інших держав; покращення якісних характеристик та надійності засобів зв'язку та транспорту; створення штатних органів дізнання (Військової поліції)²⁰.

Окремо слід зазначити, що подальше удосконалення судової експертизи під час розслідування воєнних злочинів неможливе без законодавчої роботи, яка сьогодні інтенсивно ведеться в Україні. Важливою є координація діяльності та об'єднання зусиль усіх експертних установ держави щодо оптимального використання інтелектуальної (експертних кадрів) та інструментальної бази, маючи на меті найбільш повне і дійове задоволення потреб слідчої та судової практики в проведенні експертних досліджень в умовах дії воєнного стану в Україні.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні визначено, що розслідування воєнних злочинів викликає потребу оптимізації діяльності уповноважених суб'єктів щодо розслідування та документування цих злочинів за допомогою вживання низки заходів нормативно-правового регулювання, матеріально-технічного, наукового й інформаційного забезпечення. Підкреслено, що головне місце серед системи слідчих (розшукових) дій, які спрямовані на отримання доказової інформації, належить огляду. Встановлено, що основною проблемою, яка обтяжує розслідування воєнних злочинів з подальшим фіксуванням отриманих доказів, є ведення бойових дій, які перешкоджають

²⁰Янковий М. О. Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями під час збройного конфлікту: постановка проблеми. Академічні візії. Випуск 18/2023. С. 4. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7795218> <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/282/255>

ефективному проведенню огляду місця події. Визначено, що Кримінальний процесуальний кодекс України регламентує використання спеціальних знань, які застосовують під час розслідування воєнних злочинів у таких формах: залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій; залучення експерта і проведення експертизи; надання консультацій спеціалістом. Доведено, що найпоширенішою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактами воєнних злочинів, є залучення експерта та проведення експертизи. Зазначено також, що можливості судових експертиз постійно зростають унаслідок появи нових об'єктів дослідження, а також за рахунок розроблення нових методів проведення експертних досліджень, що доцільно враховувати під час розслідування цієї категорії злочинів.

Література

1. Авдєєва Г. К. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2022. Вип. 43. С. 70-76. DOI: 10.31359/2079-6242-2022-43-70.

2. Александренко О. В. Особливості досудового розслідування злочинів в умовах воєнного стану. *Актуальні питання протидії злочинності в умовах воєнного стану*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кривий Ріг, 25 листоп. 2022 р.). Кривий Ріг, 2022. С. 90–93.

3. Воєнні злочини та їх документування. *Координаційний центр з надання правничої допомоги: вебсайт*. URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/voeyenni-zlochyny-ta-yih-dokumentuvannya/>

4. Воєнні злочини. Методологія розслідувань для громадських організацій. *Truth Hounds. CivilMPlus та Міністерство закордонних справ Німеччини*. 2023. 43 с. URL: <https://truth-hounds.org/wp-content/uploads/2023/01/vo%D1%94nni-zlochiny-metodologiya-rozsliduvan-dlya-gromadskih-organizacij.pdf>.

5. Воєнні злочини: навч. посіб. / І. В. Авдошин, О. І. Заболотний, О. Ю. Звонарьов та ін. Київ : НБЦ, 2023. 280 с.

6. Воліков Т. А. Актуальні питання проведення огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень проти власності, вчинених в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*. 2023. № 7 (37). С. 421–431., с. 429–430

7. Гловюк І., Завтур В. Закон України «Про внесення змін до Кримінального Процесуального Кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» № 2137. *Аналіз новел кримінального провадження. Вища школа адвокатури НААУ*. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/zakon-ukrayiny-pro-vnesennyazmin-do-kryminalnogo-protseualnogo-kodeksu-ukrayiny-tazakonu-ukrayiny-pro-elektronni-komunikatsiyi-shhodo-pidvyshhennya-efektyvnosti-dosudovogo-rozsliduvannya-za-garyach/>

8. Дуфенюк О. М., Ковальська М. Ю. Новітні технології у практиці досудового розслідування на прикладі використання 3D-сканерів та смартфонів під час огляду місця події. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 303–305.

9. Корнієнко В. В., Савчук Т. І. Тактичні особливості проведення огляду місця події в умовах ведення бойових дій. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 2 (29). С. 167–179, с. 175–176.

Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. професорів В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. К. : Юстініан, 2012. 1224 с.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

11. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ МЮ України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу МЮ України від 26.12.2012 № 1950/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>.

12. Павлюк О. Окремі аспекти огляду місця події під час розслідування насильницьких злочинів, вчинених відносно осіб похилого віку. *Věda a perspektivy*. 2023. № 4(23). С. 137–151, с. 349.

13. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні: навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с., с. 27.

14. Пиріг І. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Спеціальний випуск № 2. С. 647-352.

15. Порядок взаємодії між органами та підрозділами Національної поліції України, закладами охорони здоров'я та органами прокуратури України при встановленні факту смерті людини під час воєнного стану на території України : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Офісу Генерального прокурора 09.03.2022 за № 177/450/46. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0317-22#n14>

16. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24.02.2022 р. № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>.

17. Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0248-95>.

18. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>.

19. Роль військовослужбовця у реагуванні на воєнні злочини / Гражвідас Ясутіс (Grazvydas Jasutis), Ребекка Мікова (Rebecca Mikova), Джоді Прескотт (Jody Prescott) та Вільям Шабас (William Schabas). DCAF; Женевський центр з управління сектором безпеки. 2023. 34 с. URL: https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/War_crimes_Evidence-UKR.pdf.

20. Сокуренко, В. В. Використання спеціальних знань при розслідуванні порушень законів та звичаїв війни. *Теоретико-прикладні проблеми кримінального процесу та криміналістики в умовах воєнного стану* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 24 листоп. 2023 р. м. Кам'янець-Подільський : ХНУВС, 2023. – С. 19-21.

21. Тарасенко О. С., Татаренко С. В. Огляд місця події у ході розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля. *Київський юридичний журнал*. 2023. Вип. 4. С. 88–98. DOI <https://doi.org/10.32782/klj-2023-4.10>.

22. Тетерятник Г. К. Нормативно-правові та організаційно-правові питання проведення огляду місця події на території проведення ООС. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. Ч. 3. С. 64–67.

23. Тетерятник Г. К. Проведення огляду місця події в умовах надзвичайних правових режимів. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 233–238. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.3.362>.

24. Шевчишена К. П. Огляд місця події під час розслідування воєнних злочинів. Актуальні проблеми кримінального права:

матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (м. Київ, 23 листоп. 2023 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. с. 461–463.

25. Тіщенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика : навч.-метод. посіб. Одеса : Вид-во «Юридика», 2022. 236 с.

26. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

27. Янковий М. О. Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями під час збройного конфлікту: постановка проблеми. Академічні візії. Випуск 18/2023. С. 1-9. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7795218> <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/282/255>

Інформація про авторів:

Марченко Олена Анатоліївна,

кандидат юридичних наук,

майор поліції,

т.в.о завідувача кафедри

кримінального процесу та криміналістики

факультету підготовки фахівців

органів досудового розслідування

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Сабанський провулок, 4, м. Одеса, 65014, Україна

Янковий Микола Олександрович,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри кримінального процесу та криміналістики

факультету підготовки фахівців

органів досудового розслідування

Одеського державного університету внутрішніх справ,

вул. Сабанський провулок, 4, м. Одеса, 65014, Україна

ТРАНЗИТИВНА ЮСТИЦІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА ДЕОКУПАЦІЇ ТА РЕІНТЕГРАЦІЇ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ

Матвєєва Л. Г.

ВСТУП

Концепція транзитивної юстиції є дуже актуальною, що пов'язано з поширенням внутрішніх та міждержавних конфліктів. Найважливішим завданням транзитивної юстиції є досягнення широкого громадського консенсусу щодо подій минулого і формування загальногромадянської ідентичності постконфліктного суспільства навколо демократичних цінностей.

Сучасні дослідники у ХХ ст. нараховують чотири етапи соціально-політичних переходів: масштабні трансформації, які настали після Першої світової війни; входження світу в стан біполярності після Другої світової війни; в середині 1970-х рр., коли перехідні процеси торкнулися в основному Південну Європу; в кінці 1980-х рр. бурхливі транзитні процеси спостерігалися в східноєвропейському регіоні, а тон в них задавали країни, що ввійшли в стадію постсоціалізму.

Транзитивна юстиція застосовувалась при переході від збройного конфлікту (у тому числі наслідків окупації) до стану миру (Боснія та Герцеговина, Колумбія, Ліберія, Сербія, Хорватія), а також при переході від авторитарного режиму до демократичної політичної системи (Аргентина, Демократична Республіка Конго, Індонезія, Південна Африка, Східний Тимор, Чилі).

Поняття «транзитивної юстиції» (transitional justice) охоплює сукупність правових механізмів і практик, які набули широкого поширення в другій половині ХХ ст. в транзитивних суспільствах. Такі механізми покликані сприяти більш ефективному руху таких суспільств від авторитарних режимів до демократії, та подолання в таких суспільствах наслідків конфліктів, пов'язаних з масштабними актами насильства. Для таких суспільств, транзитивна юстиція визначається як необхідний крок на шляху до досягнення суспільної злагоди та умови ефективного функціонування будь-якого суспільства.

1. Транзитивна юстиція як інструмент подолання наслідків збройного конфлікту

Правова система в умовах транзитивного періоду відрізняється низкою специфічних рис, що актуалізує її дослідження, зокрема виявлення закономірностей розвитку правової системи транзитивного періоду набуває важливого значення. Стаціонарна правова система розуміється як усталена правова організація суспільного життя, взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємодіючі компоненти якої, а саме – право у всіх його формах, юридичні установи, юридична практика, правореалізація та правовідносини, правова культура – розвиваються еволюційним шляхом. На відміну від неї транзитивна правова система характеризується деконструкцією названих структурних компонентів та зв'язків між ними і, відповідно – конструюванням нових або реформуванням колишніх компонентів правової системи. Знання причин та умов транзитивного періоду має важливе практичне значення, оскільки дозволяє знайти шляхи виходу з кризових станів, поступової трансформації суспільства та його інститутів з мінімальними соціальними втратами. На основі аналізу напрямів та основних тенденцій розвитку транзитивного суспільства можна визначити зміст сучасного етапу становлення та розвитку правової системи України, виробити найбільш прийнятну та ефективну стратегію державної політики у сфері подальшого реформування національних державно-правових інститутів¹.

Концепція «транзитивної юстиції» (Transitional Justice) сформувалася в 1990-х роках як реакція на розпад авторитарних режимів Латинської Америки, Африки, Східної Європи й пов'язаних із цим репресій, масових заворушень і збройних конфліктів. Протягом 1974–2019 рр. більше ніж 100 країн, які пережили конфліктну трансформацію від авторитарного режиму до демократії або перехід від воєнного стану до миру, напрацювали досвід подолання наслідків порушень прав людини та гуманітарного права, які стали причиною або мали місце під час такої трансформації.

Дефініцію «транзитивна юстиція» у 1995 році запропонував Нейл Крітц в науковому дослідженні «Транзитивна юстиція: як демократіям, що зароджуються, розквітатися з колишніми режимами», яке присвячено огляду механізмів та інструментів, які

¹Матвеева Л.Г. Транзитивність у правовій сфері: монографія. К.: Юрінком Інтер. 2015. С. 34-35.

застосовують держави, аби подолати наслідки тоталітарного чи авторитарного минулого².

Вітчизняний правознавець О. Плотніков, досліджуючи проблему перекладу на українську мову англійського терміну «transitional justice», доводить помилковість використання в українській мові терміну «правосуддя перехідного періоду». Дослідник звертає увагу на те, що переклад англійського словосполучення «transitional justice» українською мовою як правосуддя перехідного періоду є запозиченням з помилкового російського перекладу офіційних документів ООН. Такий переклад, на думку автора, неточно відображає значення англійського терміну та не відповідає українському законодавству. Поняттям «правосуддя» в праві України позначається діяльність виключно судів, але не загальний процес відновлення верховенства права та прав людини. В словосполученні «transitional justice» слово «justice» слід перекладати як «юстиція». Це поняття ширше та охоплює діяльність як судових, так і несудових інституцій. Термін «transitional» слід перекладати як «транзитивна». Цей термін відсилає до категорій політичного, соціального та демократичного транзиту, які забезпечуються засобами транзитивної юстиції³. *У національному праві переважно використовується термін «перехідне правосуддя». Приєднуємося до точки зору науковців які вважають, що термін «транзитивна юстиція» є більш відповідним сутності цього інституту.*

Транзитивна юстиція охоплює юридичні практики та проблеми, з якими стикається країна на шляху протидії та подолання наслідків збройного конфлікту, зміни режиму та усунення авторитарного правління.

Необхідно розуміти умовність терміну «транзитивна юстиція», оскільки момент завершення такого переходу не може бути визначений у часі, а тому є максимально широким, охоплюючи зміни кримінального законодавства, створення меморіалів пам'яті, реформування правоохоронної та судової систем тощо.

² Kritz N.J., Mandela N. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 736 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=A2c9E7TZxhEC&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

³ Плотніков О. «Правосуддя перехідного періоду» чи «транзитивна юстиція»: до питання про визначення терміну. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 4. С. 46.

Головною метою заходів під назвою «транзитивна юстиція» є мир, національна злагода, яка може бути досягнута шляхом встановлення історичної правди, відшкодування заподіяної шкоди, відновлення прав жертв війни та обов'язкового покарання винних у вчиненні злочинів.

Надважливою передумовою для ефективного переходу від війни до миру та забезпечення верховенства права є подальше впровадження реформ правоохоронних, судових, військових, розвідувальних та інших органів, які покликані здійснювати функції захисту основних прав і свобод людини, підтримання безпеки та стабільності.

Провідний експерт з політичних змін і мирних переговорів, засновник і виконавчий директор Інституту інтегрованих перетворень Марк Фрімен підкреслює, що транзитивна юстиція зосереджує увагу тому, як суспільства у стані переходу від авторитарного правління до демократії чи то з війни до миру підходять до подій масових порушень прав людини. Транзитивна юстиція займається насамперед серйозними порушеннями прав людини, під якими розуміються тортури, страти без суду та слідства, насильницькі зникнення, рабство, тривале довільне позбавлення волі, а також окремі «міжнародні злочини», включаючи геноцид, злочини проти людяності та серйозні порушення законів та звичаїв, що застосовуються в період збройних конфліктів, будь вони національного чи міжнародного характеру⁴. Автор називає ***характерні ознаки транзитивної юстиції:***

– по-перше, головні підходи транзитивної юстиції фокусують увагу на спадщині злочинів, пов'язаних із порушеннями прав людини та орієнтована на майбутнє (формування взаємної довіри серед та між постраждалими, громадянами та інститутами суспільства). А механізми транзитивної юстиції в першу чергу стосуються відповідальності за порушення прав людини, скоєні у минулому.

– по-друге, правосуддя перехідного типу не закликає до введення в дію законів із зворотною силою. Є розуміння того, що в суспільстві, що перебуває в стані переходу, потреба у відповідному правосудді має бути збалансована з потребою у мирі, демократії, справедливому розвитку та верховенстві права.

⁴ Mark Freeman, «What is transitional justice?», International Center for Transitional Justice, 2003, not published – quoted in DDR and Transitional Justice, issue paper, Second International Conference on DDR and Stability in Africa, Kinshasa, Democratic Republic of the Congo, 12-14 June 2007, UN/ISAA. P. 5.

– по-третє, різні заходи транзитивної юстиції не призначені для ізольованого провадження, а повинні доповнювати один одного.

– по-четверте, транзитивна юстиція на перше місце ставить інтереси постраждалих. Автор пише, що легітимність механізмів транзитивної юстиції оцінюється виходячи зі ступеня їх підтримки або відторгнення постраждалими, а також ступеня, в якому вони можуть брати в них участь і отримувати від них користь»⁵.

Міжнародною спільнотою після двох світових війн було напрацьовано низку домовленостей щодо дотримання миру, заборони війни, порядку мирного врегулювання спорів тощо. Однак вирішити питання збройних конфліктів у світі наразі не вдалося. Україна лише продовжує перелік країн, що зіштовхнулися з проблемою порушення Статуту ООН та застосування війни як засобу вирішення суперечок між суб'єктами міжнародного права. Сьєрра-Леоне, Судан та інші країни африканського континенту, що мали або мають активні збройні конфлікти, Хорватія, Боснія та Герцеговина, Колумбія, Сирія – це далеко не повний перелік тих держав, що зіткнулися з проблемами конфліктних та постконфліктних суспільств. Це означає, що, незважаючи на докладені зусилля світової спільноти, створення низки організацій гуманітарного характеру, прийняття міжнародних норм у цій царині, уникнути збройних конфліктів не вдасться⁶.

А. Багінський виокремлює наступні **основні функції правосуддя перехідного періоду (транзитивної юстиції)**:

– сприяння демократизації, яке передбачає перехід від конфлікту до миру пов'язаний з утвердженням демократичних процедур обрання політичної влади та розбудовою модерної демократичної держави;

– зменшення кількості випадків порушення прав людини, здійснюється через судові й несудові механізми, що забезпечують верховенство права.

⁵ Mark Freeman, «What is transitional justice?», International Center for Transitional Justice, 2003, not published – quoted in DDR and Transitional Justice, issue paper, Second International Conference on DDR and Stability in Africa, Kinshasa, Democratic Republic of the Congo, 12-14 June 2007, UN/ISAA. P. 5.

⁶ Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 135-136.

– законодавче закріплення офіційних подій конфліктного минулого в офіційній версії. Дана функція втілена в роботі комісії зі встановлення правди та інших інституцій.

– надання репарацій і передусім матеріальних виплат жертвам.

– результативною частиною правосуддя перехідного періоду стає примирення. Втім, зв'язок між заходами правосуддя перехідного періоду та примиренням є складним і не передбачає прямого причинно-наслідкового характеру⁷.

Відповідно, у міжнародних правових документах поступово сформовані основні *складові або напрями реалізації транзитивної юстиції*:

– кримінальне переслідування винуватих у вчиненні воєнних злочинів і грубих порушень прав людини, правовий захист жертв збройного конфлікту; удосконалення законодавства, судової та слідчої практики;

– виправлення (відшкодування) шкоди жертвам конфлікту, створення національних механізмів відшкодування збитків жертвам, виплати їм компенсацій за спричинену фізичну та психічну шкоду, відновлення порушених прав постраждалих від конфлікту, надання їм медичної та психологічної допомоги, а також юридичних і соціальних послуг;

– встановлення правди як об'єктивна та неупереджена документальна реконструкція подій, розсекречення архівів та відновлення історичної правди, формування національного архіву фото-, відеодокументів подій конфлікту; розслідування щодо осіб, які зникли та пропали безвісти;

інституційні реформи, які можуть стати гарантією неповторення конфлікту (очищення органів державної влади, реформування сектору безпеки, правоохоронних органів, судового сектору, секторів освіти та засобів масової інформації). Перевірка державних службовців на посаду для того, щоб визначити, чи були вони залучені до порушення прав людини під час конфлікту⁸.

Зазначені напрями реалізації транзитивної юстиції об'єднують практично всі можливі підходи до забезпечення стабільності в постконфліктному суспільстві від кримінального переслідування

⁷ Багінський А.В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право.* 2019. Вип. 4(44). С. 74-78.

⁸ Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. / І. Брунова-Калісецька, Т.Кисельова, О.Мартиненко. Київ, 2020. С.11.

винних у злочинах та амністії до відшкодування жертвам, підготовки матеріалів для Міжнародного Кримінального суду, документування воєнних злочинів, порушень міжнародного гуманітарного права, об'єктивної реконструкції подій на окупованих територіях, надання правової допомоги жертвам конфлікту, збереження пам'яті про жертв конфлікту, візуалізація фактів загибелі мирного населення й комбатантів з усіх сторін конфлікту для публічного доступу, а також обговорення механізмів примирення з громадами, які мешкають на повернутих територіях. Підкреслимо, що в кожному випадку постконфліктного врегулювання застосування транзитивної юстиції є унікальним.

2. Національна концепція транзитивної юстиції

Головним завданням моделі транзитивної юстиції є допомога державі у виході з постконфліктного або поставторитарного періоду на етап сталого розвитку. З викликами транзитивної юстиції Україна стикається від початку здобуття незалежності та розбудови демократичних інститутів. А в умовах, коли Україна страждає від збройної агресії Російської Федерації, коли сотні міст і сіл знаходяться в руїнах, а мільйони громадян України вимушені виїхати, така концепція набуває стратегічного значення.

У процесі проведення воєнних дій логічно постає питання деокупації тимчасово окупованих територій та реінтеграції цих територій з метою повного відновлення функціонування органів державної влади, підконтрольних Україні. Політика реінтеграції тимчасово окупованих територій має передбачати дуальність у підходах, що включатиме реінтеграцію власне територій і функціонування органів державної влади на них та політику реінтеграції населення, що проживає на зазначених територіях⁹.

Можна говорити про те, що національна модель транзитивної юстиції все ще перебуває на стадії формування. Така модель має передбачати комплекс ефективних заходів спрямованих на подолання наслідків війни та окупації та вироблення механізмів, які унеможливають повторення конфліктів у майбутньому. Визнання верховенства норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі

⁹ Скобельська О.Р. Шляхи деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій і відновлення довіри населення до держави Україна. *Нове Українське право*. 2023. № 4. С.95.

позасудових механізмів у системі правосуддя надасть можливість застосовувати несудові механізми, з метою зміцнення сталого миру.

Аналізуючи питання транзитивної юстиції, ще до повномасштабного вторгнення, правозахисник О. Мартиненко наголошував, що для України об'єктивно необхідна розробка власної національної моделі такого правосуддя, щоб почати діалог з усіма громадянами, які постраждали в результаті конфлікту і окупації. Ухвалення перехідного правосуддя дозволить розробити стратегію розвитку України як гарантію досягнення стійкого миру і дотримання прав людини на окупованих територіях після їх звільнення. Діючи в рамках перехідного правосуддя, Україна має всі шанси вийти з конфлікту найбільш цивілізованим способом, одночасно дотримуючись принципів політики Європейського Союзу. Безсумнівно, така комбінація допоможе гармонізувати міжнародні відносини в регіоні і буде сприяти інвестиційному клімату¹⁰. У часи війни теоретичні проблеми становлення національної моделі транзитивної юстиції набувають все більше практичного виміру та актуальності.

Т. Цимбрівський, керівник Програми USAID «Права людини в дії» говорить про перехідне правосуддя через дві призми: по-перше, у випадках збройних конфліктів, це про справедливість для жертв війни та покарання для злочинців, а також це про життя після війни; по-друге, перехідне правосуддя може мати місце під час переходу від авторитарних режимів до демократії¹¹.

Характеризуючи особливості національної моделі перехідного правосуддя, А. Блага та О. Мартиненко, звертають увагу на те що Україна опинилася в ситуації, коли водночас потребують свого вирішення два види конфлікту:

- соціальний конфлікт переходу від авторитарного пострадянського режиму до демократичного (події Революції Гідності);
- збройний конфлікт як результат зовнішньої агресії Російської Федерації.

¹⁰ Перехідне правосуддя – основа деокупації та реінтеграції Донбасу. *Голос України*. 28 листопада 2019 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/324612>

¹¹ Плани після Перемоги – перехідне правосуддя для України. Експерти пояснили як відновити справедливість для жертв війни: *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/plany-pislia-peremohy-perekhidne-pravosuddia-dlia-ukrainy-eksperty-poiasnily-iak-vidnovyty-spravedlyvist-dlia-zhertv-viyny/>

Автори вважають, що за таких умов актуальними стають не лише аналіз світового досвіду, а й активна підготовка до імплементації основних механізмів і форм перехідного правосуддя. В умовах «гарячого конфлікту», Україна вже має здійснювати інституційні реформи, напрацьовувати правові рамки переслідування воєнних злочинців, законодавчо закріплювати механізми надання компенсації жертвам конфлікту¹².

До перших спроб впровадження елементів транзитивної юстиції Г. Мамедов відносить намагання здійснити люстрацію, заснування Інституту національної пам'яті, розбудову в Офісі генерального прокурора департаменту війни, що координує розслідування міжнародних злочинів, інституційне оформлення антикорупційних органів¹³. Разом з тим, автор підкреслює хаотичність такого процесу та необхідність вироблення комплексного підходу.

У 2014 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», який має на меті визначити особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях України. Закон визначає статус території України, тимчасово окупованої внаслідок збройної агресії Російської Федерації, встановлює особливий правовий режим на цій території, визначає особливості діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах цього режиму, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб¹⁴. Основними напрямками захисту прав і свобод цивільного населення на тимчасово окупованих територіях є:

- захист основоположних політичних і громадянських, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод людини;
- вжиття заходів для звільнення всіх незаконно затриманих чи утримуваних Російською Федерацією або окупаційною адміністрацією Російської Федерації громадян України, а також

¹² Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 32.

¹³ Мамедов Г. Перехідне правосуддя: діалог про майбутнє. *Дзеркало тижня*. 25 червня, 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/author/gyunduz-mamedov>

¹⁴ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебували на момент їх затримання на території України;

- сприяння забезпеченню відновлення порушених матеріальних прав;

- сприяння забезпеченню соціально-економічних, екологічних та культурних потреб, зокрема шляхом реалізації заходів, визначених центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованих територій, на виконання відповідних рішень Кабінету Міністрів України;

- надання правової та гуманітарної допомоги, у тому числі із залученням міжнародної допомоги, зокрема надання медичних та соціальних послуг на контрольованих Україною територіях;

- сприяння підтриманню культурних зв'язків;

- забезпечення доступу до закладів освіти та медіа України¹⁵.

- Законом визначено також, що примусове автоматичне набуття громадянства України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства Російської Федерації не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України.

Певним передвісником перехідного правосуддя на Донбасі та в Криму можна вважати програму Служби безпеки України «На тебе чекають вдома», започатковану в серпні 2015 року. Skorиставшись цією програмою, бойовики ОРДЛО могли здатися владі й отримати звільнення від кримінальної відповідальності. Транзитивна юстиція включає в себе умови **амністії учасників конфліктів** або притягнення їх до відповідальності. За п'ять років (від 2015-го до початку 2020-го) такою програмою скористалися понад 390 осіб. На запит проєкту Радіо Свобода Радіо Донбас.Реалії в СБУ повідомили, що всіх, хто повернувся на мирну частину країни за цією програмою, після ретельної перевірки звільняють від кримінальної відповідальності¹⁶. Звісно, що мова йде тільки про тих осіб, які не брали участі у вбивствах, тортурах, згвалтуваннях, нападах на підприємства, установи, організації та інших тяжких злочинах. Експерти з перехідного правосуддя вважають, що для ефективності

¹⁵ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

¹⁶ За програмою «На тебе чекають вдома» з окупованої частини Донбасу повернулися понад 390 осіб – СБУ. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-sbu-povernennia/30646714.html>

таких програм потрібно ретельно регламентувати усі аспекти, а саме: прийняти спеціальний закон про амністію; прописати порядок ідентифікації та перевірки особи, яка може бути амністована; прописати механізми стягнення репарацій для амністованих; закріпити процедуру громадських консультацій щодо амністії; детально формалізувати механізм збору та обробки свідчень амністованих осіб. Тільки за таким, вважають експерти, інститут амністії стане дієвим інструментом в рамках перехідного правосуддя¹⁷. Міжнародні експерти зазначають, що попри свою наявну суперечливість, амністія може сприяти встановленню справедливості і миру, а це ключові завдання перехідного правосуддя.

Імплементация принципів та підходів транзитивної юстиції простежувалася у стратегіях реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки, розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки¹⁸. Зокрема, Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки визначала проблеми, які необхідно розв'язати для подальшого вдосконалення функціонування судової влади та здійснення правосуддя. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя введена в дію Указом Президента України від 24 березня 2021 року. Документ визначає комплекс заходів дипломатичного, військового, економічного, інформаційного, гуманітарного характеру, спрямованих на відновлення територіальної цілісності, державного суверенітету України у міжнародно визнаних кордонах шляхом деокупації та реінтеграції Криму¹⁹. Пріоритетними напрями та

¹⁷ Програма СБУ для мешканців т.зв. «ЛДНР» «На тебе чекають вдома». Що з нею не так з позиції перехідного правосуддя: URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/prohrama-sbu-dlia-meshkantsiv-ldnr-na-tebe-chekaiut-vdoma-shcho-z-neiu-ne-tak-z-pozytsii-perekhidnoho-pravosuddia/>

¹⁸ Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 (втрапила чинність). URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>

Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/20 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/202>

¹⁹ Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>

передумовами реінтеграції тимчасово окупованої території у стратегії визначено:

- розвиток демократичних інститутів, механізмів забезпечення захисту прав, свобод людини і громадянина;
- розвиток економіки України, що має забезпечити поступове наближення якості життя в Україні до європейських стандартів;
- підвищення ефективності державного управління, зміцнення обороноздатності держави, поліпшення спроможностей та розвиток Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, правоохоронних органів, розбудова оборонно-промислового комплексу;
- підвищення рівня національної стійкості, запобігання потенційним конфліктам;
- вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії Російської Федерації, збройного конфлікту, тимчасової окупації території України;
- постійна підтримка та розвиток контактів соціально-гуманітарного, культурного, інформаційного характеру з громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території;
- сприяння консолідації українського суспільства, формування патріотичного, державницького світогляду, збереження та розвиток духовно-моральних цінностей Українського народу;
- консолідація міжнародних зусиль з метою сприяння процесу деокупації тимчасово окупованої території, вирішення проблемних питань, пов'язаних із тимчасовою окупацією Російською Федерацією частини території України, зокрема щодо посередництва під час переговорів у різних міжнародних форматах, здійснення моніторингу, надання допомоги Україні у військово-технічній, економічній, гуманітарній та інших сферах;
- забезпечення реалізації громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, гарантованого Конституцією України права на освіту²⁰.

Важливим завданням, спрямованим на забезпечення справедливості і примирення, є здійснення правосуддя щодо злочинів, учинених під час авторитарного правління та збройного

²⁰ Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя : Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>

конфлікту. Складно подолати наслідки збройної агресії, доки посадовці окупаційної адміністрації Російської Федерації на окупованих територіях не будуть притягнуті до відповідальності за порушення прав людини, вчинені на територіях, що знаходяться під їх контролем, у тому числі особи, які несуть колективну відповідальність за дії злочинців.

Із прийняттям Верховною Радою України у січні 2018 року закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» Україна визнала факт існування міжнародного збройного конфлікту з Російською Федерацією. Закон, що визначав державну політику України щодо тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях²¹. Проте багато важливих питань залишилися не визначеними: не визначався правовий статус діючих військовослужбовців Російської Федерації, що перебували на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях; не визначався правовий статус громадян України та іноземців-учасників окупаційної адміністрації Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, які зі зброєю в руках беруть участь у воєнних діях та інші.

Після російського вторгнення в Україну був прийнятий Закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України», яким Закон «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» втратив чинність із 7 травня 2022 року²².

За результатами дискусії конференції присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні рекомендовано :

²¹ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII; Втрата чинності від 07.05.2022, підстава 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>

²² Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21 квітня 2022 року № 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text>

– впроваджувати механізми транзитивної юстиції починаючи з громадянської освіти та вдосконалення функціонування правоохоронних органів і судових інстанцій (тренінги, навчання);

– починати процес судових переслідувань в рамках національної юрисдикції, у зв'язку з тим, що звернення винятково у міжнародні суди є більш тривалим процесом, а в Україні мало юристів, котрі спеціалізуються на роботі з міжнародними судами;

– проводити тренінги для суддів та правоохоронних органів для забезпечення легітимності судових процесів та формування компетенції національних суддів роботи в контексті гуманітарного права,

– здійснювати процес документування воєнних злочинів і порушень прав людини, що забезпечить ефективність розслідувань і судових переслідувань;

– забезпечити належний захист жертв злочинів.

– розглянути можливості створення гібридного суду, а також роботи з посилення ефективності співпраці між судовими органами України та інших країн і міжнародних судів для використання можливостей як національної, універсальної, так і міжнародної юрисдикції;

– концепція транзитивної юстиції може стати новою філософією, яка могла б об'єднати всі ініціативи реформ із комплексним баченням майбутнього.

– сформувані державний підхід до роботи над осмисленням минулого.

– приділити особливу увагу злочинам, пов'язаним із сексуальним насиллям та їх розслідуванню²³.

У межах дослідження «Правосуддя в контексті російської збройної агресії» проведеного соціологічною групою «Рейтинг», за підтримки Швейцарії через Відділ миру та прав людини, були отримані результати щодо розуміння українцями справедливості, покарань та компенсацій у контексті військової агресії Росії; уявлень про колабораційну діяльність та вшанування пам'яті²⁴:

²³ Правосуддя та справедливість у постконфліктних суспільствах? – Європейський досвід та перспективи Доповіді та дискусії за результатами конференції «Осіньні зустрічі», присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні, м. Берлін, 14-15 листопада, 2018 р. С.16.

²⁴ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

– *серед втрат, які понесли респонденти внаслідок війни*, 50 % зазначили про погіршення психоемоційного стану, ще близько 40 % про погіршення стану фізичного здоров'я. Близько 30 % втратили доходи. Про роз'єднання сім'ї зазначили 23 %, про втрату роботи – 22 %. Близько 20 % опитаних вказали на загибель, або поранення близької людини та розірвання стосунків з членами родини. Найгіршою, на думку опитаних українців, шкодою яку спричинила росія є загибель цивільних (68 %) та військових (65 %), поранення та набуття інвалідності громадянами (40 %);

– *щодо розуміння справедливості*, то для 47 % опитаних поняття справедливості в контексті військової агресії росії проти України означає покарання винних у військових злочинах; для 30 % – встановлення правди щодо всіх подій, ще для 17 % – компенсація збитків усім постраждалим.

Серед пріоритетних напрямів діяльності української влади та суспільства в забезпеченні справедливості, опитані найчастіше зазначали про притягнення винних до відповідальності (55 %), очищення влади через усунення та недопущення до неї тих, хто співпрацював з окупантами (46 %), знаходження зниклих безвісти та повернення депортованих осіб (30 %). Близько чверті опитаних зазначали про встановлення фактів злочинів та отримання фінансової компенсації, кожен п'ятий – про посилення санкцій та замороження активів росії та її громадян.

Майже 90 % респондентів вважає, що разом із судовим розглядом мають застосовуватися і додаткові механізми забезпечення справедливості (комісії люстрації, встановлення правди про події війни, компенсація шкоди постраждалим): 51 % зазначили, що вони мають застосовуватися на постійній основі, 38 % – що на тимчасовій. Більшість опитаних (84 %) вважають, що такі механізми мають діяти на території всієї України.

Абсолютна більшість (95 %) респондентів вважають важливим забезпечити відкритість та регулярне інформування громадян та постраждалих про перебіг розгляду судами справ щодо воєнних злочинів²⁵;

щодо уявлення про реінтеграцію то, на думку більшості респондентів, держава повинна вже зараз реалізовувати заходи для підтримки та налагодження зв'язку з населенням, що лишилось на

²⁵ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023.
URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

окупованих територіях. 47 % вважає, що такі ініціативи мають бути спрямовані лише на тих, хто підтримує Україну, 40 % – на всіх, хто лишився на окупованих територіях. 8 % вказали, що такі заходи не є пріоритетними, ще 3 % вважають, що держава взагалі не має витратити на це ресурси. З тим, що отримання російського громадянства може бути виправданим, однозначно погоджується 10 % респондентів, ще 39 % – скоріше погоджуються. 46 % опитаних не погоджується. Частіше не погоджуються з можливістю виправдання отримання російського громадянства респонденти, що не мають родичів на окупованих територіях, мешканці центральних та західних регіонів²⁶;

– **уявлення про колабораційну діяльність:** найчастіше опитані відносили до колабораційної діяльності перебування на керівних посадах в органах окупаційної влади (50 %), військову службу в лавах окупаційних збройних сил (47 %), участь в організації т.з виборів та референдумів (46 %), службу в правоохоронних, судових органах (32 %), перебування на будь-яких посадах в органах окупаційного місцевого самоврядування. Респонденти, що мешкають у зоні бойових дій частіше за інших вказували на колабораційний характер обіймання посад місцевого окупаційного самоврядування.

52 % опитаних вважають, що кримінальній відповідальності підлягає будь-яка співпраця з окупаційними адміністраціями, 47 % – лише та, яка призвела до тяжких наслідків та злочинів;

можлива амністія, на думку близько 40 % респондентів, амністія може надаватися засудженим за злочини, що не призвели до загибелі людей, або за умови виконання суспільно корисних робіт із відновлення країни. Надання важливих та правдивих показань, сплата компенсації постраждалим, можуть бути підставою для амністії, на думку близько чверті опитаних. Добровільне зізнання у конкретному злочині може бути такою умовою для 20% опитаних. 14 % опитаних вважають амністію для осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів під час війни, неможливою за будь-яких умов.

Серед категорій мешканців окупованих територій, які співпрацювали з окупантами та до яких можна було б застосувати амністію, 58 % респондентів вказали на вчителів, лікарів, соціальних працівників; 33 % – на керівників місцевих комунальних підприємств

²⁶ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

(шкіл, лікарень, комунальних підприємств). 17 % респондентів вважають, що амністія не може бути застосована до жодної групи²⁷;

– **уявлення про майбутнє.** Серед ініціатив, які опитані готові підтримати задля стабілізації ситуації в країні після війни, четверта частина готова погодитись на збереження статусу автономії Криму. Близько 20 % готові підтримати запровадження перехідної адміністрації під егідою ООН на звільнених територіях Донбасу та Криму; надання звільненим територіям розширених економічних повноважень. Надання звільненим територіям Донбасу статусу автономії готові підтримати 17 %. 23 % опитаних не готові підтримати жодну з подібних ініціатив.

Більше 90 % респондентів вважає, що Україна має спільне майбутнє з мешканцями територій, що були окуповані у 2022-му році. 83% опитаних вбачають спільне майбутнє з мешканцями Криму та Донбасу, які були окуповані у 2014-му році.

Про потребу в національному обговоренні між представниками різних регіонів України про формат спільного майбутнього, після звільнення окупованих територій, зазначають 83 % опитаних, ще 14 % мають протилежну думку.

На думку 48 %, обговорення має бути розпочате після завершення війни, водночас 32 % респондентів вважають, що процес має початись уже зараз. Ще 19 % вказали, що обговорення має початись після стабілізації ситуації на фронті. 51 % вбачають ініціатором процесу громадян України, 39 % – місцеві органи влади, 33 % – національні органи влади, 30 % – громадські організації²⁸;

– **вшанування пам'яті.** Питання історичної пам'яті та відповідної державної політики є важливим для 91 % респондентів. 94 % опитаних погоджується з твердженням, що Україна має вже зараз гідно вшановувати пам'ять жертв збройної агресії росії, зокрема через різні національні та місцеві ініціативи²⁹.

Ю. Присяжнюк та В. Масненко аналізуючи проблему деокупації тимчасово окупованих територій України рекомендують

²⁷ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

²⁸ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

²⁹ Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

враховувати те, що історична політика окупантів в Криму, ОРДЛО та на тимчасово окупованих у 2022 р. територіях (Запорізької та Херсонської обл.) має помітну специфіку. Зокрема, в останньому випадку агресор зіштовхнувся з реальними наслідками політики декомунізації та більш серйозним відторгненням ідеології т. зв. «руського мира». Важливо також, на думку авторів, відстежувати трансформацію / мутацію історичної свідомості (локальних варіантів історичної пам'яті) населення тимчасово окупованих АРК, м. Севастополь, частин Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей. Наступним етапом має стати її поступова але й послідовна переорієнтація у координатах українського національного історичного дискурсу³⁰.

Урядом України у грудні 2022 року затверджено план дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій, який визначає комплекс першочергових дій та заходів, проведення яких є необхідним для відновлення функціонування деокупованих територій, а також встановлено відповідальних виконавців та строки виконання поставлених завдань³¹.

До реалізації Плану дій залучено всіх зацікавлених сторін, зокрема органи місцевого самоврядування, обласні військові (державні) адміністрації, військові адміністрації населених пунктів, Мінінфраструктури, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності тощо.

Виклики після деокупації, до яких держава та суспільство мають бути готові:

- отримання інформації про масові знущання, серйозні порушення прав людини, катування тощо;
- отримання інформації про кількість загиблих, зниклих безвісті та тих, кого представники незаконної влади заарештували та вивезли в невідомому (або відомому) напрямку;
- масові виїзди наших громадян на інші непідконтрольні території чи на територію країни-агресорки через побоювання бути

³⁰ Присяжнюк, Ю., Масненко, В. (2023). Деокупація тимчасово окупованих територій України як наукова проблема та практична модель для реалізації. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2023. № 13/55. С. 271.

³¹ Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2022 р. No 1219-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022-%D1%80#Text>

притягнутими до відповідальності (і офіційні особи нашої країни тільки зміцнюють таку позицію);

- заходи переслідування цивільного населення як з боку правоохоронних органів, так і з боку соціуму;
- масові повідомлення про причетність тих чи інших до колабораційної діяльності чи здійснення державної зради;
- вимога суспільства до «очищення» нації від зрадників;
- підвищення конфліктогенних факторів, можливий навіть розкол населення та інші.

У контексті перехідного правосуддя на перший план одразу після деокупації мають поставати питання притягнення винних осіб до відповідальності та запобігання безкарності, а також забезпечення права на правду про збройний конфлікт³².

Аналізуючи основні положення концепції транзитивної юстиції, можна говорити про реальну необхідність впровадження моделі транзитивної юстиції, як важливого інструменту розв'язання військового конфлікту та основного напрямку державної правової політики, в умовах збройної агресії Росії проти України.

ВИСНОВКИ

Забезпечити одночасно справедливість для всіх – процес надзвичайно складний, через що кожна країна, що пережила збройний конфлікт, розробляє власну модель транзитивної юстиції, враховуючи національну культуру та менталітет, особливості правозастосовчої практики та політичну ситуацію. Для того, щоб суспільство відчуло відновлення справедливості недостатньо провести трибунали над воєнними злочинцями. Необхідно провести велику роботу зі встановлення причин, через які відбулась війна, також потрібно з'ясувати, що відбувалось безпосередньо під час збройного конфлікту. Варто розуміти, що закінчення війни це не просто повернення окупованих територій під юрисдикцію України, а початок складного шляху з розв'язання наслідків конфлікту та пошуків компромісу.

Імплементация принципів транзитивної юстиції впливає на розвиток правоохоронної системи України та забезпечує її стабілізацію, створення умов для її модернізації та сталого розвитку.

³² Сербіна А. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbrojnoho-konfliktu-iak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii/>

Зокрема, принципи транзитивної юстиції зумовлюють реалізацію функціонування правоохоронної системи й підходів до розгляду правових спорів. На організаційному рівні впливають на процес структурного оновлення правоохоронної системи та реформатування її до європейського правового простору. Концепцію транзитивної юстиції використовують держави, які переходять зі стану конфлікту та окупації до стану миру, вона не містить універсальних формул для всіх держав. Корисним слід визначити міжнародний досвід реалізації зазначеної концепції з урахуванням українських реалій.

АНОТАЦІЯ

Національна модель транзитивної юстиції перебуває на стадії обговорення та формування, вона передбачає комплекс заходів спрямованих на подолання наслідків війни та окупації та вироблення механізмів, які унеможливають повторення конфліктів у майбутньому. Визнання верховенства норм міжнародного права і тенденція підвищення ролі позасудових механізмів у системі правосуддя надасть можливість застосовувати несудові механізми, з метою зміцнення сталого мир. Концепцію транзитивної юстиції використовують держави, які переходять зі стану конфлікту та окупації до стану миру, вона не містить універсальних формул для всіх держав. Корисним слід визначити міжнародний досвід реалізації зазначеної концепції з урахуванням українських реалій.

Література

1. Багінський А.В. Правосуддя перехідного періоду: поняття та функції. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2019. Вип. 4(44). С. 74–78.
2. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Бушенка, М. М. Гнатовського. К.: «РУМЕС», 2017. 592 с.
3. Блага А., Мартиненко О. Концепція перехідного правосуддя в Україні: уведення у площину юридичної науки. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С.30-35.
4. Діалог в моделі правосуддя перехідного періоду: особливості і функції: наук.-практ. вид. / І. Брунова-Калісецька, Т. Кисельова, О. Мартиненко. Київ, 2020. 60 с.
5. За програмою «На тебе чекають вдома» з окупованої частини Донбасу повернулися понад 390 осіб – СБУ. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/news-donbas-sbu-povernennia/30646714.html>

6. Мамедов Г. Перехідне правосуддя: діалог про майбутнє. Дзеркало тижня. 25 червня, 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/author/gyunduz-mamedov>

7. Матвєєва Л.Г. Транзитивність у правовій сфері: монографія. К.: Юрінком Інтер. 2015. С. 34-35.

8. Перехідне правосуддя – основа деокупації та реінтеграції Донбасу. Голос України. 28 листопада 2019 року. URL: <http://www.golos.com.ua/article/324612>

9. Плотніков О. «Правосуддя перехідного періоду» чи «транзитивна юстиція»: до питання про визначення терміну. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 4. С. 43-47.

10. Правосуддя в умовах російської збройної агресії: 18-24 жовтня 2023. URL: file:///C:/Users/media_3qwt1s1/Downloads/Правосуддя%20в%20умовах%20агресии%20rg_ua_justice_102023_.pdf

11. Правосуддя та справедливість у постконфліктних суспільствах? – Європейський досвід та перспективи Доповіді та дискусії за результатами конференції «Осінні зустрічі», присвяченої темі розвитку перехідного правосуддя в контексті врегулювання конфлікту у східній Україні, м. Берлін, 14-15 листопада, 2018 р. 24 с.

12. Присяжнюк, Ю., Масненко, В. (2023). Деокупація тимчасово окупованих територій України як наукова проблема та практична модель для реалізації. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2023. № 13/55. С. 259–275.

13. Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян: Постанова Верховної Ради України від 04.02.2015 р., № 145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21 квітня 2022 року № 2217-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text>

15. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 року № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

16. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19#Text>

17. Про засади державної політики захисту прав людини в умовах подолання наслідків збройного конфлікту: презентація законопроекту. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/prezentatsiya-zakonoprojektu-pro-zasadyderzhavnoji-polityky-zahystu-prav-lyudyny-v-umovah-podolannya-naslidkivzbrojnoho-konfliktu/>

18. Про засади державної політики перехідного періоду: проект Закону від 09.08.2021 № 5844 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72625

19. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях: Закон України від 18 січня 2018 року № 2268-VIII; (втрата чинності від 07.05.2022, підстава 2217-IX) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text>

20. Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки : Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276/2015 (втратила чинність). URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>

21. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки : Указ Президента України від 11 червня 2021 р. № 231/20 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/202>

22. Програма СБУ для мешканців т.зв. «ЛДНР» «На тебе чекають вдома». Що з нею не так з позиції перехідного правосуддя: URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/prohrama-sbu-dlia-meshkantsiv-ldnr-na-tebe-chekaiut-vdoma-shcho-z-neiu-ne-tak-z-pozytsii-perekhidnoho-pravosuddia/>

23. Сербіна А. Перехідне правосуддя після збройного конфлікту: як примирити людей після деокупації? URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/perekhidne-pravosuddia-pislia-zbrojnoho-konfliktu-iak-prymyryty-liudey-pislia-deokupatsii/>

24. Скобельська О.Р. Шляхи деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій і відновлення довири населення до держави Україна. *Нове Українське право*. 2023. № 4. С.94-99.

25. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Указ Президента України від 24 березня 2021 р. № 117/2021 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>

26. Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 135-136. С. 135–142.

27. Як вплинув збройний конфлікт на правосуддя на сході України? Міжнародний фонд «Відродження». URL: https://www.irf.ua/yak_vplivuv_zbroyniy_konflikt_na_pravosuddya_na_skh_odi_ukraini

28. Kritz N.J., Mandela N. Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes. Vol. 1. General Considerations Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 1995. 736 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=A2c9E7TZXhEC&pg=PR5&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=2#v=onepage&q&f=false

29. Mark Freeman, «What is transitional justice?», International Center for Transitional Justice, 2003, not published – quoted in DDR and Transitional Justice, issue paper, Second International Conference on DDR and Stability in Africa, Kinshasa, Democratic Republic of the Congo, 12-14 June 2007, UN/ISAA.

Інформація про автора:

Матвєєва Лілія Георгіївна,

доктор юридичних наук, професор, полковник поліції,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Одеського державного університету внутрішніх справ,
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8402-5584>

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ТА ВІЙСЬКОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВOPУШЕНЬ

Паламарчук Г. В.

ВСТУП

Основним функціональним обов'язком правоохоронних органів та органів правопорядку є породження вчинення нових кримінальних правопорушень, розслідування вже вчинених та протидії злочинності загалом. Але паралельно з цими обов'язками зазначені органи наразі, як ніколи раніше, безпосередньо та повноцінно здійснюють ще й заходи щодо забезпечення національної безпеки та оборони. Такий стан сьогоденних обставин формує значне навантаження, як на систему та усі її підрозділи, так і на людський ресурс, а місцями навіть перенавантаження (особливо стосується це місць, де ведуться запеклі бої і правоохоронні органи та органи правопорядку, все ж таки, продовжують виконувати свої обов'язки).

Слід відмітити, той факт, що співробітники правоохоронних органів сьогодні можуть себе впевнено вважати героями, адже в умовах війни не функціонують правоохоронні органи ніде інде у світі. Тим паче, що саме правоохоронні органи стримують потенційний стрибок рівня злочинності. Саме в умовах війни, коли багато людей покидають свої домівки, залишаючи своє майно, певні території стають невідконтрольними державі, що впливає і на дотримання правових норм, жорстокий людський фактор отримує можливість своєї реалізації тощо – всі ці обставини формують суттєві криміногенні фактори, які можуть спровокувати високі показники злочинності. Якби не було стримуючої роботи зі зросту злочинності з боку правоохоронних органів, то її показники були би набагато більше, ніж зазначаються у відповідних звітах.

Першорядним для правоохоронних структур під час дії військового стану є розслідування саме міжнародних злочинів (воєнних злочинів, геноциду, проти людяності, тощо). Але слід відмітити, що на наших територіях з початку війни, й почастишали вбивства, сексуальне насильство, умисні напади на цивільну інфраструктуру, масовий екоцид та інші тяжкі злочини

розповсюдилися у регіонах перед лінією фронту та на тимчасово окупованих територіях.

Суттєві криміногенні ризики створює для держави та належного функціонування її оборонної та захисної функції уся сукупність злочинів, які направлені на підрив основ національної безпеки. Негативним результатом воєнного вторгнення ворога на територію України у лютому 2022 року є значне підвищення показників саме воєнних злочинів. При чому, звісно, наявні ресурси в правоохоронній системі з початку такого вторгнення не були готові до таких подій, до максимального залучення до розслідування значної кількості воєнних злочинів. Тож, дивлячись на актуальність теми військової злочинності наразі і піде надалі мова в даному дослідженні.

Та, як би там не складалася криміногенна обстановка в країні потенційне майбутнє України залежить від налагодженої плідної співпраці усіх ресурсів оборони, органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. Не дивлячись на внутрішні та зовнішні обставини боротьба за Україну та її світле майбутнє продовжується з вірою у перемогу.

1. Військові та воєнні кримінальні правопорушення: призма розуміння та їх сучасний стан безпосередньо в умовах війни в Україні

В рамках даного дослідження йде мова про дві такі різні категорії кримінальних правопорушень, як військові та воєнні злочини. Слід підкреслити загальне та відмінне між військовими та воєнними злочинами.

Поняття «воєнний злочин» було закріплено 1945 році у ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, де зазначалося, що такими слід вважати порушення законів і звичаїв війни, що включають вбивства, жорстоке поводження або депортацію цивільного населення на окупованих територіях, вбивство або жорстоке поводження з військовополоненими, вбивство заручників, розкрадання державної або приватної власності, безглузде руйнування населених пунктів, що не зумовлене військовою необхідністю¹.

¹ Устав Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950___140950

За своїм змістом воєнні злочини є набагато обширнішим видом злочинної діяльності. Так, згідно положень міжнародного права воєнні злочини – це міжнародне поняття, під яким розуміються серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, законів і звичаїв ведення війни, які здійснюються під час війни, тобто це серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року та інші серйозні порушення законів і звичаїв війни, визначені у статті 8 Римського Статуту, який Україна не ратифікувала². За вчинення воєнних злочинів передбачена кримінальна відповідальність в національному та міжнародному судочинстві, при чому без строку давності. Як бачимо, є потенційно суттєва колізія, ризик у питанні притягнення суб'єкта, який вчиняє на воєнний злочин на території України, до відповідальності. Тому вбачається за необхідне, негайно здійснити процедуру ратифікації даного міжнародного документу нашою державою. До цих видів злочинів, як вже вказувалося вище, відносяться злочин геноциду, злочини проти людяності та злочин агресії. Загалом, воєнні злочини можна розділити на два види:

1. серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 року, а саме навмисні вбивства, катування, спричинення страждань, взяття заручників тощо;

2. інші серйозні порушення законів і звичаїв війни (навмисні напади на цивільне населення та об'єкти, персонал і транспорт гуманітарної допомоги, вбивство і поранення воюючих осіб, що склали зброю, неналежне використання прапора ворога тощо – ст. 8 Статуту Міжнародного кримінального суду)³.

Слід підкреслити, що проблемним аспектом є те, що не має в національному законодавстві не має чіткого визначення поняття «воєнний злочин» або «військові» чи «воєнні» кримінальні правопорушення. Саме цікаве, що фактично протиправні дії вчиняються, правовий механізм притягнення винного суб'єкта до кримінальної відповідальності є, а самого чіткого закріпленого визначення що саме треба вважати під такими явищами не має. Вбачається, що відсутність визначення даних понять в національному законодавстві здатне сприяти створенню певних колізій і неправильного трактування норм національного та частково міжнародного законодавства у питаннях його практичного

² Римський Статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ № 995_588 від 17.07.1998 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

³ Там само.

застосування. Та все ж, в науці та за результатами аналізу положень XIX розділу КК України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» під військовими злочинами слід розуміти протиправні дії, які направлені на порушення порядку проходження військової служби, встановленого національним законодавством. Положення XIX розділу надають змогу визначити деякі наступні характеристики військового злочину:

1. дана категорія злочинів має чіткий спеціальний спеціальний суб'єкт, притаманний тільки розглядуваній категорії кримінальних правопорушень:

– військовослужбовець ЗСУ, Служби безпеки України, Держприкордонслужби, Нацгвардії України та інших військових формувань;

– Держспецтрансслужби, Держспецв'язку, а також інші особи, визначені законом;

– поліцейські поліції особливого призначення Національної поліції України, які під час дії воєнного стану залучені до безпосередньої участі в бойових діях;

– резервісти та військовозобов'язані під час проходження зборів;

2. специфічним характерним об'єктом є встановлений порядок несення чи проходження військової служби;

3. кримінальна протиправність вчиненого діяння набуває ознак злочинного тільки у разі, якщо склад такого діяння міститься у розділі XIX КК України.

Як бачимо, злочинна діяльність проти України та її порядків в умовах воєнного стану вчиняється не тільки нападником на нашу неньку, а й, на привеликий жаль, й нашими військовослужбовцями. Зокрема, про достатню кількість таких кримінальних проваджень констатували судді Верховного Суду Касаційного кримінального суду Наталія Марчук і суддя ВС Олена Білоконь в рамках лекцій з підготовки та підвищення рівня кваліфікації помічників суддів місцевих загальних та апеляційних судів, організованої Національною школою суддів України⁴. Так, суддя необхідність звернути увагу на військові злочини, вчинені в умовах воєнного стану чи у бойовій обстановці.

⁴ Судді ВС розповіли про розгляд справ щодо військових злочинів та встановлення юридичних фактів під час дії воєнного стану. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1506379/

Тож, як бачимо, воєнні злочини належать до сфери виключно міжнародного кримінального права, а військові до компетенції національного законодавства, але мають достатньо спільних аспектів. Зокрема, до таких аспектів можна віднести те, що вчиняються майже усі в умовах ведення військових дій, мають достатньо загальних кримінальних ризиків, які їх обумовлюють та «підживлюють» їх вчинення. Аспектами, які їх відрізняють є:

– рівень відповідальності – одні на рівні міжнародного кримінального права, а інші на рівні національного кримінального права;

– міжнародним судовим органом, який розглядає провадження щодо притягнення осіб за вчинення воєнних злочинів, є Міжнародний кримінальний суд, який розташований у Гаазі. Розслідування проваджень за вчинення військових кримінальних правопорушень здійснює Національна поліція, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро та розглядаються судами національної юрисдикції;

– суб'єкт, який вчинив воєнний злочин, можна притягнути до відповідальності будь-коли, незалежно від того, скільки часу минуло з моменту вчинення злочину. Строки притягнення суб'єкта за вчинення військового злочину передбачені чітко положеннями КПК України.

На сьогодні вже пішов третій рік затяжного військового збройного конфлікту та активних військових дій на території нашої країни. Криміногенна ситуація з початку повномасштабного збройного вторгнення ворога на терени України залишається складною. Зокрема, за січень-листопад 2023 р. обліковано 453231 кримінальних правопорушень, що на 31 % більше, ніж за аналогічний період минулого року⁵. Підвищення показників злочинної діяльності відбувається на підґрунті росту криміногенних детермінант, які впливають на збільшення фактів вчинення кримінальних правопорушень, наприклад, проти життя і здоров'я особи відбувся приріст на +52,3% порівняно з минулорічними показниками, де за 11 міс. 2023 року обліковано рекордну за часів незалежності кількість умисних вбивств – 33 707, що на 83,5% більше, ніж у 2022 року (18363)⁶. При чому, слід підкреслити, що

⁵ Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ станом на 26.12.2023 р.
URL: <https://www.gp.gov.ua/>

⁶ Там само.

більшість з цих умисних вбивств вчинена на підґрунті саме збройного конфлікту.

Слід відмітити, що, при цьому, наявні кількісні показники вимірювання злочинності не відображають якісні зміни цього явища, зумовленими війною і змінами способу життя мільйонів людей. Треба розділити бачення В. Бесчатного про те, що злочинність в умовах війни зберігає основні довоєнні форми масової протиправної поведінки, спрямовані на незаконне заволодіння чужим майном, заподіяння шкоди життю та здоров'ю особи, незаконний обіг наркотичних засобів і психотропних речовин та інше, при цьому доповнюється новими видами протиправної діяльності, пов'язаними з незаконним використанням гуманітарної допомоги, колабораційною діяльністю, ухиленням від мобілізації, корупційними посяганнями у сфері оборони та інше⁷. Адже саме такі фактори є дійсно присутніми в нашому суспільстві на сьогодні в умовах військового стану та військових дій.

Очевидно, що в умовах збройного конфлікту ворога-нападника на території України, перш за все, відбулися зміни у структурі злочинності.

Загалом, аналіз вироків у Єдиному державному реєстрі судових рішень за останні 9 років та 2 місяці за вчинення міжнародних злочинів національними судами України винесено орієнтовно 585 вироків, з яких найбільше вироків за статтею 436-2 КК України – 514 вироків. За досліджуваний період українськими судами винесено 31 вирок з правовою кваліфікацією за статтею 438 КК України. В більшості дані учасників процесу знеособлені, вирoki всі обвинувальні, а в більшості текстів вироків є згадки різних норм міжнародного права. З досліджуваних вироків лише 4 винесено судами в ході повного судового розгляду за участю обвинувачених та з дослідженням доказів їх вини⁸.

Очевидно, що одною із основних криміногенних загроз для забезпечення правопорядку нашої країни є розповсюдження на території України міжнародних злочинів, частина з яких некриміналізовані Кримінальним кодексом України (далі – КК

⁷ Бесчастний В. Кримінальні виклики та загрози під час війни. Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: збірник А 43 матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 22 грудня 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 11-15.

⁸ Ключові проблеми України у розслідуванні воєнних злочинів. Результати дослідження. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kliuchovi-problemy-ukrainy-urozsliduvanni-voiennykh-zlochyni-v-rezultaty-doslidzhennia/>

України), відповідно не отримали фіксацію у кримінальній статистиці. Зокрема, за інформацією Офісу Генерального прокурора в період повномасштабного вторгнення з лютого 2022 року до грудня 2023 року було зареєстровано 119 299 злочинів агресії та воєнних злочинів, із них: порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК) – 115978; планування, підготовка або розв'язання та ведення агресивної війни (ст. 437 КК) – 88, пропаганда війни (ст. 436 КК) – 67, інші злочини – 3166⁹. Крім того, обліковано 15784 злочинів проти основ національної безпеки, із них: посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (ст. 110 КК) – 3819, державна зрада (ст. 111 КК) – 2888, колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК) – 6789, пособництво державі-агресору (111-2 КК) – 1010, диверсія (ст. 113 КК) – 80, інші злочини – 1198¹⁰. Крім наведених видів військових злочинів вище, як зазначає положення Римського статуту Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 р., Женевської конвенції від 12 серпня 1949 р., Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 09 грудня 1948 р. везуть на те, що до різновидів міжнародних злочинів відносяться й геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочини агресії, екоцид тощо.

Станом на 08 липня 2024 року слідчі Національної поліції України розпочали 121 608 кримінальних проваджень за фактами вчинення на території України злочинів військовослужбовцями збройних сил ворога та їхніми пособниками. З них: порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України) – 106 288; посягання на територіальну цілісність і недоторканість України (ст. 110 КК України) – 9 279; колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України) – 4 025; державна зрада (ст. 111 КК України) – 261¹¹.

З наведених статистичних показників військових злочинів є очевидним, що індекс їх вчинення зріс. На зростання цих показників впливають цілий ряд факторів. Формування всіх вказаних видів воєнних злочинів викликає широкий комплекс кримінальних викликів, зокрема, можна навести наступні:

⁹ Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф станом на 26.12.2023 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtab-noho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-07012024>

¹⁰ Там само.

¹¹ Злочини, вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 08.07.2024). URL: <https://vl.npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-08072024>

– фінансування і здійснення ворогом міжнародної терористичної діяльності проти України, її територіальної цілісності, державного суверенітету, прав і свобод, життя та здоров'я громадян України, що проживають на території держави, у тому числі, тимчасово окупованій частині, а також за її межами;

– злочини геноциду, що включають масові вбивства і заподіяння тілесних ушкоджень українцям, умисне створення умов життя, розрахованих на доведення до повного або часткового фізичного зниження української нації, а також примусове переміщення українських дітей країни-ворога;

– злочини проти людяності, що охоплюють ув'язнення, звалтування, катування цивільного населення під час окупації, масовані систематичні ракетні обстріли житлових кварталів і об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, переслідування українців на тимчасово окупованих територіях за національною ознакою, насильницька депортація цивільного населення на територію держави-агресора;

– воєнні злочини, що окрім свідомого грубого порушення законів і звичаїв війни, також охоплюють вбивства і жорстоке поводження з полоненими, примус цивільного населення воювати на стороні окупаційних військ, напад на медичний персонал і карети швидкої допомоги, грабування цивільного населення, умисне завдання ударів по будівлях, що мають релігійне, освітнє, культурне, наукове чи благодійне призначення, історичним пам'яткам, госпіталях та місцях зосередження хворих та поранених, якщо вони не є воєнними цілями та інші злочинні прояви;

– екоцид або цілеспрямований руйнівний вплив на природне середовище під час бойових дій;

– транснаціональна організована кіберзлочинна діяльність проросійських хакерів і злочинних організацій, спрямована на заподіяння шкоди та руйнування об'єктів критичної інформаційної інфраструктури, сфери електронних комунікацій, фінансову та банківську системи, електроенергетику, веб-ресурси органів державної влади та місцевого самоврядування¹².

Як бачимо, наведені кримінальні ризики за своїм масштабом суттєво в поганому сенсі впливають на життя України та її громадян,

¹² Бесчастний В. Кримінальні виклики та загрози під час війни. Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: збірник А 43 матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 22 грудня 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 11-15.

зокрема, на спосіб життя держави та її громадян, здоров'я, а інколи і безпосередньо на невід'ємне право жити. Слід підкреслити й той фактор, що наведені кримінальні ризики присутні так чи інакше у кожному з вказаних напрямленнях злочинної діяльності – як у військових правопорушеннях, так і воєнних.

2. Проблемні аспекти розслідування воєнних та військових кримінальних правопорушень під час воєнного стану в Україні

Проблем у питанні розслідування даних категорій злочинної діяльності чимало, але спробуємо деякі з них визначити. При цьому слід відмітити, що деякі проблеми притаманні у розслідуванні воєнних кримінальних правопорушень, а деякі присутні у розслідуванні військових кримінальних правопорушень. Але ж, зробимо акцент на проблематиці розслідування саме воєнних злочинів.

Хоч у всьому світу є змога спостерігати а війною на нашій території і нема сумнівів з приводу того, хто саме розв'язав збройний конфлікт в Україні, але у будь-якому разі є необхідність це довести з усіх правових позицій. Очевидно, що для того, щоб притягти винного суб'єкта до кримінальної відповідальності має бути суттєва аргументація, підтверджена очевидними зібраними доказами. Наразі різні правоохоронні органи, зокрема, знаходяться в процесі збору необхідних доказів. Ще весною 2022 року прокурор Міжнародного кримінального суду в Гаазі Карім Хан проголосив, що робота зі збору доказів розпочалася. У заяві перелічені назви 39 країн, які звернулися до МКС, і викладені копії звернень, зокрема, спільного від 38 країн, серед яких Велика Британія, Австрія, Чехія, Канада, Польща; і окремо звернення Литви¹³.

Він знову закликав «всіх, хто бере участь у бойових діях в Україні, суворо дотримуватися чинних норм міжнародного гуманітарного права».

Але в процесі збору доказів та й загалом у всьому процесі провадження розслідування військових та воєнних злочинів інколи є значні перепони. Зокрема, більшість з 255 опитаних представників органів досудового розслідування відзначили наявність складнощів,

¹³ Що таке воєнний та військовий злочин. Відповідальність. URL: https://urliga.ligazakon.net/ru/news/209975_shcho-take-vonniy-ta-vyskoviy-zlochinvdpovdalnst

які стають на перешкоді ефективному розслідуванню міжнародних злочинів¹⁴.

Нестача належних знань та достатність досвіду розслідування воєнних злочинів – саме такий висновок було зроблено експертами Української гельсінської спілки з прав людини¹⁵. Тай, як зазначалося самими опитаними правоохоронцями, основними такими складнощами є великі масштаби вчинених міжнародних злочинів на території України, законодавчі прогалини, брак необхідних ресурсів та знань специфіки розслідування таких злочинів. Всього 12% опитаних представників поліції проходили спеціальне навчання щодо особливостей розслідування даної категорії міжнародних злочинів. А от більше 50% опитаних прокурорів проходили навчання. Але кожен з цих правоохоронців вказували, що є необхідність у підвищенні рівня знань з метою підвищення ефективності рівня розслідування воєнних та військових злочинів.

Про малу ефективність роботи правоохоронних органів може говорити те, що за результатами аналізу матеріалів 21-го кримінального провадження, відкритих щодо вчинення воєнних злочинів у 50% справах розслідування не ведеться взагалі, очевидно, що в матеріалах справ наявні лише заява про злочин та докази, надані потерпілою стороною¹⁶. Але слід підкреслити, що у більшості випадків органи досудового розслідування продемонстрували значну оперативність у реєстрації проваджень.

Щодо питання безпосередньо проблемних аспектів, то, слід відмітити, що представники потерпілих зазначають, що часто не проводяться першочергових необхідних слідчих дій або не належне їх проведення, втрату доказів, відсутність необхідних заходів щодо забезпечення належного зберігання матеріалів відкритих проваджень, недосвідченість слідчих у багатьох питаннях щодо здійснення розслідування воєнних та військових злочинів. Частково можна такий стан справ пояснити і специфікою локації здійснення розслідування воєнних та військових дій. Адже треба констатувати той факт, що основною проблемою у провадженнях про

¹⁴ Ключові проблеми України у розслідуванні воєнних злочинів. Результати дослідження. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kliuchovi-problemy-ukrainy-urozsliduvanni-voiennykh-zlochyni-v-rezultaty-doslidzhennia/>

¹⁵ Там само.

¹⁶ Ключові проблеми України у розслідуванні воєнних злочинів. Результати дослідження. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kliuchovi-problemy-ukrainy-urozsliduvanni-voiennykh-zlochyni-v-rezultaty-doslidzhennia/>

розслідування воєнних та військових кримінальних правопорушень на території України є неможливість здійснювати слідчі дії на окупованих територіях, складність і небезпека їх проведення на територіях, де ведеться активні бойові дії, а також фізична неможливість затримання винних осіб, що знаходяться на території ворога та окупованих території Луганської та Донецької областях.

Тож, можна визначити певний перелік проблемних аспектів у процесі розслідування воєнних кримінальних правопорушень:

1. нестача майже усіх необхідних ресурсів для проведення належного розслідування воєнних злочинів;

2. недостатність профільних, спеціальних знань суб'єктів, які здійснюють розслідування воєнних злочинів;

3. недостатність досвіду у розслідуванні воєнних злочинів. Про це йдеться у дослідженні, для якого вони анонімно опитали представників правоохоронних органів;

4. наявність недостатньо належно організованої та ефективної координації роботи правоохоронних органів;

5. перенавантаженість органів досудового розслідування іншими кримінальними провадженнями;

6. наявність законодавчих прогалини (наприклад, неможливість проведення певних слідчих дій дистанційно, строки досудового розслідування);

7. затримки у часі щодо проведення необхідних слідчих дій;

8. відсутність чіткого визначеного механізму розслідування воєнних злочинів;

9. несвоєчасне повідомлення підозрюваного про відкриття кримінального провадження;

10. через ведення воєнних дій часта відсутність доступу до місця вчинення воєнного злочину;

11. часта відсутність доступу до інформації, яку мають вищі органи;

12. неналежна взаємодія між правоохоронними органами про здійсненні розслідування воєнних злочинів;

13. часте знищення доказів у результаті обстрілів, необхідність ремонтів тощо;

14. складнощі з доступом до доказів та свідків на окупованих територіях;

15. перепони на шляху ознайомлення із матеріалами кримінальних проваджень тощо.

Насправді цей перелік можна ще доповнювати, але наведені обставини є основними, які стоять на заваді у провадженні належної фіксації та розслідування вчинених воєнних злочинів.

Слід акцентувати увагу на одному із суттєвих факторів, які значно заважають здійсненню розслідування воєнних злочинів – не належна співпраця між суб'єктами, які здійснюють таке розслідування. Вбачається, що наразі правоохоронна система потребує налагодження більш ефективної співпраці між структурними підрозділами, посадовими особами, тощо при розслідуванні міжнародних злочинів в Україні. Адже через недостатність належної такої взаємодії, координації, наприклад, колишні полонені, які зазнали катувань, або потерпілі від сексуального насильства мають по кілька разів розповідати про свій досвід представникам різних органів. При чому, належну взаємодію треба вистроювати не тільки в рамках правоохоронної системи, а у взаємодії із потерпілими, підозрюваними, свідками та іншими учасниками даного кримінального провадження. Зокрема, з цього приводу у червні запрацював Координаційний центр підтримки потерпілих і свідків, задачею якого є допомога учасникам кримінального процесу. Правозахисники сподіваються, що це покращить комунікацію між органами досудового розслідування та потерпілими.

Слід сформулювати й певні пропозиції для потенційного вирішення зазначених раніше проблемних аспектів у розслідуванні воєнних злочинів:

1. необхідність чітко визначеної, спрогнозованої політики в питаннях переслідування за міжнародні злочини;
2. процес ратифікації Верховною Радою України Римського статуту;
3. покращення взаємодії, організації та координація різних органів досудового розслідування;
4. максимальне проведення оцифрування матеріалів розслідування воєнних злочинів;
5. визначення та затвердження єдиного механізму, порядку розслідування міжнародних злочинів;
6. організація належного навчання, передача досвіду іншими країнами нашим поліціјнтам, слідчим, прокурорам у питаннях здійснення розслідування воєнних злочинів тощо.

Перейдемо до питання процедури розслідування воєнних злочинів. Розслідування проваджень за вчинення військових кримінальних правопорушень здійснює Національна поліція,

Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро та розглядаються судами національної юрисдикції.

Офіс Генерального прокурора здійснює процесуальне керівництво розслідувань воєнних злочинів. Органи прокуратури контролюють дотримання законів та норм під час документування та розслідування воєнних злочинів іншими правоохоронними органами, а також представляють сторону обвинувачення у судах. Прокурори збирають докази воєнних злочинів ворога для забезпечення їх належної фіксації відповідно до міжнародних норм та практик. Тож, такі зібрані докази слугують доказовою базою вчинення воєнних злочинів в українських та в міжнародних судах.

Торкаючись питання документування воєнних злочинів слід звернути увагу на те, що військових слід наділити правом щодо здійснення документування воєнних злочинів та збитків, які такі злочини спричинили.

Слід відмітити, що документування є одним із суттєво значимих моментів розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних із воєнними злочинами. Документування – це запорука подальшого ефективного розслідування, притягнення винних до кримінальної відповідальності та відшкодування збитків. Однак в умовах воєнних дій документування і збір доказів мають свою специфіку та об'єктивно обумовлені перепони у вільному здійсненні.

Як правило у провадженнях, пов'язаних зі збройним конфліктом, що склався наразі, досудове розслідування ведеться органами Державного бюро розслідувань, СБУ і Національною поліцією України. Слід підкреслити, що величезна кількість воєнних злочинів вчиняється саме на лінії фронту, в ході бойових дій. Не зважаючи на статус військовослужбовців, СБУ, ДБР і Національну поліцію України, їх можна визначити, як «цивільні» органи досудового розслідування і які не мають достатньої можливості вільно потрапити до лінії розмежування аби здійснити документування воєнного злочину.

Як правило вчинені воєнні злочини починають розслідуватися вже після того, як Україна відновлює контроль над тимчасово окупованими територіями. Вбачається, що це є грубими порушеннями процесуального кримінального законодавства, хоч на те є і об'єктивні, незалежні від правоохоронців причини. Часовий проміжок, через який можуть розпочати розслідування, коливається від одного дня до значно довшого відрізка часу. Очевидно й те, що

за такий час усі наявні докази, матеріали, сліди вчинення воєнного злочину тощо можуть знищуватися дальшими воєнними діями, а це відповідно впливає негативно на весь процес здійснення розслідування. Не дає нагоди здійснити й документування заподіяних збитків.

Також суттєва проблема часто виникає, що не має змоги надати до правоохоронних органів інформацію про вчинений військовий злочин. Хто мож прийняти заву про такий злочин, якщо можуть бути вбиті цивільні особи або ж ті самі працівники поліції.

Важливо, що труднощі полягають у тому, що, якщо цього не зробити відразу, свідки можуть згодом загинути, переміститися в інший регіон України чи за її межі.

Дивлячись на зазначені фактори буде доцільним наділити правом здійснювати документування вчиненого воєнного злочину та усіх збитків, які цим злочином спричинили, саме тим суб'єктам, які безпосередньо відразу дізнаються про вчинений військовий злочин без звернення будь-якої особи – військові ЗСУ.

Міннесотський протокол про розслідування потенційно протиправних смертей 2016 р., Стамбульський протокол щодо ефективного розслідування та документування тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведження та покарання 1992 р. і документи, підготовлені Міністерством закордонних справ Великобританії, передбачають специфіку розслідування окремих жорстоких злочинів в ході бойових дій¹⁷.

Слід визнати важливість ролі військовослужбовців у фіксуванні фактів вчинення злочину в ході бойових дій та наголошує, що «командир, присутній на місці інциденту, повинен вжити всіх можливих заходів для забезпечення отримання та збереження відповідної інформації та доказів» (Принцип 2). Для можливості забезпечення цього слід підкреслити важливість та наявність спеціальної підготовки військовослужбовців, а також того, що статути збройних сил повинні визначати осіб, яким доручено займатися документуванням, відповідні строки і процедури, а власне

¹⁷ Стамбульський протокол щодо ефективного розслідування та документування тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведження та покарання: Міжнародний документ 1992 р. URL: <http://hostage.org.ua/novyny/stambulskiy-protokol-yak-instrument-dokumentuvannya-naslidkiv-katuvannya-z-metoyu-rozsliduvannya-naytyazhchih-mizhnarodnih-zlochiviv-vchinenih-v-umovah-zbroynogo-konfliktu/>

документування повинно бути пристосованим до можливостей тих, хто буде його здійснювати, і умов, у яких їм доведеться працювати.

На місці вчинення воєнного злочину військовослужбовці можуть, зокрема, здійснити таку слідчу дію, як огляд місця злочину, фотофіксацію, відеофіксацію, складання протоколу огляду та ін. Все це сприятиме своєчасному фіксуванню усіх обставин воєнного злочину та документування усіх доказів, матеріалів тощо. Також вони відразу на місці імена свідків, куди вони планують їхати, взяти їхні контактні та паспортні дані, щоб у подальшому, коли буде вестися досудове розслідування цивільними органами, можна було належним чином встановити свідків. Тому, очевидно, що воєнні можуть значним чином допомогти у фіксуванні та розслідуванні воєнних кримінальних правопорушень.

Але ж не дивлячись на такі потенційні можливості, українське законодавство наразі не дозволяє військовослужбовцями обов'язків такого характеру. Очевидно, на перших етапах війни, коли ситуація була на межі з неконтрольованою, підготовка військових у цьому руслі не була першочерговим завданням. Але зараз, в умовах відносної стабілізації оперативної ситуації, є зміст спрямувати сили на таку підготовку. Не йдеться про всіх військових, можливо, слід визначити окремих осіб у складі підрозділів певного рівня (бригадного, батальйонного чи ротного) або ж наділити цими повноваженнями командирів з'єднань.

Масштаби і серйозність злочинів є безпрецедентними в історії України, тому сьогодні вся правоохоронна система України постала перед складним завданням збирання доказів та розслідування міжнародних злочинів проти українського народу. Очевидно, що ефективне розслідування воєнних кримінальних правопорушень вимагає залучення значних ресурсів і відповідної компетенції слідчих, експертів, прокурорів. Суттєвим є залучення до цього процесу міжнародних фахівців та іноземних експертів, які мають досвід при документуванні та розслідуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та злочину геноциду і яким можуть поділитися із нашими правоохоронцями.

Очевидно, що говорити про проблеми розслідування військових злочинів модна багато, оскільки наразі це дуже гостро актуальна тематика.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, можна зробити висновки за такими блоками:

1. Воєнні злочини – це ті злочинні діяння, які вчиняються виключно на війні і відповідальність настає за міжнародними кримінально-правовими нормами, а військові злочини – це ті діяння, які вчиняються виключно у війську і відповідальність настає за національним законодавством. Саме ці основні аспекти їх відрізняють один від одного.

2. Сучасний стан хоч воєнних, хоч військових кримінальних правопорушень з наведених статистичних показників очевидно що тільки зростає.

3. Виходячи з наведеного переліку вище кримінальних ризиків, їх суттєво негативного впливу, вбачається конче необхідним у роботі органів охорони правопорядку та правоохоронних органів загалом приділяти належну, загострену увагу та контроль щодо максимального стримування та протидії кримінальних загроз інформаційній безпеці Україні, дезінформаційним заходам, операціям, які направляються на дискредитацію існуючої форми правління в нашій державі і Збройних Сил України, негативним управлінням суспільною свідомістю і поширенням панічних настановок в суспільстві, спотворення іміджу України на міжнародній арені тощо.

4. З наведеної раніше аргументації, вбачається, за необхідне чіткого визначення розглядуваних понять злочинної діяльності. Пропонується закріпити в КК України визначення воєнного злочину згідно міжнародного визначення, яке наведено в положеннях Женевських конвенцій 1949 року та у Римському Статуті. Також у розділі XIX КК України закіпінти й поняття військового злочину з метою правильного та всебічного тлумачення правового механізму притягнення винного суб'єкта за вчинення кожного з цих протиправних діянь.

5. Для потенційного вирішення існуючих проблемних аспектів у розслідуванні воєнних злочинів, вбачається, необхідність забезпечення чітко визначеної, спрогнозованої політики в питаннях переслідування за міжнародні злочини; негайно запустити процес ратифікації Верховною Радою України Римського статуту; здійснити заходи щодо максимального покращення взаємодії, організації та координації різних органів досудового розслідування; провести оцифрування матеріалів розслідування воєнних злочинів; визначитися та затвердити єдиний механізм розслідування

міжнародних злочинів; забезпечити організацію належного навчання, передача досвіду іншими країнами нашим поліціантам, слідчим, прокурорам у питаннях здійснення розслідування воєнних злочинів тощо.

6. На місці вчинення воєнного злочину військовослужбовці можуть, зокрема, здійснити таку слідчу дію, як огляд місця злочину, фотофіксацію, відеофіксацію, складання протоколу огляду та ін. Все це сприятиме своєчасному фіксуванню усіх обставин воєнного злочину та документування усіх доказів, матеріалів тощо.

7. Надати право військовослужбовцям здійснювати фіксацію та документування факту вчинення воєнного злочину, можливості певні слідчі дії, наприклад, як огляд місця злочину, фотофіксацію, відеофіксацію, складання протоколу огляду та ін. Це значно сприятиме своєчасному фіксуванню усіх обставин воєнного злочину та документування усіх доказів, матеріалів тощо.

АНОТАЦІЯ

В дослідженні розглядається сучасний стан та проблеми розслідування воєнних та військових кримінальних правопорушень. Значна увага приділена саме вчиненню та розслідуванню воєнних кримінальних правопорушень. Надано поняття воєнного та військового злочину. Визначено загальне та відмінне між цими злочинними видами діяльності. Наведений статистичний аналіз сучасного стану даних кримінальних правопорушень. Визначено перелік кримінальних ризиків, які сприяють існуванню цих злочинів. Наведений широкий перелік проблемних аспектів, які стоять на заваді у ефективного процесу розслідування воєнних злочинів. Запропоновано можливі шляхи подолання розглядуваних проблемних аспектів.

Література

1. Бесчастний В. Кримінальні виклики та загрози під час війни. Актуальні проблеми протидії злочинності і корупції: збірник А 43 матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 22 грудня 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 11-15.

2. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення рф станом на 26.12.2023 р. URL: <https://vl.npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-26122023>

3. Злочини, вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 08.07.2024). URL: <https://vl.npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-08072024>

4. Ключові проблеми України у розслідуванні воєнних злочинів. Результати дослідження. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/kliuchovi-problemy-ukrainy-u-rozsliduvanni-voiennykh-zlochyni-v-rezultaty-doslidzhennia/>

5. Римський Статут Міжнародного кримінального суду : Міжнародний документ № 995_588 від 17.07.1998 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

6. Стамбульський протокол щодо ефективного розслідування та документування тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поводження та покарання: Міжнародний документ 1992 р. URL: <http://hostage.org.ua/novyny/stambulskiy-protokol-yak-instrument-dokumentuvannya-naslidkiv-katuvannya-z-metoyu-rozsliduvannya-naytyazhchih-mizhnarodnih-zlochyniv-vchinenih-v-umovah-zbroynogo-konfliktu/>

7. Судді ВС розповіли про розгляд справ щодо військових злочинів та встановлення юридичних фактів під час дії воєнного стану. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1506379/

8. Устав Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950___140950.

9. Що таке воєнний та військовий злочин. Відповідальність. URL: https://jurliga.ligazon.net/ru/news/209975_shcho-take-vonniy-ta-vyskoviy-zlochyn-vdpovdalnst

Інформація про автора:

Паламарчук Галина Вікторівна,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

факультету підготовки фахівців

для органів досудового розслідування

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ПІДРОЗДІЛІВ ПОЛІЦІЇ З НАСЕЛЕННЯМ У ПІСЛЯОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Пасько О. М., Прудка Л. М.

ВСТУП

Сучасний стан розвитку нашої держави обумовлений новими формами взаємодії між суспільством та органами влади. Особливо концептуально новим є необхідність формування нових стратегій допомоги особам, які постраждали під час воєнних подій в Україні. Це новий для нас досвід, але незважаючи на це, потрібно швидко визначати проблеми та знаходити шляхи їх вирішення. Так, актуальним постає саме питання психологічних особливостей взаємодії підрозділів поліції з населенням у післяокупаційний період під час воєнного стану.

Українці здобувають новий досвід життя, який обумовлюється дією військового стану в державі та постійною напругою щодо збереження життя та здоров'я від країни агресора. Цей досвід пов'язаний не тільки із фізичним існуванням, а потребою бути стресостійкими та резильєнтними до тих стресових ситуацій та обставин, в яких ми опинились. Із початком повномасштабного вторгнення росії на територію України, майже всіх українців об'єднав єдиний стресовий стан, з яким не кожен може самостійно впоратись і у разі якщо не реагувати на прояви та симптоми стресу, то це може призвести до фізичного та емоційного виснаження організму й різних депресивних розладів. Саме тому перша леді України Олена Зеленська спільно із Кабінет Міністрів України звернули увагу на необхідність збереження ментального здоров'я громадян та запровадили низку дієвих та ефективних програм із психологічної допомоги українцям щодо відновлення психічного здоров'я.

Особливої уваги із збереження ментального здоров'я потребують українці у післяокупаційний період. Оскільки певний час вони жили в обмеженнях базових потреб людини та страху щодо збереження як власного життя та здоров'я, так і близьких. Все це накладає відбиток на психічне здоров'я, і людина сама не розуміє, що з нею

відбувається. Тому потрібно своєчасно відреагувати на симптоми тривожних сигналів та надавати психологічну допомогу. Тому працівники поліції повинні володіти знаннями та навичками першої психологічної допомоги, з метою своєчасного діагностування психічних розладів та профілактики постратматичних стресових розладів.

Психологічні особливості взаємодії підрозділів поліції з населенням у післяокупаційний період під час воєнного стану охоплюють широкий спектр аспектів: психологічні наслідки окупаційного періоду на населення; аналіз реакцій на стресові ситуації та постратматичний стрес; психологічні аспекти роботи поліції з жертвами насильства та внутрішньо переміщеними особами під час післяокупаційного періоду; взаємодія з травмованими особами; способи покращення комунікативних навичок поліцейських для побудови довіри з боку населення; етичні аспекти роботи поліції в післяокупаційний період; важливість дотримання прав людини, включаючи захист вразливих груп населення.

Дослідження в цій області вимагають багатогранного підходу та урахування контекстуальних факторів для ефективного розв'язання психологічних проблем.

1. Психічний емоційний стан українців в умовах окупації та післяокупаційний період під час воєнного стану

Україна в наш час знаходиться на етапі осмислення значущості психічного благополуччя людей, де багато важливих пізнань стають очевидними. Уроки, засвоєні з інших надзвичайних ситуацій, свідчать, що війна матиме прямі й опосередковані наслідки для психічного здоров'я та благополуччя українців.

Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, 20% населення, яке упродовж останніх десяти років проживає в постраждалих від військових конфліктів районах, має певну форму психічного розладу – від легкої депресії і тривожності до психозу, і майже кожна десята особа має психічний розлад помірного або тяжкого ступеня¹.

Умови воєнного стану суттєво впливають на психічний та емоційний стан українців, особливо тих, що пережили окупацію.

¹ Повномасштабна війна несе серйозні загрози для психологічного здоров'я і благополуччя переважної більшості населення. *Український Медичний Часопис*. URL: <https://umj.com.ua/uk/novyna/> (дата звернення: 10.03.2024).

Довготривала окупація та воєнний стан можуть спричинити виснаження, втому та емоційне вигорання серед населення. Втрата свободи, економічні труднощі та соціальна нестабільність можуть призводити до почуття безнадійності та пригніченості. Воєнні дії часто супроводжуються фізичними травмами, втратами близьких людей та руйнуванням інфраструктури. Ці втрати також можуть мати серйозний вплив на психічне благополуччя та емоційний стан наших громадян.

Стресовий стан, в якому опинились українці обумовлений зовнішнім фактором – вплив країни агресора. Переміна настрою під час таких кризових подій є нормальним. У зв'язку із цим виникає потреба розглянути психічний стан українців, які знаходились, або продовжують знаходитись в окупації та визначити зміни їх станів.

Розглянемо детальніше ці стани.

Так, у енциклопедії Вікіпедія під **агресією** (лат. *aggressio* – напад), визначається інстинктивна індивідуальна поведінка людей, тварин, яку породжує страх, лють тощо. Вона виражається в нападі або загрозі нападу на інших осіб².

Агресія – це поведінка, яка спричинює шкоду іншим людям або самій людині. Агресія проявляється у нанесенні шкоди іншим людям, у вербальних образах, погрозах, ворожих насмішках, жартах, а також містить непрямі форми фізичної та вербальної агресії (ворожа міміка, жестикуляція та ін.)³.

Гнів є однією з основних емоцій людини. А ще він – провісник агресії. Зазвичай людина впадає в гнів через проявлену до неї несправедливість. Потім наступає заспокоєння або спалах люті. Але одна справа, коли людина гнівається за реальної причини, інша – коли напади люті провокуються дрібницями.

Агресія може розглядатися не тільки як поведінка, але і як: соціально-психологічне явище; поточний психічний стан; відносно стійка властивість нервової системи; потреба в отриманні певних почуттів, відчуттів і емоцій.

Тривога – це:

– негативно забарвлений емоційний стан, що виражає відчуття невизначеності, очікування негативних подій, важко визначене передчуття чогось;

² Агресія. *Вікіпедія*. URL: <https://wikipedia.org/> (дата звернення: 10.03.2024).

³ Агресія. URL: <https://healthcenter.od.ua/psyhichne-zdorovyia/agresiya/> (дата звернення: 10.03.2024).

- емоційна відповідь на можливу психічну загрозу.

Тривога відчувається на рівнях:

поведінковому:

- напруга;
- стурбованість, хвилювання, нервозність, передчуття невдачі;
- невизначеність, безсилля, неможливість прийняти рішення;
- самотність, безпомічність, незахищеність;
- втрата можливості концентруватися на чомусь, окрім небезпеки, що наближається.

фізіологічному:

- часте дихання;
- збільшення хвилинного об'єму циркуляції крові;
- підвищення артеріального тиску та прискорення пульсу;
- зростання загальної збудженості;
- уповільнення травлення;
- припинення слиновиділення, сухість у роті;
- зниження порогів чутливості, нейтральні стимули отримують негативне забарвлення.

Кожній людині властивий певний рівень тривожності, що сприймається нею по-різному. Загострення тривожності може бути пов'язане із конкретними ситуаціями чи подіями (фобічна тривога) або виникати спонтанно.

Тривожність проявляється у схильності людини переживати найрізноманітніші ситуації, як такі, що їй чим-небудь загрожують та відчувати при цьому незвичайний страх і неспокій, який не спрямований на певний предмет або явище. Тривожність тим вища, чим:

а) людина більше розмірковує про можливу особисту невдачу у відповідальній справі, ніж про саму справу;

б) людина намагається уникати різних життєвих помилок, навіть незначних, наприклад, схильність неодноразово перевіряти ще раз результати своїх дій (може вернутися додому з половини шляху, щоб перевірити чи замкнені двері, чи вимкнене світло, вода, газ тощо);

в) особа важче переживає різні очікування: в чергах, транспорті тощо;

г) людина невпевнена у собі і у своїх діях, легше впадає у сум, недовірлива, схильна завчасно виконувати навчальні завдання, має підвищену відповідальність і навіть певна «занудність» при виконанні громадських доручень тощо.

Страх – це внутрішній стан, обумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха. Із точки зору психології вважається негативно забарвленим емоційним процесом⁴.

Страхи, які виникають у ситуаціях, небезпечних для життя і здоров'я, носять охоронну функцію, і тому вони корисні.

Отже, для людини як біологічної істоти виникнення страху не лише доцільне, а й корисне. Однак для людини як соціальної істоти страх часто стає перешкодою для досягнення поставлених нею цілей.

Стан страху є досить типовим для людини, особливо в екстремальних видах діяльності й за наявності несприятливих умов і незнайомої ситуації. У багатьох випадках механізм появи страху в людини є умовно-рефлекторним, у результаті випробуваного раніше болю чи якоїсь неприємної ситуації. Можливий і інстинктивний вияв страху. Причиною страху може бути і наявність чогось загрозового, і відсутність того, що дає безпеку (наприклад, матері для дитини)⁵.

Страх може перейти межу й набути патологічної форми. Наприклад, під час тривожного невроту ми стикаємося з його непромірно високим рівнем вияву.

Видом невротичного страху є фобія, яка пов'язана з конкретним об'єктом чи ситуацією. Суб'єктивно фобія дуже неприємна. Хоча людина й усвідомлює її необґрунтованість та безглуздість, але позбутися, подолати фобію, як правило, не може. Коли фобія опанує людину, її не можна придушити зусиллям волі. А що сильніше вона прагне подолати фобію, то більше її зміцнює.

Фобія – це патологічний страх, певна установка реагувати у формі акцентованого страху на деякі ситуації та об'єкти. Для фобії характерні тривалість, інтенсивність і неможливість самостійно подолати її зусиллям волі⁶.

Встановлено, що у виникненні нервового страху або фобії важливе значення має не стільки психічна травма, як стійка фіксація первинної реакції переляку й широка генералізація (поширення) страху. Коли фобія не дуже виражена, то невротичний страх виникає

⁴ Чи маєте ви страх та який саме? URL: <https://bsmu.edu.ua/> (дата звернення: 10.03.2024).

⁵ Характеристика різних емоцій (Е. П. Льїн). *Психологія*. URL: <https://psychologis.com.ua/> (дата звернення: 10.03.2024).

⁶ Психічні стани особистості в різних ситуаціях життєдіяльності. URL: <https://pidru4niki.com/> (дата звернення: 10.03.2024).

лише в ситуації, схожій на травмуючу ситуацію, яка і стала причиною цієї фобії⁷.

У післяокупаційний період під час воєнного стану страх у населення може бути викликаний різноманітними факторами. Деякі з них включають:

- небезпеку для особистої безпеки: воєнний стан і окупація можуть створювати загрозу безпеці громадян, таку як напади або репресії. Люди можуть відчувати страх перед фізичними та психологічними наслідками таких загроз;

- втрату контролю: умови воєнного стану можуть призводити до відчуття втрати контролю над ситуацією та життям. Це може викликати страх перед непередбачуваними подіями, втратою родини та близьких, економічною нестабільністю та іншими негативними наслідками;

- важкі життєві умови;

- нестабільність та невизначеність. Це може викликати страх перед невідомими перспективами та небезпекою для спокою та стабільності;

- економічні труднощі, евакуація та переселення. Ці зміни можуть викликати страх перед втратою стабільності, комфорту та соціальної підтримки.

У післяокупаційний період під час воєнного стану може спостерігатись прояв паніки серед населення. Це може бути результатом тривожної та нестабільної ситуації, страху, невизначеності та загрози безпеці.

Паніка – це раптовий, несвідомий страх, стан інтенсивної тривоги перед реальною або передбачуваною загрозою. Паніка є сильною стресовою реакцією організму на часто несподівані і лякаючі події⁸.

Люди можуть втратити контроль над своїми емоціями та почати діяти безрозсудно.

У ситуаціях паніки можуть поширюватись неперевірені та недостовірні інформаційні повідомлення. Це може збільшити тривогу та спричинити додаткову нестабільність.

⁷ Психічні стани особистості в різних ситуаціях життєдіяльності. URL: <https://pidru4niki.com/> (дата звернення: 10.03.2024).

⁸ Стрес і паніка, який між ними зв'язок? URL: <https://znaniya.org/> (дата звернення: 10.03.2024).

Люди, що переживають паніку, можуть демонструвати фізичні симптоми, такі як підвищений пульс, нежить, задишка, потовиділення, тремтіння або нудота.

У таких ситуаціях важливо, щоб поліція діяла розумно та контролювала ситуацію, забезпечуючи безпеку та порядок. Поліцейські повинні надавати спокій, розуміння та допомогу людям, що переживають паніку. Також важливо підтримувати відкритий та ефективний комунікаційний процес з громадою, щоб уникнути спотворення інформації та зменшити ризик подальшого поширення паніки.

У післяокупаційний період під час воєнного стану, населення може відчувати стан апатії. **Апатія** – це втрата інтересу, мотивації та енергії, що часто супроводжується відчуттям безсилля та безнадійності.

Люди можуть стати втомленими і втратити мотивацію через постійний стрес, тяжкі умови життя та втрату близьких.

Воєнний стан може призводити до втрати надії на поліпшення ситуації. Наступність кризових подій та відсутність видимих змін можуть призвести до відчуття, що нічого не залежить від дій окремої людини.

Також слід пам'ятати, що соціальна ізоляція в окупаційний період може також сприяти розвитку апатії: втрата підтримки спільноти, втрата зав'язків із близькими та друзями.

В таких умовах може виникати відчуття безсилля, коли населення може відчувати відсутність контролю над ситуацією та відсутність можливості впливати на неї. Це може призвести до відчуття безсилля та втрати мотивації.

Для протидії стану апатії у післяокупаційний період під час воєнного стану, важливо, щоб була забезпечена підтримка та допомога населенню. Поліція та інші соціальні служби можуть здійснювати наступні заходи:

- забезпечити доступ до психологічної підтримки та консультування для тих, хто відчуває апатію та емоційний виснаження.

- створити можливостей для відновлення соціальних зв'язків і підтримки спільноти;

- забезпечити населення достовірною та зрозумілою інформацією про ситуацію, можливі перспективи та можливі шляхи покращення та ін.

Всі ці заходи мають сприяти зменшенню стану апатії у населення та підтримці його фізичного та психічного благополуччя післяокупаційного періоду під час воєнного стану.

Депресія є серйозним психічним розладом, який впливає на настрій, думки, поведінку та загальний фізичний стан людини. Це стан, який перевищує звичайні коливання настрою та емоційну реакцію на повсякденні стресори. Характеризується тривалим відчуттям сумніву, втрати інтересу до раніше приємних справ, енергетичного зневірення та загального зниження життєвого тону.

Основні ознаки депресії включають:

1. Людина може почувати постійний пригнічений настрій, без видимих причин. Відчуття сумніву, неприязні до себе та надмірна самокритика є поширеними.

2. Інтерес та задоволення від раніше приємних справ, хобі, соціальних контактів зменшується або втрачається повністю. Здатність до відчуття радості і задоволення стає обмеженою.

3. Людина може відчувати постійну втому, втрату енергії та відчуття фізичної важкості. Здійснення навіть найпростіших щоденних справ може бути складним завданням.

4. Депресія може викликати зміни в режимі сну, такі як безсоння або збільшену сонливість. Сон може бути порушеним, з пробудженням рано вранці та нездатністю заснути.

5. Депресія може впливати на пам'ять, увагу та здатність концентруватися. Людина може відчувати труднощі в прийнятті рішень, нездатність фокусуватися на роботі або навчанні.

6. Деякі люди з депресією можуть втрачати апетит та втрачати вагу, тоді як інші можуть відчувати збільшений апетит та набирати вагу.

7. У найбільш серйозних випадках депресії може виникати втрата інтересу до життя, поява думок про смерть або самогубство. Це вимагає негайного медичного втручання.

Важливо зазначити, що депресія може виявлятися в різних формах та з різними симптомами у різних людей.

У людей, які були свідками або пережили пряму участь у воєнних подіях, цей стан розвивається і спричинює поглиблення недієздатності та тривалі труднощі. До 20% осіб, що пережили травматичну подію, страждають від посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) – це непсихотична відстрочена реакція на травматичний стрес, здатний викликати психічні порушення практично у кожної людини⁹!

Особи з ПТСР продовжують переживати травматичний досвід у нічних жахах та флешбеках, почуваються відрізнаними від сім'ї та друзів, уникають ситуацій, що нагадують їм про подію, а їхнє тіло, зазвичай, перебуває у стані «бойової готовності». Інтенсивність цих симптомів є різною для різних людей і може призводити до значної недієздатності.¹⁰

ПТСР є комплексом реакцій людини на травму, де травма визначається як переживання, потрясіння, яке у більшості людей викликає страх, жак, провини, почуття безсилля.

Комплексний опис симптоматики¹¹:

- 1) збудливість і дратівливість;
- 2) невтримний тип реагування на раптові подразники;
- 3) фіксація на обставинах травмуючої події;
- 4) відхід від реальності;
- 5) схильність до некерованих агресивних реакцій.

При ПТСР у людини спостерігаються такі ознаки¹²:

Немотивована пильність. Пильно слідкує за всім, що відбувається навколо неї, ніби їй постійно загрожує небезпека), що переходить у підозрілість, очікування загрози і нападу.

«Вибухова» реакція. При найменшій несподіванці людина робить різкі рухи – кидається на землю при гучному звуці, різко обертається і приймає бойову позу, коли хтось наближається до неї за спиною.

Притуплення емоцій і агедонія (відсутність почуття задоволення, радості життя). Їм важко встановити близькі і дружні стосунки з оточуючими.

Агресивність. Як правило, проблеми вирішує за допомогою грубої сили, хоча трапляються випадки психічної, емоційної і вербальної агресивності. Людина схильна застосовувати силовий тиск на оточуючих людей кожен раз, коли хоче добитися свого,

⁹ Відстрочені реакції на травматичний стрес. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). URL: <https://vnmnu.edu.ua/> (дата звернення: 10.03.2024).

¹⁰ Мартін Мюллер. Якщо ви пережили психотравмуючу подію. Львів: Видавництво Українського католицького університету: Свічадо, 2014. С.14.

¹¹ Мартін Мюллер. Якщо ви пережили психотравмуючу подію. Львів: Видавництво Українського католицького університету: Свічадо, 2014. С.14

¹² Посттравматичний синдром. URL: <https://domovyk.com/> (дата звернення: 10.03.2024).

навіть якщо мета не є життєво важливою. Періодичні напади люті, особливо після прийому алкоголю або інших наркотичних речовин.

Порушення пам'яті і концентрації уваги. Людина відчуває труднощі коли потрібно зосередитися чи щось згадати. Такі труднощі виникають при певних обставинах, особливо в соціально значимих ситуаціях (публічний виступ, іспит і т.д.). В деяких моментах концентрація може бути прекрасною, але як тільки з'явиться якийсь стресовий фактор, то людина вже не в силах зосередитися).

Депресія. У стані посттравматичного стресу депресія досягає найбільш темних глибин людського відчаю, коли здається, що все життя не має сенсу. Цей стан супроводжує нервові виснаження, апатію і негативне ставлення до життя.

Загальна тривожність, як основна складова звичайного емоційного фону. Появляється як на фізіологічному рівні (підвищений артеріальний тиск, болі в спині, спазми шлунку, головні болі) так і на психологічному рівні (постійний неспокій і стурбованість, «параноїдальні» явища, наприклад, необгрунтована боязнь переслідування) і емоційних переживаннях (постійне почуття страху, невпевненість в собі, комплекс провини).

Напади люті. Непомірний гнів, а саме вибухи люті за силою подібні до виверження вулкана. У багатьох осіб такі напади виникають під впливом наркотичних речовин, особливо алкоголю, але можуть виникати і без них.

Думки про самогубство. Коли життя стає більш лякаючим і болючим ніж смерть, думки покінчити зі всіма стражданнями приваблюють.

«Провина за те, що вижив». Почуття провини через те, що вижив у важких випробуваннях, які вартували іншим життя, часто властиве тим, хто потерпає від «емоційної глухоти» (нездатності пережити радість, любов, кохання, співчуття і т.д.) з часу травмуючих подій.

2. Психологічні особливості комунікації підрозділів поліції

з населенням у післяокупаційний період під час воєнного стану

Війна поміняла у людях все. Ми вже ніколи не будемо такими, як були раніше. Проте, важливо зрозуміти, що психіка людей, які перебували у більш-менш безпечних містах кардинально відрізнятиметься від психіки тих, хто весь цей час перебував у самому лоні війни, хто переживав постійні обстріли, хто сидів в окупації.

Для того, щоб зрозуміти, як говорити з цими людьми, що вони відчують та як організм адаптується до війни та післяокупаційного періоду, важливо враховувати наступні аспекти.

Люди, які пережили війну, можуть мати травматичні досвіди, такі як втрата близьких людей, фізичні та емоційні страхи, посттравматичний стресовий розлад. Вони можуть відчувати невпорядковані емоції, страх, тривогу та депресію. Важливо бути чутливими до їхнього досвіду і надати їм підтримку та можливість висловитися.

Війна та окупація змінюють умови життя людей. Вони можуть зіткнутися зі зниженням життєвого рівня, економічними труднощами, втратою робочих місць та соціальних змінами. Це може викликати стрес і вимагати адаптації до нових умов.

Поліція та інші служби безпеки мають важливу роль у наданні психологічної підтримки населенню. Це може включати психологічну підтримку в посттравматичному періоді, підтримку у подоланні стресу та тривоги, а також надання інформації та ресурсів для самопомоги.

Загалом, важливо пам'ятати, що адаптація населення в умовах окупації та післяокупаційного періоду під час воєнного стану є складним та багатограним процесом, який вимагає координації зусиль різних структур та розуміння потреб та проблем населення.

За рахунок того, що у момент порушеної безпеки, через етапи проходження шоку від війни, змінюється структура мозку. Якщо до війни у нас у мозку активно працюють когнітивні зони, які відповідають за когнітивну діяльність, інтелектуальну діяльність. То зараз, у момент небезпеки, найдавніша зона мозку – ректильна – бере все у своє керування, таким чином притуплюються когнітивні можливості. Людина більше стає зосереджена на виживанні і адаптується, щоб вижити, а когнітивна частина мозку просідає. Це виражається у тому, що люди не можуть вести як раніше інтелектуальну, або творчу діяльність – це неможливість довго зосереджуватись на чомусь, неможливість багато і довго думати, аналізувати. Це нормально. Нормально втомлюватись швидко, нормально не запам'ятовувати, бо інша зона мозку тягне на себе всю енергію¹³.

¹³ Жити під обстрілом: як реагує наша психіка на війну та як спілкуватися з тими, хто був в окупації, – поради психолога. URL: <https://6262.com.ua/> (дата звернення: 10.03.2024).

Дуже часто, майже завжди, у людей, які проживають там, де йдуть бойові дії, з'являється момент нечутливості до того болю, який навколо. Бо людина свідомо, або не за своїм бажанням, але залишається у цьому місці. Людині боляче бачити і цю неймовірну кількість трупів, і постійні смерті. Але у нас дуже універсальна психіка. Довго відчуття болю виносити неможливо, тому психіка відключає цей механізм, а на протипагу йому йде ось цей цинізм і своєрідна жорстокість.

Наприклад, у мирний час всі кажуть, що лікарі жорстокі, можуть по-чорному жартувати. Чому? Бо вони весь час стикаються з людською біллю. Залишатись у робочому стані, бути лікарем, неможливо, не ставши трохи сухим емоційно. Наприклад, хірургам забороняється оперувати родичів. Навіть найкращим хірургам. Чому? Бо в момент операції він буде більше родичем, ніж лікарем. Він буде чутливим, а бути функціонально професійним можна лише тоді, коли відключив почуття. Так само і люди, які залишаються у цих місцях, містах, селищах. Ніякого серця не вистачить, щоб все це пережити, відгорювати, відплакати. Людина перестас це робити. Чутливість наче завмирає. Це для того, щоб вижити.

Перше, що мають розуміти працівники поліції, що будь-яка реакція людини, будь-який її прояв – це норма. Якщо тримати це за основу, тоді можна по-людському сприймати прояви інших людей. Бо вони можуть бути різними. Одні можуть бути у ступорі і шоці, взагалі не розмовляти. І це нормально. Інші можуть бути розгубленими, як маленькі діти. І це теж нормально. Треті можуть бути злі чи агресивні, аж до ненависті, звинувачень. І це теж нормально. Панічні страхи, коли людина буде поруч з вами падати, чи трястись, закривати голову – для нього це теж нормально. Бо він пробує у стані окупації, і те, що там відбувалося – це за гранями людського.

Взаємодія поліції з населенням, яке відчуває тривогу в післяокупаційний період під час воєнного стану, має свої особливості. Оскільки такі люди переживають психологічний стрес та можуть бути вразливими, важливо дотримуватись певних підходів при взаємодії з ними. Нижче наведено деякі особливості взаємодії поліції з населенням, яке відчуває тривогу:

1. Поліцейські повинні виявляти емпатію та співчуття до людей, які переживають тривогу. Проявляйте розуміння, слухайте їхні оповіді та проявляйте інтерес до їхніх емоцій та потреб.

2. Комунікація з особами, які відчувають тривогу, повинна бути відкритою та зрозумілою. Використовуйте просту мову, уникайте вживання складних термінів або юридичних термінів, щоб unikнути додаткового стану тривоги або непорозуміння.

3. Основним завданням поліції є забезпечення безпеки населення. Дотримуйтесь процедур безпеки та надавайте відчуття захищеності та безпеки людям, які відчувають тривогу.

4. Забезпечуйте населення достовірною інформацією про ситуацію та заходи, які приймаються для їхньої безпеки. Чітко пояснюйте процедури та роз'яснюйте можливі наслідки.

5. Поліція повинна співпрацювати з іншими організаціями, такими як психологічні служби або соціальні працівники, для забезпечення повноцінної підтримки та допомоги людям, які відчувають тривогу.

6. Дотримуйтесь принципу толерантності та поваги до індивідуальних потреб та реакцій людей, які переживають тривогу. Уникайте суджень або критики, а замість цього надавайте підтримку та розуміння.

Як реагувати на страх¹⁴.

1. Покладіть руку постраждалого собі на зап'ястя, щоб він відчув ваш спокійний пульс. Це буде для нього сигналом: «Я зараз поруч, ти не один». У таких випадках можна обговорити з постраждалим об'єкт цього страху, але найголовніше – не залишати його наодинці із самим собою. Вислухайте людину, уникаючи ігнорування значимості страху, не використовуйте фразу: «Дурниця, усе минеться, Вам нема чого боятися», – у такому стані суб'єкт не здатний критично мислити. Потрібно слухати потерпілого, проявляти зацікавленість, висловлювати йому розуміння, співчуття.

2. Дихайте глибоко й рівно. Спонукайте потерпілого дихати в одному з вами ритмі. Цього можна домогтися, спочатку підстроївшись під його хекання, а потім, поступово сповільнюючи ритм, роблячи своє дихання більш глибоким з кожним вдихом.

Як реагувати на агресію. Треба залишатися спокійним і не опускається до рівня розлюченого співрозмовника. Якщо немає можливості блокувати контакт, пішовши від нього, потрібно стійко витримати атаку. Дивитися прямо в очі, тримаючи голову високо, наводячи аргументовані докази. Однак сперечатися не потрібно. У

¹⁴ Як надавати першу психологічну допомогу URL: <https://phc.org.ua/> (дата звернення: 10.03.2024).

такому протистоянню важлива витримка і терпіння. Потрібно навчитися розпізнавати почуття агресії, вміти розуміти її причину і боротися з нею.

Необхідно враховувати і той факт, що в цих умовах потерпілі і їх родичі знаходяться в стані сильної емоційної напруги, тож їх реакції на помилки та недоліки в роботі правоохоронців можуть бути вкрай агресивними. Тому працівники поліції в умовах надзвичайної ситуації повині завжди пам'ятати про те, що їм не рекомендується робити, та про те, що їм категорично забороняється. Виконання цих правил допоможе знизити вірогідність виникнення частки провокуючих ситуацій та допоможе більш продуктивно працювати з людьми.

При виконанні своїх обов'язків в умовах надзвичайної ситуації поліцейському забороняється:

- проявляти бурхливі емоції на очах родичів, особливо сміх. Родичі потерпілих, які переживають горе, очікують від інших «металевої» витримки, і коли на їх очах поліцейський дозволяє собі хоч маленький прояв зайвих емоцій, він моментально втрачає їх прихильність. Навіть маленька посмішка на обличчі поліцейського може бути помічена постраждалими та їх близькими і завдати їм ще більше негативних емоцій, більших душевних страждань;

- критикувати колег на очах у постраждалих. Кожна людина не завжди все робить правильно, інколи трапляються помилки. Але зауваження у присутності потерпілих призводять до негативного ставлення до всіх поліцейських, виникає недовіра до їх професійної компетенції;

- давати нездійсненні обіцянки. Наприклад, говорити людині: «Все буде добре!», коли в цей час невідома доля когось із її близьких.

- використовувати фрази типу: «Та чого ви плачете?»;

- у присутності родичів давати неперевірену інформацію. Ця інформація може перетворитися на слух, з яким у подальшій роботі прийдеться боротися саме поліцейським. Крім того, неперевірені дані лише нашкодять психологічному стану родичів постраждалих.

Як реагувати на паніку. Взаємодія поліції з особами, які відчувають паніку, має свої особливості і вимагає певного підходу з боку правоохоронних органів:

- поліцейські повинні зберігати спокій і демонструвати професіоналізм під час взаємодії з особами, які переживають паніку. Це допоможе заспокоїти їх і створити атмосферу довіри;

– важливо показати особам, що поліція розуміє їх емоційний стан і готова їх підтримати. Слухайте їхні оповіді, виявляйте розуміння та проявляйте емпатію;

– взаємодія з особами, які відчувають паніку, повинна базуватися на чіткій та зрозумілій комунікації. Використовуйте просту мову, уникайте загальних термінів або юридичних термінів, які можуть бути заплутані для них.

– поліцейські повинні забезпечувати безпеку як для самих осіб, які переживають паніку, так і для навколишнього оточення. Використовуйте неагресивні методи та техніки для заспокоєння ситуації.

– у деяких випадках може бути необхідно залучити психологів для надання додаткової допомоги особам, які переживають паніку. Поліцейські можуть співпрацювати з такими фахівцями для забезпечення найефективнішої підтримки.

Загалом, взаємодія поліції з особами, які відчувають паніку, вимагає терпіння, професіоналізму та вміння ефективно комунікувати. Головна мета полягає в забезпеченні безпеки та підтримки таких осіб у важких емоційних ситуаціях.

Як спілкуватися з тим, хто втратив близьку людину

Окремої уваги заслуговує інформація щодо особливостей спілкування та обрання тактики поведінки поліцейського з людиною, яка втратила близького. Це допоможе краще налаштуватися на стан людини, що втратила рідного або близького, змусить замислитися над сенсом і метою вимовних фраз.

Безумовно, існує багато варіантів поведінки поряд з людиною, що потрапила в ситуацію горя. Почати роздуми з приводу того, як оточуючі реагують на чуже горе, хотілося б словами Стефана Цвейга. «... Є два види співчуття. Одне – легкодумне і сентиментальне, воно, по суті, ніщо інше як нетерпіння серця, що поспішає скоріше позбутися важкого відчуття при вигляді чужого нещастя; це не співчуття, а лише інстинктивне бажання захистити свій спокій від страждань ближнього. Але є й інше співчуття – правдиве, яке вимагає дій, а не сентиментів, воно знає, чого хоче, і сповнене рішучості страждати поряд з тим, хто втратив рідну людину, зробити все, що в людських силах і навіть понад їх». Цей вислів максимально точно відбиває особливості реагування на страждання інших¹⁵.

¹⁵ Стефан Цвейг. *Вікіцитати*. URL: <https://uk.wikiquote.org/> (дата звернення: 10.03.2024).

Особливу увагу слід приділити поведінці і тим словам, які зазвичай говоряться для розради. Вони мають характер словесних штампів, які традиційно закріплені за такими ситуаціями і вимовляються іноді тому, що «треба щось сказати», а іноді і для того, щоб несвідомо уберегти себе від чужих важких переживань.

Проаналізуємо найбільш поширені словесні штампи. Звичайно, дуже важливо, хто говорить ці слова тому, хто горює, як, в який момент і наскільки сприйнятливий останній до них. Але щоб не ускладнювати сприйняття тексту численними застереженнями на цю тему, обмежимося, по-перше, позначенням ідеї, закладеної у висловленні, а, по-друге, покажемо, певний негативний вплив деяких з цих фраз.

«Бог забирає кращих». Хочемо звернути увагу на сильне смислове навантаження кожного слова: «Бог» означає вищу силу, яка в даному випадку розпоряджається долею людини, тобто «вибирає». А позначення «кращих» часто викликає логічне запитання: «Але чому? Адже вони так потрібні тут, у цьому світі?». І виходить, що живуть тут чимось Богові неугодні люди¹⁶.

«Дякуйте Богові, що у Вас є ще дитина (брат, сестра і т.п.)». Ця фраза може взагалі сприйматися як блюзнірська, так як пішов чоловік і стосунки з ним – неповторні і незамінні. Можна в більш м'якій формі звернути увагу людини на те, що у нього є поруч дорогі та близькі люди, які потрібні йому і яким потрібен він¹⁷.

«Мені знайомі Ваші почуття». Почуття кожного, хто пережив втрату близького, – унікальні. Людина, яка переживає втрату, якийсь період взагалі перебуває у стані егоцентричного сприйняття ситуації, і вона просто не в змозі почути те, що хтось теж щось подібне відчував. Тим більше, що часто після цієї фрази «розрадники» починають розповідати про себе і свої переживання. Але, звичайно, винятком є ситуація, коли той, хто втратив, сам просить когось, хто пережив смерть близького, розповісти про свій досвід¹⁸.

«Ви повинні бути сильними заради дітей, батьків, дружини, чоловіка і т.п.» (більш короткі варіанти: «Тримайся», «Кріпись», «Тримай себе в руках»). З одного боку, це говориться для того, щоб

¹⁶ Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Х.: НУЦЗУ, 2010. 401 с. С.294-295.

¹⁷ Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Х.: НУЦЗУ, 2010. 401 с. С.294-295.

¹⁸ Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Х.: НУЦЗУ, 2010. 401 с. С.294-295.

захистити самого мовця від виплеску емоцій того, хто втратив. А людина, яка горює, відповідно, сприймає це як заборону на вираження болю і заклик тримати свої почуття при собі. З іншого боку, людина що втратила близьких, отримує своєрідну вказівку у вигляді не дуже вдалої спроби дати їй новий сенс існування у вигляді близьких людей, які її оточують. Невдалість цієї фрази полягає в тому, що наступною реакцією може бути страх втратити і цих близьких людей¹⁹.

«Час лікує», «Все пройде». Зміст цієї фрази полягає в необхідності перетерпіти важкий період. У деяких випадках це дійсно може сприйматися правильно: як заклик терпляче ставитися до болю. Але іноді ці слова створюють ілюзію, що якщо намагатися не думати, забути про події, то дійсно все пройде само собою. Дана фраза частково є індикатором того, як людина переживає втрату. Ті, хто намагаються піти від тяжких переживань, як правило, розуміють цю фразу буквально; ті, хто відкриті до важких переживань, відзначають, що роль часу – лише в затиранні слідів, а не в повному зціленні від болю втрати. Проте можливо і повне неприйняття цих виразів. Жінка, яка втратила дитину, зазначала, що молоді люди взагалі не знали, що їй сказати, і тому вимовляли цю фразу, а літні говорили це ж, але з іншим змістом: що в житті буває все, всі переживання рано чи пізно закінчуються. Але ні від тих, ні від інших вона не отримала бажаної підтримки і чуйного ставлення²⁰.

«Ніхто не вічний» («Всі там будемо»). Ця фраза сприймається двояко. Як безглузда – тими, хто вірить в існування тонкого світу: «я це і так знаю – навіщо мені ще раз про це говорити». Або як цинічна, що припускає заперечення цінності втрати і горя того, хто втратив.

«Вам пощастило, що Ви були разом так довго», «Вона прожила довге життя». Часто вживається для втіхи того, хто втратив подружжя. Але за цим часто йде фраза: «А могло бути ще довше, якби не...», на яку відповісти нічого.

Актуальності в таких умовах набувають особливості готовності поліцейського виконувати функціональні обов'язки на високому професійному рівні, тобто особа повинна бути не тільки компетентною у своїй справі, але готовою до праці в таких умовах.

¹⁹ Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Х.: НУЦЗУ, 2010. 401 с. С. 294-295.

²⁰ Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Х.: НУЦЗУ, 2010. 401 с. С. 294-295.

Тобто, готовність розглядається як прояв індивідуально-особистісних якостей, як процес формування морально-психологічних якостей особистості, що визначають відношення до професійної діяльності, забезпечують її успішне здійснення.

У пам'ятці працівника Національної поліції України встановлена техніка спілкування у професійній діяльності працівника поліції, яка передбачає низку важливих компонентів, яких необхідно дотримуватися²¹:

- орієнтуватися в ситуації спілкування, спостерігати й оцінювати співрозмовника;
- при спілкуванні звертати увагу на невербальну комунікацію та використовувати засоби її впливу;
- зрозуміло викладати свої думки, інформувати;
- володіти мовою, словом, голосом, інтонацією;
- слухати й розуміти співрозмовника;
- вміти переконувати;
- мати почуття гумору, проявляти винахідливість;
- встановлювати психологічний контакт із різними категоріями громадян;
- створювати неформальну й ділову обстановку в процесі спілкування;
- встановлювати й підтримувати довірливі відносини;
- здійснювати спілкування в різних позиціях і ролях;
- керувати ініціативою та дистанцією у спілкуванні;
- регулювати психологічні стани, емоції осіб по спілкуванню;
- управляти власним психічним станом у ході спілкування.

У своїй роботі поліцейський повинен реалізовувати концепцію партнерства суспільства та правоохоронних органів. Для цього він повинен створювати із громадянами довірливі відносини. Поліцейський повинен вступати в контакт та постійно поглиблювати його до рівня, необхідного для виконання службових обов'язків. Створення довірливих відносин при спілкуванні відбувається за допомогою невербальної демонстрації та вербальних технік.

²¹ Пам'ятка працівника Національної поліції України : Інформаційно-довідкові матеріали з питань професійного спілкування поліцейських. Уклад.: Клименко І. В., Швець Д. В., Євдокімова О. О., Посохова Я. С.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 33.

***Невербальна демонстрація*²²:**

- щира та відкрита позиція при спілкуванні;
- відкрита жестикуляція, демонстрація відкритих рук;
- відсутність невербальних бар'єрів між громадянином та поліцейським;
- упевнена поведінка, тон розмови;
- демонстрація паритету в комунікації;
- повага до комунікативних зон громадянина;
- посмішка.

***Вербальні техніки*²³:**

- уважне вислуховування без переривань;
- жива зацікавленість у розумінні цілей та способу життя громадянина;
- демонстрація уваги до слів та почуттів громадянина;
- використання технік емоційної підтримки, коли це доречно;
- використання технік резюмування, парафразу та інших технік активного слухання;
- чіткі та зрозумілі інструкції, прохання та запитання при спілкуванні.

Упам'ятці працівника Національної поліції України надано **практичні рекомендації щодо культури спілкування працівників поліції з громадянами, так, поліцейський повинен**²⁴:

- бути привітним і усміхненим (враховуючи, звісно, обставини, за яких відбувається спілкування), а також користуватися відкритими позами і жестами;
- не використовувати категоричну, ненормативну та жаргонну лексику;
- виконуючи службові обов'язки проявляти чуйність до оточуючих, що цілком відображає такий вид превентивних заходів, як поліцейське піклування;

²² Пам'ятка працівника Національної поліції України : Інформаційно-довідкові матеріали з питань професійного спілкування поліцейських. Уклад.: Клименко І. В., Швець Д. В., Євдокімова О. О., Посохова Я. С.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 33.

²³ Пам'ятка працівника Національної поліції України : Інформаційно-довідкові матеріали з питань професійного спілкування поліцейських. Уклад.: Клименко І. В., Швець Д. В., Євдокімова О. О., Посохова Я. С.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 33.

²⁴ Пам'ятка працівника Національної поліції України : Інформаційно-довідкові матеріали з питань професійного спілкування поліцейських. Уклад.: Клименко І. В., Швець Д. В., Євдокімова О. О., Посохова Я. С.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 40-43.

– при зверненні громадян завжди уважно вислухати та надати вичерпну, зрозумілу відповідь. Якщо відповідь виявиться незрозумілою, не дратуватися і, не підвищуючи голосу, повторити її, роз'яснити сенс сказаного. Якщо не зможе відповісти на поставлене запитання, то пояснити, куди можна звернутися для вирішення питання;

– поважати людей, мати гарні манери, допомагати людям;

– не приймати рішення, керуючись упередженнями та стереотипами.

– не підвищувати голосу;

– бути стриманими;

– ніколи не відповідати грубістю, слідкувати за тим, щоб своєю поведінкою не спровокувати небажане розгортання подій;

– завжди вчиняти правомірні дії, зрозумілі для оточуючих і обов'язково виражені в тактовній формі;

– під час бесіди бути уважним. Не перебивати свого співрозмовника і не змушувати його повторювати одне й те саме кілька разів. На поставлене запитання давати коротку вичерпну відповідь. В якому б напрямку не розвивалася бесіда, не втрачати самоконтролю, бути стриманим, ввічливим;

– прощаючись, подякувати за те, що громадянин приділив увагу.

ВИСНОВКИ

Отже, опанування працівниками поліції навичок ефективної комунікації, їх досконале володіння повним спектром засобів професійного спілкування з громадянами є необхідною умовою виконання Національною поліцією України поставлених перед нею завдань із охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку у післяокупаційний період під час воєнного стану.

Таким чином, розглянуті актуальні питання психологічного блоку забезпечення комунікативних аспектів взаємодії працівників підрозділів поліції з населенням у післяокупаційний період під час воєнного стану. Детально звернута увага на психічні стани особистості: агресія, гнів, тривога, страх, паніка, апатія, депресія та посттравматичний стресовий розлад. Зазначені шляхи спілкування із українцями, які знаходились або знаходяться в умовах окупації відповідно до кожного зазначеного стану. Надані поради поліцейським для ефективного спілкування з людьми, які постраждали в умовах війни.

Поліцейський один із перших прибуває на місце надання допомоги, тому він повинен бути оснащений також й психологічною компетентністю з метою попередження у майбутньому у постраждалих посттравматичного стресового розладу.

Життя українців в умовах військового стану накладає певний відбиток на ментальне здоров'я громадян. В цих умовах важливим є вміння діагностувати психічний розлад і своєчасно надати першу психологічну допомогу, яка стане важливою запорукою збереження ментального здоров'я та відповідно фізичного здоров'я нації. Психологічна компетентність та стресостійкість є важливою складовою кожної особи. Оскільки нервова напруга, підвищення тиску, не достатність повітря для дихання, прискорене серцебиття та пульсобиття, агресивність, порушення сну, розлади уваги та проблеми із запам'ятовування інформації і т.д. – це є ознаками стресу і саме психологічна допомога буде основою для їх нейтралізації.

Набуло подальшого розвитку необхідність вивчення на науковому рівні психологічних особливостей взаємодії підрозділів поліції з населенням у післяокупаційний період під час воєнного стану, у зв'язку із відсутністю досвіду у поліцейських.

АНОТАЦІЯ

У науковій роботі розглянуто психологічні особливості взаємодії поліції із населенням у післяокупаційний період. Зосереджено увагу на психічному та емоційному стані українців, особливо тих, що пережили окупацію. Визначено психологічні аспекти таких станів як агресія, гнів, тривога страх, паніка, депресія – і відповідно до їх властивостей протікання, запропоновано шляхи подолання даних станів та допомоги під час проживання цих негативних психічних станів. Надано алгоритми психологічних порад і дій працівникам поліції під час комунікації із особами, які перебувають у даних станах. Авторками систематизовано наукові підходи щодо техніки спілкування у професійній діяльності працівника поліції в умовах воєнного стану. Також узагальнено практичні рекомендації щодо культури спілкування працівників поліції з громадянами. Отже, опанування працівниками поліції навичками ефективної комунікації, їх досконале володіння повним спектром засобів професійного спілкування з громадянами є необхідною умовою виконання Національною поліцією України.

Література

1. Агресія. URL: <https://healthcenter.od.ua/psychichne-zdorovya/agresiya/> (дата звернення: 10.05.2024).
2. Агресія. *Вікіпедія*. URL: <https://wikipedia.org/> (дата звернення: 10.05.2024).
3. Відстрочені реакції на травматичний стрес. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР). URL: <https://vnmu.edu.ua/> (дата звернення: 10.05.2024).
4. Жити під обстрілом: як реагує наша психіка на війну та як спілкуватися з тими, хто був в окупації, – поради психолога. URL: <https://6262.com.ua/> (дата звернення: 10.03.2024).
5. Кризова психологія: навчальний посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Х.: НУЦЗУ, 2010. 401 с. С. 294-295.
6. Мартін Мюллер. Якщо ви пережили психотравмуючу подію. Львів: Видавництво Українського католицького університету: Свічадо, 2014. С. 14.
7. Пам'ятка працівника Національної поліції України: Інформаційно-довідкові матеріали з питань професійного спілкування поліцейських. Уклад.: Клименко І. В., Швець Д. В., Євдокімова О. О., Посохова Я. С.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 33.
8. Повномасштабна війна несе серйозні загрози для психологічного здоров'я і благополуччя переважної більшості населення. *Український Медичний Часопис*. URL: <https://umj.com.ua/uk/novyna/> (дата звернення: 10.05.2024).
9. Посттравматичний синдром. URL: <https://domovuk.com/> (дата звернення: 10.05.2024).
10. Психічні стани особистості в різних ситуаціях життєдіяльності. URL: <https://pidru4niki.com/> (дата звернення: 10.05.2024).
11. Психічні стани особистості в різних ситуаціях життєдіяльності. URL: <https://pidru4niki.com/> (дата звернення: 10.05.2024).
12. Стефан Цвейг. *Вікіцитати*. URL: <https://uk.wikiquote.org/> (дата звернення: 10.05.2024).
13. Стрес і паніка, який між ними зв'язок? URL: <https://znaniya.org/> (дата звернення: 10.05.2024).
14. Характеристика різних емоцій (Е. П. Ільїн). *Психологіс*. URL: <https://psychologis.com.ua/> (дата звернення: 10.05.2024).

15. Чи маєте ви страх та який саме? URL: <https://bsmu.edu.ua/> (дата звернення: 10.05.2024).

16. Як надавати першу психологічну допомогу. URL: <https://phc.org.ua/> (дата звернення: 10.05.2024).

Інформація про авторів:

Пасько Ольга Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри психології та педагогіки
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

Прудка Людмила Миколаївна,

кандидат психологічних наук,
професор кафедри психології та педагогіки
факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ПРИМУШУВАННЯ ДО ГРОМАДЯНСТВА ДЕРЖАВИ-ОКУПАНТА

Пилипенко В. П.

ВСТУП

Розпочавши широкомасштабну агресію проти нашої держави у 2022 році російська федерація, окупувала частину територій Херсонської, Запорізької, Харківської областей та захопивши деякі регіони Луганської і Донецької областей України розпочала примусову паспортизацію українських громадян які мешкають на цих територіях. При цьому окупаційна влада примушує українців до отримання російського громадянства.

За даними правозахисних організацій, станом на квітень 2024 року на тимчасово окупованих територіях України (далі – ТОТ) наразі приблизно 1,5 мільйона громадян мають чинні російські паспорти¹. Відповідно до інформації Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини упродовж 2023 року він отримав 98 звернень щодо примусової паспортизації від громадян, які проживають на ТОТ (АР Крим і Севастополь – 1, Донецька область – 7, Запорізька область – 70, Херсонська область – 17, Луганська область – 3)².

У зв'язку вищенаведеним, постає питання про правову кваліфікацію дій держави-окупанта, зокрема, її вищого військово-політичного керівництва, в контексті визначення примусової паспортизації грубим порушенням норм Міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). Більше того, слід враховувати, що одним із наслідків примусової паспортизації є примусова мобілізація

¹ Прес-конференція на тему: «Примусова паспортизація РФ в Україні 2000-2024 роки». /Організатори ГО «Східна правозахисна група», ГО «Інститут стратегічних досліджень та безпеки». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3849861-primusova-pasportizacia-uf-v-ukraini-20002024-roki-prezentacia-analiticnogo-doslidzenna.html>

² Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. 340 с. С. 62-63. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B7%D0%B0_2023_%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf

до лав збройних сил держави-окупанта, що відповідно до МГП кваліфікується як воєнний злочин. Внаслідок примусової мобілізації громадяни України можуть стати ще й жертвами таких воєнних злочинів, як незаконний призов до окупаційної армії та участь у бойових діях проти власної держави.

Насправді, питання примусової паспортизації громадян України, які проживають на ТОТ, постало ще 2014 року. Здійснивши окупацію території Автономної Республіки крим, рф автоматично визнала своїми громадянами всіх осіб, які проживали на території Автономної Республіки Крим (далі – АРК) на дату початку тимчасової окупації відповідної території. Водночас будь-які активні дії для набуття громадянства рф не були потрібні³. Як відомо, на початку окупації в 2014 році АРК окупаційні органи міграційної служби почали працювати не одразу. На той час мешканці АРК були змушені отримувати паспорти в рф (краснодарський край, ростовська та московська області). Значну частину українських громадян, зокрема – дітей депортували з ТОТ до рф та автоматично «надали» громадянство держави-агресора.

Пізніше, 2019 року, указом президента рф було визначено, що особи, які постійно проживають на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей України, мають право звернутися із заявами про прийом до громадянства рф у спрощеному порядку. Надалі ця норма була розповсюджена на всіх громадян України та осіб без громадянства, які постійно проживають на території України.

Очевидно, що примусова паспортизація рф українських громадян була спочатку одним з елементів гібридної війни держави-агресора та невід'ємною частиною підготовчих дій перед повномасштабним військовим вторгненням рф в Україну. З 24 лютого 2022 року такі дії держави-окупанта набули масового та системного характеру, що є незаперечним доказом існування державної політики, яка здійснюється щодо українців, які проживають на окупованих територіях.

³ Закон РФ № 6-ФКЗ «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя»: URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/0bTO6S1g5c0RASXodOjRul8wGLndsOzA.pdf>

Спеціальні зміни в законодавстві рф

25 травня 2022 року путін підписав указ⁴, яким було спрощено процедуру отримання російського громадянства для громадян України, які продовжували проживати на територіях тимчасово окупованих Херсонської та Запорізької областей. Ним було доповнено попередній акт від 2019 року, за яким аналогічна процедура вже застосовувалась щодо мешканців захоплених раніше Донеччини та Луганщини. Документ надавав жителям Херсонської і Запорізької областей можливість отримати громадянство держави-окупанта без дотримання загальних вимог, як-то: п'ятирічного терміну проживання на росії, підтвердження джерел доходів та знання російської мови.

Вже наприкінці 2022 року мзс росії, після проведення псевдо “референдумів”, повідомило мешканців окупованих Херсонської та Запорізької областей, що будь-який їхній виїзд “за кордон” можливий лише після отримання ними російського паспорта. І путін в березні 2023 року публічно дав доручення відповідним службам прискорити паспортизацію у цих регіонах. Для цього міністерством внутрішніх справ росії на окупованих територіях були створені мобільні “паспортні столи”, а контроль за процесом такої “паспортизації” покладався на головне управління з питань міграції цього ж міністерства.

Також, у березні цього ж року президент держави-агресора підписав закон⁵ «Про особливості правового статусу громадян росії які мають громадянство України», яким встановлювалось, що такі особи, після отримання російського паспорта, можуть звернутися до російського уряду з проханням про відмову від свого українського громадянства. За цим же законом усі так звані нові громадяни росії “вважаються такими, що не мають українського громадянства з дня подання ними відповідної заяви до федерального органу внутрішніх справ чи його територіального підрозділу”.

Насправді ж українці всіляко уникали примусового отримання російського громадянства. Тому, щоб забезпечити виконання плану з наверненням їх до громадянства росії, путін 27 квітня 2023 року ухвалив новий указ⁶, яким передбачається примусова депортація з

⁴ URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205250004>

⁵ URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202303180001>

⁶ URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304270013>

окупованих українських територій громадян України, які збережуть українське громадянство після 1 липня 2024 року.

Цим указом також визначено, що громадяни, які «заявили про своє бажання зберегти наявне у них громадянство або залишитися особами без громадянства» і відмовились таким чином скласти присягу громадянина ереф вважатимуться іноземцями.

Починаючи з 28 квітня 2023 року набули чинності зміни⁷ до російського закону «Про громадянство» за якими всі українці, що отримали російське громадянство могли його втратити за вчинення певних правопорушень. Тобто, нова редакція закону залишала всіх українців -одержувачів російського паспорта в постійно, так би мовити, «підвішеному» стані, який давав можливість окупаційній владі в ручному режимі позбавити громадянства будь-кого, хто цього, на їхню думку, заслуговував.

В додаток цих нововведень у липні 2023 року путін видав ще один указ⁸ – за N 495 № "Про деякі питання, пов'язані з особливостями правового становища громадян російської федерації, які мають громадянство України". Цей документ встановлює перевірку вже паспортизованих російськими паспортними документами громадян України на предмет вчинення ними дій, спрямованих на реалізацію їхніх прав і обов'язків саме як громадян України.

Як бачимо, обсяг нормативно-правових актів спрямованих виключно на паспортизацію українських громадян на окупованих територіях, рівно ж як і їхній зміст та залучення великої кількості органів влади до їх прийняття та виконання дають можливість зробити висновок про те, що процес надання громадянства рф на окупованих територіях є системним, носить цілеспрямований характер та координується на найвищому рівні.

Дії окупаційної влади

Практична реалізація вищезгаданих положень російського законодавства стосовно українців на окупованих територіях здійснюється за допомогою тиску, примусу й погроз та характеризується приниженням людської гідності. Політика окупаційної влади на місцях зводиться до відмови у забезпеченні основних прав і свобод та застосування каральних заходів до мешканців, які не отримали російського громадянства. Відомо чимало фактів, коли за відмову від отримання російського

⁷ URL: <https://rg.ru/documents/2023/05/03/document-o-grazhdanstve.html>

⁸ URL: <https://mvd.consultant.ru/documents/1058123>

громадянства українців позбавляли власності, соціальних виплат та останніх засобів до існування, погрожують ув'язнити чи відібрати дітей, обмежують ведення бізнесу та навіть свободу пересування.

На зайнятих росіянами територіях Херсонської області окупаційна влада буквально заявила, зокрема, що неотримання паспорта громадянина рф призведе до “неможливості отримувати гуманітарну допомогу чи соціальні виплати, а також влаштуватися на роботу”. На окупованих територіях Запорізької області матері без російського паспорта не можуть отримувати допомогу по догляду за дітьми, а пенсіонери – пенсії.

Мешканці незаконно анексованих територій мають проблеми з отриманням ліків та медичної допомоги – вони доступні лише у разі набуття російського громадянства. Так, у травні 2023 року віцепрем'єр-міністр рф голікова заявила⁹, що всі жителі на окупованих територіях України повинні мати обов'язковий поліс медичного страхування до кінця 2023 року. Однак, стати власником такого полісу, а, отже, і отримати медичну допомогу без російського паспорта неможливо. Також, громадяни України, що проживають у цих місцевостях та хворі на цукровий діабет не можуть отримати¹⁰ інсулін без паспорта держави-окупанта.

Значних обмежень в правах зазнають на окупованих територіях тако ж і власники автомобілів. Техогляд транспортних засобів і відповідно – використання автомобілів можливі лише для власників паспорта рф. Окрім того, окупаційна влада змушує роботодавців переукласти трудові договори з працівниками відповідно до російського законодавства. У випадку відсутності російського паспорта таким працівникам загрожує¹¹ звільнення. У Запорізькій області окупанти забороняють таксистам¹² надавати послуги по перевезенню якщо ті не стануть громадянами російської федерації.

⁹URL:https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://wwww.interfax-russia.ru/south-and-north-caucasus/news/zhiteli-novyh-regionov-budut-obespecheny-medicinskim-strahovaniem-do-konca-etogo-goda-golikova&ved=2ahUKEwjLz42XieWGAXW7PhAIHU1_KGwQFnoECBQQAQ&usg=AOvVaw3-sLAOKGZKLXm662pGd0n7

¹⁰URL:<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3717960-zagarbniki-ne-vidaut-insulin-meskancam-tot-bez-rosijskogo-pasporta.html&ved=2ahUKEWj6ncmieWGAXXRSFUIHRprFDMQFnoECBcQAQ&usg=AOvVaw01hcmeA8fcu27G-FkWSZ0>

¹¹URL:<https://www.pravda.com.ua/news/2023/11/4/7427151/>

¹²URL:<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://zprz.city/news/view/zajvu-kopijku-ne-zarobiti-u-timchasovo-okupovanomu-misti-zaporizkoi->

Українцям, які відмовляються отримати громадянство держави-окупанта погрожують позбавленням права власності. Так, мешканцям окупованих територій України погрожували конфіскацією їхньої землі, якщо вони відмовляться від отримання російське громадянство. Аналогічною є ситуація щодо власності на житлову та комерційну нерухомість. Українцям погрожують виселенням із їхніх домівок та офісів якщо вони не стануть громадянами росії.

Як бачимо, після повномасштабного вторгнення рф у лютому 2022 року держава-окупант застосовує паспортизацію саме як форму тиску та залякування місцевого населення. У мешканців окупованих територій часто не залишається іншого виходу, окрім отримання паспорту держави-агресора, щоб зберегти життя собі та своїм близьким, мати доступ до базових медичних чи освітніх послуг, уникати вилучення належного їм майна та ін.

Цілком очевидно, що усі вищенаведені дії рашистів щодо українських громадян на окупованих територіях свідомо спрямовані на їх примусову та насильницьку інтеграцію у росію.

Порушення норм МГП

У зв'язку наведеним, постає питання про правову кваліфікацію дій держави-окупанта, зокрема, її вищого військово-політичного керівництва, в контексті визнання примусової паспортизації грубим порушенням норм МГП.

Передусім, порушуються норми IV Женевської Конвенції¹³ від 1949 року «Про захист цивільного населення під час війни». Зокрема, методи паспортизації які використовують рашисти, не відповідають п.п. с п. 1 ч. 1 ст. 3 яким заборонена наруга над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поведження.

Що стосується позбавлення права на навчання дітей, батьки яких не отримали російські паспорти, то тут вбачається порушення статті 50 Конвенції, яка гарантує дітям, що проживають на окупованих територіях право на освіту.

Вбачаються також порушення статті 52, яка передбачає захист права на працю; статті 53 про захист права власності; статті 55, яка забороняє відмовляти населенню у продуктах харчування та медикаментах.

oblasti-zaprovadili-novi-vimogi-do-taksistiv&ved=2ahUKEwiG6P_yieWGAxWZKRAIHT-pAzwQFnoECBMQAQ&usg=AOvVaw20FB8brpzile6bAiQpeRlo

¹³ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

Поза сумнівом, дії рашистів щодо примушування мешканців окупованих територій до отримання громадянства росії є порушенням законів та звичаїв війни, а саме, статті 45 Положення¹⁴ про закони і звичаї війни на суходолі, що є додатком до IV Гаазької конвенції 1907 року. Саме тут міститься правило про заборону примушувати жителів окупованої території присягати на вірність державі-супротивнику. Примушуючи тим самим українців, які проживають на окупованих територіях, до отримання російського паспорту держава-окупант змушує їх фактично присягати собі на вірність. А вже статтею 21 федерального закону¹⁵ “про громадянство російської федерації” передбачено складення присяги у формі клятви на вірність російській федерації.

Чи є примусова паспортизація воєнним злочином за міжнародним правом?

Станом на сьогодні, конкретний перелік діянь які визнаються воєнними злочинами визначено в Статуті Міжнародного кримінального суду, який наділений повноваженнями щодо їх розслідування та притягнення осіб, винних у скоєнні таких злочинів до міжнародної кримінальної відповідальності.

Стаття 8 Статуту¹⁶, зокрема, встановлює, що суд володіє юрисдикцією щодо воєнних злочинів, коли вони вчинені як частина плану чи політики або при їх широкомасштабному вчиненні. Такими злочинами Статут визнає: а) грубі порушення Женевських Конвенцій від 12 серпня 1949 року та б) інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються при веденні збройних конфліктів (як міжнародного так і неміжнародного характеру).

Відповідно, примушування до отримання громадянства держави-окупанта (примушування жителів окупованих територій присягати на вірність державі-супротивнику) мало б утворювати склад злочину, що передбачений підпунктом (b) частини 2 статті 8 Статуту Міжнародного кримінального суду як “інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються при веденні міжнародного збройного конфлікту”. Проте, наразі, серед 29 складів воєнних

¹⁴URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

¹⁵URL:https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_445998/&ved=2ahUKewj3NfPiuWGAXWMFxAIHfjHCvWQFnoECB0QAQ&usg=AOvVaw1wQJ4jJu_tOZw4ca2-dtBa

¹⁶URL:https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://zakon.rada.gov.ua/go/995_588&ved=2ahUKewj5vo7hiuWGAXVvExAIHfGuDC0QFnoECBIQAQ&usg=AOvVaw1GrMd-0nEzizq_W6t9_f1x

злочинів, що передбачені цим підпунктом такої злочин як “примушування присягати на вірність державі-окупанту” (примусова паспортизація) відсутній.

Як бачимо, не всі порушення законів і звичаїв ведення збройного конфлікту містять склад воєнного злочину. Римський договір обмежує криміналізацію того чи іншого порушення в залежності від ступеня його важкості.

Для прикладу, стаття 147 IV Женевської конвенції¹⁷ “Про захист цивільного населення під час війни” грубими порушеннями називає, зокрема такі дії проти осіб або власності, які перебувають під захистом цієї Конвенції: умисне вбивство, тортури або нелюдське поводження, в тому числі біологічні експерименти, які умисно завдають великих страждань чи серйозних травм тілу чи здоров'ю, нелегальна депортація чи переміщення або нелегальне ув'язнення, примушення особи до служби в збройних силах ворожої держави, або умисне позбавлення прав на справедливий судовий процес, захоплення полонених і широкомасштабне руйнування та привласнення власності, не виправдане воєнною необхідністю».

Норми міжнародного права не містять окремого чіткого поділу порушень законів та звичаїв ведення збройних конфліктів на серйозні та інші порушення. На нашу думку, віднесення того чи іншого порушення до “серйозного” може відбуватись в залежності від масштабності його вчинення, обсягів завданої шкоди та суспільної небезпеки. Насправді, будь-яке порушення встановлених міжнародним правом правил ведення збройного конфлікту може трактуватись як серйозне, враховуючи ці критерії. Також, криміналізація відповідного порушення як воєнного злочину є необхідною, коли воно вчиняється як частина плану чи політики держави. Саме тоді Міжнародний кримінальний суд зможе поширювати на них свою юрисдикцію.

Враховуючи те, що порушення російською федерацією, як учасником збройного конфлікту, статті 45 Положення про закони і звичаї війни на суходолі, що є додатком до IV Гаазької конвенції 1907 року носить системний і масовий характер, здійснюється примусово, свідомо та умисно, в рамках державної політики на всіх окупованих територіях України, як іншого учасника міжнародного збройного конфлікту, то такі дії мають бути відповідним чином криміналізовані на рівні міжнародного права для забезпечення

¹⁷ URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

притягнення винних осіб до міжнародної кримінальної відповідальності.

Під воєнним злочином ми розуміємо серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, що застосовується у збройних конфліктах міжнародного та/або неміжнародного характеру і спричиняють індивідуальну кримінальну відповідальність відповідно до норм міжнародного кримінального права. Фактично, дії щодо примусової паспортизації на окупованих територіях України можуть містити усі ознаки воєнного злочину, адже вчиняються під час збройного конфлікту та становлять серйозне порушення договірної норми МГП, однак, наразі, сам факт вчинення таких дій не є підставою для притягнення винних осіб до індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародним правом.

Тому, видається доцільним доповнити статтю 8 Римського статуту, яка містить перелік воєнних злочинів, що підсудні Міжнародному кримінальному суду, новим злочином з умовною назвою “примушування до отримання громадянства держави-окупанта”.

Юридично це можливо зробити через Асамблею держав-учасниць Римського договору, яка має повноваження вносити зміни до Статуту суду. Саме в такий спосіб стаття 8 вже була доповнена¹⁸ новими складами воєнних злочинів у 2010 та 2017 роках.

Як вже вище зазначалось, важливо врахувати, що примус до отримання російського паспорта відбувається шляхом шантажу, залякування, катувань та погроз позбавити тих, хто відмовляється від отримання громадянства держави-агресора, гуманітарної та медичної допомоги, позбавлення батьківських прав, обмеження пересування та депортації¹⁹. Крім того, треба зважати на те, що громадяни України, яких примусили до отримання російського громадянства, можуть бути насильно призвані до лав російської армії. У цих діях окупантів неважко побачити такі складі воєнних злочинів²⁰, передбачених ст. 8 Римського статуту, як катування або нелюдське поведіння (ст. 8(2)(а)(і)), примушення

¹⁸ URL: <https://asp.icc-cpi.int/RomeStatute>

¹⁹ Виклики примусової паспортизації на тимчасово окупованих територіях України: круглий стіл в Офісі Омбудсмена. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/vikliki-primusovoyi-pasportizaciyi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini-kruglij-stil-v-ofisi-ombudsmana

²⁰ URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>

військовополоненого або іншої особи, що перебуває під захистом, до служби у збройних силах ворожої держави (ст. 8(2)(а)(v)), примушення громадян ворожої держави до участі у воєнних діях проти власної країни, навіть якщо вони перебували на службі воюючої сторони до початку війни (ст. 8(2)(b)(xv)), посягання на людську гідність, зокрема образливе та принизливе поведження (ст. 8(2)(b)(xxi)).

Криміналізація примусу до громадянства в Українському законодавстві

Відповідно до статті 438 («Порушення законів та звичаїв війни») Кримінального Кодексу України²¹ (далі – КК України) передбачена кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни – «жорстоке поведження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій – караються позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років».

Неодноразово з початку збройної агресії РФ у 2014 році у засобах масової інформації України з'являлись повідомлення про розпочаті уповноваженим органом досудового розслідування за фактами примусової паспортизації громадян України на ТОТ кримінальні провадження за ч. 1 ст. 438 КК. А отже, починаючи з 2014 року Україна відстоює позицію, що примусова паспортизація громадян України на ТОТ визнається воєнним злочином та може бути кваліфікована за ст. 438 КК.

Крім того, згідно із ч. ч. 2, 3 ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014²² (далі – Закон), будь-які органи, їх посадові та службові особи на ТОТ та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом.

²¹ Кримінальний кодекс України: Кодекс України; Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2341-14#Text>

²² Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1207-18#Text>

Будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території, які додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану. У свою чергу, відповідно до ч. 6 ст. 5 Закону примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на ТОТ, громадянства рф не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України. Про невизнання Україною примусового або автоматичного набуття громадянами України, які проживають на ТОТ, громадянства рф, розцінюючи це як акт примусу щодо громадян України та порушення МПП, йдеться й у стратегічних документах України щодо деокупації та реінтеграції ТОТ (наприклад, п. 11 Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 117/2021²³).

У цьому контексті доцільно проаналізувати деякі законопроектні пропозиції щодо питання криміналізації примусової паспортизації, які наразі обговорюються в парламенті України.

Сьогодні на розгляді в парламенті знаходиться проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо протидії російській паспортизації»²⁴ (реєстр.№ 8057 від 19.09.2022), ініціатором подання якого є Кабінет міністрів України. Відповідно до пояснювальної записки цього проекту, його метою є «протидія російській паспортизації в умовах збройної агресії проти України, тобто протидія примушуванню громадян України до набуття громадянства держави-агресора, а так само створенню умов, за яких обсяг прав громадян України буде меншим, якщо вони не мають громадянства держави агресора та/або паспортних документів держави-агресора».

У законопроекті пропонується:

²³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: *Указ Президента України; Стратегія* від 24.03.2021 № 117/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/117/2021#Text>

²⁴ Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо протидії російській паспортизації (реєстр. № 8057 від 19.09.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40512>

1) доповнити КК новими статтями, якими передбачити кримінальну відповідальність за: набуття в умовах воєнного стану громадянином України, який є особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, громадянства держави-агресора та/або отримання паспортних документів держави-агресора, за відсутності ознак державної зради (нова ст. 111-3 КК); пропаганду, публічні заклики, поширення матеріалів із закликами щодо необхідності набуття громадянами України громадянства держави-агресора та/або отримання паспортних документів держави-агресора (ч. 1 ст. 438-1 КК у редакції проекту); вчинення дій щодо примушування громадян України до набуття громадянства держави-агресора або отримання паспортних документів держави-агресора, а так само створення умов, за яких обсяг прав громадян України буде меншим, якщо вони не мають громадянства держави-агресора та/або паспортних документів держави-агресора (ч. 2 ст. 438-1 КК у редакції проекту);

2) визначити, що за кримінальні правопорушення, передбачені розділами I, XX Особливої частини КК, вчинені в умовах воєнного стану, суд не може призначити більш м'яке покарання, ніж передбачено законом (нова ч. 3 ст. 69 КК);

3) встановити, що злочини, передбачені новими ст. ст. 111-3, 438-1 КК, будуть підслідні Службі безпеки 2 України, та щодо них буде здійснюватися спеціальне досудове розслідування (нова редакція ч. 2 ст. 216 та ч. 2 ст. 297-1 Кримінального процесуального кодексу України);

4) внести зміни до ч. 6 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», якими встановити, що не визнається Україною та не є підставою для втрати громадянства України: примусове автоматичне набуття громадянами України, які проживають на тимчасово окупованій території, громадянства рф; набуття громадянами України громадянства рф внаслідок дій рф зі створення умов, за яких обсяг прав громадян України буде меншим, якщо вони не мають паспортних документів держави-агресора; набуття громадянства рф під час дії воєнного стану громадянами України, депортованими на територію рф внаслідок збройної агресії рф проти України.

У Висновку Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України²⁵ на поданий проєкт Закону зазначено про те, що «...встановлення кримінальної відповідальності за набуття громадянства держави-агресора та/або отримання паспортних документів держави-агресора свідчатиме як про визнання самого факту набуття громадянства (отримання паспортних документів) держави-агресора, так і про виникнення негативних правових наслідків для відповідної особи внаслідок видачі їй таких паспортних документів». Щодо пропозиції передбачити кримінальну відповідальність за примусову паспортизацію (нова ст. 438-1 КК), то на думку, Головного управління, «...вказана законотворча ідея не є системною, оскільки у проєкті фактично пропонується виокремити у самостійний (окремий) склад кримінального правопорушення лише один із проявів порушення державою– окупантом норм міжнародного права. Якщо слідувати такій логіці законопроекту, КК варто доповнювати й іншими самостійними (окремими) складами кримінальних правопорушень (скажімо, статтями щодо призову місцевого населення до служби в армії держави-окупанта, примусового залучення представників такого населення до праці в організаціях військового або напіввійськового характеру на тимчасово окупованій території, тощо). Однак такий підхід, на наш погляд, не сприятиме ефективності застосування відповідних кримінально-правових норм»²⁶.

Очевидно, викладені у названому проєкті закону пропозиції мають право на існування, однак, варто погодитись з експертами Головного управління, їх недостатньо для того, аби повністю описати всі склади злочинів, що вчиняють окупанти на українській землі. Важливо виходити з тих міркувань, що тривалий час, аж до 2014 року, норми кримінального права України щодо воєнних злочинів, так само як і норми про інші міжнародні злочини, не застосовувалися правоохоронними органами України. Водночас унаслідок окупації АРК у 2014 році, а також збройної агресії РФ і повномасштабного вторгнення російських військ до нашої держави в

²⁵ Науково-експертний висновок на проєкт Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо протидії російській паспортизації (реєстр. № 8057 від 19.09.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40512>

²⁶ Виклики примусової паспортизації на тимчасово окупованих територіях України: круглий стіл в Офісі Омбудсмена. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/viklikiprimusovoyi-pasportizaciyi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini-kruglij-stil-v-ofisi-ombudsmana

2022 році, кількість воєнних злочинів постійно зростає. Крім того, чинний КК України хоч і передбачає відповідальність за такі злочини, але не повною мірою гармонізований з положеннями МГП та міжнародного кримінального права щодо відповідальності за них.

Це спричиняє негативні наслідки щонайменше з двох причин: по-перше, держава Україна не може повноцінно переслідувати кримінально-правовими засобами осіб, які вчинили воєнні злочини згідно з нормами МГП та міжнародного кримінального права, а по-друге, наша держава, як сторона низки міжнародних договорів про відповідальність за воєнні злочини, повною мірою не виконує своїх зобов'язань щодо повної криміналізації на національному рівні діянь, які кваліфікуються в міжнародному праві як воєнні злочини.

Цілком очевидно, що після ратифікації Римського статуту Україною законодавцеві також необхідно буде доповнити чинний Кримінальний Кодекс новими складами кримінальних правопорушень, серед яких, зокрема – примус до відмови від громадянства України та отримання громадянства держави-окупанта на ТОТ України.

На нашу думку, внесення до КК України такого складу злочину, як примус до відмови від громадянства України та отримання громадянства держави-окупанта на тимчасово окупованих територіях України, допомогло б повніше імплементувати законодавство України до положень Римського статуту.

У зв'язку з наведеним, доцільним вбачається доповнити КК України новою статтею 436³, зміст якої можна сформулювати наступним чином: «Примус громадянина України до відмови від громадянства України на окупованій території з подальшим примусом до набуття громадянства держави-агресора або без такого».

Крім того, одним із головних завдань органів державної влади України, насамперед, Верховної Ради України, є розробка та своєчасне ухвалення законів, орієнтованих на співробітництво з Міжнародним кримінальним судом, навіть якщо вже існують певні нормативно-правові акти, якими таке співробітництво запроваджено з окремих питань.

ВИСНОВКИ

Як бачимо, дії з нав'язування громадянства держави-окупанта (примусової паспортизації) населенню окупованих територій на сьогодні не є воєнним злочином відповідно до Римського статуту.

Водночас, таке діяння, скоєне під час збройного конфлікту, можна розглядати в контексті ст. 8 Римського статуту як «серйозне порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах» зокрема – порушення ст. 45 Гаазької конвенції про закони та звичаї війни на суходолі та IV Женевської Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 1949 року. Отже, примус до отримання громадянства можемо трактувати як «інше серйозне порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах», якщо воно вчиняється як частина плану чи політики, або у разі його широкомасштабного вчинення, як це встановлено п. в ст. 8 Римського статуту. У цьому зв'язку доцільним убачається розглянути можливість внесення змін до самого Римського статуту, доповнивши його новим складом воєнного злочину – примус населення окупованої території до отримання громадянства держави-окупанта.

Вважаємо також, що криміналізація у КК України такого діяння, як «примус до відмови від громадянства України та отримання громадянства держави-окупанта» сприяло б у майбутньому ефективній імплементації українського законодавства до положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються проблема примусової паспортизації громадян України, що проживають на тимчасово окупованих територіях. Було досліджено та проаналізовано, яке покарання може чекати росіян згідно Римського статуту за насадження російського громадянства. Окрім цього, було обґрунтовано, чому Римський статут потребує поправок і доробок в реаліях нашого часу.

Література

1. Виклики примусової паспортизації на тимчасово окупованих територіях України: круглий стіл в Офісі Омбудсмена. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/vikliki-primusovoyi-pasportizaciyi-na-timchasovo-okupovanih-teritoriyah-ukrayini-kruglij-stil-v-ofisi-ombudsmana

2. Закон рф № 6-ФКЗ «Про прийняття до Російської Федерації Республіки Крим та утворення у складі Російської Федерації нових суб'єктів Республіки Крим та міста федерального значення Севастополя»: URL: <http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/0bTO6S1g5c0RASXodOjRuI8wGLndsOzA.pdf>

3. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Конвенція, Міжнародний документ, Положення від 18.10.1907. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_222#Text

4. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: ООХ; Конвенція, Проект, Угода [...] від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/995_154#Text

5. Кримінальний кодекс України: Кодекс України; Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2341-14#Text>

6. Науково-експертний висновок на проект Закону України про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо протидії російській паспортизації (реєстр. № 8057 від 19.09.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40512>

7. Прес-конференція на тему: «Примусова паспортизація РФ в Україні 2000-2024 роки». /Організатори ГО «Східна правозахисна група», ГО «Інститут стратегічних досліджень та безпеки». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3849861-primusova-pasportizacia-rf-v-ukraini-20002024-roki-prezentacia-analitcnogo-doslidzenna.html>

8. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1207-18#Text>

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя»: Указ Президента України; Стратегія від 24.03.2021 № 117/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/117/2021#Text>

10. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо протидії російській паспортизації (реєстр. № 8057 від 19.09.2022). URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40512>

11. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588

12. Указ президента рф від 24 квітня 2019 р. N 183 «Про визначення у гуманітарних цілях категорій осіб, які мають право звернутися із заявами про прийняття до громадянства Російської

Федерації у спрощеному порядку»: URL:
<http://www.kremlin.ru/acts/bank/44190>

13. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. 340 с. URL:
https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%A9%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D1%8C_%D0%A3%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B7%D0%B0_2023_%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf

14. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202303180001>

15. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304270013>

16. URL: <https://asp.icc-cpi.int/RomeStatute>

17. URL: <https://mvd.consultant.ru/documents/1058123>

18. URL: <https://rg.ru/documents/2023/05/03/document-ograzhdanstve.html>

19. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/2024-05/Rome-Statute-eng.pdf>

20. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/11/4/7427151/>

21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

22. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

24. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205250004>

25. URL: https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.interfax-russia.ru/south-and-north-caucasus/news/zhiteli-novyh-regionov-budut-obespecheny-medicinskim-strahovaniem-do-konca-etogo-goda-golikova&ved=2ahUKEwjLz42XieWGAXW7PhAIHU1_KGwQFnoECBQQAQ&usq=AOvVaw3-sLAOKGZKlXm662pGd0n7

26. URL: <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3717960-zagarbniki-ne-vidaut-insulin-meskancam-tot-bez-rosijskogo-pasporta.html&ved=2ahUKEwj6nc-mieWGAXXRSFUIHRprFDMQFnoECBcQAQ&usq=AOvVaw01hcmeA8fcu27G-FkWSZO>

27. URL:https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://zprz.city/news/view/zajvu-kopijku-ne-zarobiti-u-timchasovo-okupovanomu-misti-zaporizkoi-oblasti-zaprovadili-novi-vimogi-do-taksistiv&ved=2ahUKEwiG6P_yieWGAXWZKRAIHT-pAzwQFnoECBMQAQ&usg=AOvVaw20FB8brpzile6bAiQpeRlo

28. URL:https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_445998/&ved=2ahUKEwji3NfPiuWGAXWMFxAIHejHCvwQFnoECB0QAQ&usg=AOvVaw1wQJ4JJu_tOZw4ca2-dtBa

29. URL:https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://zakon.rada.gov.ua/go/995_588&ved=2ahUKEwj5vo7hiuWGAXVvExAIHfGuDC0QFnoECBIQAQ&usg=AOvVaw1GrMd-0nEzizq_W6t9_f1x

Інформація про автора:
Пилипенко Володимир Пилипович,
доктор юридичних наук,
заслужений юрист України
доцент кафедри міжнародних відносин
Львівського університету бізнесу і права
вул. Кульпарківська, 99, м. Львів, 65000, Україна

ДОКТРИНА АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В ДЕМОКРАТИЧНИХ КРАЇНАХ

Радчук А. А.

ВСТУП

Перш, ніж досліджувати концептуальні засади адміністративного судочинства в судових системах різних країн, потрібно звернутися до правової природи цього інституту, оскільки саме через характеризуючі ознаки можливо дослідити специфіку становлення та розвитку судової системи, що спеціалізується на вирішенні публічно-правових спорів.

Так, насамперед, слід звернути увагу на те, що всіма демократичними та розвиненими державами світу прийнято гарантувати власникам суб'єктивних прав та свобод можливість їх реального виконання. Зважаючи на те, що можливість порушення прав та свобод зацікавлених осіб не можна виключати, держава як здійснює охорону таких прав й свобод, так і забезпечує зацікавлених осіб визначеними засобами захисту власних прав та свобод, й реалізує уповноваження відповідних юрисдикційних органів на виконання безпосередньо юридичного захисту. Захистом суб'єктивних прав та свобод фізичних та юридичних осіб постає приведення в дію системи заходів охорони прав. Захист суб'єктивних прав можна вважати реалізованим тільки за дійсного усунення порушення суб'єктивних прав, тобто права, котрі заперечувалися, визнано, становище, котре існувало до порушення прав, відновлено, дії або бездіяльність, котрими порушувалися права, припинені, а також змінено чи припинено взагалі правові відносини, тощо¹

Традиційним інструментом у захисті суб'єктивних прав фізичних, юридичних осіб, котрі було порушено представниками публічної влади є адміністративна юстиція, що зародилась й розвивалась в якості правового інституту в рамках адміністративно-правової науки (науки поліцейського права). Різні країни по різному підходять до співвідношення понять «адміністративна юстиція» та

¹ Адміністративне право. Загальна частина: навч. посіб. / С. М. Алфьоров, С. В. Ващенко, М. М. Долгополова, А. П. Купін. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 123с ISBN 9786110100236

«адміністративне судочинство» в зв'язку з особливостями державного устрою і взагалі існуючої системи права. Але враховуючи дефініції цих понять, можна зробити висновок про те, що діяльність обох інститутів спрямована на досягнення єдиної мети: забезпечення непорушності і дотримання прав, свобод та інтересів осіб від неправомірних дій (бездіяльності), а також рішень органів публічної влади, через це в цій роботі будемо досліджувати доктринальні засади адміністративного судочинства та адміністративної юстиції в залежності від державного устрою та правової системи кожної окремої держави.

В межах сучасної вітчизняної й зарубіжної адміністративно-правової науки наразі можна віднайти визначення адміністративного судочинства, як складової адміністративного процесу країни. Юридичною енциклопедією визначено термін «адміністративне судочинство», як система спеціальних судів, основною задачею котрих постає контролювання законності дій й рішень виконавчо-владних органів під час розгляду позовів й скарг фізичних чи юридичних осіб через порушення їхніх прав й законних інтересів², тобто таке визначення співпадає з визначенням адміністративного судочинства як складової системи захисту прав і свобод від свавілля органів публічної влади.

Оскільки, основною специфічною рисою адміністративного судочинства є встановлення контролю саме за діями (бездіяльністю) та рішеннями суб'єктів публічної влади через те, що як раз в цих публічно-владних відносинах особа є найменш захищеною ланкою і потребує нормативної підпори для недопущення порушення прав і свобод, а також для припинення таких порушень і належного відновлення порушених інтересів. Таких підхід втілюється в особливому принципі адміністративного судочинства, як презумпція вини органу влади, що істотно впливає на сутність цього інституту в світі та на формування належної сталої судової системи для вирішення таких питань.

1. Специфіка моделей основних систем адміністративного судочинства в країнах світу

Як відомо, у світі склались дві основні системи адміністративного судочинства: романо-германська (континентальна) та

² Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1. (А-Г) редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана., 1998. С. 47

англосаксонська, вивчення та ретельне дослідження особливостей яких має вагоме значення для формування дієвої системи адміністративної юрисдикції безпосередньо в Україні.

Так, слід звернути увагу на те, що романо-германській (континентальній) системі адміністративного судочинства притаманно створення єдиної самостійної системи органів адміністративної юстиції, яка безпосередньо вирішує публічно-правові спори. Для країн же з англосаксонською системою адміністративного судочинства притаманна відсутність єдиної системи органів адміністративної юстиції, оскільки органи адміністративної юрисдикції виконують лише функції досудового вирішення публічних спорів та просто підконтрольні судам загальної юрисдикції. І при цьому всередині як романо-германської (континентальної), так і англосаксонської системи сформовані різні моделі адміністративної юстиції, які відрізняються насамперед, положенням органів адміністративної юстиції в системі розподілу влади.

Так, на формування системи романо-германської правової сім'ї суттєвий вплив має римське право, яке притаманно в основному демократичним державам, оскільки саме в таких країнах конкретизована та удосконалення роль держави у врегулюванні суспільно значущих суспільних відносин через реалізацію конкретних кодифікованих нормативно-правових актів³. Науковці умовно поділяють романо-германську систему адміністративного судочинства на дві групи: французьку, до якої входять правові системи Франції, Італії, Іспанії, Голандії, Люксембурга та Бельгії, і німецьку, до якої можна віднести правові системи адміністративної юстиції Німеччини, Австрії, Словаччини, України тощо. Дослідження доктринальних засад кожної групи наведемо далі в нашій роботі.

Англосаксонська ж система адміністративної юрисдикції характеризується насамперед використанням звичайного і прецедентного права, що пов'язано з історичним розвитком країн, таких як Великобританія та Сполучені Штати Америки, та передачею правових (юридичних) норм і рішень від попереднього покоління наступному. В цих країнах величезну роль відіграє саме

³ Поляков І. С. Моделі адміністративного судочинства в державах континентального типу правової системи. Правова позиція. № 3 (28), 2020, С. 55 DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-3.10>

прецедентне право, оскільки попередні судові рішення, не залежно від дати їх винесення, є обов'язковими для вирішення справ зі схожим предметом спору⁴. Отже, проаналізувавши праці відомих світових науковців та нормативні акти країни, можна зробити висновок про те, що станом на сьогоднішній день романо-германська правова система адміністративного судочинства успішно реалізована в правових системах країн Західної Європи, в тому числі і в Україні, більшості держав Центральної і Південної Америки та в ряді азіатських країн тощо. Така поширеність пов'язана з тим, що імплементація римського права знайшла своє відображення у формуванні чіткої структури державних органів з визначенням їх правомочності, реалізації чітко визначених норм права, що є позитивним моментом розвитку демократичності та реалізації основоположного принципу всіх галузей права «верховенство права». Але при цьому провідними країнами у сфері реалізації адміністративного судочинства залишаються Франція та Німеччина, на прикладі яких ми і покажемо основні доктринальні засади реалізації способів захисту від «свавілля» органів державної влади.

2. Парадигма особливостей французької моделі адміністративного судочинства

Особливістю французької класичної моделі адміністративного судочинства є те, що органи адміністративної юстиції створюються та функціонують всередині виконавчої гілки державної влади, а суди не мають права контролювати діяльність таких органів. Такий підхід обумовлений реалізацією принципу взаємозв'язку суті справи і компетенції органу щодо її розгляду. В цій системі вважається, що діяльність апарату управління є окремою сферою, яка регулюється спеціальною галуззю публічного права – адміністративним правом, а суперечки, пов'язані з такою діяльністю, повинні вирішуватися спеціальними органами в спеціальному порядку.

Відповідно до такого підходу, суди загальної юрисдикції Франції застосовують норми приватного права при вирішенні спорів, а вже безпосередньо норми адміністративного права застосовують інші органи – адміністративні трибунали, апеляційні суди та Державна Рада. Адже особливістю судової системи Франції є те, що вона

⁴ Бевзенко В. Адміністративна юрисдикція: сутність, критерії та межі. Юридичний вісник України. 2019. 2-8 серпня (№ 31). С. 12-13 URL: <https://racurs.ua/b104-administrativna-urisdikciya-sutnist-kriteriyi-ta-meji.html>

складається з суддів загальної юрисдикції, які розглядають кримінальні й цивільні справи, та адміністративних органів, які контролюють діяльність органів виконавчої влади та розглядають скарги фізичних і юридичних осіб на суб'єктів публічної адміністрації. При цьому суди загальної юрисдикції поділяються на підрозділи, які спеціалізуються на здійсненні судочинства в певній галузі права⁵.

Судова система Франції характеризується співіснуванням судів загальної юрисдикції, які очолює Касаційний суд (*Cour de cassation*), та судів адміністративної юрисдикції, що підпорядковуються Державній Раді (*Conseil d'Etat*). Після розподілу повноважень між цими двома гілками судової влади адміністративна юстиція Франції, має широку юрисдикцію порівняно з адміністративною юстицією в інших європейських державах. Це виражається в тому, що не тільки спори про законність адміністративних актів, нормативно-правових актів і статутів (*actes administratifs unilatéraux*), але й значна частина спорів про договори укладені органами публічної адміністрації (*contrats de l'administration*), а також про державну відповідальність (*contentieux délictuel*) складають основу адміністративного права, отже, й адміністративної юрисдикції⁶. Можна побачити, що французьке судочинство складається з трьох рівнів: 1) нижчі суди першої та загальної юрисдикції; 2) проміжні апеляційні суди, які розглядають справи з апеляції з нижчестоящих судів; 3) суди останньої інстанції, які розглядають касаційні провадження апеляційних судів щодо тлумачення норм права (Касаційний суд і Державна рада).

Касаційний суд і Державна рада (касаційні суди) постають як касаційна інстанція, що означає, що вони мають вищу юрисдикцію у скасуванні рішення судів нижчих інстанцій, якщо ці суди неправильно застосували закон. Як правило, касаційна інстанція виявляє не явне порушеннями закону, а наявність різного тлумачення одного й того ж закону різними судами.

Таким чином, особливостями адміністративно-правового забезпечення судової гілки влади у Франції можна визначити наступне: паралельно функціонують суди загальної юрисдикції та адміністративні органи, які здійснюють судові функції щодо

⁵ Тищик Б. Й., Шевчук Л. Е. Франція. Історія держави і права (IX – початок XXI ст.). Львів, 2018. 368 с. ISBN 966-914-158-3.

⁶ Burdeau F. Histoire du droit administratif. Paris, 1995. С. 512.

контролю за діяльністю органів виконавчої влади та розглядають скарги фізичних і юридичних осіб на суб'єктів публічної адміністрації; усі посадові особи, які здійснюють судочинство, у Франції називаються магістрантами; магістранти мають дотримуватися певних правил поведінки, зокрема утримуватися від дій і заяв, які могли б перешкодити їх неупередженості щодо здійснення судочинства; Касаційний суд і Державна рада постають як касаційна інстанція, при цьому вони виявляють не явне порушеннями закону, а наявність різного тлумачення одного й того ж закону різними судовими органами тощо. Постанова Державної Ради від 13 грудня 1889 року, надала право прямого звернення до Державної Ради, без розгляду справи у відповідному міністерстві. Така постанова сприяла перетворенню Державної Ради на повноцінний адміністративний суд ⁷. Тож, сучасна система адміністративної юстиції у Франції почала формуватись у період Французької революції, наприкінці XVIII століття. Вищевказані функції було передано Державній Раді, яка була спеціальним органом при главі держави, що виконувала низку повноважень. До них належали зокрема судовий розгляд адміністративних справ та ін. Зазначеними повноваженнями Державна Рада Франції володіє до сьогоднішнього дня.

Таким чином, можна зробити висновки про те, що сучасна адміністративна юстиція у Франції була створена внаслідок недовіри революціонерів до судової влади і необхідності забезпечити юрисдикційний контроль над адміністрацією будь-яким способом, як зазначав французький дослідник адміністративного права Ж. Бребан⁸.

На сьогоднішній день органи адміністративної юстиції французької моделі розглядають в органах адміністративної юстиції будь-які спори, що належать до управлінської компетенції публічної влади, до якої відносяться держава, територіальні органи місцевого самоврядування, публічно-правові установи, приватноправові організації, що виконують функції публічної служби (надають публічні послуги).

⁷ Офіційний сайт Державної Ради Франції. URL <https://www.conseil-etat.fr/qui-sommous-le-conseil-d-etat/histoire-et-patrimoine>

⁸ Волік В.В., Кутяїна Д.О. Адміністративна юстиція Франції. IV Міжнародна науково-практична конференція "PERSPECTIVES OF CONTEMPORARY SCIENCE: THEORY AND PRACTICE", 26-28.05.2024, Львів, С.1600-1604

Розподіл компетенції між двома гілками юстиції може здійснюватися тільки законом. Якщо спори про підвідомчість публічних справ усе ж таки виникають, то розв'язує їх спеціалізований орган – Трибунал з конфліктів, вперше створений у 1848 р. В основу організації та функціонування Трибуналу з конфліктів покладено принцип паритетного представництва: чотири державні радники та чотири радники Касаційного суду (вищого суду загальної юрисдикції) беруть участь у його засіданнях та ухвалюють рішення. Головою Трибуналу вважається міністр юстиції, але зазвичай засідання веде віце-голова, якого обирають на три роки по черзі з числа членів Касаційного суду і членів Державної ради. Якщо під час обговорення справи голоси радників розподіляються порівну, то ухвалення рішення відкладають і справу заслуховують на наступному засіданні, що проводиться під головуванням міністра юстиції.

Ці органи адміністративної юстиції і за своїм складом, і за своїми повноваженнями самостійні й відокремлені як від виконавчо-розпорядчих органів, так і від судів. Вони формуються в особливому порядку, їхні арбітри не мають статусу суддів. Органи адміністративної юстиції виконують ті самі функції, що й суди, повністю замінюючи собою під час вирішення адміністративних справ судову систему та максимально наближаючись до неї. Однак органи адміністративної юстиції здійснюють також консультативні функції, не властиві судам. Таким чином, вони виступають одночасно в ролі радників і суддів виконавчої влади і формально вважаються такими, що входять до виконавчої, а не судової гілки державної влади.

Адміністративні трибунали (*tribunaux administratifs*) як органи загальної адміністративної юрисдикції розглядають переважно більшість адміністративних справ у першій інстанції. Щороку вони ухвалюють рішення у 170 тис. справ⁹. Нині в європейській частині території Франції діє 31 адміністративний трибунал, з них найбільшим і найбільш значущим визнається адміністративний трибунал Парижа. Крім того, 11 адміністративних трибуналів створено в заморських департаментах (на Антильських островах і Гвіані, на Реюньйоні тощо).

⁹ Офіційний сайт Державної Ради Франції. URL <https://www.conseil-etat.fr/qui-sommes-nous/le-conseil-d-etat/histoire-et-patrimoine>

Апеляційні адміністративні суди (*cours administratives d'appel*) були створені в 1987 р., щоб розвантажити Державну раду, яка виконувала до цього функції єдиного апеляційного суду в адміністративних справах.

Нині діють вісім апеляційних адміністративних судів, які переглядають в апеляційному порядку в середньому 16% суперечок, вирішених в адміністративних трибуналах, – щорічно близько 26 тис. справ. Голови апеляційних адміністративних судів є членами Державної ради¹⁰.

У складі адміністративних трибуналів та апеляційних адміністративних судів працюють близько 1000 магістратів (суддів) і близько 1500 службовців.

Спеціалізовані органи адміністративної юстиції створюються для розгляду справ, які потребують від суддів спеціальних знань, а також особливого порядку підготовки та розгляду справи. До таких судів належать Рахункова палата, дисциплінарні судові установи (для викладацького складу, архітекторів, лікарів тощо), органи, створені для вирішення справ у галузі соціального забезпечення.

Державна рада є касаційною інстанцією у справах, розглянутих спеціалізованими органами адміністративної юстиції, та у справах, вирішених у порядку апеляційного провадження в апеляційних адміністративних судах, а від 2003 р. – також у справах, вирішених у першій та остаточній інстанції адміністративними трибуналами. Понад 70% усіх справ, що розглядаються Державною радою, вирішуються нею в порядку касаційного провадження¹¹.

Як орган адміністративної юстиції першої інстанції Державна рада вирішує 25% усіх розглянутих нею справ, діючи в такій якості у виняткових, але дуже значущих випадках, зокрема, у спорах, що стосуються статусу державних чиновників, яких призначають декретами Ради міністрів; за скаргами на регламентарні постанови міністрів¹².

¹⁰ Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика : колективна монографія. С. Герасименко, П. Діхтєвський, Н. Задирака, Т. Коломось, В. Клиничук та ін.; за заг. ред. П. Діхтєвського, В. Пашинського. Рига, Латвія : “Baltija Publishing”, 2022.986 с DOI 10.30525/978-9934-26-233-3

¹¹ Chevallier J. Du principe de séparation au principe de dualité. *Revue française de droit administratif (RFDA)*. 1990. С.712

¹² Бевзенко В. Адміністративна юрисдикція: сутність, критерії та межі. Юридичний вісник України. 2019. 2-8 серпня (№ 31).С. 12-13 URL: <https://racurs.ua/b104-administrativna-urisdikciya-sutnist-kriteriyi-ta-meji.html>

Таким чином, у Франції створено три інстанції розгляду спорів, що належать до компетенції адміністративних трибуналів, і дві – щодо спорів, які підлягають розгляду в спеціалізованих органах адміністративної юстиції. Вказаний правовий досвід знайшов своє відображення в розробці ряду нормативно-правових актів України щодо вдосконалення проведення адміністративних процедур, до кола яких можна включити і досудову процедуру вирішення спорів з суб'єктами владних повноважень за допомогою інституту адміністративних скарг

3. Доктринальні засади німецької групи адміністративного судочинства

Адаптація Україною німецької моделі адміністративної юстиції через ухвалення Кодексу адміністративного судочинства України мала позитивні наслідки для кожного, особливо враховуючи складності і особливості нормативного врегулювання адміністративних процедур, а також специфіку формування органів судової влади. Отже, саме через правове становлення нашої держави можемо яскраво побачити імплементацію доктрини адміністративного судочинства з урахуванням історичного досвіду країни, враховуючи при цьому іноземні традиції адміністративного права і процесу та міжнародно-правові стандарти у сфері захисту прав і свобод особи від неправомірних дій та рішень органів публічної влади, включаючи і практику Європейського Суду з прав людини.

Хочеться звернути на зміст Закону про адміністративне судочинство Німеччини¹³, який сформований двоохотрічним досвідом функціонування німецьких адміністративних судів, і який став взірцем існування усталеної, неодноразово перевіреної та єдиної судової практики в адміністративних суперечках.

Адміністративне судочинство Німеччини спрямоване не те, щоб гарантувати незалежний та обособлений адміністративний контроль з урахуванням особливостей поділу державної влади, яка покликана забезпечувати основні постулати демократії. Німецькі адміністративні суди являють собою так званий «контрольний полюс» щодо адміністративної діяльності з дієвими інструментами

¹³ Capitant D. *Geschichte der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Frankreich*. Karl-Peter Sommermann, Bert Schaffarzik (Hrsg.). *Handbuch der Geschichte der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Deutschland und Europa*. С. 1335–1372

адміністративного втручання та феноменальними можливостями впливу завдяки покладанню відповідних обов'язків на осіб безпосередньо. Через адміністративне судочинство Німеччини забезпечується те, щоб пріоритет та верховенство закону не могли бути поставлені у виконавчу диспозицію і щоб закріплені в основному Законі основні права могли бути повністю реалізовані громадянами. Таким чином, німецьке адміністративне судочинство потрібно розглядати, як життєво необхідний фундамент живої конституційної державності.

Отже, ми говоримо про основоположні засади адміністративної юрисдикції, які передбачають можливість перегляду незалежними судами кожної адміністративної дії або рішення. Чим більше стає спектр адміністративних послуг, зокрема для забезпечення нормальних умов життя суспільства, що в свою чергу є компетенцією публічної адміністрації Німеччини, тим ширшою та конкретизованішою стає можливість контролювати рішення та дії останньої за допомогою незалежних спеціалізованих судів.

Організація та процес адміністративної юстиції мають відповідати закріпленому праву кожного громадянина на ефективний і повний контроль за публічною владою. Принциповим конституційно-правовим постулатом нормативної і практичної організації системи правового захисту є її ефективність¹⁴

Ефективний правовий захист передбачає повну перевірку порушеного акта під фактичним і правовим кутом, а також реальну можливість ліквідації порушення права або запобігання його прояву у майбутньому. У цьому випадку мова йде про те, що закон гарантує не лише правовий захист, спрямований у минуле, а й забезпечує подальший правовий захист, який повинен перешкодити вчиненню публічною адміністрацією оспорюваної дії (рішення) до моменту завершення перевірки адміністративним судом їх законності та правомірності.

Законом про адміністративне судочинство Німеччини передбачені особливості розрізнення засобів оскрження та інших засобів правового захисту порушених прав і інтересів, що втілені у відокремлені групи адміністративних позовів в залежності від

¹⁴ Адміністративний процес: загальна частина. (Федеративна республіка Німеччини, Україна). Науково-практичний посібник за заг.ред. В.М. Бевзенка. Київ.2013. С. 69 ISBN 978-617-566-216-8

тимчасових, превентивних та репресивних засобів правового захисту.

Це пов'язана насамперед з тим, що саме в Німеччині органами адміністративної юстиції є незалежні та відокремлені від адміністративних органів незалежні суди, які вирішують публічно-правові спори, що не можна віднести до компетенції Конституційного суду та до компетенції судів інших юрисдикцій. Закон про адміністративне судочинство Німеччини визначає перелік адміністративних актів, що не підлягають розгляду в органах адміністративної юстиції, до яких відносяться акти найвищих федеральних органів (Федерального Президента, Федерального Уряду, Федерального Канцлера, федеральних міністрів), найвищих органів суб'єктів федерації, а також адміністративні акти, в яких порушення прав, покладання обов'язків уперше допущене в рішенні адміністративного органу за скаргою на адміністративний акт в судовому порядку, у випадках, прямо передбачених федеральним законом або законом суб'єкта федерації та якщо впродовж більш ніж трьох місяців адміністративний орган, уповноважений розглядати скаргу, не приймає по ній рішення.

Органи адміністративної юстиції складають самостійну гілку судової системи, що включає адміністративні суди і вищі адміністративні суди в землях, а також Федеральний адміністративний суд.

Адміністративний суд (Verwaltungsgericht) розглядає адміністративні справи впершій інстанції. Судом другої інстанції виступає вищий адміністративний суд землі (Oberverwaltungsgericht). Він виносить постанови по апеляціях на судові рішення і по скаргах на інші постанови адміністративного суду, а також дозволяє в першій інстанції справи визначених законом категорій, пов'язані з наданням публічних послуг.

Параграф 48 Закону про адміністративне судочинство Німеччини містить вичерпний перелік категорій справ, які вищий адміністративний суд землі розглядає в першій інстанції, а саме справи, що стосуються : будівництва, експлуатації, зупинки, безпечного відключення і демонтажу устаткування, вказаного в Законі про атомну енергію; будівництва, експлуатації і реконструкції електростанцій з устаткуванням для твердого, рідкого і газоподібного палива при теплоенергетичній потужності понад 300 мегават; закладки, розширення або реконструкції, а також експлуатації аеропортів і аеродромів, призначених для регулярного

повітряного сполучення, в зоні обмеженого будівництва; процедури затвердження планів будівництва або реконструкції федеральних автомагістралей та процедури затвердження планів розширення або прокладення федеральних водних шляхів.

Функції суду вищої інстанції виконує Федеральний адміністративний суд (Bundesverwaltungsgericht), який переглядає судові рішення вищого адміністративного суду і адміністративних судів землі, а також виносить в першій і останній інстанції рішення по певних публічно-правових спорах, а саме по спорах між Федерацією і землями, а також між землями; за позовами відносно заборони на об'єднання, встановленої Міністром внутрішніх справ відповідно до Закону про об'єднання; у справах, що стосуються розпоряджень про висилку відповідно до Закону про дозвіл на перебування; за позовами до Федеральної служби розвідки.

Законодавство Німеччини про адміністративне судочинство передбачає декілька видів адміністративних позовів :

1) позов про спростування – з вимогою про скасування та відміну адміністративного акту;

2) позов про примус до виконання обов'язку – з вимогою зобов'язати відповідача вчинити певні дії (видати певний адміністративний акт, виконати інші необхідні дії згідно із законом);

3) позов про визнання – з вимогою визнати існування або відсутність конкретних правовідносин або визнати нікчемність адміністративного акту.

Суд має право перевірити правомірність адміністративних актів, прийнятих як на підставі прямої вказівки закону, так і на розсуд адміністративного органу. Якщо адміністративний орган реалізував дискреційні повноваження (діяв на власний розсуд), то суд перевіряє, чи не перевищені межі дозволеного для нього розсуду, чи відповідає форма, в якій реалізовано право на розсуд, цілі наданих повноважень¹⁵.

Слід також звернути увагу на специфічний склад адміністративних судів Німеччини. У адміністративних судах і вищих адміністративних судах земель працюють не лише професійні судді, що мають юридичну освіту і отримали необхідну для виконання обов'язків судді кваліфікацію, але і нефахові судді, що не

¹⁵ Capitant D. *Geschichte der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Frankreich*. Karl-Peter Sommermann, Bert Schaffarzik (Hrsg.). *Handbuch der Geschichte der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Deutschland und Europa*. С. 1335–1372

є професійними. При цьому як професійні, так і непрофесійні судді незалежні, підкоряються тільки закону, мають рівні права в процесі усного розгляду справи і винесення судової ухвали. Проте підписують судові рішення тільки професійні судді.

Представник громадського інтересу може брати участь в адміністративному процесі. В адміністративних судах і Верховному суді землі ці функції виконують представники громадського інтересу, призначені постановою земельного уряду, а у Федеральному адміністративному суді – представник інтересів Федерації, призначений Федеральним урядом і інтегрований в Міністерство внутрішніх справ. Адміністративне провадження є слідчим.

Крім того, особливістю судового розгляду адміністративних справ є те, що суд досліджує обставини справи за власною ініціативою та запитує необхідні документи, тобто сам процес судового розгляду носить слідчий характер¹⁶.

У Німеччині, на відміну від Франції, подача позовної заяви до суду адміністративної юрисдикції автоматично призупиняє дію самого адміністративного акту. Оскільки адміністративні акти можуть створювати кілька адміністративних правовідносин, часто бувають випадки, коли в суді порушено кілька адміністративних проваджень за одним оскарженим рішенням або дією. Якщо законність адміністративного наказу є предметом понад 20 проваджень, суд може вдатися до типового провадження. У такому випадку суд закриває одне провадження за оскаржуваним рішенням або дією. Цей процес згодом служить моделлю. Інші провадження, пов'язані з предметом, призупиняються, але визначення може бути зроблено на підставі доказів, досліджених у стандартному провадженні. Якщо учасники не згодні з таким визначенням, вони можуть оскаржити його.

Хоча адміністративна судова система в Німеччині і характеризується специфічними особливостями, які закріплені в законодавстві, загальні процесуальні правила та інститути, які закріплені цивільно-процесуальним правом, також застосовуються адміністративними судами при вирішенні публічно-правових спорів. Так, Закон про адміністративний та судовий процес містить прями

¹⁶ Судова система Німеччини. PRAVOUCH. 2014. URI: <http://textbooks.net.ua/content/view/3366/20/>

посилання на конкретні положення Цивільного процесуального регламенту.

Схожий підхід до вирішення адміністративних спорів втілений і в судовій системі Чеської Республіки, а саме адміністративні суди повинні дослідити, щоб адміністративний орган, безсумнівно поважав принцип рівного доступу та неупередженої процедури, а також принцип законних очікувань, оскільки не може існувати невинуватених відмінностей у прийнятті рішень щодо ідентичних або аналогічних справ. Однак ці принципи не можуть бути зрозумілі окремо; кожен випадок завжди унікальний, і його вирішення повинно ґрунтуватися на конкретних обставинах і фактах, визначених адміністративним органом¹⁷.

А для Словацької Республіки, для якої впровадження спеціалізованих адміністративних судів є новітнім правовим досвідом, оскільки своє існування такі суди розпочали лише з 01 липня 2023 року, у вирішенні публічно-правових спорів є те, що законні очікування щодо адміністративних рішень можуть справедливо передбачати певну впевненість сторін у тому, що їхня справа буде вирішена у спосіб, подібний до справи, подібної за фактом і за законом, законні очікування не можуть бути абсолютизовані. Незмінність не завжди можна законно очікувати там, де адміністративний орган наділений дискреційними повноваженнями, і отже кожна конкретна справа повинна бути розглянута з урахуванням особливостей поставленого питання¹⁸.

Конституція України гарантує жі право особи на судове оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів публічної влади. Адміністративне судочинство, без перебільшення, можна вважати основним засобом захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Цей захист повинен відбуватися «... шляхом справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду справ»¹⁹.

Що стосується України то порядок здійснення адміністративного судочинства визначається нормами Кодексу адміністративного

¹⁷ Zb. o správnom konaní (správny poriadok) v znení neskorších predpisov § 3 ods. 4 zákona.1967. č. 71

¹⁸ Zákon Správny súdny poriadok.URL. <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2015/162/20240315a>

¹⁹ Кодекс адміністративного судочинства України. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

судочинства КАС України (ст. 1), який є основним законодавчим актом щодо правосуддя в адміністративних справах.

Попри очевидні позитиви, викликані прийняттям КАС України у 2005 році, зокрема початок роботи адміністративних судів як окремої, самостійної ланки в системі судів України та встановлення спеціального порядку розгляду публічно-правових спорів, зумовленого їх специфікою, на жаль, мають місце й деякі негативи, які можуть бути усунені при комплексному дослідженні основних моделей адміністративного судочинства демократичних країн та впровадження основоположних принципів адміністративного судочинства до порядку розгляду публічно-правових спорів в Україні.

Отже, ми бачимо, що безпосередньо в законодавстві, так й в науково-доктринальних підходах досі недостатньо розвинутими постають питання щодо природи адміністративного позову, його типології та класифікації. Осібно стоять питання щодо видів адміністративних позовів, перелік яких прямо не передбачений в оновленому КАС України, так само, як не був передбачений в адміністративно-процесуальному кодексі й старої редакції, хоча класифікація адміністративних позовів за їх видами має практичне значення. Можливо, такий поверхневий підхід до цього питання можна пояснити боязкістю наробити помилок, але на практиці помічаємо тенденцію, що на сьогоднішній день гарантування належного правового захисту вже на пряму не залежить від того, який вид позову було пред'явлено втім вид пред'явленого позову чітко впливає на конкретний порядок здійснення правового захисту та визначення умов обґрунтованості позовних вимог.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши доктринальні засади основних моделей адміністративного судочинства романо-германської системи права, можемо побачити, що незалежно від структури органів адміністративної юстиції, специфіку розгляду та перегляду окремих категорій публічно-правових спорів, спільною рисою є принцип презумпції вини органу влади, який означає, що саме суб'єкт має владні повноваження, а не окремих громадянин. Такий принцип успішно імплементований в сучасне адміністративне процесуальне законодавство України, що позитивно відображається на реалізації права звернутися до суду адміністративної юрисдикції й захистити порушені права, свободи та інтереси, у випадку, коли рішеннями чи

діяннями органів держави було порушено її права, свободи чи законні інтереси.

АНОТАЦІЯ

Українське законодавство на сьогоднішній день постійно удосконалюється особливо в напрямку дотримання та реалізації основоположного важливого принципу «верховенства права» в усіх сферах суспільного життя, при цьому особливу увагу заслуговує застосування цього принципу під час захисту прав, свобод і інтересів фізичних та юридичних осіб від протиправних дій та рішень органів публічної влади. Таке виокремлення робимо через постійне зростання кількості справ у судах, а відповідно через регулярне збільшення категорій спорів, з суб'єктами владних повноважень, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства. Для розробки та удосконалення нормативно-правової бази потрібно використовувати фундаментальні дослідження провідних науковців світу, які можуть допомогти своїми працями віднайти оптимальну модель функціонування спеціалізованих судів і відповідно закріпити належні способи захисту порушених прав.

Дослідження доктринальних засад адміністративного судочинства, яке ми проводимо у цій роботі, має вагоме значення для підвищення стабільності в державі, оскільки через нормативне закріплення правових засад успішних моделей адміністративного судочинства країн світу можна досягнути високого рівня адміністративних актів і діяльності органів публічної влади взагалі.

Поставлене питання неодноразово досліджувалось провідними науковцями України та країн Європи, зокрема О. Бандуркою, В. Бевзенком, Ю. Битяком, Ж. Брегель, Р. Гнейстом, С. Женетль, Н. Задиракою, Ж. Зіллером П. Ліндсетом, І. Пановою, Г. Петровим, О. Селівановим, Ю. Тихомировим тощо.

Питання, що буде досліджуватися у цій праці, є на даний час актуальним для формування сталої системи адміністративного судочинства в Україні, оскільки впровадження структурних особливостей в систему органів адміністративної юстиції, а також запозичення способів захисту порушених прав і свобод осіб від свавілля органів влади не можуть не мати позитивного значення для укрaїнської правової системи.

Література

1. Адміністративне право. Загальна частина: навч. посіб. / С. М. Алфьоров, С. В. Ващенко, М. М. Долгополова, А. П. Купін. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 123с ISBN 9786110100236
2. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 1. (А-Г) редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана. 2001. С. 47 ISBN 966-7492-00-1
3. Поляков І. С. Моделі адміністративного судочинства в державах континентального типу правової системи. Правова позиція. № 3 (28), 2020, С.55 DOI <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-3.10>
4. Бевзенко В. Адміністративна юрисдикція: сутність, критерії та межі. Юридичний вісник України. 2019. 2-8 серпня (№ 31). С. 12-13 URL: <https://racurs.ua/b104-administrativna-urisdikciya-sutnist-kriteriyi-ta-meji.html>
5. Тищик Б. Й., Шевчук Л. Е. Франція. Історія держави і права (IX – початок XXI ст.). Львів, 2018. 368 с. ISBN 966-914-158-3.
6. Burdeau F. Histoire du droit administratif. Paris, 1995. с.512
7. Офіційний сайт Державної Ради Франції. URL <https://www.conseil-etat.fr/qui-sommes-nous/le-conseil-d-etat/histoire-et-patrimoine>
8. Волік В.В., Кутьїна Д.О. Адміністративна юстиція Франції. IV Міжнародна науково-практична конференція “PERSPECTIVES OF CONTEMPORARY SCIENCE: THEORY AND PRACTICE”, 26-28.05.2024, Львів. С. 1960-1964
9. Концептуальні засади розвитку вітчизняного адміністративного права та процесу: тенденції, перспективи, практика : колективна монографія. Є. Герасименко, П. Діхтієвський, Н. Задирака, Т. Коломоєць, В. Клиничук та ін.; за заг. ред. П. Діхтієвського, В. Пашинського. Рига, Латвія : “Baltija Publishing”, 2022. 986 с DOI 10.30525/978-9934-26-233-3
10. Chevallier J. Du principe de séparation au principe de dualité. *Revue française de droit administratif (RFDA)*. 1990. С.712
11. Збірник законодавчих актів окремих держав з адміністративної юстиції. Алмати. 2013 р. С.243-304
12. Адмінстративний процес: загальна частина. (Федеративна республіка Німеччини, Україна). Науково-практичний посібник за заг.ред. В.М.Бевзенка. Київ.2013. 69с ISBN 978-617-566-216-8
13. Capitant D. Geschichte der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Frankreich. Karl-Peter Sommermann, Bert Schaffarzik (Hrsg.). *Handbuch*

der Geschichte der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Deutschland und Europa. с. 1335–1372

14. Судова система Німеччини. PRAVOUCH. 2014. URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/3366/20/>

15. Zb. o správnom konaní (správny poriadok) v znení neskorších predpisov § 3 ods. 4 zákona.1967. č. 71

16. Zákon Správny súdny poriadok.URL. <https://www.slovlex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2015/162/20240315a>

17. Кодекс адміністративного судочинства України. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

Інформація про автора:

Радчук Анатолій Анатолійович,

кандидат юридичних наук,

голова Одеського окружного адміністративного суду

Фонтанська дорога, 14, м. Одеса, 65000, Україна

<https://orcid.org/0009-0004-0786-815X>

ПИТАННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОРУШЕННЯ КОМЕНДАНТСЬКОЇ ГОДИНИ

Сірко В. С.

ВСТУП

Питання правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення комендантської години набуває особливої актуальності в умовах сучасних викликів та загроз національній безпеці України. Комендантська година є одним з інструментів, який використовується державою для забезпечення громадського порядку та безпеки під час надзвичайних ситуацій, воєнного стану чи інших кризових періодів. Встановлення чітких правових рамок для введення, дотримання та контролю за дотриманням комендантської години є важливим аспектом функціонування правової держави.

На сьогоднішній день в Україні відсутній діючий закон, який би регулював адміністративну відповідальність за порушення комендантської години. Проте, розроблено законопроект, що супроводжується пояснювальною запискою, в якому пропонуються конкретні правові норми та механізми щодо цього питання. Аналіз даного законопроекту є необхідним для розуміння його потенційного впливу на правову систему, правопорядок та захист прав громадян.

Основною метою цієї роботи є дослідження положень законопроекту, що стосуються адміністративної відповідальності за порушення комендантської години, а також оцінка їх відповідності міжнародним стандартам та практикам. Це дослідження охоплює аналіз складу правопорушення, процедур притягнення до адміністративної відповідальності та прав осіб, які можуть бути піддані санкціям за порушення комендантської години. Важливим аспектом є також вивчення можливих санкцій, їх обґрунтованості та пропорційності порушенням.

Дослідження питання правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення комендантської години є важливим кроком на шляху до забезпечення належного рівня правопорядку та безпеки в Україні. Результати цього дослідження можуть бути

корисними для розробників законодавства, правозастосовчих органів, науковців та громадськості, що сприятиме вдосконаленню правової бази та ефективному реагуванню на виклики сучасності.

1. Виникнення передумов проблеми та формулювання проблеми

Введення воєнного стану в Україні було обумовлене масштабною військовою агресією з боку РФ, яка розпочалася 24 лютого 2022 року. Цей крок був необхідний для забезпечення національної безпеки, територіальної цілісності та суверенітету України в умовах зовнішньої загрози.

Воєнний стан був введений указом Президента України Володимира Зеленського № 64/2022 від 24.02.2022¹, який був затверджений Верховною Радою України відповідним Законом України № 2102-IX від 24.02.2022 року².

Президент, як верховний головнокомандувач, ухвалив це рішення з метою мобілізації всіх ресурсів держави для оборони та захисту населення. Воєнний стан дозволив швидко організувати та координувати дії Збройних сил, правоохоронних органів та інших структур, відповідальних за безпеку.

Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року містить положення щодо правового режиму воєнного стану. Основні аспекти цього закону включають:

- порядок та підстави для введення воєнного стану, який оголошується указом Президента України та затверджується Верховною Радою України;
- визначення повноважень Президента, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, військових адміністрацій та місцевих органів влади в умовах воєнного стану;
- обмеження деяких конституційних прав та свобод громадян, зокрема свободи пересування, свободи слова, право на мирні збори тощо;
- мобілізаційні заходи, реквізиція майна для потреб оборони, обмеження діяльності підприємств і організацій;

¹ Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 08.06.2024)

² Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» : Закон України № 2102-IX від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 02.06.2024)

– заходи для забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю, посилення контролю над інформаційним простором та захисту критичної інфраструктури³.

Ці положення є необхідними для забезпечення належного рівня безпеки, оборони та функціонування держави під час війни або інших надзвичайних ситуацій. Вони дозволяють зосередити ресурси та зусилля на захисті суверенітету та територіальної цілісності України, а також на підтриманні стабільності та правопорядку в умовах зовнішньої агресії.

Положення, запроваджені під час воєнного стану, включають низку заходів, які обмежують конституційні права громадян України, передбачені статтями 30, 31, 32, 34, 38, 39, 43, 53 Конституції України⁴.

Зокрема, згідно з пункту Указу Президента, було встановлено комендантську годину, що обмежує пересування громадян у визначені години, введено контроль над засобами масової інформації для запобігання поширенню дезінформації та паніки, а також дозволено примусову евакуацію населення з небезпечних зон.

Комендантська година – це тимчасове обмеження свободи пересування громадян у певний період доби, яке вводиться державними органами влади з метою забезпечення громадського порядку та безпеки. Під час комендантської години забороняється перебування на вулицях та в громадських місцях без спеціальних перепусток чи вагомих причин. Цей захід може застосовуватися як у мирний час, так і під час надзвичайних ситуацій або воєнного стану, коли є необхідність у підвищеній безпеці та контролі.

Дослідження щодо комендантської години та її впливу на суспільство можуть проводити вчені різних галузей, таких як політологія, соціологія, правознавство та історія. Дослідження, присвячені проблемі регулювання ситуацій, пов'язаних із введенням комендантської години, отримали обмежену увагу в літературі. Серед вчених, які звернулися до цієї теми, можна вказати на О. В. Ковальову, А. Г. Пишну, В. В. Яцковину, А. М. Кичко, М. О. Ваганову, С. О. Кузніченко, та К. Б. Пивоварову. Дослідження правового регулювання за порушення комендантської години набуло

³ Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 29.06.2024).

⁴ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.06.2024)

популярності в останні два роки. Так, О. В. Ковальова досліджувала правові аспекти введення комендантської години, зокрема, її законність, процедури введення та права та обов'язки громадян під час її дії. А. Г. Пишна займалась соціологічним аналізом впливу комендантської години на громадську думку, ставлення громадян до такого заходу та їхні реакції на його введення. Всі вчені займалися різними аспектами вивчення комендантської години, такими як її соціальні, правові, політичні та психологічні.

В Україні комендантська година введена майже у всіх регіонах, окрім Закарпатської області. Тривалість комендантської години встановлюється обласною військовою адміністрацією, але окремі громади можуть продовжувати або скорочувати її за потреби. Наприклад, у Києві на новорічну ніч-2023 комендантську годину одноразово скоротили: обмеження почали діяти не о 22:00, а о 23:00. Зазвичай, у більшості областей країни комендантська година починається о 23:00 і триває до 05:00. Офіційної інформації про комендантську годину в Луганській області наразі немає, оскільки цей регіон перебуває під контролем окупаційних сил⁵.

Комендантська година виконує ряд функцій (табл. 1).

Таблиця 1

Функції комендантської години під час війни

№	Функція	Характеристика
1	Забезпечення громадського порядку	Обмеження пересування громадян у певні години для запобігання правопорушенням та заворушенням.
2	Підтримка безпеки	Зниження ризику ворожих дій, диверсій та терористичних атак у темний час доби.
3	Контроль пересування	Можливість ідентифікації та перевірки осіб, які пересуваються під час комендантської години.
4	Сприяння військовим операціям	Забезпечення вільного пересування військових підрозділів та техніки без перешкод з боку цивільних осіб.
5	Підтримка режиму світломаскування	Запобігання освітленню вулиць та житлових приміщень для ускладнення прицілу ворога.
6	Забезпечення оперативного реагування	Сприяння швидкому реагуванню на надзвичайні ситуації та надання допомоги постраждалим.
7	Психологічний вплив	Заспокоєння населення, демонструючи, що уряд контролює ситуацію та вживає необхідних заходів для безпеки.

⁵ Комендантська година в Україні: де та о котрій починається і закінчується. URL: <https://freeradio.com.ua/komendantska-hodyna-v-ukraini-de-ta-o-kotrii-pochynaietsia-i-zakinchietsia/> (дата звернення: 09.06.2024)

Підґрунтям для вивчення правового аспекту порушення комендантської години має бути відповідний Закон. Проте з моменту введення воєнного стану та впровадження комендантської години на всій території нашої держави, механізм забезпечення дотримання обмежень, передбачених комендантською годиною, та встановлення відповідальності за їх порушення так і не був ретельно розроблений законодавцем. Протягом цього періоду на території країни відсутня була чітка система контролю та виконання вимог комендантської години. Це може створювати серйозні проблеми в підтримці громадського порядку та безпеки на час надзвичайних ситуацій, оскільки дотримання комендантської години виступає важливою складовою державного управління під час війни.

В умовах воєнного стану комендантська година є обов'язковим заходом безпеки, що передбачає обмеження пересування всіх громадян, за винятком тих, хто зайнятий у конкретних завданнях на території. Забороняється перебувати на вулиці та в громадських місцях під час комендантської години⁶.

2. Розгляд доступних методів вирішення проблеми

Народними депутатами України 27 жовтня 2023 року був зареєстрований законопроект № 10195⁷, який передбачає внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих актів. Ці зміни спрямовані на встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог або невиконання деяких заходів правового режиму воєнного стану. Законопроект був розроблений у співпраці з Міністерством внутрішніх справ та Національною поліцією України.

Згідно з цим законопроектом, передбачається додати нову статтю до Кодексу України про адміністративні правопорушення – статтю 2102. Це означатиме, що на державному рівні буде встановлено адміністративну відповідальність за порушення громадянами

⁶ Відповідальність за порушення комендантської години. URL: <https://law-in-war.org/vidpovidalnist-za-porushennya-komendantskoyi-godyny/> (дата звернення: 08.06.2024).

⁷ Зареєстровано законопроект щодо відповідальності за порушення громадянами комендантської години, – Комітет з питань правоохоронної діяльності. Верховна Рада України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/242894.html (дата звернення: 07.06.2024).

режиму комендантської години, як зазначено в пояснювальній записці⁸.

Згідно зареєстрованого законопроекту, метою є встановлення адміністративної відповідальності за порушення громадянами режиму комендантської години та порушення суб'єктами господарювання встановлених на відповідній території спеціальних режимів світломаскування або режиму роботи під час дії воєнного стану.

Законопроект спрямований на забезпечення дотримання режиму комендантської години та інших спеціальних режимів у разі воєнного стану. На перший погляд, такі заходи можуть бути спробою забезпечити громадський порядок та безпеку в умовах кризи або конфлікту.

Проте є кілька нюансів, які можуть потребувати уваги. По-перше, важливо визначити чітко, що розуміється під «порушенням режиму комендантської години» та «порушенням спеціальних режимів світломаскування». Яка буде процедура встановлення таких режимів та як вони будуть комунікуватися громадянам і суб'єктам господарювання.

Важливо забезпечити, щоб штрафи були пропорційними і не накладали неприйнятної фінансової тягаря на громадян або суб'єктів господарювання, особливо у випадку, коли мова йде про непридатний для оподаткування мінімум доходів.

Також необхідно точно визначити, як буде здійснюватися контроль та забезпечення дотримання таких правил, а також як будуть вирішуватися спірні ситуації або випадки, коли дотримання таких режимів не є можливим через об'єктивні обставини.

Слід детально розглянути проект Закону 30.10.2023 року «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів щодо встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог або невиконання деяких заходів правового режиму воєнного стану»⁹

Таким чином, Верховної Рада України передбачає внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, що

⁸ Кошт: штрафи за порушення комендантської години. URL: <https://kosht.media/shtrafy-za-porushennia-komendantskoi-hodyny-shcho-vidomo/> (дата звернення: 07.06.2024).

⁹ Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів щодо встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог або невиконання деяких заходів правового режиму воєнного стану.

стосуються порушень правового режиму воєнного стану. Зокрема, запроваджуються такі положення:

1. встановлюється штраф для громадян у розмірах від 500 грн до 1000 грн неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за порушення комендантської години;

2. для осіб, які повторно порушують це правило, передбачено штраф у розмірах 1000 грн до 2000 грн неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

3. керівникам суб'єктів господарювання, фізичним особам-підприємцям за порушення встановлених режимів світломаскування чи роботи під час дії воєнного стану на території покладеться штраф у розмірах від 3 000 грн до 6 000 грн неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

4. за повторне порушення вказаних норм особам-керівникам суб'єктів господарювання, фізичним особам-підприємцям загрожує штраф від 10 000 грн до 20 000 грн неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Введення штрафів для громадян за порушення комендантської години сприятиме підтримці встановлених заходів безпеки в часи кризи. Щодо відповідальності за порушення режимів світломаскування та роботи під час воєнного стану, ці зміни ставлять відповідальність не лише на громадян, але й на керівників суб'єктів господарювання.

Проте, 10 грудня 2023 року був схвалений законопроект, який передбачав певні положення щодо відповідальності за порушення комендантської години. Він був схвалений у першому читанні Верховною Радою¹⁰. Пропонований законопроект передбачає такі відповідальності за порушення:

– для фізичних осіб: штраф від 8500 до 17000 грн; у разі повторного порушення: штраф від 17000 до 34000 грн;

– для суб'єктів господарювання: штраф від 51000 до 102000 грн; у разі повторного порушення: штраф від 170000 до 340000 грн.

Також передбачається, що не всі випадки вважатимуться порушенням режиму комендантської години, а саме:

– якщо особа приїмає до/з укриттів під час повітряної тривоги;

¹⁰ Схвалено законопроект про відповідальність за порушення комендантської години: які штрафи передбачені (від Міністерство внутрішніх справ України, опубліковано 10 грудня 2023 року о 10:16). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/skhvaleno-zakonoprojekt-pro-vidpovidalnist-za-porushennia-komendantskoi-hodyny-iaki-shtrafy-peredbacheni> (дата звернення: 08.06.2024).

- якщо вона супроводжує поранених або важкохворих;
- якщо особа здійснює заходи з евакуації населення або рятування майна;
- якщо особа надає медичну (домедичну) допомогу;
- якщо особа перебуває в стані крайньої необхідності.

Ці виключення зменшують жорсткість і обмеженість режиму комендантської години, надаючи людям можливість виконувати важливі функції та обов'язки навіть у часи обмежень. Наприклад, дозволяючи особам прямувати до або з укриттів під час повітряної тривоги, забезпечується їхня безпека у випадку небезпеки. Супровід поранених або важкохворих, евакуація населення та надання медичної допомоги є критичними завданнями, які вимагають негайних дій, навіть під час введення комендантської години. Такі виключення демонструють здоровий баланс між забезпеченням загальної безпеки та забезпеченням потреб населення в критичних ситуаціях.

Українське законодавство надає право патрульним службам та правоохоронним органам вживати заходів щодо затримання осіб, які порушують комендантську годину під час війни. Ці заходи включають перевірку документів, перебування на вулиці під час обмежень, а також при необхідності затримання та відповідні подальші дії відповідно до законодавства, а саме патрулі мають право здійснювати наступні дії¹¹:

- затримувати та доставляти в органи або підрозділи Національної поліції осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення;
- застосовувати заходи фізичного впливу, зброю і спеціальні засоби;
- перевіряти в осіб посвідчення, документи, що посвідчують особу, документи, що підтверджують законність перебування на території України, та перепустки, а в разі їх відсутності – затримувати відповідних осіб та доставляти в органи або підрозділи Національної поліції для встановлення особи;
- за потреби проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, які ними перевозяться;

¹¹ Відповідальність за порушення комендантської години. Інтернет-ресурс. URL: <https://law-in-war.org/vidpovidalnist-za-porushennya-komendantskoyi-godyny/> (дата звернення: 08.06.2024).

– вилучати в осіб предмети, які є зброями, засобом або предметом правопорушення, і передавати їх органам або підрозділам Національної поліції.

Вищенаведені дії надають патрульним право забезпечувати громадський порядок та безпеку, а також виконувати свої обов'язки у рамках закону. Проте, їх застосування повинно відбуватися відповідно до принципів законності та захисту прав людини. При затриманні осіб, які вчинили або вчиняють правопорушення, необхідно дотримуватися процедур, встановлених законодавством, щоб уникнути можливих порушень прав затриманих, а застосування заходів фізичного впливу, зброї і спеціальних засобів повинно бути обґрунтованим і обмеженим тільки тоді, коли це необхідно для забезпечення громадського порядку та захисту громадян.

У цілому, цей законопроект може мати певний потенціал для забезпечення громадської безпеки та порядку у надзвичайних ситуаціях, тому далі ми розглянемо більш детально положення згідно Пояснювальної записки даного законопроекту. Пояснювальна записка є важливим елементом будь-якого законопроекту, оскільки вона надає обґрунтування та пояснення щодо необхідності, цілей, завдань та основних положень законопроекту. Враховуючи величезне значення таких документів для правильного розуміння та прийняття законів, докладна і ясна пояснювальна записка є ключовим елементом процесу законотворення.

Пояснювальна записка містить ряд пунктів¹², на які слід звернути увагу, зокрема:

- обґрунтування необхідності прийняття законопроекту;
- цілі та завдання законопроекту;
- загальна характеристика та основні положення законопроекту;
- стан нормативно-правової бази у сфері правового регулювання;
- фінансово-економічне обґрунтування законопроекту;
- прогноз соціально-економічних та інших наслідків.

Обґрунтування необхідності прийняття законопроекту є важливим етапом, оскільки воно визначає причини та мотивацію

¹² Пояснювальна записка №2047673 до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів щодо встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог або невиконання деяких заходів правового режиму воєнного стану» URL: blob:https://itd.rada.gov.ua/31167f5c-908b-4904-b99d-feade5aaa7a2 (дата звернення: 08.06.2024).

застосування нового законодавства. Це дозволяє стейкхолдерам та громадськості розуміти, чому відповідний закон є важливим і як він сприятиме розвитку суспільства. Чіткі цілі та завдання законопроекту спрямовані на досягнення певних результатів.

Важливо забезпечити зрозумілість та доступність законопроекту не тільки для зацікавлених сторін, але й для звичайного народу, оскільки питання порушення комендантської години гостро стоїть у суспільстві і стосується кожного громадянина, який перебуває на території України. Тому загальна характеристика і основні положення сприяють розумінню структури законопроекту.

Законопроект не має суперечити існуючим законам і не має викликати проблем з погляду його виконання, законопроект також має визначити, які фінансові та економічні наслідки може мати прийняття закону, а також чи можуть бути забезпечені необхідні ресурси для його реалізації.

Згідно першого пункту Пояснювальної записки даного законопроекту, обґрунтування необхідності його прийняття зумовлено збройною агресією РФ проти України. У зв'язку з цим, 24 лютого 2022 року указом Президента України № 64/2022 в країні було введено воєнний стан. Це рішення дало органам виконавчої влади повноваження впроваджувати та здійснювати заходи, передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Мета цих заходів – забезпечити оборону України, захистити безпеку населення та інтереси держави. Обґрунтування необхідності прийняття цього законопроекту полягає у нормативному врегулюванні питання щодо адміністративної відповідальності за порушення або невиконання певних заходів правового режиму воєнного стану. Це означає, що законопроект спрямований на створення правової основи для накладення адміністративних покарань на тих, хто не дотримується встановлених під час воєнного стану правил та вимог.

Відповідно до підпункту 5 частини 8 статті Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військове командування разом із військовими адміністраціями мають право запроваджувати комендантську годину. Це означає заборону перебування на вулицях та в інших громадських місцях у певний період доби без спеціально виданих перепусток і посвідчень. Крім того, вони можуть встановлювати спеціальний режим світломаскування. Ці заходи можуть запроваджуватися самостійно або з залученням органів виконавчої влади, міністрів Автономної Республіки Крим та органів

місцевого самоврядування відповідно до порядку, визначеного Кабінетом Міністрів України¹³.

Установлення спеціального режиму світломаскування зменшує видимість населених пунктів для противника, що мінімізує ризик авіаударів та артилерійських обстрілів. Це є важливим аспектом захисту стратегічних об'єктів та інфраструктури, так само, як і можливість співпраці військового командування разом з військовими адміністраціями. Це сприяє забезпеченню комплексного підходу до реалізації заходів правового режиму воєнного стану.

Згідно 1 пункту Пояснювальної записки, порядок здійснення заходів піл час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях де введено воєнний стан, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 08 липня 2020 року № 573.

Пункт 5 Порядку визначає процедуру запровадження комендантської години та спеціального режиму світломаскування. Відповідно до цього пункту, комендантська година та спеціальний режим світломаскування впроваджуються через видання наказу військовим командуванням або військовою адміністрацією.

Основні положення пункту 5 Порядку є:

1. Видання наказу військовим командуванням або військовою адміністрацією. Наказ є обов'язковим для виконання і має юридичну силу.

2. Інформування військових адміністрацій та органів виконавчої влади. Наказ доводиться до відома всіх зацікавлених сторін, включаючи військові адміністрації, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, а також ключові міністерства та відомства (Мінекономіки, Мінсоцполітики, Мінінфраструктури, МОЗ, МЗС).

3. Інформування також охоплює «Українську залізницю», відповідні органи Держспецтрансслужби, Національну гвардію, Держприкордонслужбу, Національну поліцію, СБУ, ДФС, ДМС, ДСНС, військові командування, з'єднання, військові частини Збройних Сил України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України.

Інформування всіх відповідних органів та установ забезпечує координацію дій та сприяє ефективному впровадженню заходів

¹³ Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 29.06.2024).

комендантської години та світломаскування, що дозволяє оперативно реагувати на надзвичайні ситуації та зберігати порядок під час дії воєнного стану. Встановлення комендантської години допомагає знизити ризики терористичних актів, диверсій та інших протиправних дій, що є критично важливим для підтримання безпеки та правопорядку в умовах воєнного стану. Спеціальний режим світломаскування зменшує видимість населених пунктів для противника, що мінімізує ризики авіаударів та артилерійських обстрілів, тим самим захищаючи критичну інфраструктуру та життя громадян. Таким чином, пункт 5 Порядку є важливим елементом правового регулювання під час воєнного стану, що сприяє ефективному управлінню та забезпеченню безпеки в країні.

Згідно Пояснювальної записки, зазначеним наказом призначається комендант, визначаються час, протягом якого діють комендантська година та спеціальний режим світломаскування, межі території їх запровадження, способи здійснення заходів щодо підтримання правопорядку, порядок руху залізничного, автомобільного, морського, річкового, повітряного транспорту, порядок створення, функціонування і місцезнаходження комендатури та її склад¹⁴.

Таким чином, комендант – особа, відповідальна за дотримання комендантської години та спеціального режиму світломаскування. Комендант координує всі заходи щодо підтримання правопорядку на визначеній території. Наказом встановлюються конкретні години, протягом яких діють комендантська година та спеціальний режим світломаскування. Визначаються конкретні межі території, на якій запроваджуються ці заходи.

Методами та способами підтримання правопорядку під час дії комендантської години є патрулювання, встановлення блокпостів тощо. На територіях, де запроваджено комендантську годину, забороняється перебування на вулицях та в інших громадських місцях у визначений період без спеціально виданих перепусток.

¹⁴ Пояснювальна записка №2047673 до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів щодо встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог або невиконання деяких заходів правового режиму воєнного стану» URL: [blob:https://itd.rada.gov.ua/31167f5c-908b-4904-b99d-feade5aaa7a2](https://itd.rada.gov.ua/31167f5c-908b-4904-b99d-feade5aaa7a2) (дата звернення: 08.06.2024).

Регулюється порядок руху різних видів транспорту (залізничного, автомобільного, морського, річкового, повітряного) під час комендантської години, тобто обмежується або забороняється рух в визначені години.

Також визначаються місцезнаходження, склад та порядок функціонування комендатури, яка відповідає за контроль за дотриманням комендантської години та режиму світломаскування.

Залученими органами є:

- Збройні Сили України;
- Держспецтрансслужба;
- Національна гвардія;
- Держприкордонслужба;
- Національна поліція;
- СБУ;
- ДФС;
- ДМС;
- ДСНС.

Кожна із зазначених структур продовжує виконання своїх завдань відповідно до їхньої специфіки та функцій навіть під час дії комендантської години.

Внесення відповідних змін сприятиме підвищенню ефективності заходів щодо підтримання правопорядку та безпеки під час дії воєнного стану. Це дозволить чітко визначити відповідальність за порушення режиму та забезпечити дотримання встановлених правил.

Пояснювальна записка чітко окреслює цілі даного законопроекту. Так, Метою законопроекту є забезпечення громадського (публічного) порядку під час дії воєнного стану, а також реалізація повноважень поліції, у взаємодії з військовими адміністраціями, у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану¹⁵. Основною метою є створення правових умов для ефективного впровадження та виконання заходів правового режиму воєнного стану.

Завдання законопроекту включають забезпечення громадського порядку під час воєнного стану, що включає:

- контроль за дотриманням комендантської години;
- регулювання пересування та діяльності громадян.

Наступним завданням є реалізація повноважень поліції, що включає взаємодію з військовими адміністраціями та закріплення

¹⁵ Пояснювальна записка № 2047673 до проекту..... Закону України

правових підстав для дій поліції. Законопроект визначає порядок взаємодії поліції з військовими адміністраціями у питаннях забезпечення громадського порядку та безпеки під час воєнного стану. Необхідність чітких правових підстав для дій поліції закріплено в законодавстві, тобто поліції надано повноваження щодо затримання та притягнення до адміністративної відповідальності осіб, які порушують встановлені обмеження.

Необхідно враховувати, що законопроект має на меті забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

Законопроект передбачає низку змін до існуючих законів України, зокрема до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Основною метою цих змін є забезпечення правового механізму для ефективного впровадження заходів воєнного стану та підвищення рівня безпеки в країні.

Основні положення законопроекту є:

1. Доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення новою статтею 210-2 про відповідальність за порушення комендантської години та порушення спеціального режиму світломаскування:

– запровадження адміністративної відповідальності для громадян, які перебувають на вулицях та в інших громадських місцях під час комендантської години без спеціально виданих перепусток або посвідчень;

– встановлення штрафів для громадян за порушення комендантської години, що сприятиме підтриманню громадського порядку в умовах воєнного стану.

– встановлення штрафів для суб'єктів господарювання за порушення встановлених на відповідній території спеціального режиму світломаскування або режиму роботи під час дії воєнного стану.

2. Зміни до статті 262 Кодексу України про адміністративні правопорушення¹⁶, що стосуються надання права на адміністративне затримання, а саме надання органам поліції права на адміністративне затримання осіб, які порушують комендантську годину.

¹⁶ Кодекс України про адміністративні правопорушення. Стаття 262. Органи (посадові особи), правомочні здійснювати адміністративне затримання. Докладніше: https://kodeksy.com.ua/kodeks_ukraini_pro_administrativni_prapoporushennya/statja-262.htm (дата звернення: 9.06.2024)

3. Внесення змін до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які надають більше повноважень військовим адміністраціям щодо встановлення на відповідній території режиму роботи суб'єктів господарювання під час воєнного стану. Завдяки цим повноваженням можна оперативно реагувати на зміни обстановки та забезпечувати належний рівень безпеки та функціонування економіки в умовах воєнного стану.

Законопроект має значне практичне значення для підтримання правопорядку та забезпечення безпеки населення в умовах воєнного стану. Доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення новою статтею 210-2 дозволяє чітко визначити відповідальність за порушення комендантської години та спеціального режиму світломаскування. В той час, як внесення змін до статті 262 Кодексу України про адміністративні правопорушення надає право поліції на адміністративне затримання порушників комендантської години, що допоможе забезпечити швидке реагування на порушення та допоможе підтримувати громадський порядок у складних умовах.

Зміни до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», які надають військовим адміністраціям додаткові повноваження, дозволять ефективно керувати економічною діяльністю на відповідних територіях під час воєнного стану. Така зміна сприятиме оперативному прийняттю рішень, необхідних для захисту безпеки населення та обороноздатності країни.

Наступний пункт Пояснювальної записки це стан нормативно-правової бази у сфері правового регулювання. Він визначає кілька основних законів та постанов. Основою є Конституція України, яка встановлює загальні правові принципи. Додатково, Кодекс України про адміністративні правопорушення та Господарський кодекс України визначають правові норми щодо відповідальності громадян і суб'єктів господарювання.

Це закони України, такі як «Про оборону України»¹⁷, «Про національну безпеку України»¹⁸, «Про Національну поліцію»¹⁹, та

¹⁷ Про оборону України: Закон України 1932-XII, чинний, поточна редакція від 04.04.2024, підстава – 3549-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 09.06.2024).

¹⁸ Про національну безпеку України: Закон України 2469-VIII від 31.03.2023, підстава – 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

¹⁹ Про національну поліцію: Закон України 580-VIII від 18.05.2024, підстава – 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

«Про правовий режим воєнного стану»²⁰ визначають конкретні заходи і повноваження органів влади в умовах воєнного стану. Також це Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022 офіційно ввів воєнний стан у країні та визначив його межі та підстави і існуючі постанови Кабінету Міністрів України, такі як постанова від 08 липня 2020 року № 573, яка регулює питання запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, та постанова від 29 грудня 2021 року № 1456, яка встановлює порядок перевірки документів, огляду речей, транспортних засобів, багажу, вантажів, службових приміщень і житла громадян під час воєнного стану. Ці нормативно-правові акти створюють комплексну правову основу, яка дозволяє ефективно захищати національні інтереси та забезпечувати безпеку населення в умовах воєнної агресії.

П'ятий пункт про фінансово-економічне обґрунтування законопроекту наголошує на тому, що реалізація нових норм і заходів щодо адміністративної відповідальності за порушення правового режиму воєнного стану буде здійснюватися в межах існуючих ресурсів та фінансування. Відсутність додаткових фінансових витрат знімає навантаження на державний бюджет і сприяє швидкій імплементації закону без необхідності перегляду бюджету або пошуку додаткових фінансових джерел.

Останній пункт Пояснювальної записки надає прогноз соціально-економічних та інших наслідків, який стверджує, що прийняття цього законопроекту матиме позитивний вплив на забезпечення громадського порядку під час дії воєнного стану. Законопроект дозволить поліції ефективніше виконувати свої функції, пов'язані з правовим режимом воєнного стану, шляхом надання можливості застосування адміністративних стягнень до осіб, які порушують встановлені заходи. Це сприятиме дотриманню дисципліни серед населення та суб'єктів господарювання, зменшенню випадків правопорушень, що в свою чергу забезпечить більш стабільну та безпечну ситуацію в країні під час воєнного стану. Очікується, що такі заходи допоможуть зміцнити громадську безпеку, зменшити соціальну напругу та створити сприятливі умови для ефективного функціонування органів державної влади та правоохоронних органів.

²⁰ Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 29.06.2024).

Слід зазначити, що система не є ідеальною та має багато проблем та викликів (табл. 2).

Таблиця 2

Проблеми, з якими стикаються правозахисні органи щодо порушення комендантської години

Виклики	Опис
Технічне забезпечення	Недостатність технічних засобів, таких як дрони, камери спостереження та засоби зв'язку.
Інформаційне забезпечення	Проблеми з обміном інформацією між різними підрозділами та органами влади.
Порушення прав людини	Ризик перевищення повноважень та порушення прав громадян під час виконання заходів.
Корупція та зловживання	Випадки корупції серед посадових осіб, що дозволяють порушникам уникати покарання.
Координація між відомствами	Проблеми з координацією між різними силовими структурами та місцевими органами влади.
Психологічний тиск	Стрес і психологічне навантаження на правоохоронців, що може призводити до помилок.

Необхідність вирішення викликів, які виникають під час порушення комендантської години вимагає пошуку швидких рішень. Зокрема, особливу увагу потрібно приділити доведенню факту порушення (табл. 3), збору доказів при порушенні комендантської години, вдосконалення процедури адміністративних стягнень, а також особлива увага несподіваним викликам.

Таблиця 3

Доведення факту порушення комендантської години

Питання	Опис
Виявлення порушення	Правоохоронці мають патрулювати територію та використовувати технічні засоби (камери, дрони) для виявлення осіб, які перебувають на вулиці під час комендантської години.
Первинна перевірка	Під час зупинки особи проводиться перевірка документів для встановлення особи та причини перебування на вулиці.
Ресстрація порушення	Фіксація порушення в офіційних документах та журналах, які ведуть патрульні групи або поліцейські відділки.

Збір доказів при порушенні комендантської години важливий з кількох причин (табл. 4). По-перше, це забезпечує законність і обґрунтованість дій правоохоронних органів, що допомагає уникнути безпідставних звинувачень. По-друге, наявність доказів

дозволяє ефективно підтвердити факт порушення, що є необхідним для накладення адміністративних стягнень. По-третє, це сприяє підтриманню довіри громадян до правоохоронних органів, адже дії поліції та інших служб стають прозорими і об'єктивними. Нарешті, якісно зібрані докази допомагають у судових процесах, забезпечуючи справедливий розгляд справи та запобігаючи можливим оскарженням і зловживанням.

Таблиця 4

**Процедура збору доказів
щодо порушення комендантської години**

Питання	Опис
Документування	Важливо вести детальний протокол про порушення, включаючи час, місце, обставини та особу порушника.
Відео та фотофіксація	Використання камер спостереження, боді-камер поліцейських або дронів для зйомки моменту порушення.
Наявність свідків	Збір свідчень інших осіб, які можуть підтвердити факт порушення (наприклад, інші патрульні чи очевидці).
Фізичні докази	Збереження речових доказів, якщо вони мають значення (наприклад, транспортні засоби, документи тощо).

Далі розглянемо процедуру накладення адміністративних стягнень, яка починається з офіційного повідомлення порушника про факт порушення та можливі наслідки. Після цього справа про порушення розглядається у встановленому порядку, зазвичай адміністративними комісіями або судами. На основі зібраних доказів і свідчень виноситься рішення про адміністративне стягнення, яке може включати штрафи, громадські роботи або інші санкції відповідно до законодавства. Порушник має право оскаржити це рішення у вищій інстанції або суді. Після завершення всіх юридичних процедур забезпечується виконання адміністративного стягнення відповідними органами, наприклад, стягнення штрафів або організація громадських робіт.

ВИСНОВКИ

У роботі розглядаються різноманітні аспекти правового регулювання та застосування адміністративних заходів до осіб, які порушують встановлені обмеження комендантської години.

Перш за все, аналізується правова база, на якій ґрунтуються норми щодо комендантської години. Відзначається, що такі

обмеження вводяться в умовах надзвичайного або воєнного стану з метою забезпечення громадської безпеки та порядку. Вказується на основні законодавчі акти, що регулюють дане питання, включаючи Конституцію України, Кодекс України про адміністративні правопорушення та інші нормативні документи.

У роботі розглянуті проблеми та виклики, з якими стикаються правозастосовні органи під час введення та контролю за дотриманням комендантської години. Особливу увагу приділено питанням доведення факту порушення, збору доказів та процедурі накладення адміністративних стягнень. Обговорюються випадки, коли застосування адміністративних заходів є доцільним та обґрунтованим, а також ситуації, які можуть призводити до зловживань владою або порушення прав громадян.

На основі проведеного дослідження сформульовані рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання комендантської години в Україні. Особливі виклики, з якими стикаються правоохоронні органи під час контролю за дотриманням комендантської години, несуть у собі кілька значущих аспектів, серед яких можливість верифікації, яка стає стає складнішою, особливо коли немає відео- або фотофіксації, і необхідно підтвердити, що конкретна особа справді порушила обмеження. Тому слід звернути особливу увагу на можливість введення фіксації порушень. Другим важливим аспектом є забезпечення законності дій правоохоронців під час проведення перевірок та збору доказів, що вимагає уважності та дотримання прав людини. Протидія корупції є важливим завданням, оскільки необхідно уникати будь-яких корупційних дій серед правоохоронців під час фіксації порушень та накладення стягнень. Особливо рекомендується збільшити ефективність збору доказів, для підтвердження порушення в суді або адміністративному органі.

АНОТАЦІЯ

Питання правового регулювання адміністративної відповідальності за порушення комендантської години в Україні є надзвичайно важливим, особливо в умовах збройного конфлікту та загроз національній безпеці. На даний момент, в Україні відсутній діючий закон, який би регулював це питання, однак існує законопроект з пояснювальною запискою, що пропонує встановити відповідні правові норми. Дослідження зосереджене на аналізі положень законопроекту, їх відповідності міжнародним стандартам та можливим впливам на правопорядок і безпеку громадян.

Розглядаються основні положення законопроекту, зокрема визначення складу правопорушення, процедур притягнення до адміністративної відповідальності та прав осіб, які порушили комендантську годину. Особливу увагу приділено аналізу можливих санкцій та їх пропорційності порушенням. Вивчаються також міжнародні підходи до регулювання цього питання та можливості їх адаптації до українського контексту. Дослідження має на меті сприяти вдосконаленню правового регулювання в Україні, забезпечуючи ефективний захист прав громадян та підтримання громадського порядку. Результати роботи можуть бути корисними для розробників законодавства, науковців та практиків у сфері адміністративного права.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 08.06.2024).

2. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України № 2102-IX від 24 лютого 2022 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

3. Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 29.06.2024).

4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 05.06.2024).

5. Комендантська година в Україні: де та о котрій починається і закінчується. Інтернет-джерело. URL: <https://freeradio.com.ua/komendantska-hodyna-v-ukraini-de-ta-o-kotrii-pochynaietsia-i-zakinchietsia/> (дата звернення: 09.06.2024).

6. Відповідальність за порушення комендантської години. URL: <https://law-in-war.org/vidpovidalnist-za-porushennya-komendantskoyi-godyny/> (дата звернення: 08.06.2024).

7. Зареєстровано законопроект щодо відповідальності за порушення громадянами комендантської години, – Комітет з питань правоохоронної діяльності. Верховна Рада України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/242894.html (дата звернення: 07.06.2024).

8. Кошт: штрафи за порушення комендантської години. URL: <https://kosht.media/shtrafy-za-porushennia-komendantskoi-hodyny-shcho-vidomo/> (дата звернення: 07.06.2024).

9. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів щодо встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог або невиконання деяких заходів правового режиму воєнного стану. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3550-20#Text> (дата звернення: 08.06.2024).

10. Схвалено законопроект про відповідальність за порушення комендантської години: які штрафи передбачені (від Міністерство внутрішніх справ України, опубліковано 10 грудня 2023 року о 10:16). URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/skhvaleno-zakonproekt-pro-vidpovidalnist-za-porushennia-komendantskoi-hodyny-iaki-shtrafy-peredbacheni> (дата звернення: 08.06.2024).

11. Відповідальність за порушення комендантської години. Інтернет-ресурс. URL: <https://law-in-war.org/vidpovidalnist-za-porushennya-komendantskoyi-godyny/> (дата звернення: 08.06.2024).

12. Пояснювальна записка № 2047673 до проекту Закону України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів щодо встановлення адміністративної відповідальності за порушення вимог або невиконання деяких заходів правового режиму воєнного стану» URL: <blob:https://itd.rada.gov.ua/31167f5c-908b-4904-b99d-feade5aaa7a2> (дата звернення: 08.06.2024).

13. Про правовий режим воєнного стану : Закон України № 389-VIII від 12 травня 2015 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 29.06.2024).

14. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Стаття 262. Органи (посадові особи), правомочні здійснювати адміністративне затримання URL: https://kodeksy.com.ua/kodeks_ukraini_pro_administrativni_prapoporushennya/statja-262.htm (дата звернення: 09.06.2024).

15. Про оборону України: Закон України 1932-XII, чинний, поточна редакція від 04.04.2024, підстава – 3549-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text> (дата звернення: 09.06.2024).

16. Про національну безпеку України: Закон України 2469-VIII від 31.03.2023, підстава – 2849-IX. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

17. Про національну поліцію: Закон України 580-VIII від 18.05.2024, підстава – 3633-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 06.06.2024).

Інформація про автора:
Сірко Вікторія Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
та адміністративного процесу
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

Скриль С. А.

ВСТУП

Сучасна система міжнародного правопорядку побудована на принципах міжнародного права, які зафіксовані в Статуті ООН та в Заключному Акті НБСЄ 1975 р. Незважаючи на цивілізаційні ціннісні протиріччя між державами, 50 років після Другої світової війни пройшли майже без глобальних конфліктів. Водночас, розпад СРСР та завершення «холодної війни» на початку 90-х років ХХ століття призвели до формування однополярної структури міжнародних відносин з домінуванням держав Західної цивілізації. Однак агресія російської федерації проти України у 2022 р. стала каталізатором зміни світового порядку. Принципи міжнародного права виявилися декларацією та фікцією у ХХІ столітті. Перед світовим співтовариством постали проблеми не тільки зупинення агресора, але й створення нового ефективного механізму міжнародно-правової відповідальності, який має виконати міжнародну загально-превентивну функцію – з однієї сторони, та забезпечити притягнення до відповідальності міжнародних злочинців, повну компенсацію державою-агресором збитків, завданих потерпілій державі, юридичним та фізичним особам – з іншої сторони. Вирішення зазначених проблем потребує політичних зусиль як на рівні кожної держави – прийняття відповідних актів щодо застосування санкцій проти агресора, так і на міжнародному – формування узгодженої позиції «демократичного світу» щодо обмежень судового імунітету держави, дії якої кваліфікуються за ознаками агресії відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 3314 від 14.12.1974 р.¹

Йдеться про формування нової парадигми міжнародного права – ієрархії принципів *jus cogens* у випадках колізії їх застосування. Тобто у разі міжнародного визнання (Генеральною Асамблеєю ООН) акту агресії (і як наслідок – порушення принципу територіальної

¹ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14.12.1974 р. № 3314.
URL: <https://www.un.org>

цілісності) однієї із держав, принцип суверенної рівності відносно цієї держави не має діяти. Фактично це призведе до створення ефективних механізмів притягнення до міжнародно-правової відповідальності держави-агресора. Окрім того, актуальності набуває сама проблема кодифікації міжнародно-правової відповідальності.

Отже, без вирішення світовою спільнотою означених питань, міжнародне право поступово втратить характер універсального регулятора відносин між державами. Можна визначити кризу міжнародного права як одну із глобальних проблем сучасності в умовах загострення міжцивілізаційних конфліктів.

1. Цивілізаційний вимір системи сучасної міжнародної безпеки

Для розуміння “матриці” сучасної системи міжнародних відносин, а також особливостей моделі міжнародної безпеки у XXI столітті, варто звернутись до цивілізаційної мапи епохи постмодерну.

Цивілізаційний вимір політичних, соціально-економічних процесів у світі виступає фундаментальною міждисциплінарною методологією в умовах глобалізації.

Проблематика цивілізаційного виміру сучасного світового порядку та глобальної взаємодії націй-держав знайшла глибоке обґрунтування у працях С. Кримського, Т. Орлової, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, В. Седнева, А. Шморгуна та інших. Серед зарубіжних дослідників цивілізаційній тематиці приділяли увагу Ф. Фукуяма, Е. Де Фреде, С. Гантингтон та інші авторитетні вчені-суспільствознавці.

У сучасній науці існує багато визначень цивілізації. Так, на думку С. Кримського, цивілізацію слід розглядати, як окрему, відносно автономну, здатну до самоорганізації та саморозвитку поліетнічну соціокультурну систему, яка має свої географічно-часові виміри, базові духовно-культурні цінності і відносно стійкі структури економічних, суспільно-політичних та культурних форм. За визначеними ознаками та критеріями класифікації виділяються наступні сучасні цивілізації: Західна, Східно-християнсько-Євразійська, Латиноамериканська, Мусульмансько-Афразійська,

Індійсько-Південноазійська, Китайсько-Східноазійська, Японсько-Далекосхідна та Тропічна Африка як квазіцивілізаційна спільнота ².

С. Гантингтон визначає цивілізацію як певну культурну спільноту. На його переконання, ідентичність на рівні цивілізації стає все більш важливою. Дослідник вказує на існування таких цивілізацій: Західна цивілізація, Індуїстська цивілізація, Ісламська цивілізація, Конфуціанська цивілізація, Латиноамериканська цивілізація, Православно-слав'янська цивілізація, Японська цивілізація, Африканська цивілізація³. У культурології цивілізацію визначають як обласногороджену культуру різних народів. І в історичному контексті йдеться про локальні цивілізаційні спільноти. Дослідження тенденцій розвитку локальних цивілізацій у політичному та правовому вимірах є напрямками політичної та правової компаративістики.

Як зазначають О. Харитонова та Є. Харитонов, локальні цивілізації виражають культурно-історичні, етичні, релігійні, економіко-географічні особливості окремої країни, групи країн, етносів, які пов'язані спільною долею, відображають і віддзеркалюють ритм загально-історичного прогресу, та опиняючись у його епіцентрі, то віддаляючись від нього.

Кожна локальна цивілізація має свій почерк, свій ритм, більш або менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій. Цивілізації не є статичними формами. Це динамічні утворення еволюційного типу. Вони не лише не здатні перебувати у стані спокою, але й не можуть довільно змінювати напрям свого поступального руху. Цивілізацію в цілому можна схематично розглядати як зрізану піраміду, що має п'ять шарів: перший – людина (сім'я); другий – технологічний спосіб виробництва; третій – екологічний спосіб виробництва; четвертий – соціально-політичний устрій; п'ятий – суспільна свідомість (духовний світ)⁴.

Т. Орлова виділяє наступні сучасні цивілізації: індійську, китайську, японську, європейську, латиноамериканську,

² Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені. С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко, Ю. М. Пахомов, С. В. Сіденко, А. А. Шморгун. К.: НАНУ. 2002. С. 8.

³ Гантингтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів. Кальварія. 2006. С. 18.

⁴ Харитонова О., Харитонов Є. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків.: Одісей. 2002. С. 36.

північноамериканську, євразійську, арабо-мусульманську, тропікоафриканську⁵.

Якщо розглядати генезу формування цивілізацій у духовно-релігійному дискурсі, слід констатувати екстраординарну закономірність – у джерел формування кожної з них знаходився певний етнос. Такий підхід до історичного процесу підтримували Ж.-А. Кондорсе, Г. Гегель, Г. Спенсер, Ф. Ніцше, М. Бердяєв. Вони констатували «обраність» одних народів відносно інших. При цьому названі дослідники не використовували духовно-релігійний критерій. Але історичний досвід свідчить, що деякі етноси створювали Великі Духовні традиції – релігійні джерела, які в подальшому або зникали, асимілюючись з більш стійкими, або навпаки – поглинали інші. У такому контексті можливе виділення окремих етносів у групу «історично обраних», тобто таких, що виконували місію формування нових цивілізаційних моделей.

Так, Месопотамська цивілізація було створена шумерами та аккадцами (єдиний етнос – «чорноголові»), Еламська – еламітами, Харапська – харапцями, Егейська – мінойцями, Антична – елінами, Китайська – іньцями, Іранська – авестійськими аріями, Індійська – ведійськими аріями, Ісламська – арабами, Мезоамериканська – ольмеками, Біблейська – євреями. Лише частина із перелічених цивілізацій витримали випробування часом.

У релігійному аспекті можлива наступна класифікація сучасних цивілізацій: біблейська (охоплює усі християнські конфесії), конфуціанська, індійська (заснована на індуїзмі та буддизмі) та мусульманська.

Значна кількість наведених визначень поняття цивілізації дозволяє виокремити ключові її елементи, а саме: просторово-часовий вимір; базові духовні цінності, що формують сталі моделі поведінки у політичній, економічній та побутовій сферах; «стратегічний план» розвитку і взаємодії з іншими локальними цивілізаціями. Важливим цивілізаційним елементом виступає також право, яке формує нормативну, а тому й мотиваційно-поведінкову, сферу функціонування великих соціальних спільнот.

Як зазначає С. Гантингтон, відмінності між цивілізаціями не просто реальні. Вони – найбільш суттєві. Цивілізації відмінні за своєю історією, культурою, традиціями, і що найголовніше – за релігійним критерієм. Люди різних цивілізацій по-різному дивляться

⁵ Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. К.: Знання.2012. с. 27.

на відносини між Богом та людиною, особистістю та колективом, громадянином та державою, батьками та дітьми, чоловіком та дружиною, мають різні уявлення про права та обов'язки, свободи та примуси, рівність та ієрархію. Ці відмінності склалися століттями і не зникнуть у майбутньому. Вони більш фундаментальні ніж відмінності між ідеологіями та політичними режимами⁶.

Кожна цивілізація має свої особливі політичні форми, які характеризуються певною стійкістю та здатністю до відновлення, протидії впливу протилежних політичних моделей. Також у кожній цивілізації існує своя особлива правосвідомість як масове (національне, групове) уявлення щодо фундаментальних людських цінностей – справедливості, свободи та рівності. Із правосвідомістю тісно пов'язана національна свідомість.

Як зазначає І. Кресіна, національна свідомість – складна модернізована система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття. Вона опосередковується домінантами самоствердження нації – спільним громадянством, територією, національними інтересами, юридичними правами громадян, соціальними нормами, культурними традиціями. Національна свідомість є критерієм ідентифікації нації у геополітичному соціокультурному просторі й водночас критерієм самоідентифікації нації. Це засіб і водночас вияв національної інтеграції та консолідації. Як атрибутивна ознака нації, національна свідомість є відкритою ціннісною системою щодо інонаціональних впливів, у якій трансформуються вартості цивілізаційні та регіональні, етнічні й власне національні (громадянські, політичні), соціальні та культурні. Проте провідною парадигмою, ґрунтом національної свідомості є національні інтереси й цінності⁷.

В аналізі взаємодії національних та правових інтересів і цінностей, правосвідомості можна виокремити певні грані зв'язку. Так, правосвідомість як соціальне уявлення про справедливість, свободу, формальну рівність має три рівні існування. Перший (найвищий) представляє собою соціально-психологічну згоду нації,

⁶ Гантингтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів. Кальварія. 2006. С. 47.

⁷ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. К.: Вища шк. 1998. С. 46.

народу у розумінні загальнонаціональної, загальнодержавної стратегії розвитку.

Філософсько-правові моральні категорії справедливості, свобода та рівність абстрагуються на глобальний світовий, а також на загальнонаціональний рівні. Йдеться про геополітичну платформу та відношення до принципів існування світового порядку, повагу(або неповагу) до норм міжнародного права. Цей рівень правосвідомості забезпечує становлення «національної держави» (Ізраїль), тоталітарних держав (Німеччина та Італія у 30-ті роки ХХ століття, сучасна КНДР), а також є умовою широкої інтеграції різних країн у співдружність (Європейський Союз) або у «духовно-релігійну єдність» як країни арабського світу. Серед історичних прикладів масової глобалізації правових ідей справедливості та свободи – проголошення суверенітету та проведення демократичних реформ у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Ще один приклад – масова підтримка росіянами імперської політики своєї держави відносно України. Тобто масові уявлення про справедливість, свободу та рівність мають історичні та цивілізаційні передумови і виступають рушійною силою соціальних трансформацій. Цьому рівню правосвідомості соціальної згоди відповідає концептуалізація консолідуючої національної ідеї.

Характеризуючи сучасний стан міжнародних відносин, слід зазначити, що їх сутністю є протистояння, зіткнення та конкуренція (економічна, культурна, військово-політична) різних цивілізацій. При цьому таке протистояння відбувається під певним “контролем” найбільш розвинених у світі держав.

Отримавши лідерство у системі міжнародних відносин у 90-ті р. р. ХХ століття, США поступово втрачають вплив на процеси забезпечення глобальної безпеки. Міжцивілізаційні конфлікти у ХХІ столітті набувають нових рис. Так відомий американський політолог З. Бжезінський у книзі «Стратегічне бачення. Америка і криза глобальної влади» акцентує увагу на наслідках можливого послаблення США у світовій політиці. «Якщо Америка, – пише він, – перестане відігравати ключову роль у світі, верховенство на політичній арені навряд чи здобуде один наступник Америки, як от Китай. Якщо раптова і потужна криза американської системи спричинить швидку ланцюжкову реакцію, що призведе до глобального політичного та економічного хаосу, то повільний рух Америки у бік занепаду і/та безкінечної війни з ісламом не закінчиться «коронацією» рішучого глобального наступника до

2025 року. До того часу жодна держава не буде готова виконувати ту роль, яку виконували Сполучені Штати Америки після розпаду Радянського Союзу 1991 року. Швидше за все розпочнеться тривалий етап нерішучих і дещо хаотичних перегруповань світової та регіональної влади, на якому не буде звитяжних переможців, тільки чимало невдач. Це відбуватиметься в умовах міжнародної нестабільності й навіть смертельних ризиків для світового добробуту»⁸.

За таких обставин одним із найважливіших заходів ефективного забезпечення міжнародної безпеки має стати посилення впливу на глобальну міждержавну політику універсальної міжнародної організації – Організації Об'єднаних Націй. Водночас ця Організація майже не реформувалася з моменту створення у 1945 р. і фактично не в змозі гарантувати дотримання й виконання усіма державами фундаментальних принципів міжнародного права, які щодалі все більше набувають ознак фіктивності. Зокрема йдеться про систематичне порушення окремими державами визначених у Статуті ООН принципів незастосування сили або погрози силою, мирного вирішення міжнародних спорів, добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом. Особливе занепокоєння викликають акти агресії одних держав проти інших. При цьому агресія здійснюється як відкрито (з очевидною правовою кваліфікацією таких дій держави відповідно до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» № 3314 від 14 грудня 1974 р., так і у гібридній формі. В останньому випадку здійснюється латентне втручання однієї держави у внутрішню та зовнішню політику іншої. Отже, сучасна система міжнародної безпеки може бути більш-менш ефективною лише за умови домінування США в різних сферах глобального співробітництва. Крім того, важливою умовою забезпечення безпеки в Європі є міцність Європейського Союзу, послідовність Інститутів останнього та урядів держав-членів у проведенні зовнішньої політики.

3. Бжезінський наголошує: «По-перше, – сучасна міжнародна система більше не зможе запобігати конфліктам, якщо Америка не захоче чи не зможе захистити держави, які вона колись підтримувала через національні інтереси і/чи з доктринальних міркувань. Коли увесь світ усвідомить суть нових реалій, спалахнуть регіональні

⁸ Збігнев Бжезінський. Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади. Пер. з англ. Ганна Лелів. Львів. 2012. С. 65.

сутички, де сильніші держави самовільно триматимуться супроти слабших країн. Якщо могутність Америки ослабне, з'явиться вільний простір для утвердження сили, що не надто дорого коштуватиме ініціатору цих дій. По-друге, – США втратили можливість створити мирну зону безпеки поблизу Росії. По-третє, в постамериканському світі Східна Азія та Південна Азія будуть найбеззахиснішими перед міжнародними конфліктами. Занепад США зробить регіональні конфлікти частішими, потужнішими та напруженішими»⁹. Таким чином виклики міжнародній та регіональній безпеці вимагають певних спільних кроків США та Європейського Союзу у військово-політичній сфері. У свою чергу це передбачає спільність цінностей та інтересів всіх держав Західної цивілізації.

Аналізуючи тенденції глобальних світових змін у другому десятилітті XXI століття В. Горбулін зазначає: «західний світ вже не так об'єднаний, як в період «холодної війни». Сьогодні США не зацікавлені, щоби об'єднана Європа стала самостійним військово-політичним гравцем світового рівня. При цьому популярність самих Сполучених Штатів у міжнародному співтоваристві безпрецедентно впала. Європа, у свою чергу все більше намагається стати самодостатньою. І все це відбувається на фоні латентного протистояння між США з однієї сторони, та Франції і Німеччини – з іншої, а також між США та Туреччиною. Можна зробити певний висновок, що процес деконструкції світової системи виходить на фінішну пряму. За наявності спільних цінностей, все частіше лунають голоси, що країни Заходу втратили себе, а тому і втрачений сенс союзів, сформованих у XX сторіччі»¹⁰. Отже перші десятиліття XXI століття можна вважати іспитом на міцність Західної цивілізації.

2. Особливості сучасного міжнародного правопорядку та міжнародної безпеки

Світ-систему сучасного міжнародного правопорядку слід розглядати як стан протистояння різних соціокультурних систем. Таке протистояння має конфліктні прояви та визначається наступними рисами. По-перше, – глобалізаційні процеси у найбільшій мірі охоплюють економічні відносини. По-друге, – політична вестернізація значно відстала від економічної і, окрім держав західної культури,

⁹ Збігнев Бжезинський. Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади. Пер. з англ. Ганна Лелів. Львів. 2012. С. 85.

¹⁰ Горбулін В. Мій шлях у задзеркалля. К. Брайт Букс. 2019. С. 223.

зіткнулася з жорстким протистоянням або «м'яким несприйняттям» з боку держав незахідних історико-культурних традицій. По-третє, – культурна вестернізація призводить до загострення міжцивілізаційних конфліктів, а також до руйнації «нестійких соціокультурних систем» (держави колишнього СРСР, країни тропікоафриканської цивілізації) без формування нової – сталої, адаптованої до західних зразків, соціокультурної системи. За таких умов міжнародний правопорядок втрачає риси єдності та стабільності. Йдеться про співіснування декількох самостійних правопорядків/квазіправопорядків на різних рівнях взаємодії (співробітництва – конфлікту) держав. «Західний правопорядок», заснований на ліберально-демократичних цінностях та неухильному дотриманні принципів міжнародного права, охоплює країни відповідної цивілізаційної культури. У ХХ столітті ці держави увійшли в стан «інформаційного суспільства». «Східний правопорядок» – це правопорядок, заснований на традиційних (системо центристських) цінностях та стриманій повазі до імперативів міжнародного права. Правопорядок проміжних цивілізацій (євразійської, латиноамериканської) має внутрішньоконфліктний характер. Тропікоафриканська квазіцивілізаційна спільнота характеризується внутрішньополітичною та зовнішньополітичною нестабільністю і нездатністю сформувати самодостатні ефективні політичні системи. За таких умов норми міжнародного права (зокрема, *jus cogens*) втрачають інтегруючу стабілізаційно-безпекову функцію. Глобалізаційні процеси фактично призводять до розхитування світового політичного порядку, поглиблення протиріч між різними соціокультурними системами. Цілком логічним наслідком зазначених тенденцій є формування протилежних за своєю сутністю політичних систем у державах різних цивілізацій, а також актуалізація регіоналізації як антиглобалістського фактору.

Однією із сучасних тенденцій розвитку міжнародних відносин та окремих держав є регіоналізація, сутність якої полягає в переміщенні центру прийняття політичних рішень на рівень регіонів. Як наслідок – поглиблення демократизації суспільства, – з одного боку, та посилення сепаратистських настроїв, – з іншого. Регіоналізація є оборотною стороною глобалізаційних процесів.

Міжнародно-правовими засадами регіоналізації є *jus cogens*, зокрема право народів на самовизначення. У Декларації тисячоліття ООН цей принцип визначається як право на самовизначення досить великих і цілісних спільнот. Етнічні, мовні, релігійні меншини мають

право на культурну автономію, на повагу їхніх інтересів у рамках демократичної держави.

Принцип рівноправності і права народів розпоряджатися власною долею передбачає за суб'єктами міжнародного права такі права й обов'язки: 1) обов'язок поважати рівність народів і націй; 2) обов'язок поважати право самостійно розпоряджатися власною долею; 3) право народів жити в умовах повної свободи; 4) право визначати свій внутрішній і зовнішній статус; 5) право здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток; 6) право кожного народу, нації вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами; 7) право просити й отримувати підтримку відповідно до цілей і принципів Статуту ООН, на випадок, коли їх позбавляють права на самовизначення насильницьким шляхом.

Історичний досвід свідчить, що саме зазначений принцип *jus cogens* виступив легальною та легітимною основою для створення нових незалежних держав в період світової деколонізації у другій половині XX століття, а також в епоху тотального розпаду соціалістичного табору. Але лише у незначній кількості таких держав владі вдалося забезпечити сталий розвиток та ефективне функціонування державного механізму. У більшості ж країн державний апарат залишився фіктивним інструментом забезпечення правопорядку, а політичні системи поступово перетворилися в олігархічно-кланові та / або нестійкі корумповані напіввійськові авторитарні режими. Саме другу половину XX століття та початок XXI століття слід розглядати як історичну межу початку регіоналістських тенденцій у різних частинах світу.

Регіоналізацію слід розглядати в двох аспектах: як міждержавне геополітичне явище; в якості внутрішньодержавної політичної тенденції. В першому випадку об'єднання держав в межах певного регіону має політичну, безпекову та/або економічну мету. В другому випадку йдеться про децентралізовану модель державного територіального устрою. При цьому одним із факторів децентралізації можуть виступати сепаратистські настрої певної групи населення.

Регіоналістські політико-економічні тенденції у сучасному світі є одночасно і передумовою, і породженням сепаратистських суспільних течій. Так, більш ніж в 10 країнах Європейського Союзу існують активні сепаратистські рухи, що мають соціально-економічний та культурно-етнічний напрям, але при цьому

основним виступає євроскептичне забарвлення. Регіоналізація є породженням глобалізації, а особливість розвитку політичних систем держав Європейського Союзу полягає у конфліктному співіснуванні двох протилежних тенденцій – уніфікації та «розпаду».

Важливою ознакою сучасного глобального світового порядку є активізація наддержавних політико-економічних інститутів. Необхідно зазначити, що ці інститути мають не тільки публічний, але й приватний транснаціональний характер. Їх вплив на «синергетичні демократії» та на авторитарні соціокультурні системи здійснюється не завжди в легітимний та легальний спосіб.

Глобальні проблеми міжнародної спільноти досліджувались, зокрема, вченими-правознавцями. Так, колишній суддя Європейського суду з прав людини В. Буткевич, аналізуючи роль транснаціональної приватної економічної системи в формуванні внутрішньої політики держав, зазначає: «транснаціональні компанії майже безконтрольно діяли практично в більшості життєво важливих для світової спільноти сферах. Чому «майже безконтрольно»? Тому що самі держави постійно їм відмовляли в міжнародно-правовому статусі. А, як відомо, коли відмовляють у правовій визначеності, тоді шукають позаправові лазівки. Тут транснаціональні компанії досягли таких успіхів, що багато суверенних держав, які відмовляли їм у чіткому статусі в міжнародно-правових відносинах, сьогодні самі слугують їм, але вже як заманеться цим компаніям. Утім вони хоч намагаються зберегти правову видимість»¹¹. Далі дослідник характеризує вплив міжнародних публічно-правових інститутів на національні політичні системи: «Глобалізація в економічних, фінансових і близьких їм сферах веде до того, що сьогодні все частіше політика в економічній, податковій чи фінансовій системі національних держав формується в кабінетах МВФ, МБРР і подібних організацій, а не демократично обраними парламентами держав. Вказані міжнародні організації та установи безпосередньо, а коли потрібно, то із підключенням транснаціональних компаній, можуть вплинути на зміну політики будь-якої держави, окрім основних донорів цих організацій та установ. Вони здатні не лише знехтувати класичними домаганнями суверенітету, а й спровокувати недовіру до легітимно обраних органів та трансформувати демократичну легітимну систему, що склалася в певній країні... Засоби масової

¹¹ Буткевич В. Виклик міжнародному праву в умовах глобалізації світ. *Право України*. 2012. № 3-4. С. 21.

інформації, й особливо Інтернет, зробили практично відкритою і прозорою сферу міждержавних відносин і з цим держави не можуть не рахуватися. Ті економічні, соціальні чи культурні питання, які раніше вирішувалися за домовленістю, сьогодні, будучи очевидними для всіх, вимагають паритетного, рівноправного вирішення, в іншому випадку породжують збурення і протест у національних демократичних суспільствах чи конфлікти в міжнародних відносинах. Там, де держави прагнуть до рівноправності, там народи і нації вимагають справедливого розподілу ресурсів. Держави, які тривалий час ігнорували транснаціональні корпорації, сьогодні ризикують опинитися на узбіччі світового співробітництва і конкуренції. Світовий потенціал транснаціональних компаній такий, що в їх межах сконцентровані основні науково-технічні знання, досвід, людські здібності, як і міжнародна глобальна система управління цими процесами і цінностями, і сьогодні вони здатні розміщувати джерела постачання, виробництва і збуту так, що отримуватимуть прибуток (на відміну від держав), лише враховуючи міжнародні відмінності з будь-якого циклу: економічної політики, податків, митних зборів, темпів інфляції, ставки заробітної плати, номенклатури попиту, технічних і виробничих стандартів та ін. Держави, які консервативно чіпляються за свій суверенітет, програють таким компаніям і корпораціям і, щоб уникнути економічного краху, часто прислужують їм за елементарні фінансові подачки»¹².

Особливу роль транснаціональних корпорацій у глобальній економіці та політиці визначає Ю. Павленко: «Становлення глобального суспільства здійснювалось та здійснюється у відповідності з принципом нерівного обміну... Сучасна глобалізація посилює протиріччя між групою найбільш розвинених країн Заходу та іншим людством. Це протиріччя має інформаційно-технологічний, економічний, соціальний, політичний, демографічний, екологічний та культурний аспекти...Нерівний економічний обмін останніх століть спочатку між Європою та Новим Світом, пізніше між Західноєвропейсько-Північноамериканським центром і іншим світом дозволив Заходу акумулювати в своїх руках великий капітал. В теперішній час він набуває характер капіталу транснаціональних

¹² Буткевич В. Виклик міжнародному праву в умовах глобалізації світ. *Право України*.. 2012. № 3-4. С. 23.

компаній, що знаходяться в країнах Заходу, перш за все в США. Капітал ТНК визначає темпи і напрями розвитку окремих держав»¹³.

Існує певна взаємозалежність між функціонуванням політичних систем держав різних соціокультурних спільнот та станом світового правопорядку. З одного боку, соціально-економічні та політичні кризи у державах Західної цивілізації впливають на фундаментальні засади мирного співіснування націй і народів. Ця тенденція знайшла своє історичне підтвердження як у ХХ столітті, так і на початку ХХІ століття. З іншого боку, політичні та економічні кризи в країнах третього світу, що нерідко носять військовий характер, призводять до світової ізоляції цих держав та формування самостійного міжнародного локального квазіпорядку у відносинах спільнот незахідного світу. Важливою особливістю політичних систем більшості держав (за виключенням китайської та держав “ісламського світу”) у ХХІ столітті є їх відкритість та залежність від світових глобалізаційних процесів. При цьому взаємовідносини (у тому числі правовідносини) між світовим правопорядком (його первинними та вторинними суб’єктами) як політичною надсистемою та політичними системами держав характеризуються постійним відставанням розвитку національних політичних інститутів від викликів розвитку світового співтовариства. Крім того, незмінність фундаментальних засад співіснування націй та народів (*jus cogens*), а також принципів функціонування універсальних міжнародних організацій породжує неефективність рішень та дій світових акторів у сфері попередження та розв’язання глобальних та локальних конфліктів. Таку тенденцію слід визначити перманентною кризою, а її наслідком – нездатність групи домінуючих у міжнародних відносинах держав своєчасно адаптуватись до глобальних змін, що призводить до некерованості світових політичних процесів.

У ХХІ столітті міжнародне співтовариство перетворилося на самоорганізовану систему, яка має наступні ознаки.

По-перше, міжнародний правопорядок характеризується нестабільністю та збільшенням чисельності етнічних, релігійних, соціально-політичних конфліктів.

По-друге, загальні імперативні норми міжнародного права (*jus cogens*) охоплюють все меншу сферу регулювання та коло суб’єктів – держав. Міжнародний правопорядок розділяється на дві

¹³ Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені. С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко, Ю. М. Пахомов, С.В. Сіденко, А.А. Шморгун. К.: НАНУ.2002. С. 68.

системи: легальну – засновану на принципах міжнародного права, та нелегальну – засновану на звичаях міжетнічного та міжрелігійного спілкування.

По-третє, універсальні міжнародні організації (в першу чергу – Організація Об'єднаних Націй) втрачають вплив на міжнародні політичні процеси. Міжнародна відповідальність, не маючи кодифікованого характеру та легітимних механізмів настання, перетворюється у фіктивний інститут.

По-четверте, публічна влада у периферійних державах втрачає здатність забезпечувати сталий політичний розвиток без застосування збройних сил. Військові конфлікти неміжнародного характеру все частіше стають невід'ємною складовою політичної боротьби.

Сучасний світовий порядок являє собою багаторівневу структуру, елементи якої (суб'єкти міжнародних відносин) формально діють у межах універсальних юридичних приписів, але фактично кожен міжнародний правопорядок/квазіпорядок існує за своїми самостійними правилами. Такий стан співіснування держав, різних за глибиною сприйняття *jus cogens* та здатністю їх дотримуватись, є міжнародною політичною кризою та передумовою перманентних конфліктів гео економічного та військового характеру.

3. Проблеми міжнародно-правової відповідальності за агресію та інші міжнародні злочини

Нестабільність та нестійкість системи міжнародної безпеки стали передумовою російсько агресії проти України в 2022 році. Ця агресія має чітко виражені риси геноциду.

В історії людства феномен геноциду варто розглядати не лише як найнебезпечніший прояв підсвідомої «колективної ненависті» до інших народів, але й в якості знаряддя руйнування державності. Геноцид – це явище політичне, соціально-психологічне та юридичне.

Політичний характер геноциду полягає в цілеспрямованому знищенні «ворожих» народів з метою владного домінування на тій чи іншій території. При цьому ставиться додаткова мета – позбавлення «ворожого» народу державного утворення.

Американський дослідник Л. Купер розвивав ідею так званої геноцидної держави, яка завжди шукає нових ворогів і груп для знищення. Він вважав, що сталінський СРСР є моделлю такого

режиму. Чимало акцій радянського режиму можна оцінювати як протогеноцидні¹⁴.

ГЕНОЦІД в соціально-політичному сенсі (від грец. γένος – рід, плем'я та лат. caedo – вбиваю) – кампанія повного чи часткового знищення національної, расової, етнічної, релігійної групи як такої. Термін «геноцид» увійшов у широкий вжиток після Другої світової війни на означення переслідувань циган, євреїв та інших народів нацистами¹⁵.

Соціально-психологічні особливості геноциду криються у «людській природі». Інакше не можна зрозуміти причини намагання однієї спільноти жорстоко знищити іншу. Важливо, що при цьому таке знищення вважається «актом справедливості». У різні епохи, за різних обставин «правильні» народи масово вбивали представників «ворожих» етносів та груп.

Юридичного змісту феномен геноциду набув у ХХ столітті. А тому виникає питання – чи можна багаточисленні історичні факти знищення одним народом іншого юридично тлумачити як геноцид доки його визначення не було надано в міжнародних актах?

Правова кваліфікація злочину геноциду міститься у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р.: «У даній Конвенції під геноцидом розуміються наступні дії, чинені з наміром знищити, цілком чи частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: а) убивство; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу; с) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її; д) міри, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи; е) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу»¹⁶. Аналогічна норма міститься також у Статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р.

Зважаючи на те, що міжнародна відповідальність за геноцид виникає з набуттям чинності Статуту МКС, фактично цей феномен криміналізується лише в ХХІ столітті.

Норми Статуту МКС щодо відповідальності за геноцид як міжнародний злочин вперше застосовувались відносно африканських диктаторів.

¹⁴ L. Kuper. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. London; New Haven, 1981

¹⁵ esu.com.ua/article 29090

¹⁶ Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id211154>

Зокрема, у справі колишнього суданського глави держави аль-Башира (знаходився при владі з 1989 р. по 2019 р.) зазначено, що «ситуація в Судані продовжує становити загрозу міжнародному миру та безпеці. Рада Безпеки ООН передала цю ситуацію до МКС у березні 2005 року після того, як взяла до відома звіт Комісії з розслідування порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародних прав людини, укладених у Дарфурі (S/2005/60). Генеральний секретар ООН заснував цю Комісію «для розслідування [...] повідомлень про порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародних документів з прав людини всіма сторонами в Дарфурі, а також для визначення того, чи мали місце акти геноциду, і для виявлення винних у цих порушеннях, щоб забезпечити притягнення винних до відповідальності за свої дії». Підходячи до своєї роботи, Комісія враховувала два факти: «По-перше, велика кількість переміщених осіб і біженців; за даними ООН, у Дарфурі є 1 650 000 переміщених осіб, а в сусідньому Чаді проживає понад 200 000 біженців з Дарфуру. По-друге, той факт, що дуже багато сіл було знищено по всій території трьох штатів Дарфуру»¹⁷.

Ситуація в Дарфурі була першою, яку Рада Безпеки ООН передала на розгляд МКС, і призвела до першого розслідування МКС на території держави, яка не є учасником Римського статуту. Це було перше розслідування МКС за звинуваченнями в геноциді.

Аналізуючи практику Міжнародного Суду ООН, варто привернути увагу до позову України проти росії (2022 р.), в якому обґрунтовується безпідставність звернення росії до норм Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р. під час широкомасштабного вторгнення. Ця справа має велике значення у юридичному протистоянні держав. Цікаво, що кількість країн, які підтримують позовні вимоги України по справі постійно збільшується.

Однією з найактуальніших проблем притягнення держави-агресора до міжнародної юридичної відповідальності є розроблення ефективного механізму відшкодування збитків, завданих агресивними діями. Варто наголосити на відсутності в системі міжнародного права кодифікованого універсального акта/актів щодо юридичної відповідальності агресора. Можна стверджувати, що така “глобальна юридична прогалина” певним чином призводить до

¹⁷.icc-cpi.int/darfur

посилення світового протистояння (навіть із застосуванням військової сили) держав різних цивілізацій.

У сучасних умовах стягнення збитків, завданих державою-агресором, можливе із застосуванням наступних механізмів.

1. Міжнародний Суд ООН. Зазначений міжнародний орган є найавторитетнішим серед інших судових та позасудових інституцій.

Водночас, розгляд міждержавних спорів (виокремити інтереси фізичних та юридичних осіб у процесі є неможливим) затягується на довгі роки, що нівелює ефективність принципу невідворотності міжнародно-правової відповідальності. Окрім того, у поважної міжнародної інституції відсутня методика визначення збитків, що завдаються агресивними діями держави та окупацією території. З моменту заснування МС ООН у 1945 р., ним було розглянуто декілька справ щодо відшкодування збитків, завданих неправомірними діями держави. Зокрема, справа «Democratic Republic of the Congo v. Uganda» щодо агресивних дій Уганди у Другій Конголезькій війні («Великій Африканській війні» 1998–2003 рр.) розглядалась Міжнародним Судом ООН з 1999 р. по 2022 р. Своім рішенням Суд зобов'язав Уганду сплатити Демократичній Республіці Конго 325 млн. доларів (3% від заявлених до компенсації 11 млрд.доларів)¹⁸.

2. Спеціальні Комісії щодо збитків. Такі позасудові міжнародні інституції (International Claims Commissions) можуть мати договірний характер. Зокрема, Комісію «Іран-США» було створено в 1981 р. для врегулювання конфлікту між сторонами, що виник у ході «Ісламської революції» в Ірані в 1978–1979 рр.. Комісію «Еритрея-Ефіопія» було створено угодою сторін у 2000 р. з метою врегулювання наслідків збройного протистояння 1998 р. Особливість діяльності договірних Комісій полягає в попередній згоді сторін на визнання та виконання рішень цих Комісій. Комісія «Ірак-Кувейт» формувалась на підставі рішення Ради Безпеки ООН у 1991р. для визначення компенсацій за вторгнення Іраку в Кувейт у 1990 р. Сторони конфлікту також визнавали юрисдикцію спеціальної позасудової інституції.

Перевагами International Claims Commissions порівняно з іншими міжнародними та національними судовими механізмами стягнення

¹«компенсацій за агресію» є: можливість «обійти» принцип судового імунітету держави-порушника; розгляд позовів як держави,

¹⁸ «Democratic Republic of the Congo v. Uganda» URL: <https://www.icj-cij>.

так і фізичних та юридичних осіб; більш-менш швидкий розгляд справи. Хоча сплата репарацій може бути розтягнута у часі. Так, Ірак сплачував репарації Кувейту (більш ніж 50 млрд. доларів) майже 30 років.

Однак, зважаючи на право вето росії в Раді Безпеки ООН, створення подібної Комісії для визначення компенсацій за наслідки агресивних дій рф в Україні є майже неможливим.

3. Європейський Суд з прав людини. У вирішенні як міждержавних спорів, так і скарг громадян проти держави-агресора – росії у зв'язку із порушенням останньою прав і свобод, які охороняються Конвенцією 1950 р., механізм ЄСПЛ втрачає ефективність, оскільки у 2022 р. росію виключено зі складу Ради Європи. Окрім того, виконання ухвалених Судом рішень проти росії (по відкритих справах) стає неможливим, оскільки у конституції рф визначено пріоритет національного права над нормами міжнародного.

Зважаючи на прецедентну практику Європейського суду з прав людини, варто звернути увагу на рішення у справі «Грузія проти росії» (38263/08) від 21 січня 2021 р., в якому зазначено, що за обстріли збройними силами рф неконтрольованої росією території Грузії (під час активної фази військових дій з 8 по 12 серпня 2008 р.) відповідальність не настає: *«...у випадку військових операцій, включаючи, наприклад, збройні напади, бомбардування або обстріли, які здійснюються в ході міжнародного збройного конфлікту, взагалі не можна говорити про «ефективний контроль» над тим чи іншим районом. Сама реальність збройного протистояння і бойових дій між ворожими збройними силами, які прагнуть встановити контроль над місцевістю в умовах хаосу, означала, що жодного контролю (екстериторіального «ефективного контролю» росії – прим. авт.) над місцевістю не було. Це також виключало будь-яку форму «влади і державного агента» над особами. Це характерно і в даному випадку, враховуючи, що більша частина бойових дій відбувалася в районах, що раніше перебували під контролем Грузії»¹⁹.*

Отже, практика Європейського суду з прав людини ставить під великий сумнів можливість притягнення російської федерації до відповідальності за «артилерійський та ракетний терор» у ході збройної агресії проти України.

¹⁹ «Georgia v. Russia» URL: <https://www.echr.coe.int>

4. Інвестиційний арбітраж. Цей правовий інструмент може бути застосований для відшкодування збитків, завданих російською агресією бізнесу (виключно на тимчасово окупованих територіях). Переваги такого механізму: необмежені строки позовного звернення; наявний механізм процесуального забезпечення позовів та примусового виконання рішень (накладення арешту на інвестиції, стягнення коштів, примусовий продаж акцій і т.ін.)

5. Іноземні та національні судові органи. Застосування цього механізму можливе у разі прийняття національними парламентами держав нормативних актів щодо незастосування принципу судового імунітету стосовно держави-агресора (з урахуванням ознак агресії, визначених Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 р. № 3314). Водночас, законодавче скасування судового імунітету держави-агресора потребує прийняття світовим співтовариством відповідних міжнародно-правових актів та формування прецедентної практики міжнародними судовими органами.

ВИСНОВКИ

Існуюча в сучасному світі модель міжнародної безпеки побудована на принципах домінування супердержав, які виконують стримуючу і контролюючу функції в системі тотальної конкуренції цивілізацій. Норми міжнародного права за відсутності готовності держав сумлінно їх виконувати втрачають здатність стримувати протиправні дії учасників міжнародних відносин. Конфлікт “світових ідеологій” (релігій) призводить до руйнації глобального безпекового порядку, сформованого після завершення Другої світової війни.

Глобальні Інститути міжнародного правопорядку потребують суттєвого реформування, оскільки демонструють нездатність ефективно реагувати на “агресивні виклики XXI століття”.

Передумовами стабільного світового правопорядку та формування міжнародного безпекового середовища можна визначити наступні:

- вирішення глобальних проблем сучасності;
- суворе дотримання норм міжнародного права всіма державами світу;
- кодифікація міжнародно-правової відповідальності держав (у тому числі – за акти агресії та геноцид) та створення механізму незворотності такої відповідальності.

Для створення нових та удосконалення існуючих механізмів визначення компенсацій, що підлягають стягненню з держави-агресора, необхідна послідовна та узгоджена усіма демократичними державами політична воля.

Національні акти в сфері національної безпеки можуть виступати лише нормативним доповненням (та імплементацією) міжнародних безпекових документів.

АНОТАЦІЯ

Сучасний світовий порядок та система глобальної безпеки сформувались після Другої світової війни та побудовані на статутних положеннях ООН, Заключному Акті НБСЄ 1975 р. Водночас передумовою стабільності міжнародної безпеки є “справедливий” розподіл світових ресурсів та баланс економічних і військово-технічних сил супердержав. Порушення такого балансу призводить до глобальних та периферійних конфліктів. Квінтесенцією сучасних міжнародних відносин виступає протистояння цивілізацій (глобальших ідеологій та релігій). Вирішити міжцивілізаційні суперечності існуючі Інститути міжнародної безпеки не в змозі. Система національного законодавства в сфері безпеки є певною імплементацією норм міжнародного права. Однією із найактуальніших проблем сучасного міжнародного права є формування ефективних механізмів притягнення до відповідальності держави-агресора.

Література

1. «Democratic Republic of the Congo v. Uganda» URL: <https://www.icj-cij>.
2. [Icc-cpi.int/darfur](https://www.icj-cij.int/darfur)
3. «Georgia v. Russia» URL: <https://www.echr.coe.int>
4. [esu.com.ua/article 29090](https://esu.com.ua/article/29090)
5. L. Kuper. Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century. London; New Haven, 1981
6. Буткевич В. Виклик міжнародному праву в умовах глобалізації світу. *Право України*.. 2012. № 3-4. С. 12-51.
7. Гантингтон Семюел П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. Пер. з англ. Наталії Климчук. Львів. Кальварія. 2006. 474 с.
8. Горбулін В. Мій шлях у задзеркалля. К. Брайт Букс.2019. 280 с.

9. Збігнев Бжезинський. Стратегічне бачення. Америка і криза світової влади. Пер. з англ. Ганна Лелів. Львів. 2012. 168 с.

10. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. К.: Вища шк. 1998. 451 с.

11. Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій : навч. посіб. К.: Знання. 2012. 446с.

12. Харитоновна О., Харитонов Є. Порівняльне право Європи: основи порівняльного правознавства. Європейські традиції. Харків.: Одісей. 2002. 592 с.

13. Цивілізаційні моделі сучасності та їх історичні корені. С. Б. Кримський, Ю. В. Павленко, Ю. М. Пахомов, С.В. Сіденко, А.А. Шморгун. К.: НАНУ. 2002. 630 с.

14. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього URL: <https://regulation.gov.ua/documents/id211154>

15. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» від 14.12.1974 р. № 3314. URL: <https://www.un.org>

Інформація про автора:

Скриль Сергій Анатолійович,

кандидат юридичних наук, доцент,

завідувач кафедри державно-правових дисциплін

Інституту права та безпеки

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

КВАЛІФІКАЦІЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Чекмарьова І. М.

ВСТУП

Міжнародна злочинність – це глобальна проблема, яка обумовлює необхідність глобальної реакції. Співробітництво держав у боротьбі з нею здійснюється на основі міжнародних угод. Міжнародні злочини – це суспільно небезпечні умисні посягання на життєво важливі інтереси міжнародного співтовариства, основи існування держав і народів, міжнародний мир і міжнародну безпеку. Такі посягання є порушенням державою міжнародно-правових норм, що мають основоположне значення для забезпечення міжнародного миру і безпеки, захисту людської гідності та довкілля. Об'єктами міжнародних злочинів виступають – загальний мир і міжнародна безпека, основи співіснування народів і держав.

Сучасні війни супроводжуються злочинами безпрецедентної жорстокості й цинізму. Маніпуляція страхом і стражданнями створює ланцюг насильства, коли тисячі людей стають інструментом безжалісної політичної еліти в її боротьбі за владу. Народи світу прагнуть покласти край безкарності і одним із важливих способів досягнення цієї мети виступає міжнародне кримінальне право.

Заборона на певну поведінку під час збройного конфлікту сягає багатоміліонної історії. Концепція воєнних злочинів набуло особливого розвитку наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст., коли було кодифіковано право збройних конфліктів. Розуміння норм, що передбачають заборону скоєння воєнних злочинів, базується на Гаазьких конвенціях 1899 і 1907 років про закони і звичаї суходільної війни, про права й обов'язки нейтральних держав тощо (всього в Гаазі було прийнято 13 конвенцій), на Женевських конвенціях 1949 року та Додаткових протоколах до них.

Як «Гаазьке право», так і «Женевське право» визначають кілька порушень норм права, хоч і не всі як воєнні злочини. Однак у міжнародному праві відсутній єдиний документ, що кодифікує всі воєнні злочини. Перелік воєнних злочинів можна знайти як у договорах з міжнародною гуманітарного права та міжнародного

кримінального права, так і в інших галузях міжнародного публічного права.

Слід зазначити, що в сучасній доктрині воєнні злочини іменуються також злочинами проти міжнародного гуманітарного права, яке являє собою систему принципів і норм, що встановлюють взаємні права й обов'язки суб'єктів міжнародного права у разі виникнення конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру. Його норми регулюють порядок обмеження, а також заборону застосування засобів і методів ведення війни, підстави відповідальності тощо. Специфіка норм цієї галузі міжнародного публічного права полягає в тому, що її основне завдання виступає в гуманізації, наскільки це можливо, збройних конфліктів. Ці норми базуються загалом на принципах моралі.

У міжнародному гуманітарному праві щодо позначення злочинів використовуються терміни «серйозні порушення» і «грубі порушення». «Грубі порушення» є порушеннями, що вирізняються особливою жорстокістю, визначення яких існує в міжнародному гуманітарному праві, але стосується міжнародних збройних конфліктів. Термін «серйозні порушення» в міжнародному гуманітарному праві означає грубі порушення, які є злочином відповідно до міжнародного права у тому випадку, коли вони скоюються в умовах міжнародного чи неміжнародного збройного конфлікту. Дії та елементи, що являють собою «серйозні порушення» (поряд із «грубими порушеннями») відображені у ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду у розділі «Воєнні злочини».

1. Генеза поняття воєнних злочинів

Воєнні злочини – це найвищого ступеню серйозні порушення міжнародного гуманітарного права (порушення законів і звичаїв війни), за вчинення яких передбачена кримінальна відповідальність фізичних осіб на національному та міжнародному рівнях. Воєнні злочини виступають одним із видів міжнародних злочинів поряд із злочинами геноциду, людяності, агресії, тероризму, кіберзлочинами, екологічними, у сфері незаконного обігу наркотичних і психотропних речовин та торгівлі людьми. Міжнародні злочини виступають найбільш тяжкими і особливо небезпечними для людської цивілізації, вони порушують норми та принципи міжнародного права, які стоять для забезпечення миру, захисту особистості та життєво важливих інтересів всього суспільства.

Особливістю міжнародних злочинів є те, що вони можуть вчинятися лише певними особами та з використанням доволі специфічного знаряддя, яким є держава. Суспільна небезпека їх полягає в тому, що, посягаючи на політичний чи економічний лад своєї держави, злочинці разом із тим порушують законні права та інтереси інших держав, націй та окремо взятих груп людей. Держава, від імені чи з використанням якої діють злочинці, не зазнає суспільно небезпечних наслідків вчиненого злочину. Шкода завдається суверенним правам іншої держави, потерпілими стають особи які, перебувають поза юрисдикцією держави, громадянами якої вони є. Окрім того, вчиняючи зазначені вище міжнародні злочини, злочинцям необхідно використовувати саму державу для досягнення своєї мети.

Обов'язковою передумовою вчинення міжнародного злочину є протиправна поведінка держави як суб'єкта міжнародного права. Вона полягає в тому, що, не виконуючи або не забезпечивши виконання взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань, така держава створює умови для сприятливої суспільно небезпечної поведінки своїх громадян. Загальновизнано, що держава не може бути суб'єктом злочину, але її протиправна поведінка в міжнародному праві прямо пов'язана із вчиненням такого злочину. Як суверен на власній території держава володіє всіма засобами та можливостями для недопущення й запобігання вчиненню злочинних дій своїми громадянами щодо світової спільноти, тому вважається що дотримання міжнародно-правового обов'язку в цій сфері є прямим наслідком світового порядку й безпеки.

Воєнними злочинами, як одним з видів міжнародних злочинів, є порушення заборон, що містяться як у договірному, так і у звичайному міжнародному гуманітарному праві.

Саме поняття «воєнний злочин» є поняттям суто сфери міжнародного гуманітарного права, а тому воно має більш глобальний та всеохоплюючий масштаб, тобто не стосується конкретної країни чи навіть групи країн, а торкається інтересів всього світу. Воєнним злочином за нормами міжнародного права є дії, які являють собою свідоме порушення загальноприйнятих «звичаїв та правил війни», а ще точніше – так званих «законів війни».

Поняття «воєнний злочин» з'явилося ще в минулих століттях, але не використовувалося та не застосовувалося як офіційне поняття. Першим Міжнародним нормативно-правовим актом виступила перша Женевська конвенція «Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях» 22 серпня 1864 року, яка й

дала поштовх для регламентації правил ведення бойових дій і, відповідно, до офіційного закріплення таких понять як «закони війни» та «воєнні злочини». Конвенція гарантувала недоторканість військових госпіталів, медичного персоналу і права поранених, які попали в полон. В якості захисного знаку було обрано червоний хрест на білому фоні – на честь прапора батьківщини Жана-Анрі Дюнана. Ініціативний комітет, що підготував і скликав Женевську конференцію, був перетворений у «Міжнародний комітет Червого Хреста». Женевська конвенція була підписана тільки 12 державами і ратифікована дев'ятьма: Швейцарією, Великим герцогством Баден, Бельгією, Данією, Іспанією, Францією, Італією, Швецією та Норвегією і Нідерландами. До 1907 року до неї приєдналось ще 37 країн. Цього ж року на 2-й Гаазькій конференції дія Женевської конвенції була поширена і на морську війну, при чому всі держави, які підписали конвенцію 1907 року, зобов'язувалися дотримуватися Женевської конвенції, якщо навіть вони раніше і не приєдналися до неї¹.

Наступним кроком виступили 1-а та 2-а мирні конференції у Гаазі 1899 та 1907 років відповідно, на яких було прийнято міжнародні конвенції про закони та звичаї війни, включені до комплексу норм міжнародного гуманітарного права. 1-а Гаазька конференція 1899 року була скликана за ініціативою імператора Росії Миколи II, та проходила з 18 (6) травня до 29 (17) липня. В зазначеній конференції брали участь 26 держав (Росія, Османська імперія, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, Франція, Іспанія, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Швеція, Данія, Болгарія, Сербія, Чорногорія, Греція, Португалія, Ліхтенштейн, Люксембург, Японія, Китай, Сіам, Персія, США, Мексика) які ухвалили 6 конвенцій:

- Про мирне розв'язання міжнародних сутичок;
- Про закони та звичаї сухопутної війни;
- Про застосування до морської війни принципів Женевської конвенції 10 серпня 1864 року, а також 3 декларації;
- Про заборону на п'ятирічний термін метання снарядів та вибухових речовин з повітряних куль чи за допомогою інших подібних нових способів;

¹ Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях: Конвенція ООН від 22.08.1864 р., Женевська конвенція про поліпшення долі поранених на полі бою 1864 // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Шемшученко Ю.С. (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : 744с.

- Про невикористання снарядів, що мають єдиним призначенням розповсюджувати задушливі чи шкідливі гази;
- Про невикористання куль, що легко розвертаються чи сплющуються в людському тілі².

У 2-й Гаазькій конференції (1907 р.) взяли участь 43 держави, та було прийнято 13 конвенцій:

- Про мирне розв'язання міжнародних сутичок;
- Про обмеження під час застосування сили під час стягнення за договірними борговими зобов'язаннями;
- Про початок воєнних дій;
- Про закони та звичаї сухопутної війни;
- Про права та обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни;
- Про положення неприязельських торговельних суден за початку воєнних дій;
- Про перетворення торговельних суден на військові судна;
- Про постановку підводних мін, що автоматично вибухають від торкання;
- Про бомбардування морськими силами під час війни;
- Про застосування до морської війни начал Женевської конвенції (у подальшому замінена Женевською конвенцією 1949 року);
- Про деякі обмеження в користуванні правом захоплення у морській війні;
- Про заснування Міжнародної призової палати (не набрала чинності);
- Про права та обов'язки нейтральних держав у разі морської війни³.

Друга світова війна підштовхнула до внесення в систему міжнародного права переліку заборонених дій, які підпадають під поняття «воєнний злочин», але й закріпити конкретні механізми притягнення винних за їх вчинення до міжнародної кримінальної відповідальності. Як результат, у 1945 році Статут Нюрнберзького

² Біленчук П.Д., Кочетков В.М., Міщенко В.Б. Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907 // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 5. URL: <https://esu.com.ua/article-27901> (дата перегляду: 05.01.2024).

³ Біленчук П.Д., Кочетков В.М., Міщенко В.Б. Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907.

трибуналу визначив воєнні злочини як «порушення законів і звичаїв війни», та зазначив у п. b ст. 6, що будь-які дії є злочинами, що підлягають юрисдикції Трибуналу, і які тягнуть за собою індивідуальну відповідальність за воєнні злочини, а саме: порушення законів чи звичаїв війни. Такими порушеннями визнали:

- вбивства, катування чи перетворення в рабів цивільного населення окупованої території;
- вбивства чи катування військовополонених або осіб, які знаходяться в морі;
- вбивства заручників;
- пограбування суспільної чи приватної власності;
- безглузде руйнування міст і сіл;
- знищення, яке не виправдане воєнною необхідністю, та інші злочини⁴.

Наступним історичним кроком, а саме 12 серпня 1949 року були прийняті 4 Женевські конвенції.

Перша Женевська конвенція захищає поранених та хворих військових під час війни на суші. Ця Конвенція є четвертим переробленим варіантом Женевської конвенції про поранених та хворих; попередні були прийняті у 1964, 1906 та 1929 рр. У Конвенції 64 статті, які передбачають захист поранених та хворих, також медичного та духовного персоналу, медичних формувань та санітарно-транспортних засобів. Конвенція також визнає відмітні емблеми. У двох додатках до Конвенції знаходиться проєкт угоди про санітарні зони та форма посвідчення особи для медичного та духовного персоналу⁵.

Друга Женевська конвенція захищає поранених, хворих та військових, які потерпіли від аварії корабля під час війни на морі. Ця Конвенція замінила Гаазьку конвенцію 1907 р. про застосування принципів Женевської конвенції до війни на морі. За своєю структурою та змістом вона багато в чому повторює положення Першої Женевської конвенції. У ній 63 статті, спеціально призначені для пристосування до війни на морі. Наприклад, вона захищає

⁴ Задорожній О.В. Нюрнберзький процес 1945-46 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.

⁵ Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення 03.01.2024 р.).

шпитальні судна. В єдиному додатку зберігається форма посвідчення особи для медичного та духовного персоналу⁶.

Третя Женевська конвенція застосовується до військовополонених. Ця Конвенція замінила Конвенцію про військовополонених 1929 р. У ній 143 статті, а в Конвенції 1929 р. було всього лише 97. Було розширено перелік категорій осіб, які мають право на статус військовополонених, відповідно до I та II Конвенцій. Отримали більш чітке визначення умов та місця утримання в полоні, частково, що стосується праці військовополонених, грошових коштів, отриманої гуманітарної допомоги та порушення судового переслідування. Конвенція визначає, що військовополонені повинні бути негайно звільнені та репатрійовані після закінчення воєнних дій. Конвенція має п'ять додатків, до яких входять різні типові угоди, правила, посвідчення особи та зразки карток⁷.

Четверта Женевська конвенція надає захист цивільним особам, в тому числі на окупованій території⁸.

Женевські конвенції, прийняті до 1949 р., стосувалися лише комбатантів, але не цивільних осіб. Події Другої світової війни показали, наскільки катастрофічні наслідки того, що не існує конвенції для захисту цивільних осіб під час війни. У Конвенції, прийнятій в 1949 р., врахований досвід Другої світової війни.

Конвенція складається із 159 статей. У ній міститься короткий розділ, який стосується загального захисту населення від певних наслідків війни, але не стосується ведення воєнних дій, – воно буде розглянуто пізніше в Додаткових протоколах 1977 р.

Головна частина положень Конвенції стосується статусу осіб, які користуються захистом, а також ставленням до них, різниця між становищем іноземців на території однієї із конфліктних сторін та становищем цивільних осіб на окупованій території. Вона пояснює зобов'язання окупованої держави у ставленні до цивільного

⁶ Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення 03.01.2024 р.).

⁷ Конвенція про поводження з військовополоненими: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 03.01.2024 р.).

⁸ Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 03.01.2024 р.).

населення та містить докладні положення про гуманітарну допомогу, яка надається населенню окупованої території. У ній також передбачені конкретні норми про ставлення до інтернованих цивільних осіб.

Три додатки (програми) до Конвенції містять проєкт угоди про санітарні зони, проєкт правил, які стосуються гуманітарної допомоги, і форми карток. Стаття 3, загальна для всіх чотирьох Женевських конвенцій, стала справжнім проривом, оскільки вона вперше передбачала норми, які стосувалися ситуацій міжнародних озброєних конфліктів.

Існує багато видів (типів) подібних конфліктів. Серед них традиційні громадянські війни, внутрішні озброєні конфлікти, які захоплюють територію інших держав, або внутрішні конфлікти, до яких, крім уряду, втручаються треті держави чи багатонаціональні сили.

Загальна стаття 3 встановлює основоположні норми, від яких відступ неприпустимий. Вона нагадує міні-конвенцію в рамках Конвенцій, оскільки складає зжато головні норми Женевських конвенцій і робить їх застосовними до конфліктів міжнародного характеру:

– вона потребує гуманного ставлення до всіх осіб, які знаходяться в руках ворога, без будь-якої несприятливої різниці. Вона особливо забороняє вбивство, нанесення каліцтва, тортури, жорстоке, образливе та принизливе ставлення, взяття заручників та відсутність належного судового розгляду;

– вона вимагає, щоб поранених, хворих та потерпілих від аварії корабля підбирали та надавали їм допомогу;

– вона дає Міжнародному Комітету Червоного Хреста (МКЧХ) право пропонувати свої послуги тим, хто задіяний в конфлікті;

– вона закликає конфліктуючі сторони задіяти всі або частково положення Женевських конвенцій шляхом спеціальних угод;

– вона визнає, що застосування цих норм не торкається юридичного статусу конфліктних сторін⁹.

Женевські конвенції 1949 року, в яких було кодифіковано міжнародне гуманітарне право після Другої світової війни, окрім іншого, містять перший в історії перелік воєнних злочинів, під якими

⁹ Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

розуміли серйозні порушення конвенцій, враховуючи специфіку відносин, врегульованих кожною із них. Причому кожна з чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. надає власний перелік серйозних порушень, разом створюючи єдину систему. Конвенції затвердили та розширили перелік воєнних злочинів, до них (згідно ст. 50 ЖК I, ст. 51 ЖК II, ст. 130 ЖК III, ст. 147 ЖК IV) відносяться наступні дії:

- навмисне вбивство;
- катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти;
- навмисне спричинення важких страждань або серйозного каліцтва;
- нанесення шкоди здоров'ю;
- незаконне знищення і привласнення майна, якщо воно не викликане військовою необхідністю і здійснюване незаконним чином і безцільно;
- примус цивільної особи або військовополоненого служити в збройних силах держави противника;
- нелегальне ув'язнення особи, що перебуває під захистом
- позбавлення права на неупереджене судочинство;
- незаконна депортація, переміщення цивільних осіб, що перебувають під захистом;
- незаконний арешт цивільних осіб, що перебувають під захистом;
- захоплення заручників¹⁰¹¹¹²¹³.

Протягом двох десятиліть після прийняття Женевських конвенцій у світі спостерігалось збільшення чисельності міжнародних озброєних конфліктів та національно-визвольних війн. У відповідь на це 8 червня 1977 року було прийнято два Додаткових протоколу

¹⁰ Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

¹¹ Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

¹² Конвенція про поводження з військовополоненими: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

¹³ Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

до чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. Вони посилюють захист жертв міжнародних (Протокол I)¹⁴ та неміжнародних (Протокол II)¹⁵ озброєних конфліктів і накладають обмеження на засоби та методи ведення війни. Протокол II став першим в історії міжнародним документом, присвячений винятково ситуаціям неміжнародних озброєних конфліктів. Протоколи I та II ратифіковані із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР N 7960-XI (7960-11) від 18.08.1989 року, а набули чинності для України 25.07.1990 року. 8 грудня 2005 року був прийнятий третій Додатковий протокол, який заснував додаткову емблему, червоний кристал, що володіє таким же міжнародним статусом, як і емблема червоного хреста та червоного півмісяця, ратифіковано Україною 22.10.2009 року, а 19.07.2010 року набув чинності для України¹⁶.

Додатковий протокол I 1977 року, а саме стаття 85 протоколу, розширює перелік серйозних порушень Женевських конвенцій, додаючи до нього такі діяння:

– перетворення цивільного населення чи окремих цивільних осіб або місцевостей, що не обороняються, і демілітаризованих зон на об'єкти нападу; – здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення чи цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад стане причиною великої кількості смертей, поранень серед цивільних осіб;

– вчинення нападу на установки або споруди, що містять небезпечні сили, коли відомо, що такий напад стане причиною надмірних смертей, поранень серед цивільного населення або завдасть шкоди цивільним об'єктам;

¹⁴ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: 8.06.1977 р. Дата підписання Україною: 12 грудня 1977 р. Набуття чинності для України: 25 липня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

¹⁵ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмінної емблеми (Протокол II): 8.12.2005 р. Підписан від імені України: 23.06.2006 р. Ратифікован Україною: 22.10.2009 р. Набрання чинності для України: 19.07.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

¹⁶ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмінної емблеми (Протокол III): 8.12.2005 р. Підписан від імені України: 23.06.2006 р. Ратифікован Україною: 22.10.2009 р. Набрання чинності для України: 19.07.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

- вчинення нападу на особу, коли відомо, що вона припинила брати участь у воєнних діях;
- віроломне використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця;
- переміщення окупаючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію, або депортація чи переміщення всього чи частини населення окупованої території у межах цієї території чи за її межі;
- невинуватена затримка репатріації військовополонених чи цивільних осіб;
- застосування практики апартеїду, інших негуманних і принижуючих дій, заснованих на расовій дискримінації, які зневажають гідність особи;
- здійснення нападу на ясно розпізнані історичні пам'ятки, твори мистецтва або місця відправлення культу, які є культурною або духовною спадщиною народів і яким спеціальною угодою, укладеною, наприклад, у рамках компетентної організації, надається особливий захист, внаслідок чого вони зазнають великих руйнувань;
- позбавлення захищених осіб права на неупереджене і нормальне судочинство¹⁷.

Женевські конвенції від 12 серпня 1949 р. діють разом із трьома Додатковими протоколами і сьогодні. У Женевських конвенціях приймають участь усі держави світу, а самі Конвенції з Додатковими протоколами до них є фундаментом міжнародного гуманітарного права. Унікальність цих конвенцій полягає в тому, що разом зі Статутом ООН вони – єдині міжнародні договори, в яких беруть участь всі держави. Заперечення або ігнорування зазначених норм конвенцій, ставить державу поза межею цивілізованого співтовариства, а дії індивіда кваліфікує як воєнні злочини поряд із агресією, геноцидом і злочинами проти людяності, які вважаються міжнародними злочинами і підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Міжнародне гуманітарне право застосовується в разі збройного конфлікту та створено державами саме для того, щоб встановити певні рамки на насильство під час війни, обмежити страждання, захистити жертв війни.

¹⁷ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: 8.06.1977 р. Дата підписання Україною: 12 грудня 1977 р. Набуття чинності для України: 25 липня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

Чотири Женевські конвенції від 12 серпня 1949 р. та Додатковий протокол I до них від 8 червня 1977 р. зобов'язують держави криміналізувати серйозні порушення міжнародного гуманітарного права у національному законодавстві. Україною ця вимога виконана шляхом включення до Кримінального кодексу України статті 438 «Порушення законів та звичаїв війни»¹⁸. Крім того, держави повинні переслідувати в судовому порядку осіб, обвинувачуваних у вчиненні серйозних порушень міжнародного гуманітарного права чи передавати таких осіб державі, готовій здійснити подібне переслідування. Іншими словами, на воєнні злочини (як і на інші види міжнародних злочинів) відповідно до Женевських конвенцій поширюється принцип універсальної юрисдикції. Він полягає у тому, що будь-яка держава може притягнути особу, винну у вчиненні воєнних злочинів, до кримінальної відповідальності, незважаючи на місце вчинення злочину та громадянство суб'єкта злочину чи його жертви.

Відповідно до Конвенції про незастосовність строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності 1968 року, до воєнних злочинів строки давності не застосовуються.

Воєнний злочин може полягати також у серйозних порушеннях інших норм міжнародного гуманітарного права, зокрема тих, що мають звичаєву природу. Щодо міжнародних збройних конфліктів, держави погодилися, що до таких злочинів відносяться певні порушення Гаазького положення у редакції 1907 року, зокрема: використання отруйних речовин; безглузде руйнування міст, не викликане військовою необхідністю; напад на місцевості, що не обороняються; напади на релігійні і культурні установи; розграбування суспільної й особистої власності¹⁹. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права також застосовуються при кваліфікації порушень законів та звичаїв війни за статтею 438 КК України.

¹⁸ Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹⁹ IV КОНВЕНЦІЯ про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: 18.10.1907 р. Набрання чинності для України: 24.08.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

2. Аналіз окремих кримінальних правопорушень КК України за ознаками «воєнних злочинів»

Розглянувши поняття та види воєнних злочинів, згідно міжнародному законодавству, та аналізуючи чинний Кримінальний кодекс України (далі КК України), можна прийти до висновку, що воєнними злочинами можна назвати ті кримінальні правопорушення, що містяться у двох розділах КК України.

У Розділі XIX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» передбачені наступні кримінальні правопорушення, які можна віднести до воєнних злочинів:

- 1) мародерство (ст. 432 КК України);
 - 2) насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 КК України);
 - 3) погане поводження з військовополоненими (ст. 434 КК України);
 - 4) незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання нею (ст. 435 КК України)
- Розділ XX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку визначає наступні кримінальні правопорушення, які можна віднести до воєнних злочинів:

- 1) Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України);
- 2) порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України);
- 3) застосування зброї масового знищення (ст. 439 КК України);
- 4) геноцид (ст. 442 КК України);
- 5) найманство (ст. 447 КК України).

Слід зазначити, що КК України не дає визначення поняттю «воєнний злочин», а отже не використовує цей термін. Зазначений перелік кримінальних правопорушень у КК України, лише в порівнянні з воєнними злочинами міжнародного законодавства дає можливість їх такими назвати. Розкриємо основні склади кримінальних правопорушень.

Ст. 432 КК України «Мародерство»

Основним безпосереднім об'єктом є бойова слава ЗС і честь військовослужбовця, а також порядок дотримання звичаїв та правил війни. Предметом мародерства може бути тільки приватне майно (гроші, годинники, медальйони тощо) вбитих чи поранених,

незалежно від того, до чиєї армії останні належать. Викрадені вони можуть бути як під час бою, так і відразу ж після нього. Зброя, боеприпаси, документи, що містять відомості військового характеру, інші предмети, що збираються для їх використання під час ведення військових дій, не є предметом цього злочину.

З об'єктивної сторони мародерство характеризується таємним чи відкритим викраденням (вчиняється із застосуванням насильства чи без застосування такого, насильство може застосовуватися не лише до осіб, у яких викрадають речі, але й до осіб, які намагаються припинити, не допустити заволодіння речами, що знаходяться в прибитих чи поранених) на полі боя речей, які знаходяться при вбитих чи поранених. Полем бою є не лише передова позиція, що розташована в безпосередньому розміщенні з противником, але й тиллові райони, які зазнали обстрілу, штурму авіацією чи впливу засобів масового ураження.

Під убитими і пораненими за ст. 432 КК України мають на увазі як військовослужбовців військових формувань України і союзників, так і противників, а також цивільних осіб незалежно від належності до тієї чи іншої держави.

Суб'єктом злочину є тільки військовослужбовець. З суб'єктивної сторони злочин може бути вчинений тільки з прямим умислом. Якщо військовослужбовець вилучає зброю, боеприпаси, які знаходяться при вбитих чи поранених, для використання в бою або забирає речі вбитих для передачі командиру, відправлення родичам, то такі дії не становлять складу мародерства і взагалі не містять ознак злочину.

Ст. 433 КК України «Насильство над населенням у районі воєнних дій»

Об'єктивна сторона злочин полягає у суспільно небезпечних діях, а саме:

- 1) насильство щодо населення у районі воєнних дій;
- 2) протизаконне знищення майна, що належить населенню, під приводом воєнної необхідності, вчинюване у районі воєнних дій;
- 3) протизаконне відібрання майна, що належить населенню, під приводом воєнної необхідності, вчинюване у районі воєнних дій (ч. 1 ст. 433);
- 4) розбій, вчинюваний щодо населення у районі воєнних дій (ч. 2 ст. 433).

Місце вчинення злочину виступає обов'язковою ознакою, а саме районом воєнних дій (територія, на якій ведуться воєнні (бойові) дії).

Населення складається зі всіх осіб, які є цивільними особами. До останніх належать будь-які особи, за винятком тих, що зазначені у ст. 4 (А.1, А.2, А.3, А.6) Женевської конвенції про поводження з військовополоненими і в ст. 43 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, тобто, за винятком:

а) особового складу збройних сил сторони, що перебуває в конфлікті (комбатантів);

б) особового складу ополчень і добровольчих загонів, що належать до цих збройних сил;

в) особового складу інших ополчень і добровольчих загонів, яких очолює особа, відповідальна за своїх підлеглих, які мають певний і ясно видимий здалеку відмітний знак, відкрито носять зброю і дотримують у своїх діях законів та звичаїв війни;

г) особового складу регулярних збройних сил, які вважають себе підлеглими уряду чи владі, що не визнається іншою державою;

г) населення неокупованої території, яке під час наближення ворога стихійно за власним починком береться за зброю для боротьби з військами, що вторгаються, якщо воно відкрито носить зброю і дотримує у своїх діях законів та звичаїв війни²⁰.

Для правильної кваліфікації необхідно врахувати, що таке діяння як насильство, охоплює незаконне позбавлення волі, згвалтування чи вчинення деяких інших статевих кримінальних правопорушень, заподіяння тілесних ушкоджень (крім того, якщо було заподіяне тяжке тілесне ушкодження, вбивство потерпілого чи його самогубство внаслідок заподіяного насильства, у цьому разі необхідна додаткова кваліфікація за ч. 2 ст. 121, частиною 1 чи 2 ст. 115 або за частинами 1, 2 чи 3 ст. 120 КК України).

Таке протиправне діяння як, протизаконне знищення майна розуміється, що таке знищення не є абсолютно необхідним для здійснення воєнних операцій. Відповідно до міжнародних конвенцій не можуть знищуватися за жодних обставин такі види майна як нафтопромисли, атомні електростанції, греблі, супертанкери, дамби та інші об'єкти, що містять небезпечні сили, запаси продуктів харчування, посіви, споруди для постачання питної води та інші

²⁰ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: 8.06.1977 р. Дата підписання Україною: 12 грудня 1977 р. Набуття чинності для України: 25 липня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 03.01.2024 р.)

об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, культурні цінності тощо.

Відібрання майна може бути законним лише у разі, якщо відповідним законом України будуть встановлені підстави і порядок вчинення таких дій. Згідно із законодавством України, примусове відчуження об'єктів права власності в умовах воєнного чи надзвичайного стану допускається як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі, в порядку та у строки, встановлені законом, і з наступним повним відшкодуванням їхньої вартості²¹.

Розбій, як діяння об'єктивної сторони зазначеного злочину, проти населення в районі воєнних дій характеризується аналогічними ознаками за ст. 187 КК України.

Суб'єктом виступає військовослужбовець.

Ст. 434 КК України «Погане поведження з військово-полоненими»

Згідно зі ст. 4 Женевської конвенції від 12 серпня 1949 року про поведження з військовополоненими, такими визнаються: особовий склад збройних сил; партизани; особовий склад ополчення і добровільних загонів; особовий склад організованих рухів опору; не комбатанти, тобто особи зі складу збройних сил, які не беруть безпосередньої участі у військових операціях (наприклад: лікарі, духовенство, кореспонденти, різний обслуговуючий персонал); члени екіпажів суден торгівельного флоту і цивільної авіації; населення, що стихійно повстало, якщо воно носить відкрито зброю і дотримується законів і звичаїв війни²².

Об'єктивна сторона передбачає наступні суспільно небезпечні діянням:

1) поганого поведження з військовополоненими:

- а) яке відбувалося неодноразово;
- б) пов'язаного з особливою жорстокістю;
- в) спрямованого проти хворих і поранених;

2) недбалого виконання обов'язків щодо хворих і поранених, за відсутності ознак більш тяжкого злочину.

²¹ Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР (в редакції від 01.01.2020 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²² Конвенція про поведження з військовополоненими: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 03.01.2024 р.).

Під поганим поводженням з військовополоненими розуміється неодноразово (два чи більше разів) позбавлення їх харчування і сну, погроза вбивством, заповідання їм побоїв чи тілесних ушкоджень, або були пов'язані з особливою жорстокістю, або були спрямовані проти хворих і поранених.

Зазначені дії кваліфікуються за ст. 434 лише у разі, якщо відсутні ознаки більш тяжкого злочину. За наявності ознак більш тяжкого злочину вони кваліфікуються тільки за відповідною іншою статтею, не створюючи сукупності злочинів. Наприклад, якщо недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених вчинене військовою службовою особою і потягло тяжкі наслідки або було вчинене в умовах особливого періоду, або в умовах воєнного стану, або в бойовій остановці, діяння кваліфікується тільки за ч. 2, 3, 4 ст. 425 КК України, якщо погане поводження з військовополоненими полягало в умисному заповіданні тілесних ушкоджень середньої тяжкості – тільки за ст. 122 тощо.

Суб'єктами злочину, що розглядається, можуть бути:

– військовослужбовці з числа військових службових осіб, які виконують адміністративно-розпорядчі функції щодо військовополонених (начальник табору, начальник охорони й ін.);

– інші військовослужбовці, які виконують обов'язки з нагляду, охорони, конвоювання чи обслуговування військовополонених або зовсім не мають до них жодного стосунку по службі, але за тих чи інших обставин вступили в контакт з військовополоненими.

Згідно з міжнародними договорами щодо поводження з військовополоненими і про покращення участі поранених і хворих, для лікування й обслуговування останніх. держав, яка тримає у полоні, виділяє необхідний медико-санітарний і допоміжний персонал. До виконання таких обов'язків, крім того, можуть залучатися відповідні спеціалісти з числа військовополонених, а також санітарний персонал противника, залишений ним для догляду за залишеними пораненими і хворими або затриманий із цієї метою державою, яка тримає в полоні.

Суб'єктивна сторона цього злочину передбачає вину у формі умислу або необережності. Умисне позбавлення хворих і поранених військовополонених необхідної медичної допомоги, їжі тощо повинно кваліфікуватися як погане поводження з військовополоненими, яке спрямоване проти хворих і поранених. Винний усвідомлює, що поводить з військовополоненими погано, т.б. всупереч встановленим правилам, і бажає поводитись із ними

таким чином або свідомо допускає таке поводження. Недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їх лікування і піклування про них, за відсутності ознак більш тяжкого злочину, передбачає необережну форму вини.

У випадку зловживання військової службової особи чи недбалого виконання нею покладених обов'язків щодо хворих і поранених військовополонених, які вчинюються систематично, або з корисливої чи іншої особистої зацікавленості, або завдали істотної шкоди, вчинене кваліфікуватиметься за ознаками злочинів, передбачених ст. 364 або ст. 425 КК України.

Отже, суб'єктом недбалого виконання обов'язків щодо хворих і поранених можуть бути військовослужбовці медико-санітарного й обслуговуючого персоналу як зі складу збройних сил, так і зі складу армії противника, на який покладено обов'язок лікувати хворих і поранених й піклуватися про них.

Ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв війни»

Суспільна небезпека цього злочину полягає в тому, що порушення законів і звичаїв воєнного часу залучає більше учасників до воєн і збройних конфліктів, збільшує людські, матеріальні та психологічні втрати, продовжує конфлікт. Це надзвичайно ускладнює відновлення миру.

Об'єктивну сторону характеризується:

- 1) жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням;
- 2) вигнання цивільного населення для примусових робіт;
- 3) розграбування національних цінностей на окупованій території;
- 4) застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом;
- 5) інші порушення законів і звичаїв війни, передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- 6) віддання наказу про вчинення таких дій.

У ст. 438 КК України йдеться про міжнародно-правові закони і звичаї війни, які застосовуються:

- 1) у випадку оголошеної війни або будь-якого іншого збройного конфлікту між державами (навіть якщо одна з держав не визнає стану війни);
- 2) у всіх випадках окупації всієї або частини території другої держави, навіть якщо ця окупація не зустріла ніякого збройного опору;

3) у збройних конфліктах, в яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для реалізації свого права на самовизначення, закріпленого у Статуті ООН і в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, тобто у випадках війни і збройних конфліктів міжнародного характеру. Такий висновок впливає, зокрема, із Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р. та Додаткового протоколу I 1977 р.

Статтею 438 КК України передбачена відповідальність за порушення законів і звичаїв збройних конфліктів лише міжнародного характеру.

Основні правила поведження з військовополоненими і цивільним населенням передбачені у Женевських конвенціях від 12 серпня 1949 р.: Про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях; Про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі; Про поведження з військовополоненими; Про захист цивільного населення під час війни, а також у Додатковому протоколі I до цих конвенцій від 10 червня 1977 р.

Діяння об'єктивної сторони характеризуються:

– жорстокому поведженні з військовополоненими або цивільним населенням, що може знаходити прояв у вбивствах, каліцтвах, тортурах і мордуванні, біологічних експериментах, взятті заручників, тілесному або колективному покаранні, каторжній праці, нарузі над людською гідністю тощо;

– вигнанні цивільного населення для примусових робіт, йдеться про роботи, проведення яких вимагається від населення під погрозою будь-якого покарання, а також такі, під час яких цивільне населення без його добровільної згоди примушується брати участь у військових операціях чи які виконуються за межами окупованої території, де перебуває це населення, що не оплачуються чи оплачуються несправедливо, які явно не відповідають фізичним чи інтелектуальним здібностям працівників, до яких залучаються особи, що не досягають 18-річного віку, а так само роботи, які пов'язані з мобілізацією працівників в організацію, що має військовий чи напіввійськовий характер. Причому у нормі, маються на увазі тільки ті примусові роботи, які спеціально заборонені міжнародним правом.

До примусових не належать також роботи, виконання яких зазвичай вимагається під час ув'язнення, призначеного відповідно до встановленої законом процедури, а також інші роботи, згадані у ст. 4 Європейської конвенції захисту прав людини.

– розграбуванні національних цінностей на окупованій території, що охоплює довільне їх вилучення у будь-який спосіб, що поєднується з подальшим їх оберненням на користь іншої держави або окремих осіб, а також, як правило, із вивезенням за межі окупованої території.

– застосуванні засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом. Під засобами ведення війни слід розуміти предмети, речовини та гази, що використовуються збройними силами для знищення противника або придушення його сили і здатності до опору, завдання шкоди довкіллю. Ці предмети, речовини й гази можуть бути спеціально створені як різновиди зброї чи військової техніки, або ж лише фактично використовуватися як зброя.

Заборона міжнародним правом означає, що засоби ведення війни спеціально заборонені нормами, наведеними в міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, або ж вони є предметом всеосяжної заборони іншими нормами чи принципами міжнародного права.

Такі заборони можуть бути загальними або стосуватися конкретних видів засобів ведення війни. Наприклад, загальною є заборона застосовувати зброю, снаряди і речовини, що здатні заподіяти зайві uszkodження або зайві страждання, або велику, довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу (ст. 35 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р.)²³.

До конкретних видів заборонених міжнародним правом засобів ведення війни належать:

– застосування під час війни та збройних конфліктів окремих видів зброї: деяких видів наземних і підводних мін, куль і розривних снарядів, мін-пасток, запальної та лазерної зброї, що осліплює; бактеріологічної (біологічної) зброї і токсинів; нейтронної зброї; будь-якої зброї, що ранив осколками, які не можна виявити в тілі за допомогою рентгенівського опромінення; задушливих, отруйних та інших газів і рідин;

– використання як зброї штучно викликаних явищ природи (землетрусів, цунамі тощо);

– застосування присутності чи пересування цивільного населення для захисту певних пунктів чи районів від військових дій, або

²³ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: 8.06.1977 р. Дата підписання Україною: 12 грудня 1977 р. Набуття чинності для України: 25 липня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 03.03.2024 р.)

провокування голоду серед цивільного населення; оголошення про те, що нікому не буде дано пощади;

– бомбардування незахищених міст, сіл, осель і будівель, інших споруджень і засобів транспорту, що використовуються виключно цивільним населенням; бомбардування госпіталів та інших місць і будівель, де зібрані хворі й поранені, якщо ці місця й будівлі позначені помітними знаками і не слугують одночасно військовим потребам; затоплення торговельних суден, які не відмовляються зупинитися та не виняють опору при огляді й обшуку;

– піддавання нападу гребель і дамб, нафтопромислів і супертанкерів, атомних електростанцій та інших об'єктів, що містять небезпечні сили, об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення (запасів продуктів харчування, посівів, споруджень для постачання питної води тощо).

До інших порушень законів і звичаїв війни можна віднести:

– примушування підданих ворога брати участь у військових діях, спрямованих проти їх країн;

– порушення недоторканності парламентарів; порушення договору про перемир'я;

– взяття в полон представників санітарного складу, священнослужителів та деяких інших категорій осіб, які користуються спеціальним захистом;

– незаконне користування парламентськими чи національними прапорами, військовими відзнаками і форменим одягом ворога, знищення культурних цінностей і споруд, головним призначенням яких є збереження цих цінностей (музеї, бібліотеки, архіви) тощо.

Інші порушення законів і звичаїв війни вчинюються на порушення міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Найбільш небезпечними є використання заборонених методів ведення війни, тобто певних способів застосування зброї, проведення воєнної операції чи окремих воєнних дій, вирішення воєнних завдань. Таким забороненим методом, наприклад, є віроломство, тобто дії, спрямовані на те, щоб викликати довіру противника, примусити його повірити, що він має право на захист і зобов'язаний надати такий захист згідно з нормами міжнародного права, які застосовуються в період збройних конфліктів, із метою його обману. Заборонено вбивати, завдавати поранення або брати в полон противника, вдаючись до віроломства.

Іншими прикладами віроломства є: симулювання наміру вести переговори під прапором перемир'я; капітуляція; вихід із ладу (небездатність) внаслідок поранення або хвороби; присвоєння статусу цивільної особи або некомбатанта чи статусу, який надає

захист, шляхом використання розпізнавальних емблем (знаків) чи форми одягу Організації Об'єднаних Націй або нейтральних держав і держав, які не беруть участі в міжнародному збройному конфлікті. Одночасно з цим міжнародне гуманітарне право не забороняє використання військових хитрощів із метою введення противника в оману (маскування, демонстративні дії, дезінформація, імітація тощо) (ст. 37 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р.)²⁴;

– відданні наказу про вчинення таких дій, тобто перетворення небезпечних місцевостей і нейтральних зон на об'єкт нападу; вчинення нападу на особу, коли відомо, що вона припинила брати участь у воєнних діях; віддання наказу не залишати нікого в живих, погроза цим противнику або ведення воєнних дій таким чином та ін.

Переліки таких порушень, зокрема, передбачені ст. 85 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 р., а також ст. 8 Римського Статуту Міжнародного кримінального суду.

Злочин вважається закінченим, коли особа вчинила будь-яке діяння, передбачене ст. 438 КК України.

Проте такий вид порушення законів і звичаїв війни, як застосування забороненої зброї масового знищення кваліфікується за ст. 439 КК України, а в разі, якщо воно поєднане з умисним вбивством, – за ч. 2 ст. 438 і ч. 2 ст. 439 КК України.

Суб'єктивна сторона цього злочину – умисел.

Суб'єктом віддання наказу про вчинення зазначених у ст. 438 КК України дій може бути лише службова особа (як військова, так і цивільна). Ознаки такої особи зазначені у статтях 18 та 423 КК України. В інших випадках учинення цього злочину суб'єктом може виступати будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку.

Дії військовослужбовців можуть бути кваліфіковані за статтями 432, 433, 434 КК України, у яких передбачені спеціальні норми.

У частині 2 ст. 438 КК України встановлена відповідальність за вчинення будь-якого діяння, передбаченого ч. 1, якщо воно поєднане з умисним вбивством. Додаткова кваліфікація за ст. 115 КК України в цих випадках не потребується.

До осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 438 КК України, не застосовується давність притягнення до кримінальної

²⁴ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: 8.06.1977 р. Дата підписання Україною: 12 грудня 1977 р. Набуття чинності для України: 25 липня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_1999#Text (дата звернення 03.03.2024 р.)

відповідальності й виконання обвинувального вироку (відповідно до ч. 5 ст. 49 та ч. 6 ст. 80 КК України).

ВИСНОВКИ

Отже, правила війни вперше були прописані в Гаазьких і Женевських конвенціях. Ці міжнародні договори мають універсальний характер, тобто є обов'язковими для всіх без винятку держав, і застосовуються під час війни. Ігнорування цих конвенцій прирівнюється до добровільного виходу держави-порушниці із цивілізованого світу. Женевські й Гаазькі конвенції є основою сучасного міжнародного гуманітарного права. Їхні положення часто переплітаються й доповнюють одні інших. Конвенції захищають людей, які більше не можуть брати участь у війні (військовополонені та поранені), а також і тих, хто надає медичну допомогу (лікарі, санітари). Конвенції визначають, які типи озброєння можна використовувати у війні, а які – ні.

Конвенції є основою Римського Статуту Міжнародного кримінального суду в якому зазначено перелік воєнних злочинів. Інакше кажучи, категорія «воєнні злочини» є суто міжнародно-правовим явищем. За Римським Статутом воєнними злочинами є умисні, винні, протиправні діяння, що серйозно порушують положення Женевської конвенції 1949 року.

За вчинення воєнних злочинів винні особи несуть кримінальну відповідальність. У випадку засудження воєнних злочинців Міжнародним кримінальним судом, вони нестимуть відповідальність у виді позбавлення волі строком до 30 років або довічного позбавлення волі, а також Міжнародний кримінальний суд може призначати штраф чи конфіскацію активів, набутих внаслідок вчинення злочину, і, окремо, відшкодування шкоди потерпілим. За українським законодавством такі злочинці також нестимуть встановлене за конкретний злочин покарання, зокрема у виді позбавлення волі на строк до 15 років або довічного позбавлення волі.

АНОТАЦІЯ

Стаття є дослідженням поняття «воєнні злочини» за міжнародним гуманітарним правом. Правильність розуміння та використання у правовому полі воєнних злочинів. Воєнні злочини є одним з видів міжнародної злочинності. Співвідношення воєнних злочинів за міжнародним законодавством та законодавством України. Привернення уваги при правильності кваліфікації воєнних злочинів за Кримінальним кодексом України чи міжнародним законодавством

при масових вбивствах мирного населення, катування цивільних осіб, звалтування, викрадення активістів, волонтерів та представників місцевої влади і органів місцевого самоврядування, авіаудари по цивільній інфраструктурі міст та селищ, немотивоване цільове знищення житла і майна громадян, які не беруть участі в бойових діях, примусове вивезення населення, у тому числі, малолітніх дітей, на територію іншої держави, застосування забороненої зброї тощо.

Література

1. Про поліпшення долі поранених та хворих у діючих арміях: Конвенція ООН від 22.08.1864 р., Женевська конвенція про поліпшення долі поранених на полі бою 1864 // Юридична енциклопедія : [у 6 т.] / ред. кол.: Шемшученко Ю.С. (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 2 : 744 с.

2. Біленчук П.Д., Кочетков В.М., Міщенко В.Б. Гаазькі конвенції про закони та звичаї війни 1899 і 1907 // Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. Т. 5. URL: <https://esu.com.ua/article-27901> (дата перегляду: 05.01.2023)

3. Задорожній О.В. Нюрнберзький процес 1945-46 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т./Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т.2. 812 с.

4. Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

5. Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

6. Конвенція про поводження з військовополоненими: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

7. Конвенція про захист цивільного населення під час війни: Конвенція ООН. 12.08.1949 р., ратифіковано Україною 03.07.1954 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року: 8.06.1977 р. Дата підписання Україною: 12 грудня 1977 р. Набуття чинності для України: 25 липня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

9. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року: ратифіковано із заявою Указом Президії Верховної Ради УРСР від 18.08.89 р. Підписання Україною: 12 грудня 1977 р. Набуття чинності для України: 25 липня 1990 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

10. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується прийняття додаткової відмітної емблеми (Протокол III): 8.12.2005 р. Підписан від імені України: 23.06.2006 р. Ратифікован Україною: 22.10.2009 р. Набрання чинності для України: 19.07.2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g74#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

11. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

12. IV КОНВЕНЦІЯ про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі: 18.10.1907 р. Набрання чинності для України: 24.08.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

13. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду: 17.07.1998 р. Набрав чинності 01.07.2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення 03.01.2023 р.)

Інформація про автора:
Чекмарьова Ірина Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65014, Україна

ПОЛІТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В СФЕРІ БЕЗПЕКИ ТА ОБОРОНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ НАРИС

Янчук Н. Д.

ВСТУП

Мир та безпека людства – основоположні загальноцивілізаційні цінності. Про це переконливо свідчить історичний досвід людства та усвідомлення того, що будь-які загрози вказаним цінностям нині можуть мати найважчі наслідки не лише для окремих держав, а й для людства в цілому. Дедалі все більш очевидним стало усвідомлення того, що жодна держава не здатна самотійно протистояти існуючим викликам та забезпечити власну безпеку і оборону на необхідному рівні. Тому спільний пошук правових механізмів, що забезпечують мирне та безпечне співіснування держав, народів, націй – найдавніше та найскладніше завдання¹.

Безпека є основним мотивом поведінки держави на міжнародній арені та базовою умовою розвитку будь-якої соціальної взаємодії між державами. Проблема підтримки миру та стабільності з особливою гостротою постала після Другої світової війни, коли європейські держави втратили свою колишню велич, а на міжнародну арену вийшли нові актори світової політики – СРСР та США. Розвиток європейської інтеграції в сфері безпеки та оборони став свого роду реакцією на розмивання Вестфальської системи міжнародних відносин і представляє собою розробку варіантів розвитку державно-центристської політичної системи, її еволюційного переходу на якісно новий рівень.

За останні два десятиліття держави-члени Європейського Союзу не лише досягли успіху в інституційному оформленні військово-політичної інтеграції, але і в її практичному вимірі. Не дивно, що спільна політика безпеки та оборони Європейського Союзу стала предметом дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених.

¹ Зіняк Л.В., Риндич Д.С. Інституційно-правовий механізм ЄС у сфері безпеки і оборони. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2020. Вип.. 29. С. 301.

Науково-теоретичне підґрунтя для дослідження особливостей політики Європейського Союзу в сфері безпеки та оборони становили наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених, а також установчі документи Європейського Союзу. Зазначимо, що різноманітні аспекти європейської безпеки та оборони висвітлюються в роботах таких вчених як: М. Везуїна, М. Вургресс, К. Голованюк, Л. Зіняк, М. Кларк, В. Маргарес, М. Мікієвич, В. Муравйов, Д. Мюллер, Р. Орловський, Д. Риндич, Т. Сайболт, В. Сиренко, Л. Сироїд, М. Федоров, Д. Флейк, Е. Хайруллін, Дж. Ховарт, І. Яковюк та інші. Проте лише окремі аспекти знайшли своє відображення у роботах згаданих вчених, що не може компенсувати відсутність ґрунтовних досліджень, присвячених історичним аспектам зародження ідей європейської інтеграції в сфері безпеки та оборони та особливостям її інституційного механізму.

Мета дослідження полягає у висвітленні процесу зародження та розвитку європейської системи безпеки та оборони, а також характеристики її інституційної архітектури.

1. Еволюція ідей європейської інтеграції в сфері безпеки та оборони

Історичний нарис формування європейської оборонної політики має давню історію. Її основа була сформована ще за часів Стародавнього Риму. Подальший розвиток був спрямований на укріплення оборонної спроможності європейських держав, що обумовлювалось прагненням розширити територіальні володіння, відкрити доступ до торгових шляхів, сформувати військові альянси, врешті решт, велась боротьба за вплив та престиж. Проте, єдність країн Європи в питанні безпеки протрималась до закінчення Другої світової війни. Подальші протиріччя між союзниками посилювались, що призвело до катастрофічного падіння впливу європейських держав. Виснажені війною, європейці не змогли створити власного оборонного механізму і, як наслідок, були включені в протиборство двох блоків, що генерувалися в СРСР та США.

Розмірковуючи про передумови європейської інтеграції, один із батьків-засновників Європейського Союзу, Альтієро Спінеллі відмічає: «Вперше в історії європейські держави із суб'єктів міжнародної політики, котрі формували правила поведінки на міжнародній арені, перетворились в об'єкти та вимушені приймати рішення з оглядкою на наддержави. Могутні європейські колоніальні імперії розпались, не маючи достатніх ресурсів, ні матеріальних, ні

людських, для придушення визвольних рухів. Держави Західної Європи перетворились на середні та малі держави, що було для них цілком природнім становищем в силу усталених історичних традицій. Економіка європейських держав серйозно постраждала від війни. Промислові підприємства були зруйновані, виробничі ланцюжки розірвані. Відсутність необхідних економічних ресурсів призвела до залежності від країни-донора, від Сполучених Штатів, і до суттєвої втрати політичного впливу»². Окрім того, країни західної Європи стикнулись ще з одним супротивником – Радянським Союзом.

Наслідки Другої світової війни змусили задуматись лідерів європейських держав щодо запровадження принципу колективної безпеки. Існування на відносно невеликій території значної кількості держав створюють сприятливий ґрунт для територіальних конфліктів між ними, в тому числі і військових. Мирні договори, пакти про ненапад або ж договори про так званий «вічний мир» неодноразово в минулому порушувались і немає жодних гарантій, що в майбутньому вони будуть виконуватись. То чи не краще усунути приводи для подальших конфліктів?

Необхідність після Другої світової війни протистояти новим викликам усвідомлювалась лідерами багатьох європейських держав. Але не були очевидні шляхи такого протистояння. Як відмічав М. Бургресс: «держави в Європі розглядалися в якості таких, що зжили себе, з огляду їх колапсу перед обличчям фашизму. Головним же чином – із-за явної невідповідності між потребами нового технічного розвитку, що постали перед державою та здатністю держав справитись з ними. Більше того, вона [держава] не лише опинилась не в змозі задовільними основні потреби її населення, але й посилила, загострила розбіжності між європейськими народами до такого ступеня, що вони переходять в небезпечний стан»³.

Класичною школою європейської інтеграції та джерелом натхнення для багатьох теоретиків та практиків того часу вважався федералізм, котрий можна сприймати як «інтелектуальну реальність» на дві світові війни, що були розв'язані європейськими державами в першій половині ХХ століття. Як вірно відмічав А. Спінеллі: «головною проблемою міжнародних відносин і

² Spinelli A. The Growth of the European Movement Since the Second World War. European Integration. Harmondsworth: Penguin, 1972. P. 64.

³ Burgess M. Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950–2000. London: Routledge, 1989. P. 50.

основною причиною конфліктів федералісти вважали децентралізацію суверенітету – багатоманітність незалежних національних держав, що неминуче породжує недовіру, взаємні погрози, суперництво та насилля. Виступаючи проти анархії в міждержавних відносинах, вони пропонували дійсно революційне рішення, що підривало основи самої міжнародної системи: відміну національної незалежності та злиття різноманітних політичних одиниць в одну. Національні держави втратили свої суверенні права, коли втратили здатність гарантувати політичну та економічну безпеку своїм громадянам»⁴.

Перші договори про колективну безпеку були спрямовані, головним чином, проти Німеччини. Першим проектом, котрий був покликаний на забезпечення безпеки в Європі, став Дюнкерський пакт від 4 березня 1947 року, що був укладений між Францією та Великобританією. Формально даний пакт був направлений проти німецького реваншизму, а фактично проти радянської загрози. Даний міжнародний договір представляв собою класичний зразок утворення військових союзів.

Через рік, в березні 1948 року, в Брюсселі представниками країн Бенілюкс, Франції та Великобританії був підписаний Договір про економічну, соціальну та культурну співпрацю та колективну самооборону. Даний документ передбачав «підтримку міжнародного миру та безпеки та супротив будь-якій агресії».

Важливою подією, що вплинула на координацію діяльності чисельних проєвропейських громадських організацій стало створення Міжнародного координаційного комітету Руху за об'єднання Європи. Під його безпосереднім керівництвом в травні 1948 р. був проведений Гаазький конгрес, який очолив Вінстон Черчилль. За підсумками роботи конгресу було прийнято ряд резолюцій, в яких проголошувалась необхідність опрацювання механізмів захисту прав і свобод людини, об'єднання Європи в політичному, економічному напрямках з метою забезпечення безпеки. Реалізація поступальної інтеграції в даному напрямку передбачала перегляд політики жорсткого відстоювання національних суверенітетів.

Резолюції конгресу стали предметом жвавих обговорень в рамках Консультативної Ради учасників Брюссельського договору. В

⁴ Spinelli A. The Growth of the European Movement Since the Second World War. European Integration. Harmondsworth: Penguin, 1972. P. 68.

результаті даних обговорень учасники зійшлися на двох ключових позиціях відносно їхньої імплементації: країни континентальної Європи пропонували створення нової міжнародної міжурядової організації з широкими наднаціональними повноваженнями, натомість, Великобританія ратувала за збереження суверенних повноважень. Врешті решт, дані дискусії призвели до прийняття рішення про створення Ради Європи – міжнародної організації, мета якої визначалась як «досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу»⁵. З урахуванням положень Брюссельського договору в Статуті Ради Європи містилось застереження, що «питання, котрі стосуються національної оборони, не входять в компетенцію Ради Європи»⁶.

Наступний крок на шляху формування європейської системи колективної безпеки – укладення 4 квітня 1949 р. в місті Вашингтон Північноатлантичного договору, який встановлював військово-політичну організацію НАТО. Ідейним «батьком» та фактичним керівником НАТО стали США, котрі разом із іншими учасниками в рамках ст. 5 Північноатлантичного договору зобов'язувались надати допомогу країні, яка стане жертвою військового збройного нападу із-за кордону, в тому числі і шляхом застосування ядерної зброї, що на той момент була лише у США. За словами І. Яковюка та Р. Орловського, переговори, що передували підписанню Договору, були доволі складними. Так, американська сторона вважала, що НАТО повинно поглинути Брюссельський пакт; Франція вважала за потрібне посилення Брюссельського пакту за рахунок залучення до нього США, Канади, Ісландії і Гренландії; країни Бенілюксу пропонували доповнити Брюссельський пакт Північноатлантичним союзом і лише Велика Британія відстоювала ідею автономного існування обох військово-політичних об'єднань. У підсумку перемогла позиція Лондона⁷.

Посилення протистояння між Заходом та Радянським Союзом ставило перед західними лідерами завдання максимальної

⁵ Статут Ради Європи. Режим доступу: URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text

⁶ Статут Ради Європи. Режим доступу: URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text

⁷ Яковюк І.В., Орловський Р.Р. Європейське оборонне співтовариство: витоки становлення інтеграції в оборонній сфері. *Проблеми законності*. 2017. Вип.. 139. С. 268.

мобілізації. Ключовою проблемою стає питання включення Німеччини в систему колективної безпеки. Географічне розташування Німеччини робило її головним бастионом, котрий приймає на себе перший удар з боку Радянського Союзу. Все це, на думку західних лідерів, вимагало рішучих дій, і, в першу чергу, кардинальну зміну політики відносно німців, котрі зазнали нищівної поразки в Другій світовій війні. Ярим противником зміни парадигми відносно Німеччини виступала Франція. Страх перед історичним суперником, котрий лише за останні сімдесят років тричі нападав на територію Франції, був достатньою підставою для того аби продовжувати політику ослаблення німецької економіки, політичного впливу та недопущення поновлення своєї минулої військової величі.

Однак події, що розгорталися на політичній карті світу (успішне випробовування Радянським Союзом атомної бомби, утворення Федеративної Республіки Німеччини – далі ФРН, утворення НАТО) змусили Париж переглянути свою політику. Ще однією причиною стала так звана «німецька проблема». Після 1945 року дві німецькі землі – Рур і Саар – були відторгнуті від решти земель і фактично знаходились під управлінням Франції. На даних землях зосереджувалась левова частина вугільної та сталеливарної промисловості Німеччини, і, на думку французьких політичних діячів, повернення даних територій під суверенітет Німеччини дає підстави припускати про можливість відродження німецької військової могутності. Однак по мірі «роздмухування вогнища» холодної війни подібна непоступливість Франції викликала все більше незадоволення в Вашингтоні та інших західних країнах.

Дієвим та ефективним виходом з даної ситуації став план Шумана. 9 травня 1950 року міністр закордонних справ Франції представив план майбутнього розвитку Європи, який увійшов в історію як «план Шумана». Реальним автором даного проекту був інший політичний діяч – Жан Монне, на той час комісар з планування Французької Республіки.

«Європа, що складається із суверенних держав, – писав Ж. Монне, – сама по собі нездатна, при всій добрій волі її керівників, приймати розумні рішення, необхідні для спільного блага. Зате це стає можливим, якщо право приймати рішення отримують інститути, покликані стояти

на сторожі спільних інтересів в рамках єдиних правил і на основі волі більшості»⁸.

Суть плану Шумана полягала в тому, що, з одного боку, спірні території повертались Німеччині, а з іншого – все виробництво вугілля та сталі, центр якого знаходився саме в Рурі та Саарі, переходило до рук наднаціонального органу, що був незалежний від німецького, французького та інших урядів та діяв у спільних інтересах. Реалізацією плану Шумана стало підписання між Францією, Німеччиною, Італією та країнами Бенілюкс Договору про заснування Європейського об'єднання вугілля і сталі (далі – ЄОВС) в 1951 р. Тим самим, за допомогою ЄОВС та створенням єдиного ринку вугілля та сталі Франція та Німеччина, погодившись за взаємне обмеження суверенітету, змогли досягти своїх цілей: Франція – убезпечити себе від військової загрози, а Німеччина – повернути свої землі. Саме в рамках ЄОВС були створені умови для примирення двох провідних країн західної Європи.

Другий проект, що був розроблений французами, пов'язаний із інтеграцією у військовій та політичній сферах. В жовтні 1950 року був представлений проект Ж. Монне про створення європейської системи безпеки, що увійшов в історію під назвою «план Плевена». За задумом французів передбачалось створення Європейського оборонного співтовариства, наділеного наднаціональними повноваженнями з питань забезпечення безпеки, з одного боку, та можливість поставити під наднаціональний, перш за все французький, контроль переозброєння ФРН та подолати політичний тиск на Париж з боку США та Великобританії, котрі нав'язували свої проекти, що не відповідали інтересам Франції, з іншого боку.

Досліджуючи історію становлення європейської оборонної інтеграції І. Яковюк та Р. Орловський відмічають, що ідея створення «європейської армії», яка стала основою проекту військово-політичної інтеграції, належала В. Черчиллю, яку він оприлюднив 11 серпня 1950 р. на асамблеї Ради Європи. Він запропонував створити «європейську армію», яка б включала німецькі військові з'єднання. Ця пропозиція була включена до резолюції асамблеї Ради Європи «Про негайне створення об'єднання європейської армії». Передбачалось, що європейська армія буде інтегрована з армією

⁸ Wilkens A. Jean Monnet, Konrad Adenauer und die deutsche Europapolitik: Konvergenz und Dissonanzen (1950-1957). Interessen verbinden: Jean Monnet und die europäische Integration der Bundesrepublik Deutschland. Bonn: Bouvier, 1999. S. 83.

Північноатлантичного альянсу і включатиме німецькі військові з'єднання. В. Черчилль уявляв собі «європейську армію» як коаліцію національних сил за зразком альянсу часів Другої світової війни, з центральним постачанням і стандартизованим озброєнням, але без підпорядкування органам наднаціонального контролю⁹.

Починаючи з осені 1951 р., США всіляко намагалися пришвидшити процес створення «європейської армії», котра, на їхню думку, мала стати запорукою швидкого нарощування чисельності об'єднаних сил НАТО за рахунок західноєвропейських військових угруповань. З метою створення Європейського оборонного співтовариства США посилювали тиск на Париж та прагнули схилити Великобританію до більш позитивного ставлення до даного об'єднання. Так, на засіданні 18 лютого 1952 р. Рада НАТО констатувала, що, по-перше, принципи, покладені в основу Договору про створення Європейського оборонного співтовариства, відповідають інтересам членів НАТО; по-друге, виходячи з того, що НАТО і Європейське оборонне співтовариство мають спільну мету (посилення захисту Євроатлантичного регіону), вони повинні взяти взаємні зобов'язання щодо забезпечення безпеки членів обох організацій; по-третє, НАТО і Європейське оборонне співтовариство повинні зміцнювати один одного¹⁰.

З метою підписання Договору про створення Європейського оборонного співтовариства всіма учасниками європейської оборонної інтеграції, до проекту були внесені зміни, котрі враховували побажання деяких акторів європейської політики. Основні нарікання до проекту Договору про створення Європейського оборонного співтовариства надходили з Парижа. Францію не влаштувало те, що французькі збройні сили, за винятком колоніальних військ, повністю входили до складу європейської армії, що ускладнювало проведення колоніальної політики. Паризький договір перешкоджав створенню атомної зброї, без чого повернення Франції до «клубу великих держав» було неможливим; крім того, США не бажали співпрацювати з

⁹ Яковюк І.В., Орловський Р.Р. Європейське оборонне співтовариство: витоки становлення інтеграції в оборонній сфері. *Проблеми законності*. 2017. Вип.. 139. С. 269.

¹⁰ Яковюк І.В., Орловський Р.Р. Роль США в системі європейської безпеки: історія становлення Європейського оборонного співтовариства. *Євроатлантична інтеграція України: свідомий вибір моделі безпеки*: зб. наук. ст. за матеріалами III Харківс. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, м. Харків, 3 листоп. 2017 р.: у 2 ч. Харків, 2017. Ч. 1. С. 25.

французькою Комісією з атомної енергії¹¹. Франція змушена була пристати на умови даного Договору, але з певними застереженнями, головні з яких стосувалися збереження збройних сил США на європейському континенті та створення потужної наднаціональної політичної влади, врахування французької війни в Індонезії в питаннях розподілу витрат та військових зобов'язань, залучення британських збройних сил до участі в так званій європейській армії.

Договір про створення Європейського оборонного співтовариства був підписаний 27 травня 1952 року Францією, Італією, Німеччиною та країнами Бенілюкс. Це був перший крок на шляху створення єдиної західноєвропейської армії, котра в значній частині була частиною системи НАТО, що підтверджувалось підпорядкованістю європейських збройних сил командуванню НАТО у випадку війни, тісна кооперація з Північноатлантичним альянсом, відповідальністю командування з ключових питань, як то оснащення, підготовка, організація європейських збройних сил перед керівництвом НАТО тощо.

В Договорі про створення Європейського оборонного співтовариства передбачалось, що дане утворення набуде статусу міжнародної організації наднаціонального характеру зі спільними керівними органами, об'єднаними збройними силами та сумісним бюджетом. Додатково був підписаний договір між Європейським оборонним співтовариством та Великобританією про взаємну військову допомогу.

Інтеграція в оборонній сфері вимагала від західних держав проведення спільної політики з метою забезпечення контролю над збройними силами та узгодження зовнішньополітичної діяльності країн Західної Європи. Це стало поштовхом до створення політичного союзу, котрий буде здійснювати свою діяльність паралельно із Європейським оборонним співтовариством. В березні 1953 року в Страсбурзі був представлений проект Договору про Європейське політичне співтовариство, кінцевою метою якого проголошувалось створення європейської федерації. Однак, ідеї федералізації, що були вкрай популярними наприкінці 40-років ХХ ст., на початку 50-х років вже втратили свою привабливість, особливо для французів. В цілому ситуація почала складатися таким

¹¹ Maier K.A. The Anglo-Saxon triangle, the French and the Western European Integration. NATO: the founding of the Atlantic Alliance and the integration of Europe. Edited by F.H. Heller and J. Gillingham. St. Martin's. 1992. P. 403.

чином, що європейська інтеграція стала повертатися в бік безпеки та оборони, відсуваючи на другий план економічну складову європейської інтеграції. Однак ряд факторів завадив здійсненню цих планів та повернув розвиток європейської спільноти в економічній бік. Провідну роль в даному процесі відіграла Франція, котра мала небезпідставні побоювання, що швидке формування військово-політичного об'єднання обмежить французькі інтереси. До цього побоювання додався страх перед зростанням військового потенціалу Німеччини, котрий був би неминучим в рамках Європейського оборонного співтовариства. Французи виявились не готовими до радикальних перетворень, пов'язаних з прискоренням європейської інтеграції, що тягла за собою ослаблення національного суверенітету. Внутрішньополітична боротьба чисельних політичних партій призвела до того, що 30 серпня 1954 р. Париж відмовився ратифікувати Договір про створення Європейського оборонного співтовариства.

Провал процесу ратифікації Договору про створення європейського оборонного співтовариства «оголив» ряд проблем, які потребували негайного вирішення. З одного боку, знову постала проблема озброєння німців. Франція вже не могла протидіяти тому тиску, який на неї чинили Сполучені Штати та Великобританія, і тому погодилась на включення ФРН до складу Брюссельського договору, суть якого, як стверджував прем'єр-міністр Франції П. Мендес-Франс, полягала в тому аби «замаскувати членство ФРН в НАТО перед французькою громадськістю та парламентом»¹². Як наслідок, 23 жовтня 1954 р. в Парижі були підписані угоди про приєднання ФРН та Італії до складу модифікованого Брюссельського пакту, який отримав назву Західноєвропейський союз.

Західноєвропейський союз став єдино можливим компромісом для європейських держав. Для ФРН приєднання до Брюссельського пакту означало скасування окупаційного статусу, відновлення своїх збройних сил та визнання країни в якості рівноправного партнера. Франція, в свою чергу, сподівалася, що даний договір надасть їй особливий статус в питаннях оборони Європи. Однак, ці сподівання не виправдались. Західноєвропейський союз був поглинутий НАТО: збройні сили Західноєвропейського союзу поступили під командування верховного головнокомандувача союзних сил НАТО в

¹² Clarke M. French and British security: Mirror images in a globalized world. *Intern. affairs*. 2000. Vol. 76. № 4. P. 729.

Європі, котрий після консультацій з національними урядами, визначав розміщення, переміщення, використання збройних сил Західноєвропейського союзу у відповідності з військовою стратегією альянсу. Як відмічає Ф. Мейер: «така залежність фактично позбавила Париж можливості опонувати планам союзників включити ФРН до складу НАТО, що і відбулось 9 травня 1955 р. Франції лише вдалося добитися від німців відмови від виробництва зброї масового знищення, стратегічних наступальних озброєнь і деяких видів військової техніки»¹³.

Уже з середини 1960-х років спостерігалися тенденції до перегляду оборонної політики в рамках європейського співтовариства. Брюссельський пакт 1948 р., в якому був закладений принцип колективної оборони, виявився не таким успішним, як Північноатлантичний альянс, котрий в умовах блокового протистояння взяв на себе всі оборонні ініціативи в Європі. Європейське оборонне співтовариство також не змогло на політичному рівні об'єднати європейські держави. Тоді питання узгодженості та координації зовнішніх політик держав були на певний час відкладені. Наступним етапом стало прийняття Люксембурзької доповіді 1970 р., в рамках якої держави-члени Європейського співтовариства шукали шляхи проведення консультацій з питань зовнішньої політики і можливість координувати свою позицію на міжнародному рівні.

Початок процесу інтеграції держав-членів в сфері зовнішньої політики був покладений на рубежі 1960-1970-х років. У грудні 1969 р. на зустрічі глав держав та урядів в Гаазі були прийняті важливі рішення про посилення інтеграції, в тому числі і в політичній сфері. На основі прийнятих рішень був створений спеціальний комітет із дипломатів країн Європейського економічного співтовариства. Документ, підготовлений даним комітетом – Доповідь про проблеми політичної уніфікації, відома як «Доповідь Давіньйона» поклала початок Європейському політичному співробітництву. Окрім цього, гаазька конференція заклала початок регулярним зустрічам на рівні голів держав та урядів, котрі в 1974 р. були перетворені в Європейську раду, котра Лісабонським договором була визнана в якості інституту Європейського Союзу. Слід відмітити, що в цей період в Європейських співтовариствах

¹³ Meiers F.-J. La politique allemande de sécurité et défense à la croisée des chemins. *Politique étrangère*. 2000. № 1. P. 51.

сформувалось два підходи до створення системи безпеки на рівні Європейського Союзу: «європеїсти» (Франція, Німеччина), котрі виступали за створення в Європейському Союзі додаткових зовнішньополітичних та оборонних структур; «атлантисти» (Великобританія), котрі традиційно орієнтувались в питаннях оборони та безпеки на США та НАТО.

Європейське політичне співробітництво було започатковане як спеціальний організаційний механізм координації дій держав-членів на міжнародній арені з метою поступового формування європейської зовнішньої політики.

Протягом понад 30 років з моменту утворення Європейського об'єднання вугілля та сталі, діяльність європейського наднаціонального об'єднання здійснювалась на базі установчих договорів, що були підписані в 50-х роках, в зміст яких вносились зміни лише з окремих питань. Однак в середині 80-х років стало очевидно, що сформовані Паризьким та Римськими договорами правила потребують кореляції.

Розробка ефективної політики в сфері безпеки та оборони на різних етапах розвитку Європейського Союзу підіймалась, але частіше за все залишалась на декларативному рівні. Найбільш значимим імпульсом для розробки європейської оборонної концепції стали події на Балканах, які продемонстрували, що можливості європейських країн при врегулюванні кризових ситуацій вкрай обмежені, а НАТО залишається фактично єдиною міжнародною організацією спроможною вирішувати військові проблеми Західної Європи та питання її безпеки. Було також зрозуміло, що положення Маастрихтського договору про формування спільної політики безпеки та оборони були досить оптимістичні та переоцінювали можливості Європи в умовах, коли військово-політична ситуація була досить мінливою.

Саме це стало тригером до активізації зусиль Європейського співтовариства щодо створення системи спільної європейської безпеки та оборони. Основними віхами цього процесу стали ряд зустрічей та самітів, зокрема: франко-британська зустріч в Сан-Мало в грудні 1998 р., саміти в Кельні в червні 1999 р., Гельсінкі грудень 1999 р., да-Фейра червень 2000 р., Ніцці грудень 2000 р.

Час, на котрий випав початок реалізації спільної політики безпеки та оборони, був досить непростий. Виникли розбіжності між учасниками і з питань щодо спільності поглядів на відповідальність Європейського Союзу. Франція та Великобританія як і раніше

зберігали відчуття певної туги за колишньою могутністю. Великобританія намагалась заповнити це відчуття своїми «особливими відносинами із США». Франція ж прагнула перевершити США, перетворити Європейський Союз в велику державу. Решта держав до цих ігор відносилась з байдужістю.

Ситуація дещо змінилася на франко-британській зустрічі в Сан-Мало в грудні 1998 р. В декларації Сан-Мало Великобританія вперше погодилась із тим, що Європейський Союз буде основою європейської оборони, отримає всі необхідні повноваження для прийняття рішень, а також буде мати засоби розвідки, стратегічного аналізу та планування. Даний документ не просто проголошував політику безпеки, а й відображав стратегічні реалії: Європейський Союз стає єдиним європейським органом, що має право визначати політику в області оборони; Західноєвропейський союз має бути інкорпорований в Європейський Союз; утворення не «європейської армії», але багатонаціональної структури на кшталт «Єврокорпусу» чи утворення національних сил, котрі знаходяться в підпорядкуванні НАТО; основне завдання – не колективна оборона, а в першу чергу миротворчі місії, подолання криз.

На думку Дж. Хаурта, мілітаризація Європи є результатом трьох факторів: політична воля, сформована після франко-британського саміту в Сан-Мало в грудні 1998 р., усвідомлення НАТО необхідності організації покладатися на значні військові можливості та необхідність ЄС підтримувати оборонну промисловість для захисту Північноатлантичного альянсу. Вчений визнає, що хоча були висловлені різні точки зору в Лондоні та Парижі, франко-британські домовленості мають важливе значення для рішень, котрі були прийняті трохи згодом¹⁴.

Наступною визначною подією, що стала новим імпульсом в процесі створення європейської системи колективної безпеки стало прийняття Кельнської декларації, яку ще називають «справжнім статутом» в області європейської оборони. В документі були закріплені стратегічні завдання Європейського Союзу в сфері оборони та розширювались можливості європейських інституцій в оборонній сфері, зокрема: провідна роль в розробці рішень належить Раді Європейського Союзу; співробітництво з НАТО та розвиток відносин з союзниками та партнерами; запроваджувались нові

¹⁴ Howorth J. European Integration and Defence: The Ultimate Challenge?, Paris, in WEU Institute for Security Studies. Chaillot Paper 43. 2000. P. 93-94.

структурні одиниці, необхідні для прийняття рішень: Комітет із питань політики та безпеки, Військовий комітет, штаб, супутниковий центр, орган, що відповідає за проблеми безпеки; передбачена можливість мати власні збройні сили та достатні засоби; можливість розробляти методи та нові підходи до проблем оборони.

Саміт в Гельсінкі в грудні 1999 р. конкретизував та розвив положення попередньої зустрічі. В документах, що були прийняті в рамках даної зустрічі зусилля були зосереджені на опрацюванні концепції формування європейських сил швидкого реагування. Була розроблена так звана «головна ціль» – основне завдання конструювання майбутніх сил. За підсумками зустрічі було прийнято ряд ключових рішень: по-перше, на Європейський Союз покладались зобов'язання до 2003 р. створити збройні сили чисельністю 50–60 тис. солдат. Дані збройні сили повинні мати відповідні структури командування, контролю, розвідки, інженерного забезпечення тощо. По-друге, детально були визначені роль та завдання інституційного механізму в сфері оборони. По-третє, «Єврокорпус» трансформується в корпус швидкого реагування, що має на меті посилити багатонаціональний характер дій національних штабів. Фактично даний документ є доктриною зовнішньої політики Європейського Союзу, котра не виключає застосування сили в крайніх випадках і залишається неоднозначною відносно концепції превентивних заходів.

Наступний пакет рішень, котрий був спрямований на посилення європейської системи колективної безпеки, був прийнятий в Ніцці в грудні 2000 р. Він охопив широке коло проблем: структурні зміни інститутів Європейського Союзу, можливості його подальшого функціонування в розширеному складі, створення Договору про Конституцію для Європи тощо. На саміті отримали розвиток домовленості в сфері європейської системи оборони та безпеки, що були досягнуті на попередніх зустрічах. Фактично даний Договір вносив зміни в механізм просунутої співпраці в рамках спільної політики безпеки та оборони. Але про самостійність та незалежність європейської системи безпеки та створення європейської армії в ньому не йдеться, оскільки НАТО залишається основою колективної оборони та продовжує відігравати важливу роль в регулюванні кризових ситуацій.

2. Засновницькі договори як механізм еволюції політики Європейського Союзу в сфері безпеки та оборони

7 лютого 1992 р. глави держав та урядів Європейського економічного співтовариства підписали в м. Маастрихт Договір про Європейський союз, котрий вивів запущений в 1950-х роках процес європейської інтеграції на якісно новий рівень. Даний Договір зміцнив подальшу економічну інтеграцію та посилив зовнішньополітичну інтеграцію, в тому числі і формування спільної оборонної політики, котра могла б привести з часом до створення спільних сил оборони¹⁵. Розділ V закріплює, що «спільна зовнішня політика і політика безпеки має включати в себе всі питання, пов'язані з безпекою Союзу, включаючи можливе оформлення в подальшому спільної оборонної політики, котра могла б привести з часом до створення спільних сил оборони». В зв'язку з цим, «Союз просить Західноєвропейський союз, котрий є невід'ємною частиною розвитку Союзу, розробляти та приймати рішення, котрі мають оборонне значення. Рада, по узгодженню з установами Західноєвропейського союзу, приймає необхідні практичні домовленості»¹⁶.

Незважаючи на те, що Маастрихтський договір згадував принцип спільної зовнішньої політики і політики безпеки, тим не менш в ньому зберігся принцип узгодженості дій. Цілями спільної зовнішньої політики і політики безпеки мали стати:

- захист спільних цінностей, основних інтересів та незалежності Європейського Союзу;
- укріплення безпеки Союзу і його держав-членів;
- збереження миру та укріплення міжнародної безпеки у відповідності з принципами Статуту ООН, Заключний акт Наради безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. і Паризької хартії 1990 р.;
- сприяння міжнародній співпраці;

¹⁵ Council of the European Communities, Commission of the European Communities, Treaty on European Union (The Maastricht Treaty), signed in Maastricht, 7 February 1992, Brussels Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, ISBN 92-824-0959-7, 1992.

¹⁶ Council of the European Communities, Commission of the European Communities, Treaty on European Union (The Maastricht Treaty), signed in Maastricht, 7 February 1992, Brussels Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, ISBN 92-824-0959-7, 1992.

– розвиток та укріплення демократії та верховенства права, а також повага прав людини і основних свобод¹⁷.

В якості перспективних напрямів сумісних дій були названі роззброєння та контроль над озброєнням в Європі, нерозповсюдження ядерної зброї, контроль над передачею технологій озброєння третім країнам і контроль над експортом зброї. Європейський Союз перейшов на якісно новий рівень інтеграції, і фактично став центром прийняття рішень в області європейської зовнішньої політики і політики безпеки, а Західноєвропейський союз, як невід’ємна частина Європейського Союзу, повинен був, «приймати та втілювати в життя рішення та заходи Союзу в області оборони», а з іншого – «виступати засобом укріплення європейської опори Північноатлантичного альянсу».

Дані реформаторські кроки були не що інше, як спроба ряду європейських держав, і особливо Франції, зробити Європу більш незалежною в політичному і військовому плані від США. Як відмічають іноземні науковці, «Маастрихтський договір недвозначно привносив в європейсько-американські взаємовідносини елемент серйозності та реалізму, котрий міг би спонукати Європу взяти на себе основну відповідальність за свою безпеку»¹⁸.

Незважаючи на прагнення Європейського Союзу посилити самостійність Європи у військовому плані, ратифікація Маастрихтського договору фактично не змінила ситуацію. Успіхи в сфері політики безпеки носили фрагментарний характер і торкались не інтересів Європейського Союзу в цілому, а інтересів престижу. Якщо область безпеки отримала значний розвиток в Маастрихтському договорі, то питання оборони були винесені за межі спільної зовнішньої політики і політики безпеки. Підкреслювалось, що «формування спільної оборони – справа майбутнього. Творці Договору про Європейський Союз розглядали політику безпеки в якості перехідного етапу до формування спільної політики в сфері оборони»¹⁹. До успішних проектів в згаданій сфері

¹⁷ Council of the European Communities, Commission of the European Communities, Treaty on European Union (The Maastricht Treaty), signed in Maastricht, 7 February 1992, Brussels Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, ISBN 92-824-0959-7, 1992.

¹⁸ Jopp M., Schlotter P. Die Europäische Union – ein kollektiver außenpolitischer Akteur? Theoretische Annäherung und Einführung. Kollektive Außenpolitik – Die Europäische Union als internationaler Akteur. Baden-Baden: Nomos, 2008. S. 17.

¹⁹ Nutall S. The CFSP at Maastricht-Old friend or enemy? Bruges, CIS/LSE and College of Europe, 1997. P. 17.

відносять спільну позицію Європейського Союзу в 1995 р. відносно продовження Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

До факторів, що негативно вплинули на процес успішної реалізації спільної зовнішньої політики і політики безпеки належать: відсутність політичної волі з боку держав-учасниць; складності бюджетної процедури та труднощі з налагодженням механізму прийняття рішень. На новий рівень було поставлене питання взаємовідносин між Європейським Союзом та Західноєвропейським союзом. Оскільки Маастрихтський договір закріпив Західноєвропейський союз як невід'ємну частину розвитку Європейського Союзу, то одним із ключових питань стало уточнення місця Західноєвропейського Союзу як силовій європейській опори НАТО та самостійного оборонного компонента Європейського Союзу. В зв'язку з тим, що військовий механізм Західноєвропейського союзу не визначений, а тривалий, але непродуктивний досвід минулого продовжує паралітично впливати на Західноєвропейський союз, держави-члени Європейського Союзу так і не змогли досягнути консенсусу в питанні ключових аспектів спільної зовнішньої політики і політики безпеки.

В жовтні 1997 року був підписаний Амстердамський договір, що привніс зміни до механізмів Європейського Союзу для більш ефективних дій в сфері зовнішньої політики, але мало що змінив в сфері спільної політики оборони. В питаннях спільної політики безпеки та оборони даний ревізійний договір не започаткував реформаторських змін, а скоріше привніс незначні редакційні зміни.

Незважаючи на те, що Амстердамський договір не має історичного значення, що може зіставитися із значенням Маастрихтського договору, він привніс прагматичні зміни та інновації в процес європейського будівництва, забезпечуючи інституційну основу для подальшого розвитку європейської політики в сфері безпеки та оборони.

В зарубіжній літературі відмічається, що в області оборони зміни, що були введені Договором, малозначні. НАТО як і раніше відповідає за оборону, в той час як роль Західноєвропейського союзу полягає в управлінні гуманітарними операціями з підтримки миру з використанням можливостей НАТО. Тим не менш, можна помітити еволюцію в області оборони шляхом введення операцій

Петерсберзького, котрі були узгоджені державами Західноєвропейського союзу в Бонні в 1992 році²⁰.

Революційні нововведення в сфері європейської безпеки та оборони привніс Лісабонський договір, прийнятий в 2007 р. Даний договір став компромісним варіантом Договору про Конституцію для Європи, вніс деякі формальні доповнення в процес формування та реалізації спільної політики безпеки та оборони, зберігши при цьому міждержавну природу співпраці держав-членів в області зовнішньої політики.

Лісабонський договір встановлює нову посаду – Верховного представника Союзу з іноземних справ та політики безпеки, котрий виконує наступні функції: очолює Раду із іноземних справ та сприяє розробці спільної зовнішньої політики і політики безпеки, прийнятих Європейською Радою та Радою Європейського Союзу; представляє Європейський Союз на міжнародній арені з питань спільної зовнішньої політики і політики безпеки; виступає віце-президентом Європейської комісії.

Ще однією зміною, запровадженою Лісабонським договором, є запровадження нового інституційного органу. Для полегшення роботи та реалізації зовнішньополітичної діяльності прийнято рішення про створення Європейської служби зовнішньополітичної діяльності. Дана служба «буде співпрацювати з дипломатичними службами країн-учасниць. До її складу входять представники відповідних дипломатичних департаментів Генерального секретаріату Ради та Комісії, а також додатковий персонал, що складається із дипломатичних службовців держав-членів. Організаційна структура та функції Служби зовнішньополітичної діяльності Європейського Союзу будуть встановлені спеціальним рішенням Ради» (ст. 13-А)²¹.

Важливими нововведеннями, що запроваджувались Лісабонським договором, є положення про взаємну допомогу та положення про солідарність. Положення про взаємну допомогу базувалось на тому, що, якщо будь-яка держава-член Європейського Союзу стає жертвою військової агресії без шкоди для нейтралітету інших держав-членів чи для відносин з НАТО, то держави-члени

²⁰ Petersberg Declaration, Western European Union Council of Ministers Bonn, 19 June 1992. P. 11. URL: <http://www.weu.int/documents/920619peten.pdf>.

²¹ Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. *Official Journal of the European Union*. 2007/C 306/01.

візьмуть на себе зобов'язання запропонувати допомогу державі, що стала об'єктом агресії. Щодо положення про солідарність – новий механізм допомоги, що застосовується у випадку, якщо будь-яка держава-член стала об'єктом терористичного нападу чи стихійного лиха. Однак, незважаючи на важливість даних положень, вони носять скоріше політичне та символічне значення, оскільки не створюють належну систему оборони в рамках Європейського Союзу, а лише посилюють солідарність між державами-членами.

Лісабонським договором передбачалось введення механізму постійного структурного співробітництва (ст. 28-Е), призначеного для того, аби всі держави-члени розробили військовий потенціал. Таким чином, держави будуть співпрацювати шляхом об'єднання та гармонізації ресурсів безпеки та оборони. Лісабонський договір забезпечив правову основу функціонування Європейського оборонного агентства. Зокрема, ст. 45 Лісабонського договору закріпила за Європейським оборонним агентством наступні задачі:

а) сприяти визначенню цілей воєнних потенціалів держав-членів і оцінці дотримання зобов'язань, прийнятих на себе державами-членами відносно потенціалів;

б) сприяти гармонізації оперативних потреб і прийняттю дієвих та сумісних один з одним методів набуття;

с) пропонувати багатосторонні проекти для реалізації цілей в сфері військових потенціалів, забезпечувати координацію програм, що здійснюється державами-членами і управління спеціальними програмами співпраці;

д) підтримувати дослідження в області оборонних технологій, координувати та планувати сумісні дослідницькі заходи, а також розробку технічних рішень, що відповідатимуть майбутнім оперативним потребам;

е) робити внесок у визначення, і коли доречно, в реалізацію будь-якої міри, що корисні для укріплення індустріальної та технологічної бази оборонного сектору і для підвищення ефективності військових витрат²².

Незважаючи на значні нововведення, Лісабонський договір не вніс ключових змін в сам процес прийняття зовнішньополітичних рішень Європейського Союзу. Ключові рішення в сфері європейської

²² Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. *Official Journal of the European Union*. 2007/C 306/01. 336 p.

оборони приймаються головними інститутами – Європейською Радою, Радою Європейського Союзу та Європейською комісією.

Однак на думку деяких дослідників, Лісабонський договір значно реформував спільну політики безпеки та оборони та вніс більше чіткості в механізм її формування.

3. Інституційний механізм Європейського Союзу в сфері спільної політики безпеки та оборони

Формування механізму спільної політики безпеки та оборони – поступовий процес, фундамент якого було закладено в 50-х роках ХХ ст. Кожна наступна декада ознаменувалась укріпленням та розширенням інституційної системи Європейського Союзу у сфері спільної політики безпеки та оборони, що у підсумку сформувало інституційний дизайн спільної політики в сфері безпеки та оборони.

В рамках Європейського Союзу побудова механізму спільної політики безпеки та оборони базується на положеннях установчих договорів, зокрема, Договору про Європейський Союз, ч. 1 ст. 42 якого передбачає, що спільна політика безпеки та оборони є невід’ємною частиною спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Вона забезпечує Союзу оперативну спроможність, що спирається на цивільні та військові засоби. Виконання цих завдань здійснюється із використанням ресурсів, що надаються державами-членами. Союз може використовувати надані йому ресурси як у межах своїх кордонів, так і у місцях поза своїми межами, щоб підтримувати мир, запобігати конфліктам та зміцнювати міжнародну безпеку згідно з принципами Статуту ООН²³.

Втім, в рамках Європейського Союзу побудова механізму спільної політики безпеки та оборони в рамках так званої другої опори зіштовхнулась з проблемою співвідношення повноважень між національними та наднаціональними рівнями політичного управління. В зв’язку з тим, що сфери зовнішньої політики, безпеки та оборони є досить чутливими для держав-членів – спільна політика безпеки та оборони практично цілком носить міждержавний характер.

Інституційна архітектура європейської безпеки побудована на ієрархічних засадах. Центральне місце посідає Європейська Рада,

²³ Council of the European Communities, Commission of the European Communities, Treaty on European Union (The Maastricht Treaty), signed in Maastricht, 7 February 1992, Brussels Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, ISBN 92-824-0959-7, 1992.

котра відповідно до установчих документів визначає цілі та дає загальні настанови щодо політики безпеки Європейського Союзу. Все рішення в рамках спільної політики безпеки та оборони приймає Рада Європейського Союзу, а Європейський парламент відіграє консультативно-дорадчу роль в процесі формування спільної політики безпеки та оборони. Однак, безпосереднє виконання завдань в даній сфері покладено на спеціалізовані органи.

Створення механізму спільної політики безпеки та оборони «за зразком і подобою» НАТО було логічним та закономірним рішенням. Це пояснювалось рядом обставин: по-перше, НАТО є одним із найбільш ефективніших військово-політичних альянсів. Експерименти в сфері інституційної структури спільної політики безпеки та оборони могли згубно позначитись на інтеграційних процесах в новій області. По-друге, Європейський Союз був зацікавлений, аби його власні інституційні структури оборони та безпеки були сумісними з аналогічним структурними елементами НАТО і могли координувати свої дії. В той же час, «побудова спільної політики безпеки та оборони як «другого НАТО» не могла не викликати занепокоєння США, котрі явно не бажали, щоб Європейський Союз зайшов досить далеко в реалізації поставленої родоначальниками нової політики задачі – набуття відносно самостійності в військово-політичній сфері. Підтвердженням даної тези виступає і формула для спільної політики безпеки та оборони, на якій з самого початку наполягав Вашингтон, – «separable, but not separate», тобто «відокремлюваний, але не окремий» від НАТО потенціал»²⁴.

Конфігурація інституційного механізму спільної політики безпеки та оборони еволюціонувала, і разом з нею змінювалась і адаптувалась система її підрозділів: спочатку європейське керівництво робило акцент на військовій складовій²⁵, однак до середини 2000-х років на перший план вийшла ідея поєднання військового потенціалу з цивільним²⁶.

Інституційний механізм спільної політики безпеки і оборони Європейського Союзу можна поділити на дві групи: політичні органи

²⁴ NATO. 3 June 1996: Final Communiqué of the Ministerial Meeting of the North Atlantic Council. Paragraph 6. URL: <http://www.nato.int/docu/pr/1996/p96-063e.htm>

²⁵ From Nice to Laeken. European Defense: core documents. – Compiled by Maartje Rutten. Institute for Security Studies, EU. Chaillot Paper № 51. Paris, April 2002. P. 132.

²⁶ Mattelaer A. EUnity of Command – The Planning and Conduct of CSDP Operations. Egmont, Royal Institute for International Relations. January. 2011. P. 13.

(Комітет із питань політики та безпеки; Військовий комітет ЄС; Комітет із цивільних аспектів кризового регулювання) та виконавчі підрозділи (Військовий штаб ЄС, Підрозділ із цивільного планування та управління; Директорат із питань кризового регулювання та планування).

Комітет із питань політики та безпеки – головний орган в інституційному механізмі Європейського Союзу у сфері спільної політики безпеки і оборони. Це єдиний комітет, створений на основі Договору про Європейський Союз (ст. 38). Ідея, щодо заснування даного органу «бере свій початок із результатів засідання Ніщцької Європейської Ради (7-11 грудня 2000 р.), під час якої держави-члени визнали необхідність заснування установи, що має сфокусуватися на врегулюванні кризових ситуацій у зв'язку із подальшим розширенням та появою довкола Союзу нових сусідніх країн²⁷.

Комітет із питань політики та безпеки є постійно діючим органом з чіткою спеціалізацією та постійною ротацією представників держав-членів, що дозволяє доволі ефективно приймати політичні рішення в області зовнішньої політики і політики безпеки. На думку деяких зарубіжних дослідників, ключову роль в цьому процесі відіграє високий рівень внутрішньої соціалізації – члени Комітету із питань політики та безпеки наділені сталою груповою ідентичністю, усвідомлюють свою приналежність до єдиного колективу²⁸. В результаті вони не просто представляють свою державу в Комітеті, а виконують роль наднаціонального характеру та залучають свої національні уряди до опрацювання загальноєвропейської політики в питаннях зовнішньої політики та безпеки.

Аналіз установчих документів дає можливість виділити основні напрями діяльності Комітету із питань політики та безпеки, зокрема:

- 1) моніторинг міжнародної ситуації;
- 2) надання рекомендацій та висновків із стратегічних рішень у сфері спільної зовнішньої політики і політики безпеки Раді Європейського Союзу, Верховному представнику або за власною ініціативою;

²⁷ Brief Summary of the Conclusions of the Nice European Council of 11.12.2000. Режим доступу: URL: <https://ec.europa.eu/dorie/fileDownload.do;jsessionid=Lv1sVf3PFnlzVx8Cp11MpV2q5Yg4Hq3KzvPbb5WKLvZyrxj5jY5x!-849272214?docId=212607&cardId=212607>

²⁸ Howarth J. The Political and Security Committee: a case study in «supranational intergovernmentalism»? *Cahiers européens de Sciences Po*. 2010. №. 1. P. 14.

3) розробка практичних керівництв для Військового комітету, Політико-військової групи та Комітету з цивільних аспектів кризового управління;

4) забезпечення політичного контролю та стратегічного керування операціями з регулюванням кризових ситуацій під керівництвом Ради або Верховного представника²⁹.

Експерти високо оцінюють діяльність Комітету із питань політики та безпеки, називаючи його центральним органом та «двигуном» спільної зовнішньої політики та політики безпеки.

Військовий комітет Європейського Союзу є вищим військовим органом Європейського Союзу та займає підпорядковуюче по відношенню до Комітету із питань політики та безпеки положення, що займається військовими аспектами. Місія Військового комітету Європейського Союзу полягає в консультуванні Комітету із питань політики та безпеки та підготовці для нього рекомендацій військового характеру.

Формально Військовий комітет складається із голів військових відомств держав-членів Європейського Союзу, однак більшу частину часу роботу від їх імені ведуть військові представники. Члени Військового комітету мають схожу освіту та досвід, поділяють загальні цінності, характерні для людей із військовим менталітетом. Все це в значній мірі сприяє згуртованості комітету, позитивно впливає на його роботу і на його здатність знаходити компромісні рішення³⁰.

Особливість роботи Військового комітету полягає в постійному «маневруванні» військових представників щодо військових питань технічного характеру та жорстких інструкцій від національних урядів, котрі отримують члени Комітету. Завдання Військового комітету полягає в тому аби обійти політичні тертя та вписати військові рекомендації в загальний проект кризового регулювання. Ще одна специфічна риса Військового комітету полягає в подвійному статусі його членів, котрі поєднують посади представників в Європейському Союзі і в НАТО. Це дозволяє покращити координацію в роботі даних міжнародних організацій.

²⁹ Зіняк Л.В., Ринди Д.С. Інституційно-правовий механізм ЄС у сфері безпеки і оборони. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2020. Вип.. 29. С. 304.

³⁰ Margriet Drent, Dick Zandee. Breaking pillars. Towards a civil-military security approach for the European Union. Netherlands Institute of International Relations «Clingendael». January 2010. P. 43.

Завданням Військового комітету Європейського Союзу є здійснення керівництва усіма військовими заходами в рамках Європейського Союзу, а також надання допомоги у формі рекомендацій Комітету із питань політики і безпеки з усіх питань, що стосуються військових питань. Зокрема, Військовий комітет Європейського Союзу є відповідальним за розробку військового виміру загальної декларації антикризового управління; здійснення військового політичного контролю та розробку стратегічних напрямів операцій та ситуацій з управління кризами; оцінку ризику можливих криз та їх наслідків; співпрацю з державами-членами НАТО, які не є членами Європейського Союзу, іншими країнами та міжнародними організаціями, а також надання фінансової оцінки проведення військових операцій і навчань. Голова Військового комітету є ключовим радником із військових питань Верховного представника Європейського Союзу з іноземних справ та політики безпеки і безпосереднім головою командувачів військовими операціями держав-членів³¹.

Комітет із цивільних аспектів кризового регулювання – «молодий» комітет, що працює в області антикризової діяльності. На відміну від інших органів ЄС в сфері безпеки та оборони, у Комітеті із цивільних аспектів кризового регулювання не сформувалась чітко визначена професійна культура. Така особливість є цілком природною: ЄС є піонером в проведенні цивільних місій з кризового регулювання, у держав-членів зовсім мало досвіду в цій сфері, і у людей, що працюють в даному напрямку, ще не встигла сформуватись своя «професійна ідентичність».

Членами Комітету із цивільних аспектів кризового регулювання здебільшого є дипломати, радники або перші секретарі, що в процесі виконання своїх повноважень в рамках даного Комітету набувають спеціалізовані знання та досвід врегулювання кризових ситуацій.

Місія Комітету із цивільних аспектів кризового регулювання полягає в наданні інформації, формулюванні різноманітних висновків та рекомендацій щодо цивільних аспектів управління кризовими ситуаціями; плануванні роботи цивільних місій ЄС, наданні оцінки їх ефективності; формуванні стратегії антикризового цивільного управління.

³¹ Зіняк Л.В., Риндич Д.С. Інституційно-правовий механізм ЄС у сфері безпеки і оборони. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2020. Вип.. 29. С. 305.

Військовий штаб Європейського Союзу – центральний орган в структурі механізму спільної політики безпеки та оборони. Політичне рішення щодо його створення було прийнято в рамках самітів в м. Кельні (3-5 червня 1999 р.) та м. Гельсінкі (10–11 грудня 1999 р.), чим ознаменувався старт практичного етапу інтеграції в області безпеки.

Відповідно до положень Договору про Європейський Союз головні завдання Військового штабу ЄС – завчасне попередження, оцінка ситуації та стратегічне планування місій та завдань з антикризового реагування.

До складу Військового штабу ЄС входять понад 200 військових спеціалістів та цивільних від держав-членів ЄС. Окремо слід згадати про групу планування та зв'язку НАТО, що входить до Військового штабу ЄС та осередок ЄС при Верховному головнокомандувачі об'єднання військових сил НАТО в Європі. Завдяки даним двом підрозділам здійснюється координація дій між військовими об'єднаннями ЄС та НАТО.

Військовий штаб ЄС здійснює професійне експертне забезпечення з військових питань усіх органів ЄС та консультує Верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки; підтримує зв'язок між Військовим штабом ЄС та відповідними структурами держав-членів; планує, оцінює та вносить рекомендації стосовно концепції управління кризовими ситуаціями та загальної військової стратегії; здійснює моніторинг, оцінку та надає рекомендації щодо військових ресурсів, наданих державами-членами для підготовки та проведення спеціальних операцій; підтримує постійні зв'язки з НАТО відповідно до спільних домовленостей Альянсу та ЄС; здійснює експертне забезпечення спеціальних місій ЄС, що акредитовані у треті країни, з питань попередження конфліктів, управління кризами та пост-конфліктної стабільності.

Якщо виникає ситуація, що вимагає антикризового втручання, Військовий штаб ЄС збирає всю необхідну інформацію, приймає участь в розробці керівництва з планування та директив з планування, а також готує варіанти урегулювання ситуації для Військового комітету ЄС, а останній потім представляє їх Комітету із питань політики та безпеки.

Підрозділ із цивільного планування та управління – орган нового рівня, створений з метою оперативного планування цивільних місій. Ідея створення нового органу була озвучена на саміті голів

держав в Гемптон Корті в жовтні 2005 р. Утворення нового органу виявилось непростим завданням, оскільки подібного органу не існувало і доводилось досить ретельно підійти до підбору кадрів. Таким чином, підрозділ із цивільного планування та управління був створений переважно зі співробітників Директорату ІХ «Цивільне кризове регулювання» та експертів, що були надані країнами-членами ЄС.

Основними напрямками діяльності Підрозділу із цивільного планування та управління є розробка та здійснення цивільних місій в рамках спільної політики безпеки та оборони. Даний підрозділ фактично заповнив прогалину в системі управління цивільними місіями, взявши на себе функцію оперативного штабу.

Директорат із питань кризового регулювання та планування – структурний підрозділ, що діє під безпосереднім керівництвом Верховного представника Європейської служби зовнішніх зв'язків та займається стратегічним плануванням місій та операцій в рамках спільної політики безпеки та оборони.

Зміни в інституційному механізмі ЄС в сфері спільної політики та оборони обумовлені як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Нестабільність на геополітичній карті світу, збільшення чисельності військових та цивільних місій, близькість кордонів ЄС до так званих «нестабільних точок» – все це вимагало інтеграції процесу їх стратегічного планування та ще більшої координації роботи різних ланок механізму кризового регулювання. З ініціативою створення єдиного оперативного штабу ЄС виступали лідери Франції, Німеччини та країн Бенілюксу, проте ця ініціатива не знайшла підтримки серед інших лідерів держав-членів. Така незговірливість пояснювалась тиском, що чинили США на глав деяких європейських держав. Як відмічається у фаховій літературі: «незгода США була цілком виправдана, оскільки поява загальноєвропейського штабу значно посилює військовий потенціал ЄС та відкрила б перспективи здобуття європейцями більшої самостійності в військовій сфері»³².

Рішення про створення Директорату із питань кризового регулювання та планування було прийняте в грудні 2008 р. Даний орган був сформований із Директорату VIII «Аспекти оборони»,

³² Margaras V. Common Security and Defence Policy and the Lisbon Treaty Fudge: No common strategic culture, no major progress. *European Foreign Policy Network, Working Papers*. 2010. №. 28. P. 14.

залишків Директорату ІХ «Цивільне кризове урегулювання», а також частини військово-цивільного осередку.

Функціональне призначення Директорату із питань кризового регулювання та планування – забезпечення цілісного процесу стратегічного планування. Однак можливості Директорату з інтеграції стратегічного планування та управління мають інституційні обмеження: останній наділений формальними інструментами для забезпечення взаємозв'язку військових та цивільних дій в рамках однієї операції, але не може об'єднати два різних ланцюги командування.

ВИСНОВКИ

Завершуючи огляд досліджуваної проблематики, варто підкреслити, що в цілому Європейському Союзу вдалося сформувати інституційну базу для здійснення діяльності в сфері антикризового регулювання. Безумовно, інституційний механізм в сфері безпеки та оборони має свою специфіку, що обумовлена особливостями її формування. Ці особливості можуть слугувати приводом для критики щодо ефективності здійснення спільної політики безпеки та оборони, оскільки Європейський Союз не зміг побудувати відособлену, незалежну від НАТО систему безпеки. Ще один «камінець» в бік інституційної системи європейської безпеки – наявність нових загроз та викликів, на кшталт тероризм та міграція, які не включені в сферу відповідальності спільної політики безпеки та оборони. Тим не менш в цілому обраний «інституційний дизайн» європейської системи колективної безпеки відповідає потребам Європейського Союзу в сфері антикризового регулювання. В ньому поєднуються елементи міжнародного та наднаціонального управління, що передбачає координацію дій даних елементів в військових та цивільних операціях з метою подолання кризових ситуацій. На нашу думку, головна причина об'єктивних невдач Європейського Союзу в сфері безпеки та оборони полягає не в особливостях інституційного механізму безпеки, а політичній площині. Створивши доволі дієвий механізм безпеки, країни-члени Європейського Союзу не мають достатньої політичної волі та бажанням задіяти його в повній мірі.

АНОТАЦІЯ

Наукове дослідження присвячене важливій проблемі сьогодення – розгляду особливостей політики Європейського Союзу в сфері

безпеки та оборони. Робиться спроба теоретично пояснити феномен спільної політики безпеки та оборони Європейського Союзу через призму європейської інтеграції. Проаналізовано історичні передумови становлення та розвитку європейської системи колективної безпеки. Звернуто увагу на роль Сполучених Штатів Америки в інтеграційному проєкті безпеки та оборони.

Надано правову характеристику засновницьким договорам Європейського Союзу як «двигунам» еволюційної інтеграції в сфері безпеки та оборони. Звернуто увагу на те, що, враховуючи чутливий характер сфери безпеки та оборони, держави-члени вирішили за краще залишити за спільною політикою безпеки та оборони виключно міждержавний статус, що накладає певну специфіку на процес прийняття рішень. Розглядаються особливості інституційної архітектури ЄС в сфері спільної політики безпеки та оборони. Аналізується специфіка функціонування органів та підрозділів, що складають основу архітектурної безпеки ЄС. Встановлено, що механізм спільної політики безпеки та оборони відображає концептуальний підхід Європейського Союзу до врегулювання кризових ситуацій, котрий передбачає поєднання військових та цивільних інструментів.

Література

1. Зіняк Л.В., Риндич Д.С. Інституційно-правовий механізм ЄС у сфері безпеки і оборони. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Карамзіна. Серія «Право»*. 2020. Вип.. 29. С. 299-308.
2. Право Європейського Союзу: нормативні матеріали / За ред. І. В. Яковюка. Харків: Право, 2019. 500 с.
3. Статут Ради Європи. Режим доступу: URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text
4. Яковюк І.В., Орловський Р.Р. Європейське оборонне співтовариство: витоки становлення інтеграції в оборонній сфері. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 264-277.
5. Яковюк І.В., Орловський Р.Р. Роль США в системі європейської безпеки: історія становлення Європейського оборонного співтовариства. *Євроатлантична інтеграція України: свідомий вибір моделі безпеки*: зб. наук. ст. за матеріалами III Харківській міжнародно-правових читань, присвячених пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (м. Харків, 3 листопада 2017 р.): у 2 ч. Харків, 2017. Ч. 1. С. 21-29.

6. Brief Summary of the Conclusions of the Nice European Council of 11.12.2000. Режим доступа URL: <https://ec.europa.eu/dorie/fileDownload.do;jsessionid=Lv1sVf3PFnlzVx8Cp11MpV2q5Yg4Hq3KzvPbb5WKLvZyrxj5jY5x!-849272214?docId=212607&cardId=212607>

7. Burgress M. Federalism and European Union: the Building of Europe, 1950-2000. London: Routledge, 1989. 350 s.

8. Clarke M. French and British security: Mirror images in a globalized world. *Intern. affairs*. 2000. Vol. 76. № 4. P. 725-739.

9. Council of the European Communities, Commission of the European Communities, Treaty on European Union (The Maastricht Treaty), signed in Maastricht, 7 February 1992, Brussels Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, ISBN 92-824-0959-7, 1992. 126 p.

10. From Nice to Laeken. European Defense: core documents. – Compiled by Maartje Rutten. Institute for Security Studies, EU. Chaillot Paper № 51. Paris, April 2002.

11. Howorth J. The Political and Security Committee: a case study in «supranational intergovernmentalism»? *Cahiers européens de Sciences Po*. 2010. № 1.

12. Jopp M., Schlotter P. Die Europäische Union – ein kollektiver außenpolitischer Akteur? Theoretische Annäherung und Einführung. Kollektive Außenpolitik – Die Europäische Union als internationaler Akteur. Baden-Baden: Nomos, 2008. 397 p.

13. Maier K.A. The Anglo-Saxon triangle, the French and the Western European Integration. NATO: the founding of the Atlantic Alliance and the integration of Europe. Edited by F.H. Heller and J. Gillingham. St. Martin's. 1992. 403 p.

14. Margaras V. Common Security and Defence Policy and the Lisbon Treaty Fudge: No common strategic culture, no major progress. *European Foreign Policy Network, Working Papers*. 2010. № 28.

15. Margriet Drent, Dick Zandee. Breaking pillars. Towards a civil-military security approach for the European Union. *Netherlands Institute of International Relations «Clingendel»*. 2010. № 1. 93 p.

16. Mattelaer A. EUnity of Command – The Planning and Conduct of CSDP Operations. Egmont, Royal Institute for International Relations. 2011. 132 p.

17. Meiers F.-J. La politique allemande de sécurité et défense à la croisée des chemins. *Politique étrangère*. 2000. № 1. P. 47-65.

18. NATO. 3 June 1996: Final Communiqué of the Ministerial Meeting of the North Atlantic Council. Paragraph 6. URL: <http://www.nato.int/docu/pr/1996/p96-063e.htm>

19. Petersberg Declaration, Western European Union Council of Ministers Bonn, 19 June 1992. URL: <http://www.weu.int/documents/920619peten.pdf>

20. Spinelli A. The Growth of the European Movement Since the Second World War. European Integration. Harmondsworth: Penguin, 1972. P. 43-68.

21. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. *Official Journal of the European Union*. 2007/C 306/01. 336 p.

22. Wilkens A. Jean Monnet, Konrad Adenauer und die deutsche Europapolitik: Konvergenz und Dissonanzen (1950–1957). Interessen verbinden: Jean Monnet und die europäische Integration der Bundesrepublik Deutschland. Bonn: Bouvier, 1999. 446 p.

Інформація про автора:

Янчук Наталія Дмитрівна,

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри теорії та історії держави і права

Одеського державного університету внутрішніх справ

вул. Успенська, 1, м. Одеса, 65000, Україна

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:

Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

www.cuesc.org.ua

ВОЄННИЙ СТАН: ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Колективна монографія

Підписано до друку 30.09.2024. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 30,46. Тираж 100. Замовлення № 1024-72.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Українсько-польське наукове видавництво «Liha-Pres»
79000, м. Львів, вул. Технічна, 1
87-100, м. Торунь, вул. Лубіцка, 44
Телефон: +38 (050) 658 08 23
E-mail: editor@liha-pres.eu
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6423 від 04.10.2018 р.